

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
University of Economics and Entrepreneurship
Taraz Innovation and Humanities University**

**MATERIALS
of the II International scientific-practical conference
"INTEGRATION OF THE SCIENTIFIC COMMUNITY
TO THE GLOBAL CHALLENGES OF OUR TIME"**

**March 7-9, 2017,
Osaka, Japan**

Volume II

Osaka, 2017

**UDC 001.18
LBC 72
M 33**

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board: D.Sc., Professor S. Baubekov (Kazakhstan), Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), D.Sc., Professor V. Kim (Kazakhstan), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), D.Sc., Professor A. Mamasydykov (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.Sc., Professor K. Toktomamatov (Kyrgyzstan), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland).

M 33 **Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time":**
materials of the II international scientific-practical conference. In three volumes.
Volume II – Osaka, Japan: Regional Academy of Management, 2017. – 414 p.

ISBN 978-601-267-055-4

This is a compilation of the materials of the II international scientific-practical conference "Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time", that was held in Osaka, Japan, 7-9 March 2017.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

**UDC 001.18
LBC 72**

ISBN 978-601-267-055-4

© Regional Academy of Management, 2017

**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org
Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org
Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXVIII Moscow International Book Fair, held at the Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC) and all the necessary details. Collections are recorded in scientometric based RSCI (Russian Science Citation Index), receive impact factor and placed in the largest in the CIS electronic library of scientific publications eLIBRARY.RU.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют ISBN, ББК, УДК и все необходимые реквизиты, регистрируются в наукометрической базе РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) с получением соответствующего импакт-фактора и размещаются в крупнейшей в СНГ электронной библиотеке научных публикаций eLIBRARY.RU.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris)**.

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto **"Book in the Spotlight"**. It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)
www.regionacadem.org

Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)
<http://rcie.pl>

Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)
<http://nier.ge>

Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)
<http://sou.edu.ge>

Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
(Kyiv, Ukraine)
<http://vadnd.org.ua>

Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук з Державного Управління
(Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)
www.mveu.ru

Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

University of Economics and Entrepreneurship
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)
<http://uep.kg>

Университет економики и предпринимательства
(Жалал-Абад, Кыргызстан)

Taraz Innovation and Humanities University
(Taraz, Kazakhstan)
www.tigu.kz

Таразский инновационно-гуманитарный университет
(Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

SECTION 07.00.00 / СЕКЦИЯ 07.00.00

HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ 13

- 7.1. **U. Sultonov, A. Kabylova** Some Notes on the Collection of Historical Documents of Aḥmad Yasawī Shrine..... 13
- 7.2. **Zh.B. Abdikadyrova** History of Women's Movement in Tunisia: Case of the National Union of Tunisian Women..... 23
- 7.3. **С.У. Жауымбаев, В.В. Евдокимов, А.И. Кукушкин, О.С. Шохатаев** Металлургическая площадка поселения Алат эпохи поздней бронзы..... 27
- 7.4. **Н.А. Бейсенбекова, Л.К. Шотбакова** Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі халықаралық жағдай..... 33
- 7.5. **Б. Құдайбергенұлы** Кеңестік кезеңде Павлодар қаласының ірі өнеркәсіп орталықтарының біріне айналуы..... 39

SECTION 08.00.00 / СЕКЦИЯ 08.00.00

ECONOMICS AND MANAGEMENT / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ И МЕНЕДЖМЕНТ 46

- 8.1. **A.N. Murzakhmetov** Research Imitation Multiagent Models of the Securities Market..... 46
- 8.2. **D.E. Ospanov, D.B. Kubanova, G.J. Myrzagul** The Modern Management's Role in Effectiveness of the Organization..... 52
- 8.3. **S.M. Momynkulova, S.B. Kusainova, A.U. Naimanova, G.K. Akpanov** Improvement of an Enterprise Management System on Basis of Reengineering..... 55
- 8.4. **A.N. Toxanova, A. Galiyeva, A.Sh. Abildina, Z.B. Abutalip** Evaluation of Social Effectiveness of Projects of State-Private Partnership..... 59
- 8.5. **A.N. Toxanova, A.S. Abildina, A.T. Talapova** Risk Allocation in Public Private Partnership Projects..... 64
- 8.6. **В.Ю. Злыгостев** Управление по-японски. «Поиск виновного или решение проблемы?» или десять ключевых принципов устранения проблем и их роль в системе японского менеджмента..... 68
- 8.7. **Г.И. Мусаева** Влияние демографической ситуации на регулирование регионального рынка труда..... 75

8.8. У.Т. Тууганбаева Оптимизация и адаптивно–сценарное прогнозирование экономической эффективности развития земельных отношений в растениеводстве южного региона Кыргызской Республики.....	80
8.9. Е.М. Бутин, В.Е. Цыганова Значение аудита финансовой отчетности в современных условиях.....	89
8.10. Е.М. Бутин, Г.М. Нуржаубекова Экономико-экологические аспекты деятельности промышленных предприятий.....	94
8.11. А.А. Аубакирова Участие преподавателей университета Нархоз в интеграции научного сообщества Казахстана в изучении проблем Нового Шелкового пути.....	100
8.12. Н.Ж. Айтенов Казахстан и Сингапур: перспективы торгового сотрудничества в рамках проекта «Экономический пояс Шелкового пути».....	108
8.13. И.Н. Кренгауз Экономическое сотрудничество Казахстана с Россией.....	113
8.14. С.С. Масакова Банк мекемелеріндегі тәуекел-менеджменттің рөлі және оны ұйымдастыру.....	121
8.15. Л.С. Султангалиева Особенности развития депозитного рынка Казахстана на современном этапе.....	126
8.16. А.М. Атчабарова Понятие, сущность и классификация денежных средств.....	132
8.17. Ш.К. Отелбай Система государственного контроля предпринимательской деятельности в рыночных условиях в Казахстане.....	138
8.18. А.Е. Сарсенова, Г.Е. Жоланова, Н. Акжолов Формирование системы управления инвестиционными ресурсами в регионе.....	144
8.19. А.Е. Сарсенова, Г.Е. Жоланова, Д. Абдикерим Проблемы формирования региональной инновационной системы в условиях глобализации.....	149
8.20. Ж.Б. Джумадилдаева Франчайзинг как форма инновационного развития предпринимательской деятельности (на примере франчайзинга в ритейле).....	158
8.21. А.К. Канабекова, К. Китапова Ұйым қызметін болжамдық талдау әдістемесінің ерекшелігі.....	163
8.22. Г.Ж. Сыздыкбекова, Н. Машай Внешнее давление на организационные изменения (External Pressure on the Organizational Changes).....	168

8.23. Л.И. Кашук Статистический обзор и анализ структуры количественного состава субъектов предпринимательской деятельности Павлодарской области.....	178
8.24. Л.С. Нурпеисова, А.Б. Заманбекова, Н.С. Нурпеисова, М.А. Иманбекова, К.К. Джампеисова Качество продукции – как основа конкурентоспособности бизнеса в современных условиях.....	183
8.25. С.Р. Калмагамбетова, Н.Т. Сейткалиева, Х. Иса Қазақстан Республикасындағы элеуметтік қорғау жүйесін жетілдіру жолдары.....	191
8.26. Ж.А. Куатбеков, Ж.Н. Ибраимова, Ж.Ж. Саркулова, Р.П. Капарова Формы взаимодействия государства и бизнеса при реализации государственно-частного партнерства.....	196
8.27. А.Ә. Жантаева Зейнетақы активтерін басқару тиімділігін бағалау.....	203
8.28. Д.А. Сейтхожина Процесс осуществления изменений в современной организации: этапы, модели, управление.....	210
8.29. А.А. Оспанов, А.Н. Токсанова Өнеркәсіптік кәсіпорынның инновациялық дамуы.....	216
8.30. М.К. Тузубекова, А. Маратова Өмір сапасының ел экономикасын дамытудағы алатын орны мен рөлі.....	219
8.31. М.К. Тузубекова, Д.М. Гельманова Развитие малого и среднего бизнеса в аграрном секторе Казахстана в условиях интеграции.....	222
8.32. В.Н. Сеитова, К.У. Стамкулова, Г.С. Сатбаева Предпосылки производства экологически чистой продукции в аграрном секторе Казахстана.....	225
8.33. Г.Е. Кадырова, А.Н. Сейтжан Инвестиции в аграрный сектор экономики: залог процветания страны.....	229
8.34. Э.М. Адиетова, Р.С. Уталиева, К.М. Утепкалиева Тасымалдау кешені және оның ерекшеліктері.....	234
8.35. А.Ж. Олжабаева Оптимизация бюджетных расходов – повышение управляемости финансовыми потоками.....	239
8.36. Б.А. Абдуллаева ҚР Ұлттық банкінің ақша-несие саясатындағы жағдайы.....	246
8.37. Н.К. Калаганова, А.М. Кушанбаева Развитие человеческих ресурсов организации (коучинг-подход).....	254

- 8.38. А.О. Демеубаева, Н.Г. Жанасбаева, Б.Ж. Көрпалиева, М.Б. Тойынбетова** Электронды төлемдер көлемін ұлғайту және ақшасыз есеп айырысудың артықшылықтары..... 257

SECTION 09.00.00 / СЕКЦИЯ 09.00.00

PHILOSOPHICAL SCIENCES / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ 263

- 9.1. D.A. Aubakir, K.A. Aubakirov** Cavitation, as a Synergetic Effect and a Philosophical Category of Natural-Artificial Nature 263
- 9.2. Г.А. Адаева** Қазақ мәдениетінің архетиптері..... 270

SECTION 10.00.00 / СЕКЦИЯ 10.00.00

PHILOLOGY / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ 275

- 10.1. Zh.T. Kulakhmetova, A. Qadysqyzy, R.T. Khassenova** Semantic Traditions of Color in the Kazakh and Chinese Languages 275
- 10.2. A.K. Kairzhanov, N.G. Shaimerdinova, U.A. Mussabekova, A.R. Mayemerova, A.B. Shaldarbekova** Psycholinguistic Aspect of Idiomaticity..... 279
- 10.3. G.R. Nurekeshova, R.B. Abenova** Communication as a Part of Psycholinguistics..... 284
- 10.4. I. Loshkova, M. Novozhilova, R. Balgabekova** Reflective Teaching in Pre-Service EFL Teaching Training..... 293
- 10.5. Д.П. Желязкова** Речевая практика и письменный дискурс при освоении медицинского языка..... 301
- 10.6. Қ.Ж. Айдарбек** Терминологиялық өріс концепциясы жайында..... 303
- 10.7. А.Ә. Ақкөзова** Көркем мәтіннің коммуникативтік аспектісі... 309
- 10.8. Р.Р. Ганеев, Н.С. Исабаева, С.Х. Жакупова** К вопросу о психолингвистических средствах реализации образа правителя в текстах древнетюркских рунических памятников..... 315
- 10.9. Ш.Ш. Жалмаханов, С.Ә. Рақымберлина, Ә.Т. Толысбаева, З.З. Ордабаева** Әбілқасым Өз-Замахшаридың «Мукаддимат Әл-Әдәб» сөздігі (XII ғ.) мен қазіргі қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың тарихи тектестігі..... 322
- 10.10. Т. Өмірбаева** Ақындық поэзиядағы этнографиялық кешенді ерекшеліктер (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бірінші жартысы)..... 326
- 10.11. О.А. Анищенко, Г.В. Забинякова, Н.П. Локтионова** Духовно-нравственные ценности современной детской литературы..... 333

10.12. С.К. Шабжанова, Ж.А. Шитенова, Б.Ш. Атабаев Айтылым дағдыларын қалыптастыру және дамытудың әдіснамасы мен тәжірибесі.....	340
10.13. С.Н. Сисенәлиева «Қарасай-Қази жырының» Мұрын жырау жырлаған нұсқасы.....	345
10.14. Л.У. Алипбекова Ағылшын тіліндегі жекешелеген жалқы есімдердің семантикалық ерекшеліктері.....	350
10.15. Б.Т. Тлеубекова, С.А. Кенжеғалиев, Д. Бейсен, Ә.М. Жакулаев А. Сейдімбектің «Рамазан мерген» әңгімесіндегі ұлттық характер.....	357
10.16. М.Б. Шиндалиева А. Сейдімбек шығармаларындағы сюжет.....	361
10.17. С.Ф. Әли Ғылым мен білімге арналған салалық басылымдар («Зерде» журналы негізінде).....	366
10.18. А.Ж. Құрманбаева Кәсіби лексика мен терминологияның арақатынасы жайында.....	373
10.19. А.Т. Акишева Текст: реалия языка, разноаспектное явление, источник научного познания.....	379
10.20. Б. Әбдуали, М.Ж. Тусупбекова, Ж.А. Қоңыратбаева Ономастикалық атаулар берудің Астаналық үлгілері.....	385
10.21. А.А. Баяхметова, О.В. Коваль Стилистические возможности производных с формантами –ок и –ец.....	391
10.22. М.Б. Токтагазин Фронтальные письма как источник исторической информации.....	395
Information about authors / Сведения об авторах.....	399

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION 07.00.00 / СЕКЦИЯ 07.00.00

HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

7.1. SOME NOTES ON THE COLLECTION OF HISTORICAL DOCUMENTS OF AḤMAD YASAWĪ SHRINE

U. Sultonov

Doctor of Historical sciences, Senior Researcher at the Al-Beruni Center for Oriental Manuscripts at the Tashkent State Institute of Oriental Studies (Tashkent, Uzbekistan)

A. Kabylova

Doctor of Philosophical science, Professor of the Eurasian National University named after L.N. Gumilev (Astana, Kazakhstan)

The well-known orientalist and ethnographer Alexander Ludvigovich Kuhn or 'Iskandar Tūra' in Turkestan, was born in 1840 in the family of a teacher. He received his primary education in high school in Stavropol province (*gubernia*), and then entered the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University, graduating in 1865 with a candidate degree in the 'Arabic-Persian-Turkic category'. A.L. Kuhn began his career in 1866, when he became head of the Orenburg General Governorship office. On November 24, 1868, he entered the service in Turkestan General Governorship as an official, consisting in the disposal of the General Governorship. On May 1, 1874, he was appointed senior officer on special assignments on teaching at the Turkestan General Governorship. When the educational institutions management department of Turkestan in Tashkent was created, A.L. Kuhn became its first inspector. He remained in this position from January 1, 1876 to September 20, 1882. During the years of service in Turkestan, he was awarded the Order of St. Stanislaus 3rd degree (1873), St. Anne 3rd degree (1872), the medal 'For the Khiva campaign' on St George's ribbon (1873), the Order of St. Vladimir, 4th Class with swords (1874).

A.L. Kuhn left the service in Turkestan in 1882. There were major changes during a long illness of K.P. von Kaufman [1], Governor-General, in the administration of General Governorship. On the recommendation of the Ministry of Education of Russian Empire Kuhn was transferred to Vilno [2] where he became an assistant to the curator of the Vilensk educational district (*okrug*) [3]. He remained in this position until his death at the age of 48 years October 24, 1888.

A.L. Kuhn made a great contribution to the study of the history and culture of Turkestan, providing researchers with enormous amount of material. During his 15 years of service in Turkestan, he participated in many

scientific expeditions and military campaigns in different regions of Central Asia. Among them, there is a scientific expedition on Iskandar-kül (1870) and military campaigns to Shahrīsabz (1870), Khiva (1873) and Khuqand (1876). In 1870-1872, A.L. Kuhn was one of the founders of 'Turkestan album' (*Turkestankii al'bom*) dedicated to the ethnographic, archaeological, historical and commercial-technical panorama of Turkestan. In addition, he was engaged in research work, as well as the collection of various monuments of culture and art, manuscripts and documents [4]. A.L. Kuhn traveled to the international Congress of Orientalists in London as a delegate and was elected as a Corresponding Member of the Institute of Living Oriental Languages in Paris (1874). In 1875 he worked on the committee for the preparation of III International Congress of Orientalists in St. Petersburg [5].

The study of historical documents of Aḥmad Yasawī shrine

The Introduction of Aḥmad Yasawī shrines documents in the scientific revolution began with the report on issued granted decree to the shrine by Amir Timūr (r. 1370-1405), read by N.P. Ostroumov at a meeting of the *Turkestanskii kruzhek liubitelei arkheologii* in August 29, 1897 [6]. A year later, the text of the document was published [7]. In 1901, the document was published by A.A. Divaev again [8] and in 1910 N.P. Ostroumov approached Amir Timūr's decree second time [9]. In 1912 A.I. Dobrosmyslov published Russian translation this decree [10]. Article of A.A. Divaev was reprinted in Turkestan in 2006 in Russian with translation to Kazakh languages [11].

In the Amir Timūr's decree said about granting Peace to 'Alī Shaikh, a descendant of Ṣadr Shaikh who was younger brother of Aḥmad Yasawī, Yangīchah irrigation ditch beginning upon the Kwājah-tumasī spring, irrigated their land, as well as a garden near Kwājah-tumasī as a waqf in favor of the Aḥmad Yasawī shrine. There were a range of views as to the meaning and authenticity of the granted decree [12]. However, regardless of the degree of authenticity of the document, for several centuries, he provided the owners with the right to possess the said property and served as the basis for new documents with a change of government.

One of the most important events related to the documents of the Aḥmad Yasawī shrine became the discovery in 1974-1975 of new documents in the city of Turkestan and the village Āta-bāy [13]. According to the first publication of the discovery, it was a collection of more than 1000 documents relating to the end of 18th – beginning of 20th century. Subsequently V.K. Shukhovtsov published photos and a Russian translation of 12 documents from the collection that relate to the 19th century [14]. As it became known to us now the documents are kept in the hands of V.K. Shukhovtsov living in the city of Almaty. Last years published U. Sultonov's article about waqf Administration of Aḥmad Yasawī shrine in Turkestan [15]. The article 'Some notes on the collection of historical documents of Aḥmad Yasawī shrine' was published in 2014 in Russian in short content [16]. But there we will try to give an full-fledged analysis of

historical documents relating to the of Aḥmad Yasawī shrine in the Kuhn's personal collection in the Archives of Orientalists in St. Petersburg.

Kuhn and personal collection of Central Asian historical documents

Over the years, in Turkestan, A.L. Kuhn was able to gather enormous amount of material, which includes manuscripts, historical documents and various types of travel writing in Central Asia. A large number of these materials are currently stored in his personal fund in the Archives of Orientalists at the Institute for Oriental Manuscripts in St. Petersburg. It is a valuable source for the study of the history and ethnography of Central Asia. The fund consists of more than 300 archival files.

The availability of these documents in the personal archive of Kuhn is not accidental. In the 1870s, his main activity has been focused on the collection of various types of written records on the history and culture of Central Asia. He emphasized it himself: taking advantage of the expedition in Shahrisabz possession, I, with the permission of Abramov [17], Major General of Zarafshān district (*okrug*), joined his squad. The task of my participation in this expedition was to collect more books, manuscripts and documents in the native language ...' [18].

In 1873 and 1876 participating in military campaigns against Khivan and Khuqand khanates, A.L. Kuhn was able to collect more documents. As a result, from 1870 to 1878 the General Governorship of Turkestan K.P von Kaufman passed a large number of manuscripts and materials in the Imperial Public Library in the St. Petersburg (present-day National Library of Russia), acquired during the conquest of Central Asia, largely due to the merits of A.L. Kuhn. The so-called Kaufman collection includes about 4000 historical documents, in addition to manuscripts [19].

Aḥmad Yasawī was one of the most popular figures in the history of Central Asia. His shrine in Turkestan city left a deep imprint in the social and spiritual life of the peoples of the region. A.L. Kuhn was interested in just such individuals. He collected a lot of historical documents, referring to shrine, madrassahs and mosques, as well as to the Office of the Rulers and officials. The researcher tried to collect the originals as much as possible, but if it was not possible, with the help of the local administration he made copies [20]. Since it was impossible to get the original documents of shrine from the descendants of Aḥmad Yasawī, A.L. Kuhn asked the district chief to assist him in finding authentic copies. Evidence of this lies in the response letter of A.G. Reimers [21], head of Turkestan district (*uezd*), to A.L.Kuhn [22] on June 15, 1872.

It can be assumed that A.L. Kuhn had two objectives. The first was to enrich the collection of documents gathered by him to send to St. Petersburg. The second was a clear personal interest in studying the waqf problems in the Colonial Turkestan, which in turn allows for better understanding of the issues arising in the administrative practice. It is worth to recall his article 'Waqf', published on May 29, 1872 in the newspaper '*Turkestanskie*

Vedomosti [23]. Documents from Turkestan are not mentioned there, although the latter copies therefrom were obtained on May 20. In his personal archive there are no sketches of articles and working material relating to the history of the Aḥmad Yasawī shrine. Perhaps, after the appointment in 1874 to the post of senior official for special assignments for the educational part of Turkestan, A.L. Kuhn paid great attention to this aspect of their activities and almost withdrew from a serious scientific work.

A.L. Kuhn took copies of documents with him in 1882 after the end of its activities in Turkestan. After the death of A.L. Kuhn, they, along with other working papers were included in the personal archive of the orientalist and were forgotten. And these copies and their originals were left outside the large-scale studies on waqf relationship held in the second half of the nineteenth and twentieth century. Even in 1974, when a new collection of documents was found in Turkestan city and Āta-bāy village, no one thought of the archive documents of A.L. Kuhn.

Initial analysis of the documents of the Aḥmad Yasawī shrine from A.L. Kuhn's archive

The Collection of documents of the Aḥmad Yasawī shrine from A.L. Kuhn's archive [24] is still not introduced in the scientific revolution, and its composition is unknown even to specialists. Therefore, we provide an initial analysis of these materials. Documents from A.L. Kuhn's archive on the Aḥmad Yasawī shrine are stored in the file no 175 (96 pages), and only one - in the archive file no 174 (1 page) [25]. The above-mentioned letter from the head of the Turkestan district addressed to A.L. Kuhn, and content analysis of the documents shows that they were removed from the originals owned by Raḥmat-Allah-khwājah *naqīb* son of 'Alī-Akbar-khwājah *naqīb*, Sharīf-khwājah 'azīzlār son of Bīthūd-khwājah 'azīzlār and Naṣr-Allah-khwājah *shaikh al-islām* son of Iṣḥāq-khwājah *shaikh al-islām*, who were regarded as descendants of Shaikh Aḥmad Qārachūqī, grandson of Aḥmad Yasawī born from the daughter of Gawkhar-i Khūshtāj. There were taken copies of 21 legal acts or *yārliq* types of documents (*yārliq*, *manshūr*, *nishān*, *ḥukm-nāmah*, *ināyat-nāmah*, *mubāarak-nāmah*), 2 *riwāyahs* (legal opinion), 1 acknowledgement letter (*khaṭṭ-i iqrār*), 1 *waqf-nāmah* and 1 genealogy (*nasab-nāmah*) from Naṣr-Allah-khwājah *shaikh al-islām*, as evidenced by his seal [26]. In two places, there is a record of the fact that there were taken copies of 18 legal acts of documents, 2 *waqf-nāmahs*, 1 *khaṭṭ-i iqrār* and 1 *nasab-nāmah* from Raḥmat-Allah-khwājah *naqīb* [27]. It is also mentioned that there were taken copies of legal acts, *waqf-nāmahs* and one *nasab-nāmah* from Sharīf-khwājah 'azīzlār, but their number is not specified [28].

According to our calculations, there are stored 77 historical documents in Persian and Turkic languages in the collection, much less than the Almaty collection. The reason for this is that copies were taken not from all documents related to the shrine, but only from those which were considered as the most important. In the copies, there are given the names of the owners of stamps, certified by their authenticity and indicated that they are checked

against the originals. Copies certified by seals of Qūl-Aḥmad-khwājah *a'lam* son of Khāl-Muḥammad Shaikh *'azīzlār* and *āqsaqāl* of the town of Turkestan Shīr-Muḥammad-bāy *mīng-bāshī* son of Mullah Muḥammad. Copy work was completed on May 20, 1872, the documents were stapled in the book, and sealed.

Legal acts

The Almaty collection contains 30 legal acts from Central Asian rulers and local governors [29]. The number of legal acts in the collection of Kuhn (including supposedly rewritten not to end of document) is 60 between 16-19th centuries. But filiation 10 legal acts from Kuhn's collection are not established. The legal acts are issued by the rulers of Shībanid (Abū'l-Khayrids, 1500-1599), Ashtarkhanids (Tūqay-Tīmūrīds, 1599-1747), Bukharan emirate (Manghīts, 1747-1920) and Khuqand khanate (Mīngs, 1709-1876) and their governors, as well as the Kazakh khans and sultans. The earliest is the legal act pertain to Shībanid Abū Sa'id-khān (1531-1534), dating from the month of Jumādā-I 937 (Dec. 1530- Jan. 1531) [30]. The most recent documents are issued by ruler of Khuqand khanate – Sultan Sayyīd-khān (1863-1865) and his regent 'Alīm-qūlī *amir-lashkar* (d. 1865) in the month of Rabī'-I 1280 (Aug.-Sept.1863) [31].

The documents said that the irrigation ditches Urtāq and Sūyrī are waqf, as well as the appointment of *shaikh al-islām*, *naqīb*, *mīr-asad* and *mutawallī* in Turkestan. At the time all the legal acts were proof of claims of descendants of Shaikh Aḥmad Qārachūqī for control and management of the waqf property of Aḥmad Yasawī shrine. They mentioned many names of the lineage of descendants of Shaikh Aḥmad Qārachūqī.

Genealogies

We have no information on pedigrees in the Almaty collection. The collection of A.L. Kuhn has five copies of the genealogies – *nasab-nāmahs* of the descendants of Aḥmad Yasawī (as amended by the 19th century) in the Persian and Turkic [32]. The Content of three *nasab-nāmahs* content is close to each other and events begin with the era of Ishāq-Bāb and end with the family tree of *shaikh al-islām*, *azīzlār* and *naqīb*, in whose hands in the 19th century was the control of the shrine. In the fourth lineage, which was given to Raḥmat-Allah-khwājah *naqīb* for correspondence, is given a work 'Nasab-nāmah-i manzūmah', written in poetic form in Persian by 'Abd al-'Azīz b. Katta-khwājah [33]. The critical text of this work is published in one *nasab-nāmah* with no end to the Turkic language.

In the first three *nasab-nāmahs* of families of *shaikh al-islām*, *azīzlār* and *naqīb* [34], if not to take into account some of the descriptions of events, there is little difference between them, or any contradictions. These three *nasab-nāmahs*, unlike other similar, distinguished by the paternal line, and the fact that they are not linked to Ṣadr Shaikh, the younger brother of Aḥmad Yasawī. Especially there is emphasized the dignity of Shaikh Aḥmad Qārachūqī – both in origin and in the spiritual sense. For example, it is mentioned that Aḥmad Yasawī chose the name Ahmad for her grandson,

who gave birth to a daughter – Gawkhar-i Khūshtāj from Sulaymān Walī. When Shaikh Aḥmad Qārachūqī was born, Aḥmad Yasawī three times spat in his mouth and from infancy he was engaged in his upbringing. Thus, in the *nasab-nāmahs* their owners tried to justify their legitimacy as the descendants of Aḥmad Yasawī and were awakened to new approaches. Their efforts were successful, and since the beginning of the 19th century descendants of Şadr Shaikh completely lost control of the Aḥmad Yasawī shrine.

Legal opinions

In some records regarding the copies it is said that in the hands of Naşr-Allah-khwājah *shaikh al-islām* were two *riwāyahs*. In the collection there are three *riwāyahs* [35]. They reflected the differences that emerged between the control of Aḥmad Yasawī shrine by waqf and farmers who enjoyed waqf lands on the irrigation ditches Urtāq and Sūyrī. For example, one of them said about the claims of farmers using waqf land to irrigation ditch Urtāq and paying for it *fanāb* in the amount of 1/5 of the harvest, which required them to pay instead of that the *‘ushr* in the amount of 1/10 of the harvest. However in *riwāyah* there is noted that since the lands of Turkestan are taxed with *kharaj*, the farmers' claims were unfounded. Names on the seals attached to *riwāyahs* say that they belong to the era of the Khuqand khanate and the Colonial period.

Waqf-nāmahs

The collection contains three *waqf-nāmahs* in Persian. One of them – the *waqf-nāmah* of 'place of abode' – *khānaqāh* of Asad-Allah Shaykh b. 'Ālim Shaykh located in Qārachūq village, 9 miles from Turkestan. The other two *waqf-nāmahs* issued by the governors of Tashkent province 'Azīz-bīk *parwānachī* (Rajab 1263 / June-July, 1847) and Nār-Muḥammad *qūsh-bīgī* (Dhū'l-ḥijjah 1269/ Sept.-Oct. 1853). Among these documents particular importance has *waqf-nāmah* of Asad-Allah Shaykh dated Rabī'-II 822 (April-May, 1419), copied in the *khaṭṭ-ī diwānī* script [36]. In the copy of *waqf-nāmah* under the date there are given names of Shāhrukh Sulṭān, *aqḍā al-quḍāt* Khusam al-Dīn and Tūrsūn Aḥmad b. Suyūnch-khwājah-khān (!). The date suggests that under Shāhrukh Sulṭān should be understood Tīmūrid Shahrukh (1409-1447).

According to *waqf-nāmah* of Asad-Allah Shaykh the *khānaqāh* building was built by Ishāq-Bāb, it is also referred to the presence near him of old madrassahs, ribat and shrines. Most likely the fact that Asad-Allah Shaykh had a *waqf-nāmah* from such an influential ruler of the region, as the son of Amir Tīmūr, can be perceived as a response to the letters patent to descendants of Şadr Shaikh. Mentioned in the *waqf-nāmah* Asad-Allah Shaykh was the ancestor of the owners of three *nasab-nāmahs* of Raḥmat-Allah-khwājah *naqīb* in the eleventh Naşr-Allah-khwājah *shaikh al-islām* in the twenty-second and Sharīf-khwājah *'azīzlār* in the twentieth knee.

The *waqf-nāmah* of Asad-Allah Shaykh possessed an important part in their claims on the management of Aḥmad Yasawī shrine. One of the

important points mentioned in text is that *khānaqāh* was built by Ishāq-Bāb. In the hagiographic works it is mentioned that the *Chubin* mosque in Sayrām, was built by Ishāq-Bāb like 'the Kaaba' after his return from their Hajj pilgrim [37]. This subject later migrated to the genealogical descendants of Ishāq-Bāb [38]. In the *waqf-nāmah* this subject is interpreted a little differently: blessed *khānaqāh* was built by Ishāq-Bāb in Qārachūq village and privilege to the position of its *shaikh* which descendants of Shaikh Aḥmad Qārachūqī had, is another indication of their noble origin [39].

Other documents

The collection includes five different contents of documents that relate to the Colonial period. This recognition of appointment of Naṣr-Allah-khwājah *shaikh al-islām*, 'Ali-Akbar-khwājah *naqīb* and Sharīf-khwājah 'azīzlār as trustees of the waqf lands in irrigation ditches Urtāq and Sūyrī (Şafar 1271 / Nov.-Dec. 1854) by 19 farmers, the document of approval of the genealogy of the descendants of Aḥmad Yasawī when shrine was viewed by General Cherniaev [40] in 1864, resolution (*razreshenia*) of the dispute between the administration of the Aḥmad Yasawī shrine and farmers on the use of waqf lands in the irrigation ditch Urtāq (Rabī'-II 1284 / Aug. 1867); order (*prikaz*) of the head of the Turkestan district (*uyezd*) to appoint Raḥmat-Allah-khwājah *naqīb* for the post of *mutawallī* in 1868; certificate (*spravka*) for Ibrāhīm Shaykh, son of Bahādīr Shaykh your official visit to Khuqand [41].

In the archive file 174, there is only one document which provides a brief overview of income of waqf of Aḥmad Yasawī shrine. The document was prepared after the request of the district chief, so it begins 'Bīk darajalūgā i'lām qīlāman' that is 'I inform the officer owning a degree of the governor'. From the document it appears that the irrigation ditch Urtāq and Sūyrī no longer belong to the Aḥmad Yasawī shrine waqf economy and taxed for the benefit of the public purse. The document provides information on income from waqf storehouse – *karwān-sarāy* in the cities of Turkestan and Tashkent [42].

The question that arises is: where are the original documents? Did the original documents exist? We can answer – Yes. Because Naṣr-Allah-khwājah, a member of the family of *shaikh al-islām*, revealed as a Colonial administrator 18 legal acts of various Central Asian rulers to appoint their ancestors for the post of *shaikh al-islām*. 14 historical documents of these we find in Kuhn's personal collection. Some are mentioned in other applications of Aḥmad Yasawī descendants [43]. Perhaps the representatives of the above-mentioned three families (*shaikh al-islām*, *azīzlār* and *naqīb*) kept the originals in their hands. So far they have not found in the relevant collections of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. Only the original *waqf-nāmah* of 'Azīz-bīk *parwānachī* is stored today in the fund of Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. It is identical to the copy and the text, and sphragistical details [44].

We assume that the documents stored at the V.K. Shukhovtsov and A.L. Kuhn's collection complement each other; there is a correlation and

logical sequence between them. For example, consider the text of the document under number T-262p (Figure 1) in V.K. Shukhovtsov's [45] article. This is an order of the unknown ruler, made in the month of Ramadan 1258 (Oct.-Nov. 1842) the re-appointment of Sharīf-khwājah 'azīzlār to his position which is in a part of A.L. Kuhn's [46] personal collection stored in Almaty collection. Instead of a conclusion we can say that the information about Aḥmad Yasawī shrine in narrative sources are quite common, but these data do not always make it possible to restore the integrity of the historical process on researched topics. Although historical documents also do not create a perfect socio-economic picture in the macro-story, but a comprehensive study of materials relating to one mazar in micro-history and prosopographic aspects, gives good results.

The documents from the A.L. Kuhn's collection were owned by the holders of the posts *shaikh al-islām*, *azīzlār* and *naqīb* that in the 19th century, took control of Aḥmad Yasawī shrine and spiritual life of the city of Turkestan. Against the background of the Aḥmad Yasawī shrine documents can illuminate not only the history of the Aḥmad Yasawī shrine, but also land and water relations in the cities of the Sīr-Daryā basin 16th – early 20th centuries. Most importantly, documents also serve as a significant source for the study of conflicts between social groups and different lines of descendants of Aḥmad Yasawī. We hope that further comparative studies of documents form the two collections will clarify the study of the various branches of Central Asian history.

Bibliography:

1. Von Kaufman, Konstantin Petrovich (1818-1882) – is general engineer, the general aide-de-camp, the director of Office of the Ministry of Defense (1861-1865), the Vilensk, Kovensk and Grodnensk general governor (1865-1866), the Turkestan general governor (1867-1882); the honorary member of Academy Science (since 1873).

2. Vilno – Vilnius, the capital of Lithuania. The administrative center of the Vilensk province of the Russian imperia from 1795 to 1915.

3. Vilensk educational district – territorial unit management of educational institutions department of the Ministry of National Education covering several provinces in the west of the Russian Empire in 1803-1832 and 1850-1917.

4. Karimova A. Deiatel'nost' orientalista A.L.Kuna v Turkestane v 1868-1881. In: *Sbornik studencheskix rabot Sredneaziatskogo gosdarstvennogo Universiteta*. Vol. 15. Istoriia. Tashkent, 1956, pp. 23-30; Adrianov B.V. Arkhiv A.L. Kuna. In: *Sovetskaia etnografiia*. Moscow-Leningrad, 1951, no 4, pp. 149-155.

5. About Kuhn's personality and manuscripts collections in Russia see: Yastrebova O., Arezou Azad. Reflections on an Orientalist: Alexander Kuhn (1840-88), the Man and his Legacy. In: *Iranian Studies*. 2015. Vol. 48, no. 5, pp. 675-694.

6. *Turkestanskii kruzhok liubitelei arkheologii*. 2-i god (Dec. 11, 1896 – Dec. 11, 1897). Tashkent, 1897, pp. 1-3.

7. *Turkestanskii kruzhok liubitelei arkheologii*. 3-i god (Dec. 11, 1897 – Dec. 11, 1898). Tashkent, 1897-1898. pp.75-80.

8. Divaiev A.A. Zhalovannaia gramota, dannaia Timurom Turkestanskoi mecheti Azreta lasavi. Per. s pers. A.A. Divaiev. In: *Turkestanskiie vedomosti*. Tashkent, 1901, no 39, 41.

9. Ostroumov N.P. Raz'iasneniia i dopolneniia k 'Zhalovannoi gramote' Timura. In: *Turkestanskiie vedomosti*. Tashkent, 1910, no 274.

10. Dobrosmyslov A.I. Goroda Syr-Dar'inskoi oblasti: Kazalinsk, Avliie-ata i Chimkent. Tashkent, 1912, pp. 141-147.

11. Ахмет Ясауидің Туркістандағы қўтхана мешітіне Вакуф. Туркістан, 2006, 16 p.

12. See: Chekhovich O.D. Sobraniie vostochnykh aktov Akademii nauk Uzbekistana. In: *Istoricheskiiie zapiski*. Tashkent, 1948, no 26, pp. 308-309; DeWeese, Devin. The Politics of Sacred Lineages in 19th Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Aḥmad Yasawī in Shrine Documents and Genealogical Charters. In: *International Journal of Middle East Studies*. 1999. Vol. 31, no 4, pp. 508-509.

13. Kumekov B.E., Nastich B.H., Shukhovtsov V.K. Pis'menniie dokumenty iz luzhnego Kazakhstana (predvaritel'noie soobshsheniie). In: *Vestnik AN Kazakhskoi SSR*. Alma-Ata, 1977, no 8, pp. 70-73.

14. Shukhovtsov V.K. Pis'menniie dokumenty iz goroda Turkestana. In: *Kazakhstan v epokhu feodalizma*. Alma-Ata, 1981, pp. 164-191.

15. Sul'tonov U. Ahmad Yassavi mozori vaqf xo'jaligi boshqaruviga doir (A.L. Kun shaxsiy arxividagi hujjatlar tahlili). In.: History of Central Asia in modern medieval studies. In Memoriam of professor Rozia Mukminova. Toshkent, 2013, p. 312-328.

16. See: Sul'tonov U.A. Russkii vostokoved A.L.Kun i ego kolleksiia istoricheskix dokumentov mazara Aḥmad Yasawī. In: *Vostochnyi Arkhiv / Oriental Archive*. Moscow, 2014, no 1(29), pp. 76-83.

17. Abramov Alexander Konstantinovich is general-lieutenant, the chief of the Zarafshān district (1868-1877), the military governor of the Fergana province – *oblast'* (1877-1883).

18. Kun A.L. Ocherki Shagrisabzkogo bekstva. In: *Zapiski Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshshestva*. Po otdeleniu etnografii. St. Petersburg, 1880, no 6, p. 203.

19. Yastrebova O.M. Persidskiie i tadjikiskiie dokumenty v otdel' rukopisei Rossiiskoi Natsional'noi biblioteki. Katalog. St. Petersburg, 1999, p.10.

20. For example, archive files 160 and 165 from the Kuhn's personal collection served 140 original historical documents about land ownership and appointment to different positions in the Bukhara emirate relating to the second half of the 19th century comprise. See: Archives of Orientalists at the

Institute for Oriental Manuscripts in St. Petersburg (Archives of Orientalists).
Fund. 33, op. 1, d. 160, 121 ff.; Fund. 33, op. 1, d. 165, 21 ff.

21. Reimers Alexey Gustavovich (d. 01.01.1904) is the first chief of the Turkestan district (*uyezd*), held this position twice, from 17.03.1872 for 01.01.1882 and from 02.03.1885 for 13.04.1887.

22. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, f. 1.

23. Kuhn A.L. Vakufy. In: *Turkestanskiie vedomosti*. Tashkent, 1872, no 21.

24. With the purpose to distinguish documents of A.L. Kuhn's archive and documents which are V.K. Shukhovtsov held, we, proceeding from the place of their storage, have conditionally designated them as 'Kuhn's collection' and 'The Almaty collection'.

25. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175; Fund. 33, op. 1, d. 174.

26. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, f. 94.

27. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff. 22, 37.

28. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, f. 64.

29. Kumekov B.E., Nastich B.H., Shukhovtsov V.K. Pis'menniie dokumenty iz luzhnego Kazakstana, p. 70.

30. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff. 93-94.

31. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff. 56, 77.

32. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff. 11-18, 51-52, 71-74.

33. Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions. Vol. 2. Genealogical Charters and Sacred Families: Nasab-namas and Khoja Groups Linked to the Ishaq Bab Narrative, 19th – 21st Centuries. Edited by A.Muminov, A.von Kügelgen, D.DeWeese, and M.Kemper. Texts, translations, commentaries, appendix and indices by A.Muminov, Z.Jandarbek, D.Rahimjanov, and Sh.Ziyadov. Almaty-Bern-Tashkent-Bloomington, 2008, pp. 235-252.

34. About these families see: Akademik Gordlevskii V.A. Khodja Akhmed Yasevi. In: *Izbrannyye sochinenia*. Vol. 3. Moscow, 1962, pp. 364-366; DeWeese, Devin. *The Politics of Sacred Lineages in 19th Century Central Asia*, pp. 514-515; Muminov A.K. *Rodoslovnoie drevo Mukhtara Auezova*. Pod reaktsii S.N.Abashina. Almaty, 2011, p. 35.

35. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff. 53-54, 65-66, 69-70.

36. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff. 38-39.

37. Khwājah 'Abd al-Raḥīm Ḥīsārī. *Tuḥfat al-anṣāb al-'Alawī*. Center of Oriental Manuscripts (Tashkent). Ms.1459, ff.272b-273a; Ishāq-khwājah Ibn 'Ismā'il-Āta. *Ḥadīqat al-'Ārīfīn*. Center of Oriental Manuscripts. Ms.11838, ff.134b.

38. Islamization and Sacred Lineages in Central Asia. Vol. 2, pp. 73, 79, 112, 133, 200, 227; *Rodoslovnoie drevo Mukhtara Auezova*, p. 107.

39. About problem of legitimation see: Sultonov U. Ahmad Yassavi mozori vaqf xo'jaligi boshqaruviga doir, pp.312-328.

40. Chernyaev Mikhail Grigoryevich (1828-1898) – lieutenant general, military governor of the Turkestan region (1865-1866), Turkestan governor general (1882-1884).

41. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, ff.67-68, 31, 40, 21, 13.

42. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 174, f. 1.

43. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zRMDA) / Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund. I-1, op. 14, d. 503, ff. 49.

44. O'zRMDA. Fund. I-17, op, 1, d. 32689.

45. Shukhovtsov V.K. Shukhovtsov V.K. Pis'menniie dokumenty iz goroda Turkestana, pp.165-166.

46. Archives of Orientalists. Fund. 33, op. 1, d. 175, f.62.

7.2. HISTORY OF WOMEN'S MOVEMENT IN TUNISIA: CASE OF THE NATIONAL UNION OF TUNISIAN WOMEN

Zh.B. Abdikadyrova

Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

The women's movement is the women's struggle for equality of rights with men in the economic, social, political and cultural fields, as well as their participation in the general political struggle. Glossary of Gender Terms edited by A.A. Denisova defines the women's movement as a complex of many women's organizations with fixed and non-fixed membership, which are active in the society to meet the interests of different social strata of women, as well as the adjustment of the state policy to achieve gender equality in various spheres of public life [1]. The functions of the women's movement can be attributed the function of integration and expression of the multiplicity of interests of different groups of women, the functions of political socialization, social and legal protection, support for self-care, educational, ideological and organizational functions.

If the active struggle of feminist movements in developed European countries, especially in the United States, is more and more focused on gender issues, women's movements in the former colonial and semi-colonial countries, such as Tunisia, remained largely on the positions of the struggle for civil and legal rights of women.

Many women's organizations are seeking to circumvent the extremes of modern feminists zealously inclined to fight the "male privilege", they are more oriented towards dialogue, to achieve social consensus on burning women's issues: child and maternal health, social programs of family

support, respect labor and contractual relations, etc. [2, p. 79]. Such an attitude is characteristic of women's movements in Tunisia.

Tunisia is an Arab country, where there has been significant progress in the field of women's equality, largely due to the political will of local authorities. The Republic of Tunisia has the best practices in solving the issue of gender in the Arab region. In Tunisia, there are central women's rights organizations, among them are the National Union for Tunisian Women (UNFT), Club Tahar El Haddad d'études de la condition de la femme (CECF), Union of Tunisian Workers 'women's commission' (UGTT), The Nissa Group, Tunisian League for Human rights (LTDH), Tunisian Women's Association for Research and Development (AFTURD), Tunisian Association of Women Democrats (ATFD), Egalité et Parité [3, p. 10-11].

The National Union of Tunisian Women, known by its French acronym UNFT (in Arabic: الاتحاد الوطني للمرأة التونسية, in French: Union Nationale de la Femme Tunisienne) is the oldest female Arab non-governmental organization, the prototype of many other Arab women's organizations. It founded in 1956 with the independence of Tunisia. It is important to note that the Union has not only become the first women's organization, but also the first non-governmental organization in the history of independent Tunisia. In August of the same year, the Code of Personal Status was adopted. The Code of Personal Status (CPS) (in Arabic: مجلة الأحوال الشخصية) is a series of progressive Tunisian laws aimed at the establishment of equality between women and men in a number of areas. This Code is one of the best known deeds of Habib Bourguiba, who was Tunisian Prime Minister and later President. Initially the National Union of Tunisian Women has endeavoured to make women across the country aware of their rights and their role in economic and social development. Further UNFT stands up for improving the status of women in Tunisia.

The mission of UNFT:

- Work towards improving the status of women and the elimination of all forms of discrimination against them.
- Ensure the promotion of women in all areas: economic, social, cultural, scientific.
- Acting for greater involvement of women in the centers of power and decision-making spaces.
- Develop programs to enhance the involvement of women in development.
- Strengthening the education of women fighting one hand against illiteracy, fighting other hand, the causes of wastage.
- Train girls out of school in the vocational training centers UNFT.
- Facilitate women's access to new information and communications technology • Advocate for the eradication of poverty, creating sources income for women and provide support to families in precarious situations.
- Acting in the interest of peace in the world [4].

As Project Coordinator at the Center of Arab Woman for Training and Research (CAWTAR) and Director of the Women's Research, Studies and Information Centre (CREDDIF) Boutheina Gribaa points out, "The UNFT was the only voice for women in the immediate post-independence era and is represented in all regions and in the remotest parts of the country. (The UNFT has extensive grassroots membership and up to 2010 had 27 regional delegations and 650 local sections). It has formed alliances with professional/special-interest women's groups and operates in a framework of partnerships with governmental structures or national organizations (i.e. in tackling illiteracy). It was the exclusive channel through which women could be elected to the RCD [Ben Ali's party] lists in local and national elections and many women who have reached decision-making positions (particularly political) have been UNFT members" [5, p. 102].

During the presidency of Bourguiba the state-sponsored National Union of Tunisian Women was the only women's association. UNFT called on women activists concerned in the struggle for national independence and developing a modern Tunisian state [6, p. 98]. The Union did not protect any rights or advocate for gender equality, but merely appeared as an association that was well-wishing towards women's rights. UNFT incarnates Bourguiba's position on women in Tunisian civil society and the influence of his state gender politics. Sarah Gilman lays special emphasis that the foundation of the National Union of Tunisian Women was effective in "securing centralized state control of formal women's organizing in independent Tunisia. Bourguiba's monolithic state feminism reigned supreme until the 1970s, when he briefly loosened his hold on civic activity" [7, p. 11-12].

Currently, the scope of activity of the Union covers nearly all areas of life of Tunisian women, but the organization is not going to stop there and has set itself a number of objectives for the future. The Union repeatedly awarded for its work in the field of empowerment of women in Tunisia. The highest award of UNFT was UNESCO prize awarded in 1994 for its work in the fight against illiteracy among women in Tunisia [8, p. 280].

UNFT has its representative offices abroad, which helps to maintain close ties with compatriots living abroad and expand the scope of activities of the organization.

The National Union of Tunisian Women is indeed the most powerful women's organization in the Republic of Tunisia and throughout the Arab region. The Union has achieved really important results in its national and international activities. However, as M.I. Myagkova argues, UNFT can not be fully attributed to real non-governmental organizations, as in this case there is no the main feature of NGOs – autonomy from the state. This means that a very close link between the authorities and the Union exists, that inhibits the development of public life and, ultimately, does a disservice to the same authorities as it creates a negative image of the country in the

international arena, and creates the preconditions for the charges of violation of human rights and freedoms and the absence of civil society [8, p. 281].

Throughout its history, from the regime of Bourguiba to date, the women's movement in Tunisia has been gradually becoming more independent and more influential in the overall political situation in Tunisia. The status of women has been important to the national identity of Tunisia during the post-colonial history of the country, and this issue was a part of political projects during presidencies of both Bourguiba and Ben Ali. As a result, Tunisian women now enjoy unprecedented rights compared than women in other Muslim countries. However, women's movement became fully independent from the state only after the 2011 revolution.

The French colonization played the decisive role in the formation of the women's movement in Tunisia. European progressive ideas that affected Tunisian women, laid the foundation for the formation of the women's movement in the country. The combination of elements such as the preservation of Westernized elite in the power that understands the need to achieve gender equality as one of the conditions for progressive development of the country, its willingness to use Western experience in creating an equal society, and the presence of the republican form of government lead to the appearance of prerequisites for the emergence and development of women's movement for gender equality in Tunisia. Experience of UNFT, the oldest non-governmental women's organization shows that it is not only a platform, used by women to express their needs, aspirations and discuss various problems, but also proves that the Union has the potential to contribute to the implementation of various government programs aimed at improving the situation of Tunisian women.

References:

1. Словарь гендерных терминов / Под ред. А.А. Денисовой / Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/gender/080.htm>
2. Тихонова В.А. Женские движения: сущность, особенности развития // Вестник МГУКИ. – 2013. – № 2 (52), март-апрель. – С. 76-80.
3. Mari Norbakk. The women's rights champion. Tunisia's potential for furthering women's rights. Chr. Michelsen Institute (CMI Report R 2016:5). – 2016. – № 6, October. – 32 p. // <https://www.cmi.no/publications/file/5973-the-womens-rights-champion.pdf>
4. National Union of Tunisian Women // <https://arab.org/directory/national-union-of-tunisian-women/>
5. Gribaa Boutheina, et al. Mapping of the Situation of Women Participation in Politics in Algeria, Tunisia and Morocco. – 2009. – Tunis: Centre for Arab Women Training and Research. – 124 p.

6. Sarah E. Gilman. Feminist Organizing in Tunisia: Negotiating Transnational Linkages and the State // From Patriarchy to Empowerment: Women's Participation, Rights, and Movements in the Middle East, North Africa, and South Asia / Ed. by Valentine M. Moghadam. – NY: Syracuse University Press, 2007. – P. 97-119.

7. Caitlin Mulrine. Women's Organizations in Tunisia: Transforming Feminist Discourse in a Transitioning State. Independent Study Project (ISP) Collection. Paper 1136. – 2011 // http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2128&context=isp_collection

8. Мягкова М.И. Национальный Союз Тунисских Женщин как пример женской неправительственной организации в арабском мире // Вестник МГИМО - Университета. – 2010. – № 6 (15). – С. 278-282.

7.3. МЕТАЛЛУРГИЧЕСКАЯ ПЛОЩАДКА ПОСЕЛЕНИЯ АЛАТ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

С.У. Жауымбаев, В.В. Евдокимов, А.И. Кукушкин, О.С. Шохатаев
Карагандинский государственный университет
им. академика Е.А. Букетова
(г. Караганды, Казахстан)

Бронзовый век в истории Казахстана был эпохой расцвета металлургии меди и бронзы, являвшейся главным показателем технического прогресса. Бурному развитию древней металлургии способствовало наличие богатых месторождений меди. Горно-металлургическое дело являлось важным производственным процессом древности, а уровень его был одним из главных показателей развития производительных сил древнего общества. Археологическими и геологическими исследованиями установлено, что в эпоху бронзы во втором тысячелетии до нашей эры металлургия и металлообработка стали определяющим родом занятий для племен, населяющих в то время Центральный Казахстан [1].

Одна из групп металлургов, освоивших производство бронзы и предположительно железа 3-3,5 тысячи лет тому назад, проживала на поселении Алат.

Поселение находится в 220 км к юго-востоку от г. Караганды в Кентском горно-лесном массиве, на территории Каркаралинского государственного национального природного парка. Расположено на левобережной надпойменной террасе горной р. Кызылкеныш у подножия горного хребта. Вдоль террасы зафиксировано полтора десятка котлованов жилищ. На восточной окраине поселения расположена производственная металлургическая площадка. Стратиграфически выделено два строительных горизонта. Нижняя площадка предназначалась для бронзолитейного производства

(культурный слой на уровне 0,5-1 м от поверхности), верхняя площадка предположительно, предназначалась для производства железа и частично бронзы (культурный слой до уровня 0,4-0,45 м). Площадки функционировали последовательно – нижняя-ранняя и верхняя-поздняя, но в хронологических рамках эпохи поздней бронзы.

На площадке нижнего строительного горизонта выявлены 4 жилища-мастерские, производственный комплекс, хозяйственная площадка, 2 производственных участка, 5 бронзолитейных печей, 6 зольников [2].

Жилища-мастерские, типа полуземлянок, глубиной до 1 метра, площадью 34, 35, 37, 60 кв. м., со стенами из гранитного плитняка и камней. На полу зафиксированы основные хозяйственно-бытовые объекты: очаги, хозяйственные и столбовые ямы, бронзолитейные печи, в виде грунтовых ям, с глиняной обмазкой стенок.

Выше по склону от жилищ-мастерских расположены 2 производственных открытых участка. Котлован первого участка глубиной 0,12 м, трапециевидной формы со сторонами от 5,75 м до 8 м, площадь 46 кв.м. На полу котлована зафиксированы очаг, простая бронзолитейная печь и другие хозяйственные объекты. На втором участке глубиной 0,54 м, размерами 6х3,5 м, площадью 32 кв.м, отмечены 2 очага, выложенные из камней, хозяйственные ямы [3].

Бронзолитейная печь № 1 жилища-мастерской 2 – грунтовая яма округлой в плане формы диаметром 0,32 м глубиной 0,13 м. По стенкам нанесен слой глины толщиной 2 см имеющий красный цвет прокала, на дне пепельно-золистный слой толщиной 2-3 см. Рядом с печью в 0,6 м зафиксированы 9 сгруппированных грунтовых лунок диаметром 5-8 см глубиной 7-8 см; в одной из лунок обнаружены 3 бронзовые проколки. Найдена и каменная линейная форма для отливки таких прокопок.

Бронзолитейная печь № 2 жилища-мастерской 3 – грунтовая яма округлой в плане формы размером 0,55х0,44 м котловидной в разрезе формы глубиной 0,1 м. Печь вкопана в искусственную грунтовую очажную площадку подпрямоугольной формы размером 1,7х1-1,4 м высотой 0,2 м расположенную на полу в центральной части котлована жилища-мастерской. Очажная площадка первоначально была ограждена приставленным к боковым гранитными плитами длиной до метра с небольшим шириной до полуметра – части плит были повалены. Печь четко фиксировалась по прокалу красного цвета футеровочного слоя глиняной обмазки стенам огневой камеры достигающему толщины 0,1 м и высоты 0,1 м. Печь вкопана в черный глинисто-сколистый верхний слой толщиной 5-11 см. Очажная площадка сама по себе была, вероятно, одним из объектов металлургического производства.

Бронзолитейная печь № 3 жилища-мастерской 4 грунтовая яма округлой в плане формы размерами 0,6х0,5 м. Вокруг печи по темно-серому цвету фиксируется канавка шириной 0,1 м, глубиной 0,08 м.

Бронзолитейная печь обмазана слоем глины толщиной 0,15 м. В боковой части глиняной обмазки фиксируется линза прокала толщиной 2-3 см. На поверхности печи обнаружены фрагменты керамического сосуда.

Бронзолитейная печь № 4 грунтовая расположена на дне котлована производственного участка одним под метровым слоем зольника. В плане овальной формы размером 0,6х,04 м в профиле воронкообразная глубиной 0,46 м. по верхней кромке огневой камеры четко фиксировалась полосок глины красного прокаленного цвета с примесью золы, шириной 3 см. Яма печи заполнена тремя слоями: темно-бурый сурсчано-дресвяный нижний толщиной до 28 см; рыжий супесчаный средний толщиной до 5 см; светло-серый супесчано-древесный верхний слой толщиной до 12 см.

Бронзолитейная печь № 5 расположена на западной половине производственной площадки. Фиксируется на уровне 0,5м по подовой яме овальной в плане формы размером 1,92х1,08 м глубиной 10 см. Дно ямы слегка по склону. В центральной части дна отмечено углубление овальной в плане формы размером 0,78х0,33 м глубиной 12 см. со стороны западной продольной стенки на уровне дна камеры печи соединяется с хозяйственной ямой овальным в плане углублением размером 0,51х0,36м глубиной 11 см. Стенки и дна подового углубления печи имели красноватый оттенок прокаленности.

Верхний строительный горизонт включал 4 горна, 3 печи, 2 производственных помещения, хозяйственную площадку. Останки четырех горнов отмечены первоначально по поясу развалин камней, длиной 1,5 м шириной от 1,5 до 4 метров протянувшийся по линии запад-восток по склону террасы. После разборки развала камней были выявлены четкие очертания темно-серого древесного заполнения подовых ям и траншеек воздухопроводов горнов с низким слоем каменной обкладки по краям.

Горн 1 фиксировался по полосе развала камней длиной 5,94 м шириной 0,6-1,08 м под каменными развалами выявлено подовая яма и воздухопроводов. Подовая яма округлой формы размером 1,51,35 м, в разрезе котловидная, глубиной 12 см. Яма по краю обложена слоем камней, ширина развала которых 0,5-1 м. В северо-восточном секторе под развалом камней обкладки идет полоса забутовки из мелких камней длиной 0,96 м, шириной 0,2-0,3 из мелких камней. В северном и северо-западном секторах по краю ямы зафиксированы 2 канавки размером 1 х 0,2 х 0,08 м и 1,5 х 0,15-0,3 х. Не исключено, что они предназначались для забутовки мелкими камнями и могли служить контрфорсами фундаментной части горн. Необходимость таких контрфорсов диктовалось рыхлой древесной подушкой-основанием площадки.

По стенкам верхней части подовой ямы, ниже уровня камней обкладки, был выложен круг из 8 камней, размеры которых в

поперечнике 12,5-20 см. В центральной части подовой ямы расположено углубление диаметром 0,35 м, глубиной 0,1 м. В северо-восточном направлении по склону террасы от подовой ямы отходит воздуховод длиной 3,9 м шириной 0,6-1 м по краям выложены в ряд камни обкладки. Дно воздуховода ровное, с легким уклоном к подовой яме, заглубленное на 3-5 см в дресвяный слой основания горновой площадки. Горн был построен на специально подготовленном участке, рыхлый дресвяный слой поверхности которого был скреплен обмазкой глины толщиной 3-5 см, размером 3,25 x 1,3 м.

Горн 2 расположен в 3,5 м к востоку от огневой камеры горна 1, в двух метрах ниже по склону. Подовая яма диаметром 1,9 м, глубиной 0,25 м блюдцеобразной в разрезе формы была заполнена черным дресвяно-супесчаным слоем. По краю ямы отмечен разряженный ряд круговой каменной обкладки. Воздуховод ориентирован по линии северо-запад – юго-восток.

Траншея воздуховода длиной 1,5 м, шириной 0,25x0,7 м имела равные заглубления на 1-5 см, дно легким уклоном к подовой яме. Горн был расположен, как и горн 1, на специально подготовленной площадке, от которой зафиксирован слой глиняной обмазки толщиной 3-5 см, размером 3,2-1,7 м.

Горн 3 расположен в 2,5 м к востоку от горна 2, в 3 м ниже по склону. Подовая яма диаметром 1,9 м, в разрезе округлой формы глубиной 0,35 м была заполнена черным дресвяно-супесчаным слоем. В северо-западном направлении от подовой ямы тянется воздуховод в виде углубления длиной 2,5 м, шириной 1-1,25 м. Дно воздуховода ровное, с легким уклоном к подовой яме, заглубленное на 2-3 см в дресвяный слой основания горновой площадки. В двух метрах от горна, ниже по склону, отмечено скопление железистого шлака.

Горн 4 расположен с большим отклонением между 2,3, несмотря на смещения из-за частичного разрушения боковой стенки подушки-основания древесной площадки сезонным водотоком. Сохранил конфигурацию каменной обкладки, аналогичной обкладке горнов 1,2. Округлая каменная обкладка подовой ям переходит в обкладку незафиксированного углубления воздуховода. Размеры по внутреннему периметру округлой каменной обкладки, служившей фундаментом огневой камеры 2,4x1,8 м. Полоса развала камней воздуховода имела длину 3,3 м, ширину 1,8 м. Подовая яма и канавка воздуховода из-за смещения и однородности слоя не фиксируется.

Печи 1-3 зафиксированы в верхнем строительном горизонте, прорезая культурный слой нижнего строительного горизонта. Верхние края каменных стенок печи фиксировались на уровне 0,05-0,25 м от поверхности практически в дерновом слое. Очертания подовых ям отмечен на уровне 0,6-0,65 м от поверхности, наибольшая глубина печи 1,1 м. Стратиграфическая последовательность заполнения печей снизу-вверх – глиняно-древесная обмазка дна-0,1-0,15 м. песчано-

древесный слой 0,05-0,35 м, светло-серый супесчано-древесный слой. 0,1-0,3 м, темно-серый супесчано-древесный слой 0,08-0,23.

Развал печи 1 фиксировался в виде полукольцевой выкладки размером 2,2x1,9 м из плашмя уложенных плит по краям подовой ямы. С наружной стороны северной стенки были вертикально приставлены 3 плиты и 2 плиты наклонено. В восточном секторе на уровне 0,25 м от поверхности к стенке примыкает полоса забутовки длиной 1,2 м, шириной 0,4 м из мелких камней, подовая яма овальной формы размером 1,5x1,2 м, имело глубину 0,6м на дне ямы глиняная обмазка толщиной 0,15 м в центральной части, которой отмечено линза прокала толщиной 2-3 см. В южном секторе стенка печи прерывается, образуя участке печи шириною 1,2 м в юго-западном секторе под камнями развала стенки найден полуразрушенный неорнаментированный глиняный горшок.

Печь 2 расположена в 1,8 м западнее от печи 1. Фиксируется по развалу камней стенок печи имеющего овощную ферму размером 2,8x2м. Северная стенка сооружена из вертикально вкопанных каменных плит с маленькими камнями у основания. С западной и восточной сторон от стенки сохранились 1-2 слоя плит. С восточной стороны в стенку был уложен каменный блок размером 1,35x0,2x0,13м. Подовая яма в плане овощная размером 1,7x1,2м глубиной 0,21м от уровня фиксации и 0,9м об поверхности. Центральная часть обмазана слоем глины толщиной 0,5-0,15 м.

Печь 3 расположена в 2,4м к северо-западу от печи 2. Развал камней стенок печи, в плане овальной формы размером 2,8x1,55м, длина 1,2м ширина 0,7м, глубина 0,2-0,3м. В верхней части стенки отличен гранитный блок размером 0,95x0,21x0,1. Дно обмазано слоем глины толщиной 0,1-0,12м. Устье печи располагалось с северной стороны подовой ямы.

Горн, как род печи, реконструируется в виде цилиндрической бочки, высотой не менее метра, сложенной из плитняка, с купольно-шатровым (?) сводом, со встроенным сверху дымоходом и воздухопроводом, подведенным к основанию [4].

В 3-4 метрах к востоку от горновой площадки размещались две прямоугольные в плане наземные постройки. От них сохранились 1-4 слоя фундаментно-цокольных рядов плит и камней, уложенных на грунт. Постройка 1 площадью около 50 кв м. имела выход в сторону горнов, на полу зафиксировано кострище, 2 хозяйственные ямы, 3 столбовые ямы. Постройка 2, расположенная параллельно, рядом с первой, имела площадь около 30 кв.м. Поперечная стенка делила помещение на две половины. Наличие очага, хозяйственных ям позволяют относить постройку 1 к разряду «производственной бытовки» - для отдыха, приготовления пищи. Постройка 2 отнесена к разряду складских сооружений.

Выше по склону в 3 метрах от горновой площадки зафиксировано 5 хозяйственных ям длиной от полутора до трех и более метров, шириною до двух, глубиною до полуметра. Ямы прорезали частично хозяйственные ямы нижнего горизонта, т.е. их месторасположение было локализовано и в период первого раннего и в период второго позднего использования в качестве временного хранения сырья.

В культурном слое – нижнем и верхнем строительных горизонтах – найдена богатая коллекция находок, представленная изделиями из бронзы, камня, кости, роговины, керамика, железная руда, единичные кусочки медной руды, сильножелезистые шлаки [5].

Половина из более, чем 200 определимых по форме изделий бронзовые, две-пятых каменные и одна-десятая костяные и роговые. По функциональному назначению отмеченные группы представлены категориями изделий согласно их основному назначению, для которого они были изготовлены и санкционированы культурой. Так группа бронзовых изделий состоит из 25, каменных из 14, костяных и роговых из 11 категорий. Представлены такими типами изделий как бронзовые наконечники стрел, долота, стамески, секачи, шилья, проколки, пробойники, молотки, топоры-тесла, иголки, черешковые бритвы, пряжки, бляшки, заклепки, и пр., каменные литейные формы, песты, крышки, ложила, молотки, мотыги, плиты-наковальни, терочные плиты, оселки, костяные рукояти, штампы, псалии, совки, трепала, катушки, застежки. Найдено несколько оригинальных предметов, в том числе бронзовый колокольчик, молоточек, черешковая бритва, костяная катушка, костяной орнаментированный псалий, кинжал с упором и др. [6].

Коллекция керамики насчитывает свыше пяти тысяч фрагментов, от более чем двухсот глиняных горшковидных сосудов, изготовленных вручную. Горшки орнаментированы по шейке и верху тулова налепными валиками, горизонтальными рядами пересекающихся обрезков, наклонных вдавлений, заштрихованных треугольников, сеткой, «елочкой». Сочетаемость элементов не отличается многообразием узоров, орнамент выполнен грубыми резными линиями, крупнозубчатым гребенчатым штампом, вдавлениями, как исключение пальцевыми защипами, каннелированием (желобки), ногтевидными вдавлениями. Комплекс керамики верхнего и нижнего строительных горизонтов однороден типологически относится к Алексеевскому типу, как одному из территориально-хронологических вариантов общности культур валиковой керамики (ОКВК) эпохи поздней бронзы Евразийского пояса степей. Особое значение имеет находка двух десятков фрагментов сосудов, изготовленных на гончарном круге, из Средней Азии – одно из веских доказательств торгового обмена [7].

Металлургическая площадка поселения Алат – уникальный археологический комплекс, первый в Казахстане, где наряду с получением меди и бронзы начинается производство кричного железа

на рубеже II-I тыс. до н.э., что на три столетия удвевняет появления выплавки железа в регионе. Хронологическое несовпадение датировок было обусловлено общепринятым концептуальным положением, которое заключалось в том, что железо появляется в самом конце эпохи бронзы и совпадает с началом раннесакского периода – VII в. до н.э. Согласно радиоуглеродным датам (4), полученным от проф. Я. Мураками, поселение Алат укладывается в рамки третьей четверти II тыс. до н.э. что позволяет пересмотреть начальный период эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана, в том числе и производства железа.

Список литературы:

1. Ермолаева А., Русанов И. Поселение Талдысай – памятник древнейшей металлургии Евразии // Мәдени мұра. №5 (68). – Астана, 2016. – С. 82-88
2. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В. Металлургический комплекс эпохи поздней бронзы Алат Каркаралинского района Карагандинской области // Вестник КарГУ. №3 (43). – Караганда, 2006. – С. 21-38.
3. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В. Раскопки на металлургическом комплексе Алат эпохи поздней бронзы в Центральном Казахстане // Вестник КарГУ. № 4(52). – Караганда, 2008. – С. 10-21.
4. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В. Начальный период производства железа в Казахстане // Степной край Евразии. Тезисы докладов и сообщений V международной научной конференции. – Омск, 2007. – С. 28-29.
5. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В. Исследования производственной площадки Алат в 2007 году // Вестник КарГУ. № 2 (54). – Караганда, 2009. – С. 62-71.
6. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В. Научно-исследовательские отчеты по изучению древней металлургии Центрального Казахстана. – Караганда, 2005-2014.
7. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В. Научно-популярный очерк «По следам древних металлургов Сарыарки». – Караганда, 2011. – 66 с.

7.4. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАҒДАЙ

Н.А. Бейсенбекова, Л.К. Шотбакова

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(Қарағанды қаласы, Қазақстан)

Алаш пратиясының көсемі, Алашорда автаномиясының төрағасы, әмбебап ғалым Әлихан Бөкейхан еңбектерінде ұлттық тарих қана емес,

халықаралық мәселелер туралы да көп мағлұматтар беріледі. Солардың бірі ХХ ғасырдың басындағы Ресейдегі саяси жағдайлар, қарама-қайшылықтар. Еуропа мемлекеттерінің арасында да болып жатқан отар жерлерін қайта бөлу туралы қақтығыстар туралы баяндалады. Яғни, бірінші, екінші Балқан соғыстарының шығу себептері, сипаты және 1914 жылғы дүниежүзілік соғыс жайлы мақалалары. Осы соғыста қолына қару алғандардың саны 73 млн. жеткендігін, оның 47 млн. Антанта үшін, 26 млн. Үштік одақ үшін шайқасқандығын айтады. Сонымен қатар ол Антанта үшін 34 мемлекет соғысты дей келе бұл дүниежүзілік соғысқа айналып, 1,5 млрд. адамды, яғни әлем халқының 70 пайызын қамтыды деген мәліметтер береді [1, 204].

Бірінші дүниежүзілік соғыстың себебі еуропалық державаларлардың мүдделерінің қақтығысуы еді. Сондықтан әрбір ірі державалардың билеуші топтары өз отарларын кеңейту мүмкіндіктерін мұқият ұстанғандықтан, қақтығыстың ошағы Еуропа болды.

1914 жылдың тамыз айының аяғына қарай соғыстың аумағы ұлғая түсті. Жапония Германияға соғыс жариялады. Себебі Қиыр Шығыс пен Тынық мұхитында орналасқан Германияның отарларын басып алу болды.

Соғыс барысында Германияның стратегиялық, яғни одақтастарды біртіндеп талқандау туралы жоспары айқындалды. Бұл ағылшын-француз-орыс келіссөздерінің барысын тездетті. Нәтижесінде 1914 жылы Германия және оның одақтастарымен оңаша бітімге келіспеу туралы Лондон декларациясына қол қойылды.

1914 жылы қараша айында Лондондағы орыс елшісі өз үкіметіне британдық сыртқы істер министрі Э. Грейдің өтінішін тапсырды. Онда Германия талқандалған жағдайда, Константинополь мен бұғаздардың тағдыры «Ресейдің қызығушылығына» қарай шешілу керек делінген. Ағылшындардың мұндай пікірін Франция қолдады. Нәтижесінде бұғаздарға байланысты құпия ағылшын-француз-орыс келіссөзіне қол қойылды. Онда Константинополь мен бұғаздарды Ресей империясының құрамына қосу керектігі қарастырылған.

ХХ ғасырдың басындағы осындай Еуропадағы халықаралық жағдайға Әлихан Бөкейхан үнемі көңіл аударып отырған. Оның 1913 жылғы «Қазақ» газетінің 23-ші санында жарық көрген «Керек сөз» деген мақаласында Болгария, Сербия, Греция арасындағы 1912 жылдың басында жасалған келісім шарт туралы айтылады. Бұл мемлекеттердің осылай бірігіп, қол ұстасып, тізе қосып, Одақ құрғанын басқа патшалықтарда қолдады деп жазады. «Жаңадан болған достар соғыс жабдығын әбден сайлап алып, көрші Түрік патшалығына жабылды», - дейді Әлихан Бөкейхан. Олар Македонияға, Албанияға автаномия беруді сұрады. Әлихан Бөкейхан «Европа патшалары жұмысты закон бойынша қыламыз деп мақтанады. Законынан тысқары іс қылмайды мыс. Көршінің жеріне әуес болса, бұл жерді тартып алмақ болса, өзі

Европа патшаларының санатында болса, бетке бір жақсы перде ұстау керек емес пе?» [1, 204-206]. Яғни, Әлихан Бөкейхан Европа мемлекетінің басқалардың жеріне басып кіруін сынайды. Одан әрі қарай Әлихан Бөкейхан осы мақаласында Сербияның, Грецияның түріктерге жасаған соғысының мақсатын былай анықтайды: «түріктер надан, қатыгез сондықтан түрікті Европадан шығару керек» деп айтады. Өздерінің түрік жерінде жүргізген озбырлығы туралы ол сол кездегі Болгария министрі Петку Тодорофтың хатынан үзінді келтіре отырып сынайды. Әлихан Бөкейханның «Балқан соғысы» деген мақаласында соғыстың қалай басталғанын айта келе, оны түрік патшалығына төрт патшалықтың жабылған соғысы 1912 жылы 25 қыркүйекте басталғанын жазды. Сонымен қатар соғыстың 17 мамырда Лондонда бітім жасаумен аяқталғандығын жазып, бұл соғыс 1-ші Балқан соғысы деп аталды дейді. Осы соғыстың барысында түрік патшалығының зиян шеккендігін айта келе, оның 164000 шаршы км жерінен айырылғандығын көрсетеді. Енді осы жерге кешегі одақтас «төрт дос» (Болгария, Сербия, Қаратау (Черногория – авт.) және Греция) таласып, достың үшеуі бірігіп, енді Болгарияға қарсы шыққандығын жазады. Соғыстың нәтижесі 16 маусымда Румыния астанасында бітім жасалғандығын айтады және ол оны 2-ші Балқан соғысы деп атады. Сонымен қатар осы соғысқа Румынияның кірісуін айта келе, Әлихан Бөкейхан Балқан соғысына қатысқан Түркия, Болгария, Румыния, Сербия патшалықтары туралы және адамдардың санын, қаржылай шығындарды көрсетеді. Екі Балқан соғысында да автор қарапайым халықтың көп қырылғандығын, көп қаржылай шығынның кеткендігін айтады. XX ғасырдың басында Европада жерді қайта бөлісу үшін жүрген соғыстың нәтижесін осы екі Балқан соғысының мысалымен дәлелдей келе, ол былай дейді: «Европа патшалары біз мәдениетті елміз деп мақтанады... Европаның мәдениеттілігі осы екі Балқан соғысынан көрінді» [3, 200].

Бұның өзі Әлихан Бөкейханның қазақ даласындағы XX ғасырдың басындағы өзгерістердің қалай жүріп жатқандығын ғана қарап, талдап қоймай, Европадағы жағдайды да бақылап, ол туралы мерзімді басылым беттеріндегі ақпараттарды талдап, өзінше ой қорытып жазып отырған. Сондай мақаласының бірі «Тағы соғыс» деп аталады. Ол мақаласында Әлихан Бөкейхан былай дейді: «Қазақ газетасы біреу-ақ саясат ісі не керек, тіршілікке пайдалы, үлгілі сөз жазу керек емес пе дейтін оқушылар бар. Бұл шала жансар рас та...» Европа саясат ісіне «Қазақта орын бермей болмайды. Бідің қазақ құлағы Европа саясат ісінен тесік болмаса, біздің үйдегі іске жұрт сарандық қылмақшы. Европа ұлық патшалықтары екі одақ: бір жағы біздің Россия, Англия, һәм Франция. Бұларға ыңғайлысы Румыния. Екінші жағы Германия, Италия, һәм Австрия. Бұларға ыңғайлысы Болгария» [2, 209 б].

Әлихан Бөкейхан бұл мақаласында 1-ші Дүниежүзілік соғыстың шығу себептерін, соғысқа түрткі болған оқиғаларды жазады. Бұл соғыста автор: «жалпы жұртқа ешбір пайда жоқ, нарлар алысар. Ал,

шаруасын бұзып, қанын төгетін сорлы халық болар», - дейді. Яғни, Әлихан Бөкейхан бұл соғыстың империалистік сипатын көрсетіп, халықтың жағдайының төмендегенін жазады. Әлихан Бөкейхан бұл соғысты «Европа соғысы дей келе, Европада соғысты шын сүймейтін қызметші кедейі (яғни қарапайым халық Н.Б.). Бұларды саясат тілінде «социалист» я «социал-демократ» дейді. Әрі қарай Әлихан Бөкейхан социал-демократистер партиясы Франция, Германия, Австрияда болғандығын жазады. Франция социалистері соғыс болса оны тоқтату керек дейді. Германия социал-демократтарының «Фервиртс» атты газеті арқылы социал-демократтарының бұл соғысты қолдамайтынын «Қазақ» газеті арқылы жазып отырған. Сонымен қатар осы мақаласында Россияның соғысқа кірісетіндігін айтады. Автор: «Россия соғысқа кіретін болса, Германияда бұл соғысқа кіреді дейді. Егерде Германия соғысқа кіріссе, қай Одақ жеңседе Европа мен Азия жері қайтадан бөліске түседі». Яғни, ХХ ғасырдың басындағы ірі империалистік мемлекеттердің отарларды қайта бөлу үшін күресіп жатқандығын көрсетеді. Осы мақаласының соңында Европада осындай саясат жүріп жатыр, ал қазақ елі осындай саясаттан хабарсыз болмау керектігін жазады.

ХХ ғасырдың басындағы халықаралық жағдайға байланысты жазған мақаласының бірі «Кекесін» деп аталады. Бұл мақалада «Европа соғысы жалғыз әскердің соғысы болмай, тамам жұрттың соғысы. Европа мәдениеті дегеннің барлығы осы соғыста жоққа шығарылды. Германия 80 жыл бойғы Германия Белгия жеріне кірмейт деген уағданы бұзды» [3, 210]. Бұдан байқайтынымыз Әлихан Бөкейхан Европада болып жатқан саясаттың, соғыстың негізгі мақсаты жерді қайта бөлісу үшін екендігін дұрыс түсінген

Әлихан Бөкейхан халықаралық жағдайға үнемі көңіл бөліп отырған және оны төл халқына өзінің мақалаларын «Қазақ» газетінде жариялау арқылы беріп отырған. Содай оқиғалардың бірі 1905 жылдың жазында Қытайдың бірнеше буржуазияшыл-демократиялық және ұлтшыл ұйымдарының Сунь Ятсеннің басшылығымен бірігуі. Сунь Ятсен «үш халықшылдық принципін» жариялады:

1. «Ұлтшылдық» – жатжерлік маньчжур әулетін құлату;
2. «Халық билігі» – монархиялық құрылысты жойып, республика жариялау;
3. «Халықтың әл-ауқаты» – жерге құқықты теңгеру.

Осындай саяси мәні бар оқиғаларды Әлихан Бөкейхан жан-жақты біліп отырған. Қытайдағы саяси жағдайға байланысты монғолдар өздерінің болашағын анықтап алу жолындағы іс-әрекетке көшеді. Ол туралы Ә. Бөкейхан «Моңғол халі» деген мақаласында «Балқан соғысынан соң газеталарда Моңғол туралы жазыла бастады...» [3, 198]. 1911 жылы Қытайда маньчжурлермен соғыс болғандығын айта келе, Қытайдан монғолдар бөлініп шығып, өз алдына патшалық құрғандығы туралы жазады. Сонымен қатар, Моңғолдың патшасы кутухтаның Ресей

патшасына елшілік жібергендігі, оны Петербургта қалай қабылданғандығы және Моңғолия мен Ресей арасында сауда келісім шарты жасалғандығы айтылады. Келесі «Моңғол» деген мақаласында моңғолдардың Қытайдан бөлініп шығып, Ресейден пана іздеп, сауда келісім-шарт жасаған жағдайын жазады. Моңғолдар былай дейді: «Қытаймен арадағы жағдайды өзіміз шешеміз, бізге Ресейдің араласқанының қажеті жоқ». Яғни, олардың кутухтаға сенімсіздік білдіргенін айтады. Әлихан Бөкейхан Ресейдің Моңғолияның ішкі саясатына араласқандығын қара құсқа теңеп, мұның аяғы не болар екен дейді. Орыс-жапон соғысы кезінде Ресейдің Кореяға жасаған саясатын да айтып кетеді [4, 78-79 б.]. Мақаласының соңында ол былай деді «осыларды көріп тұрып Моңғолия жұрты бізге қарайма (Ресейге – авт.). Жұрт жақсысы өз бауыры Қытайға ауған сияқты көрінеді дейді. Осылайша Әлихан Бөкейхан ХХ ғасырдың басындағы Европадағы, Азиядағы халықаралық жағдай туралы жақсы білген және ол жайлы «Қазақ» газеті арқылы қазақ оқырмандарына таратып отырған. Сондай мақалаларының бірі «Монғол Конституциясы», «Хутуқта хаты», «Трубецкой лекциясы», «Стамбул һәм қылилар», «Алаштың азаматына», «Күнбатыс майданынан», Күнбатыс майданы», «Доклад», «Доклад» тағы басқалар.

Әлихан Бөкейхан қазақ даласындағы ХХ ғасырдың басындағы капиталистік қатынастардың дамуына байланысты жер мәселесі шиелінісінің мәселелерін зерттеу барысында Қазақстанды 1867-1868 жылдардағы Япониядағы революциядан кейінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен салыстырған. Жапонияда 1866-1873 жылдары жер мәселесі бойынша бірнеше ірі-ірі шаруалар көтерілісі болған. Жер мәселесін шешу үшін Жапонияда буржуазиялық реформа жүргізіледі. Реформаның негізгі мақсаты – мемлекет басқаруды жетілдіру, әскер құру, әскерді дайындауға ағылшын, француз офицерлерінің көмегін пайдалану. Армияны Европаның үлгісінде құруды негіздесе, ал армияның идеологиясы Жапон офицері тек қана император тегінен шыққан болу керек дегенді ұстанады. Әсіресе жақсы жүргізілгені аграрлық реформа болды. Ол реформа бойынша Жапонияда ауқатты шаруалардың шаруашылығын дамыту керек, жерді өңдейтіндердің барлығына жер беру керек және жерге жеке меншікті жою бұл реформаның негізгі мақсаты болады. Үкіметтің негізгі әлеуметтік тірегі бұл – жерді өңдеушілер болды. Бір сөзбен айтқанда, Жапониядағы буржуазиялық реформа Жапонияны капиталистік жолға түсіруге, елде өндірістің дамуына мүмкіншілік береді. Лениннің сөзімен айтар болсақ, Жапония өз алдына ұлттық мемлекет болып дамуына мүмкіншілік берді. Япониядағы осы реформаларды жүргізген Мэйдзи исин. Тарихта ұлы реформатор ретінде аты қалған. Японияның осы тарихын «Мэйдзи жаңаруы» (модернизация) деп атаған. ХХ ғасырдың 20-30 жылдары «Мэйдзи жаңғыруын» тарихшылар зерттей бастады. Ол Жапонияның өзінде де және Кеңес үкіметінде де зерттеді. Қазақ

зиялыларының ішінде Япониядағы капиталистік қатынастардың қалыптасып, дамуын Қазақстандағы жағдаймен салыстыра зерттеген Әлихан Бөкейхан болатын (Лениннің «Революция и преобразования» деген еңбегінде «Революционное движение» деген тарауында «1868-1871 жылғы Япония» деген бөлім бар. Әлихан қазақ елін Батыс еуропа өркениеті деңгейіне жеткізуді түпкілікті мақсат етіп алды. Осы мақсатқа ол мәдениеті мен әлеуметтік-экономикалық болмысы жағынан қазаққа бір табан жақын жапондардың әйгілі «Мэйдзи төңкерісі» тәжірибесін ден қоя зерттеді.

«Мэйдзи исин» немесе «Мэйдзи жаңғыруы» деп Жапонияны артта қалған аграрлық елден 21 жылдың ішінде әлемнің жетекші мемлекетінің біріне айналдырған 1868-1889 жылдар аралығында іске асырылған саяси, әскери және әлеуметтік-экономикалық реформалардың жиынтығын айтады. «Мэйдзи» саясатының нәтижесінде қазіргі жапон ұлттық мемлекеті мен бірегей жапон ұлты қалыптасты. Сегундар үстемдік еткен мемлекеттік биліктің самурай жүйесінен тікелей император мен ол жасақтаған үкімет басқаратын жүйеге көшті. «Мэйдзи жаңғыруы» іске асырылған жылдары жапондардың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі түбегейлі бұзылып, елде жедел түрде батыс өркениетінің жетістіктері енгізілді. Тұрақты армия құрылып, қару-жарақ пен соғыс техникасының, соғыс тактикасынан ең үздік үлгілерімен қаруланды. Терең реформалар жапон қоғамының әлеуметтік, жер, қаржы-салық, ағарту-білім беру салаларын да қалдырмай қамтылып, ұлттық экономиканы дамытудың ең үздік технологияларға негізделген өнеркәсіптік жолына түсті.

Ол 1904-1905 жылдардағы жапон-орыс соғысы кезінде туғанын 1910 жылы С.-Петербургта басылып шыққан «Қазақтар» атты очеркінде Әлихан былай жеп жазды: «Орыс-жапон соғысы басталды. Жеделхаттар жапондардың үзіліссіз жеңістері туралы хабарлар жеткізіп тұрды. Исламның жиһанкез насихатшысының аузынан бар жақсылық пен әділдік тек исламнан шығады деп еститін және оған орыстандыру саясатының тәжірибесі арқасында исламнан тыс еш жақсылық болмайтынына әбден көз жеткізген Дала халқы «жапондар – қазақтармен ұлттық туыстығы бар мұсылмандар ғой» деген аңызға оп-оңай сеніп қалды. Портреттердегі жапондар мен қазақтардың бет-жүздерінің ұқсастығы ол аңызды растағандай болды. Менің мұным бәрі оларды қатты қызықтырды...»

Әлихан Бөкейхан қазақтың ұлттық мәдениетін дамыту арқылы Алаш-Қазақ мемлекетін қайта құрумен қатар, Батыс еуропаның, әсіресе Жапонияның тәжірибесі бойынша елін 20-25 жылда әлемнің төріне жеткізуді нақты жоспарлады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. - 478 б.

2. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. – Астана: «Сарыарқа» БҮ, 2009. - 555 б. – III том. - 405 б.

3. «Қазақ» газеті: Алаш азаматтарының рухына бағышталады / Ү. Субханбердина, С. Дәуітов. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. - 568 бет.

4. Бейсенбекова Н.А., Смагулова Г.М., Шотбакова Л.К. Әлихан Бөкейхан – ұлт мақтанышы. - Қарағанды. - Глассир баспасы. - 2016. – 196 б.

7.5. КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫНЫҢ ІРІ ӨНЕРКӘСІП ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРІНЕ АЙНАЛУЫ

Б. Құдайбергенұлы

«Өрлеу» біліктілік арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамы филиалы Павлодар облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты
(Павлодар қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Бұл мақалада 1950-1980 жылдары Павлодар қаласында салынған өнеркәсіп кәсіпорындарының тарихы, осы кезеңдегі қала экономикасының мәселелері қысқаша қарастырылады.

***Түйінді сөздер:** Павлодар қаласы, өндіріс кәсіпорындары, экономика, индустриялық даму, кеңестік кезең.*

Аннотация

В данной статье рассматривается история создания промышленных предприятий, а также вопросы экономики города Павлодара в 1950-1980 годах.

***Ключевые слова:** Город Павлодар, промышленные предприятия, экономика, индустриальное развитие, советский период*

Abstract

This article discusses the history of industry as well as economic issues in Pavlodar in 1950-1980 years.

***Keywords:** Pavlodar, industry, economy, industrial development, the Soviet period*

Қазақстанның 1950 жылдардың екінше жартысында индустриялық дамуы елімізде 1956 жылы қабылданған алтыншы бесжылдық жоспардың тапсырмаларын орындаудан басталып, жоспарда ауыр өнеркәсіптің, әсіресе, отын мен электр энергиясын көп қажет ететін салалары үшін кәсіпорындар комплексін жасау басты міндеттің бірі болды. 1953 жылы геологиялық бақылау жұмыстары нәтижесінде республикамыздың 85 % астам қамтылып, зерттеу барысында 90 аса пайдалы кең орындары табылды. Елімізде табылған жаңа кең

байлықтарын шаруашылық қажеттілігіне тарту нәтижесінде өнеркәсіпті одан әрі дамыту көзделіп, бұл үшін оның экономикалық мүмкіндіктерін жан-жақты және жүйелі түрде пайдалану қажет болды. Соның нәтижесінде облыс орталықтарында өндіріс орындары салынып, өнеркәсіптің өңдеу және өндіру салалары толықтырылды.

1955 жылдың басында Павлодар қаласында жиырмадан аса кәсіпорын болса, олардың ішінде ірілері «Октябрь» жөндеу зауыты (жылдық жалпы өнімі 20500 мың сом), сүт консерві зауыты (13856 мың сом), кеме жөндеу зауыты (5670 мың сом) болды. Сондықтан да, болашақта Павлодарды ірі индустриалды қалаға айналдыру үшін алтыншы бесжылдық жоспарында облыс орталығы мен жерінде кәсіпорындар комплексін жасау көзделіп, Павлодарда алюмин, комбайн, фероқорытпа зауыттарын салу белгіленді. Белгіленген бесжылдық Директивасына сәйкес комбайн зауытын салу халық шаруашылығындағы тың және тыңайған жерді игеру науқанымен тікелей байланысты болды. өйткені, тың орталықтарына жақын орналасқан Павлодар қаласында комбайн зауытын салудың бірден-бір себебі, ол Қазақстанның Сібір мен Алтай өлкесін комбайндармен қамтамасыз етіп, қажеттілікке деген сұранысты жабу еді. Сөйтіп, КСРО Министірлер кеңесінің 03.01.1955 жылғы «Қазақ ССР-дегі Павлодар қаласында комбайн зауытын салу туралы» қаулыға сәйкес құрылыс жұмыстары басталып кетіп, қаланың құлазыған солтүстік шығыс жағындағы бос жерде бой көтере бастады. Бірақ, сол жылдардың өзінде Сібір комбайн зауыттары тың және тыңайған жерлерді игеріп жатқан елді-мекендерді комбайн техникасымен қамтамасыз етуі табысты болып жатқан соң Павлодар комбайн зауытын салу-салмау мәселесі қозғала бастады. Бұл әрине құрылыс жоспарының орындалу барысына тікелей әсер етіп отырды. Мысалы, 1955 жылы жылдық құрылыс монтаж жоспары 64.6 % орындалса, келесі жылға жылдық жоспар 61 % қана көрсетті. Ал, 1957 жылы құрылысқа бөлінер қаржы мөлшері мүлде азайтылып, осы жылы белгіленген бірінші кезегін қосу міндеті жоспардан алынып тасталды.

Кезінде одақ көлеміне танымал болған Павлодар алюминий-глинозем зауытының құрылысы КОКП ОК мен КСРО Министірлер кеңесінің 05.07.1955 жылғы қаулысына сәйкес басталған еді. Зауыт құрылысында 154 объекті белгіленіп, оның жобасын «Гипроалюминий» институты жасап, өндіріс орнының сметалық құны 2310.08 мың сом болып белгіленді.

Салынып жатқан алып индустрия орындарынан басқа қаладағы өнеркәсіп орындарының 1955 жылғы шығарған жалпы өнімі 119 млн. сомды құраса, 1959 жылы бұл көрсеткіш 130 млн. сомға жетіп, аталмыш кезеңде жалпы өнім мөлшері үш есеге жуық өскенін көреміз.

КСРО Министірлер кеңесінің 20.11.1959 жылғы № 1301 қаулысына сәйкес Павлодар комбайн зауыты алуан түрлі мұздатқыш қондырғыларын жасауға негізделген машина жасау зауыты болып

өзгертіліп, 1961 жылы механикалық корпус, құю цехы мен көмекші объектілердің іске қосылуы нәтижесінде алғашқы өнімі АКФИ-4 фреонды мұздатқыш қондырғысын жасауға мүмкіндік туды. Бірақ, кейінгі жылдары да зауыт профилі бірнеше өзгеріске ұшырап отырды. Мысалы, алғашқы кезде АН-2, МХУ-12 сияқты мұздатқыш қондырғыларын игере бастаған кезде тың совнархозы тапсыруымен ауыл шаруашылық техникаларына қосалқы саймандар шығарып, алғашқы профилінен айрылса, 1962 жылы зауыт химиялық та, ауыл шаруашылық профиліне жат тапсырыс, яғни 30 насосын дайындау міндетін алады. Сөйтіп, азын-аулақ уақыт ішінде мұздатқыш қондырғыларын, ауыл шаруашылық саймандар, культиватор, компрессор, вакуумды насос және тағы басқа түрлі бұйымдар шығаруға бет алған зауыт жұмысында өндіріс қызметін рационалды ұйымдастыру, яғни рентабельді жұмыс істеу мүмкін болмады. Мұндай жауапсыздық нәтижесінен жылдық жоспар бірнеше өзгеріске ұшырап отырды. Мысалы, 1965 жылдың он айында өндіріс жоспары он рет, еңбек жоспары төрт, өзінділіктің құндылық жоспары төрт рет өзгеріске ұшыраған.

1959–1965 жылдары Павлодар қаласы ірі индустриялық орталықтың біріне айнала бастады. Өндіріс өнім өндіру көлемі осы кезеңде 5.2 есе өсіп, 1965 жылы 129.5 млн. сомды құрады. 1965 жылы қала өнеркәсіптері ауыл шаруашылық машиналары мен олардың қосалқы бөлшектерін, мұздатқыш қондырғылар, глинозем, химиялық өнеркәсіпке қондырғылар, ұсақ өзен флотының кемелерін, тігін, кондитер, макарон, сүт және тағам өнімдерін шығарды. Павлодар қаласының энергетикасы осы жетіжылдықта бой көтеріп, жыл сайын жылдам дамуы өнеркәсіптегі еңбекті энергия күшімен қаруландыруды одан әрі дамытуға мүмкіндік берді. 1961 жылға дейін Павлодар қаласы жалға алған энерпоездардан небары 16 мың квт. алса, сол жылдың ақпан айының басында екінші жылу электр орталығының (ЖЭО) бірінші 25 мыңдық квт. қуаты бар кезегінің іске қосылу нәтижесінде павлодарлықтар электр энергиясына деген тапқыншылықтың алғашқы кезегін жойды. Ал 1963 жылы № 2 ЖЭО-ның толық қуатында жұмыс істеуі энергетика саласындағы үлкен жетістік болды. Жетіжылдықтың соңғы жылы өндіріс өнім шығару алдыңғы жылғымен салыстырғанда 28% артып, белгіленген міндеттер көптеген сала бойынша асыра орындалды. Мысалы, 1964 жылмен салыстырғанда 1965 жылы электрэнергия 247 млн. киловатт сағатқа, 3 мың куб. метр құрастырмалы темір бетон, 4722 тонна ет артық өндірілді.

1965 жылдың басында Павлодар қаласында химия комбинатының құрылыс басталып, онда гербецид және фосфорит тұздарын, сұйық хлор, азық және тігін өнеркәсіптерге тұрмыстық қажеттіліктерге жуғыш қоспалар, глинозем өндірісіне қажетті каустик содасын шығару көзделді.

1965-1970 жылдар аралығындағы қаланың өнеркәсіп дамуы жоғары қарқында болды. Егер 1965 жылы өнім мөлшері 160756 мың сом

болса, 1970 жылы бұл көрсеткіш 357628 мың сомға жетті, яғни орташа жылдық өсу темпі 24.4 % болды. Сегізінші бесжылдық аралығында қалада сегіз жаңа кәсіпорын мен он алты қосымша цех іске қосылды. Жалпы 1966-1969 жылдары Қазақстанда 184 жаңа өнеркәсіп кәсіпорны мен 181 қосымша цехы салынса, олардың қатарында Павлодар трактор зауыты мен мебель фабрикасы болды.

Қазақстандағы трактор өндірісінің тұла бойы тұңғышы «Павлодар трактор зауытының» (ПТЗ) құрылуы өзіндік тарихи белестерді өткеруіне тура келді. КСРО Министрлер Кеңесінің 03.12.1965 жылғы қаулысына сәйкес Павлодар машина жасау зауытында (ПМЗ) трактор жасау өндірісін құру туралы шешім қабылданып, КСРО трактор және ауыл шаруашылық министрлігінің 04.03.1966 жылғы №70 бұйрығына сәйкес ПМЗ базасы негізінде ПТЗ құрылды. Қысыл таяң уақытта көп мыңдаған құрылыс армия күшімен екі жүз мың шаршы метр өндірістік және тұрмыстық алаңдар іске қосылып, мыңнан аса күрделі техникалық қондырғылар орнатылды. Трактор жасаушылар ұжымын қалыптастыруда зор жұмыстар атқарылып, 1966-1970 жылдары оның саны 4,5 мыңнан 11 мыңға дейін өсті. Трактор жасаушылар ұжымының күш – жігері арқасында аз уақыт ішінде тоқсан аттық күш бар «Қазақстан» таңбалы трактор жасауға қол жетті. Атап айтқанда, 1968 жылдың 12 тамызында «ДТ-75» маркалы төрт алғашқы трактор зауыт конвейерінен түсіп, республикадағы машина жасау саласындағы үлкен жетістік болды. Машина және трактор жасау министрлігінің 13.09.1968 жылғы шешімі бойынша ПТЗ-да шынжыр табанды трактор көптеп шығару керек болып, бұл міндет жылдар барысында іске асырылды. Мысалы, алғашқы трактор шыққан кезден жыл аяғына дейін 832 трактор шықса, 1969 жылы 5056 темір тұлпар даярланды. Ал, 1970 жылы жалпы өнім мөлшері 18080 мың сом болса, тауар өнімінде 8101 трактор шығарылды. Осы кезеңде Павлодар алюминий-глинозем зауытының құрылысы да аяқталды. Жыл өткен сайын өндіріс орнының қуаты арта түсті, соның нәтижесінде Қазақстандағы алюминий өнеркәсібінің тұңғышы-металдық алюминий өнімдерін өндіретін бірден-бір ірі кәсіпорынға айналды. 1964 жылдың 31 қазанында алғашқы кезегі қосылса, 1969 жылдың 31 мамырында соңғы бесінші кезектерінің қосылуымен зауыт толық қуатында жұмыс істей бастады.

Зауыт пен институт мамандарының күшімен ғажайып технологиялық жүйе жасалып игерілді. Ол Қостанай кен орындарының бокситін өндеп, сапалы өнім шығаруға мүмкіндік берді. Сегізінші бесжылдық жылдары қаланың түсті металлургия, энергетика, машина жасау өнеркәсіптері қатты дамып, жалпы өнеркәсіп құрылымында олардың салмағы 49 – дан 63%-ке өсті.

1965-1970 жылдардағы бесжылдық жоспар міндеттерін қаланың 27 кәсіпорны ерте аяқтап, жоспардан тыс 14 млн. сом өнімін берді. Солардың қатарындағы темір бұйымдар комбинатының кірпіш цехі

автоматика мен өзге шараларды енгізу нәтижесінде жоспардан тыс 4.5 млн. дана кірпіш шығарса, сүт зауыты 2750 сом өнімін артық берді .

Алюминий-глинозем, трактор сияқты өнеркәсіп алыптары болмаса да, Павлодар хром зауыты да бесжылдық міндетін табысты аяқтады. Өндіріс еңбегінің өсу нәтижесінде былғары шығару 11%-ке артып, жоспардан тыс 1548 дц.өнім беріліп, одан 61120 пар аяқ киім тігуге болды. Дегенмен, мұндай табысқа қала кәсіпорындарының барлығы да жете бермеді. Кейбіреулері жылдық жоспарларын орындай алмаса, енді біреулері өз өнімдерін талапқа сай шығармады. Мысалы, Павлодар арнаулы аспап-құрал және технология жабдықтар зауыты белгіленген міндеттеріне жете алмаса, қаладағы «Октябрь» зауыты ескертілген ескертпеге толық мән бермей әлі де өз өнімінде кездесетін кемшілікті жоймай отырды. Ал, 1970 жылдан бастап, «Октябрь» зауыты тәжірибесіне қайта құрылып, қаладағы автоматизация және механизация жобалау конструкторлық технологиялық институты «ПКТИАМ» мен бірге ғылыми өндірістік бірлестікке кірді. 1971-1975 жылдары қала өнеркәсіп орындарының құрал-жабдықтары едәуір жаңартылды, әрбір еңбек етушіге шаққанда қор жинау өсе түсті, жаңа технология енгізу және еңбекті ғылыми негізде ұйымдастыру жөнінде үш мыңнан астам ірі шаралар жүргізілді.

Күрделі құрылыста 750 млн. сом игеріліп, оннан астам жаңа кәсіпорындар, атап айтқанда, картон-руберойд зауытының бірінші кезегі, нан, асхана жабдықтары зауыттары мен керамзит-ұнтағы зауыттың құрылыс аяқталып, қатарға қосылды. Одан басқа өзге ірі ПТЗ, ПАЗ және тағы басқа кәсіпорындарда ондаған өндірістік цехтар іске қосылды.

1972 жылдан бастап Қазақ ССР Министрлер кеңесінің бұйрығына сәйкес Павлодар хром зауыты былғары зауыт болып өзгертілсе, 1974 жылы қаладағы «өнеркәсіптер атасы» болып саналатын кеме жөндеу зауыты жөндеу жұмыстарымен қатар жасау жұмыстарына көшіп, үкіметтің 26.12.1973 жылғы қаулысына сәйкес кеме жөндеу және кеме жасау зауыты болып қайта құрылды.

1971-1975 жылдарда қала өнеркәсіп орындары 2389700 сом өнімін шығарып, осы кезеңде 114203 дана трактор, 12981806 мың квт/сағат электроэнергия, 30942 мың сомның жиһаз өнімі, 28724941 гкал жылу энергия, 131570 мың шаршы дц. былғары тері бұйымдары , 10182 мың сом тігін өнімдері шығарылып өндірілді. Осы бесжылдық кезінде өзінің міндеттерін асыра орындап, жоғары табысқа жеткен өнеркәсіп орындарын тіркейтін республикада тұңғыш «Құрмет тақтасы» ашылып, оған республиканың 118 кәсіпорындары мен ұжымдары жазылса, Павлодар облысынан бұл тізімге тоғыз кәсіпорып еніп, қала ішінен ПТЗ, ПАЗ, Павлодар өндірістік автотресінің 2565 автоколоннасы болды. Бұл құрметтен басқа КСРО-ның 50 жылдығы атындағы Павлодар алюминий глинозем зауыты бүкілодақтық жарыстың жеңімпазы ретінде ауыспалы Қызыл Туға ие болып, бүкілодақтық Құрмет тақтасына жазылды. Еңбек

өнімділігінің мұндай дәрежеде өсуі өндірістік үрдісті механикаландыру мен автоматтандырудың, прогрессивті техника мен технологияны қолданудың, еңбекті ұйымдастыру дәрежесінің артуының, мамандықты жетілдірудің нәтижесінде болды.

Қазақстанда трактор құрылысын қарқынды дамыту тоғызыншы бесжылдықта мықтап өріс алды. 1971-1975 жылдары трактор шығару төрт есе, қосалқы бөлшектер 1.5 есе, халық тұтынатын тауарлар 2.8 есе ұлғайды, ал осы жылдары өндіріс көлемі мен өнім өткізу 3.5 есе өсті. Зауыт ұжымы мерзімінен бұрын 1975 жылдың 5 наурызында ДТ-75М маркалы жүз мыңыншы «Қазақстан» тракторын конвейерден түсіріп, зауытқа «В.И. Ленин» есімі берілді.

1976—1980 жылдары Павлодар қаласының өнеркәсіп өндірісінің көлемі 1.6 есе көбейіп, еңбек өнімділігі 44%-ке өсті. Осы кезеңде қалада 640 млн. сомның күрделі қаржысы игерілсе, қосымша өндірістік цехтар мен жаңа кәсіпорындардың қатарға қосылуы қала өндіріс потенциалын одан өрі күшейтті. Жаңадан іске қосылған өндіріс орнының бірі Павлодар мұнай өңдеу зауыты (ПМӨЗ) болды. Бұның облыс орталығында салынуының да негізгі себептері болды. Біріншіден, Ертіс өңірі мен қазақстанның солтүстік облыстарының халық шаруашылығындағы мұнай өнімдерін тұтыну жөніндегі өскелең қажеттерін жақын жерден өтеу болса, екіншіден, мұнайдың қалдықтарын Павлодар химия комбинаты үшін қосымша шикізат ретінде пайдалану және соңғысы, мұнайдың құрамында кездесетін органикалық заттарды бөлуге қажетті натрий, хлорлы алюминий, глинозем сияқты айырғыш заттар қала өнеркәсіптерінен табылды. Сондықтан Батыс Сібір қара маржанын өңдейтін Павлодар зауытын шикізатпен жабдықтайтын Павлодар-Омбы мұнай құбыры 1978 жылдың 9-маусымында іскес қосылып, екі жылдан кейін өндіріс қуаты толық игеріліп, 1978-80 жылдары төрт түрлі өнімге мемлекеттік Сапа белгісі берілді.

Өткен ғасырдың 80-жылдардың алғашқы жартысында қала кәсіпорындарына жаңа технологияны енгізу нәтижесінде 16 млн. сом үнемделіп, жоспардан тыс өнімнің өзіндік құндылығы 36.1 млн. сомға арзандатылды, халық тұтынатын тауарлар өндірісінің көлемі он бес есе артып, ассортимент саны 377-ден 740-қа жетті. Дегенмен, 1970-1980 жылдары өнеркәсіп орындары мол өнім беріп, жоспарларды асыра орындағанымен, халықтың, республиканың байлығы артпады. Шығарылған өнімге жұмсалынған еңбек пен ол үшін төленілетін еңбек ақының мөлшері сәйкес болмай, Қазақстан көптеген елдер мен Одақтың тегін шикізат көзіне айналды. Соқыр сенімді басшылыққа алған үкіметтің солақай саясаты бүкіл ел экономикасын ойсыратып жіберді.

Қорыта айтқанда, Павлодар қаласындағы өнеркәсіптердің әрқайсысы тарихы өз алдына бөлек үлкен әңгіме. Жарты ғасыр ішіндегі өнеркәсіп орындарының дамып, республика мен одақтың ортақ қазынасына қосқан үлесін ешкім жоққа шығара алмайды. Одаққа қана

емес, шетелдерде танымал болған өнеркәсіп орындарының мамандары мен жұмысшылардың еңбегі тарих парақтарында жазылып қалмақ. Елуінші жылдан бастап Павлодар экономикасында шикізат көзіне айналу, өңдеушіден гөрі өндіргішке мамандану бағыты басты рольге ие бола бастады. Соғыстың әсері одан кейінгі капиталистік жүйемен жарыс, бәсекенің салдары, ауыр индустрияны дамыту арқылы асып түспек болған, сөйтіп, болашақ экономиканы сыңаржақты дамытуға негіз болған қате экономикалық доктрина өз дегенін істеді. Соғыс уақытынан бастап салына бастаған ауыр индустрия алыптары өндірісте «А» тобын шығаруға маманданды. «Б» тобын шығару, яғни халықтың тұтынуына керекті тауарлар шығару, адамдардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту болашақтың ісі деп есептелді

Қолданылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет. Ст. сборник. Алматы, 1990, - 391 б.
2. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. М., 1968, 751 с.
3. Есенов Ш., Кунаев Д. Недрa Казахстана. Алма-Ата ,1968, 550 с.
4. Павлодар облыстық мемлекеттік мұрағаты, 408-қ ,2-т, 8-іс, 261-п.
5. Павлодар облыстық мемлекеттік мұрағаты, 309-қ, 1-т, 2-іс, 12-п.
6. Павлодар облыстық мемлекеттік мұрағаты, 309-қ, 1-т, 93-іс, 18-п.
7. Звезда Прииртышья. 7 декабря 1963 года.
8. Звезда Прииртышья. 28 января 1966 года.
9. Қосаяқов Б.Қ Кеңес дәуіріндегі Павлодар қаласындағы өндіріс орындары. // Ақиқат. 1999, № 5, (76).
10. Звезда Прииртышья. 13 июня 1971 года
11. Қазақстан Республикасы Президенттік мұрағаты, 708-қ, 60-т, 26-іс, 14-п.

SECTION 08.00.00 / СЕКЦИЯ 08.00.00

ECONOMICS AND MANAGEMENT / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ И МЕНЕДЖМЕНТ

8.1. RESEARCH IMITATION MULTIAGENT MODELS OF THE SECURITIES MARKET

A.N. Murzakhmetov

M.Kh. Dulaty Taraz State University
(Taraz, Kazakhstan)

Abstract

Modeling based on multi-agent approach is actively developing during the last decade and is of great interest since multi-agent simulation gives the opportunity to explore the dynamics of the system as a result of the functional interactions of agents in a given period. Such modeling is very practical in cases where an experiment with a real system is not possible, and the experiments with the model can be repeated many times with variation of some data and parameters. In this paper, we analyzed models GASM and Santa Fe.

Keywords: GASM, Santa Fe, simulation models, multi-agent systems, stock market.

Introduction. The most appropriate and, in addition, one of the most popular modeling methods of multi-agent systems is a simulation. Research of simulation models is actual topic first of all due to the fact that they have a wide potential for practical application in the securities market. Examples of such application are the development of stock trainers, decision support systems, automation and supervision of exchange for calculating the economic effects for big investment decisions. Big leap in the development of simulation models has taken place in the 1980 when personal computers were powerful enough to perform complex calculations that led to the first multi-agent model of the securities market. They are allowed to create a virtual world, populate it with hundreds or thousands of virtual agents and observe their interaction. Since then, research in this area contain approximately the same structure artificial exchange: the world, market as a trading platform and agents. We are interested in modeling stock trading and market structure, so we consider existing multi-agent model imitation of the securities market.

Genoa Artificial Stock Market model. In this model, there are two classes, the agents and the market maker. Market-maker - is a broker and dealing centers who take the risks associated with the acquisition and storage on their own accounts of the securities or other assets to the organization and sales. On an artificial market is trading one type of reaction with a starting price of the set. Agents are independent from each other, they have a limited number of stocks and a limited budget at the beginning of trading. The initial parameters of each trader at the beginning set at random.

At the beginning of each measure agents place their applications, considering its limitations, the market maker calculates the price as the intersection of supply and demand curves, and sets a price. All applications for sale and purchase of satisfying a price are executed, the other applications are rejected.

The first price is set externally. At the same time a market maker has unlimited resources reserve to satisfy all bids at a fixed price. Starting next move. Again, there is all the same: players place applications, market maker price calculates and executes applications on the new price. In early trade, each player is assigned a type of cluster, to which he belongs - optimistic or pessimistic. At first the players distribution by clusters are 50 to 50, then at the beginning of each turn, generates some probability of falling into the cluster for the players. The meaning of the clusters is that at the beginning of turn, players receive a signal - the pessimists receive a signal to sell as much as possible, the optimists to buy as much as possible. It is made to have orders balance and preserved positive balance of traders and the work continued. As a result, the authors studied the market with 500 players and 10 000 steps and the dynamics of prices changing on it, as well as the distribution of income trader at given prices [1].

As a result, this model is a graph of changing the daily incomes looks quite realistic (Fig. 1.), but its distribution - is almost identical to the normal distribution (Fig. 2.), which indicates the inadequacy of this model. Also in this model, was held the experiment with using two types of traders at the same time: optimists and pessimists. Distribution has become more like a Cauchy distribution, but he didn't have fat tails and characteristic peak.

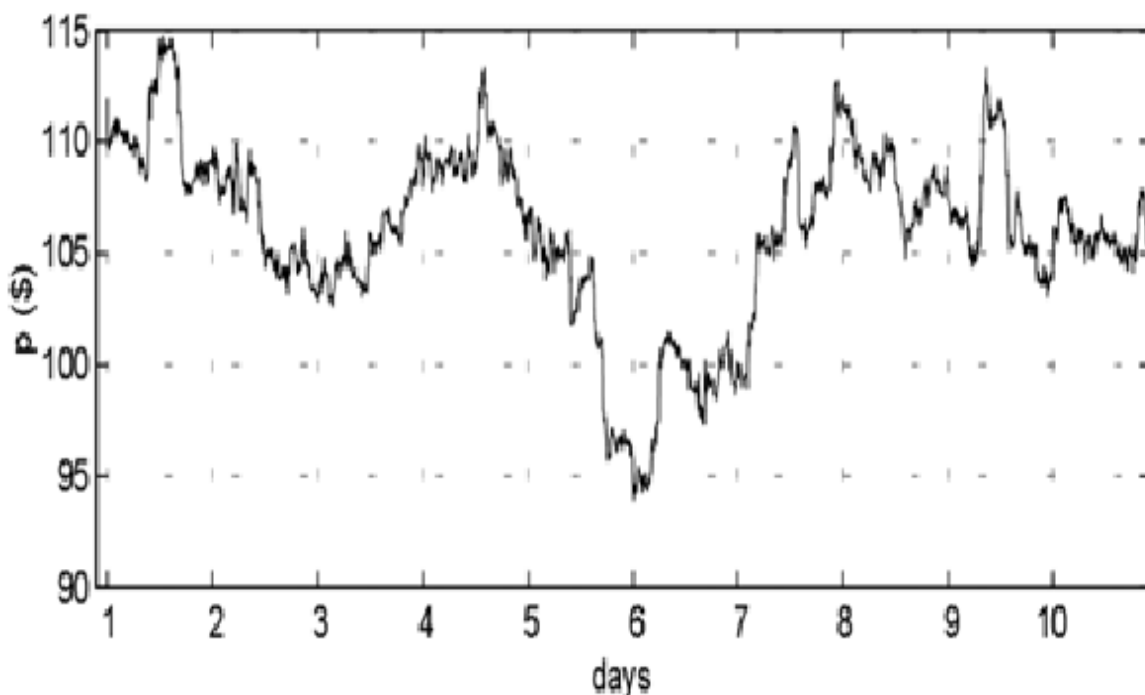

Figure 1 - Diagram of stock prices in GASM model

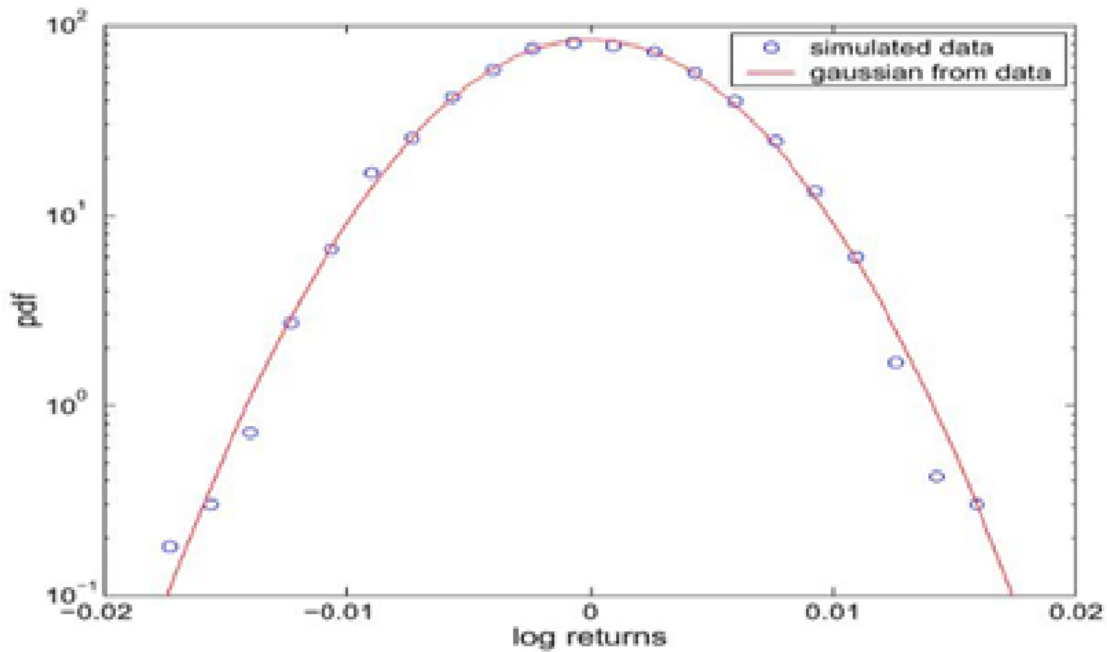

Figure 2 - Distribution of traders daily incomes in GASM model

In GASM model as in Santa Fe, while flowing discrete increments one day. There is no such thing as an orders action time: market-maker finds matches between existing orders, and simply discards those that don't found match. Market Maker "idealized": he has unlimited cash reserves to cover the needs of traders agree with its price [2].

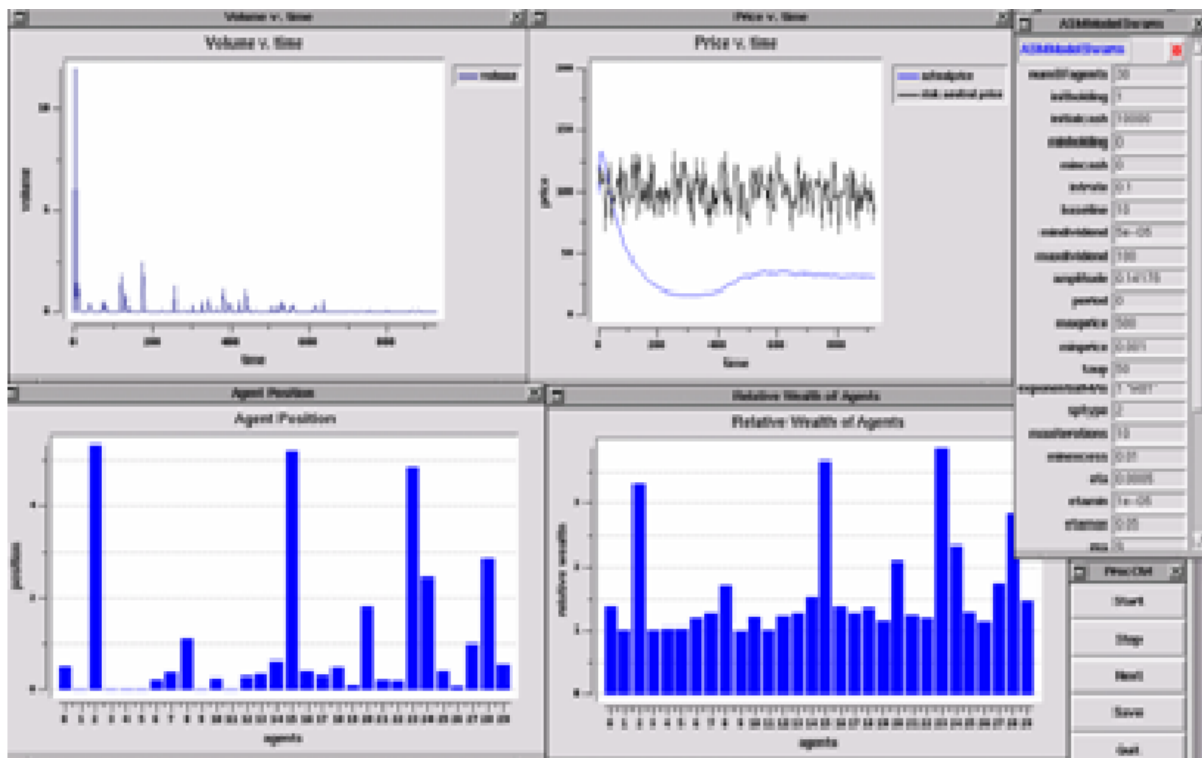

Figure 3 - User interface of «ASM» project

Figure 3 shows the user interface of «ASM» project. Changing graphs of trading volume looks unrealistic on it too high peaks. Changing graphs of

the share price and the graph of the relative wealth of traders, on the contrary, show a fairly realistic result: price is constantly vacillating on the same level, creating the effect of "random vacillating" and traders assets are at a low level, apart from a few rich traders.

As we can see, the results of the interaction of agents in «ASM» outwardly look quite believable, but the authors do not consider the implementation of the distribution derived time series and other appropriate criteria.

For other implementations «Santa Fe» model, I could not find no source or binary files. Therefore, it was not possible to analyze these software systems.

Model Santa Fe. Was established at the Santa Fe Institute between 1980 - 1990 years, and were used by the authors of this model and their followers. The model consists of traders and market maker. Price is appointed by market maker. Traders have the ability to place an application to buy or sell a stock, with at the market almost always the advantage of one of the groups - and more willing to buy or sell the contrary. As a result, traders from smaller group are remains with unfulfilled applications, the next step is assigned a price, taking into account differences in supply and demand. Later to model was added a second asset. As a result, at the market sold two assets - risky and risk-free. Risk-free assets have a fixed percentage return on investment, risk assets were also very profitable only with a certain probability. Subsequently, the model is not just being finalized, and add new calculations for the agents. Apart from the basic device of market model, many models use different strategies for traders explore the impact of these strategies on the market and pricing. Certainly, strategies types in models depend from the specific goals of the research, however, it's possible to identify common methods of constructing strategies of traders in the market models [3].

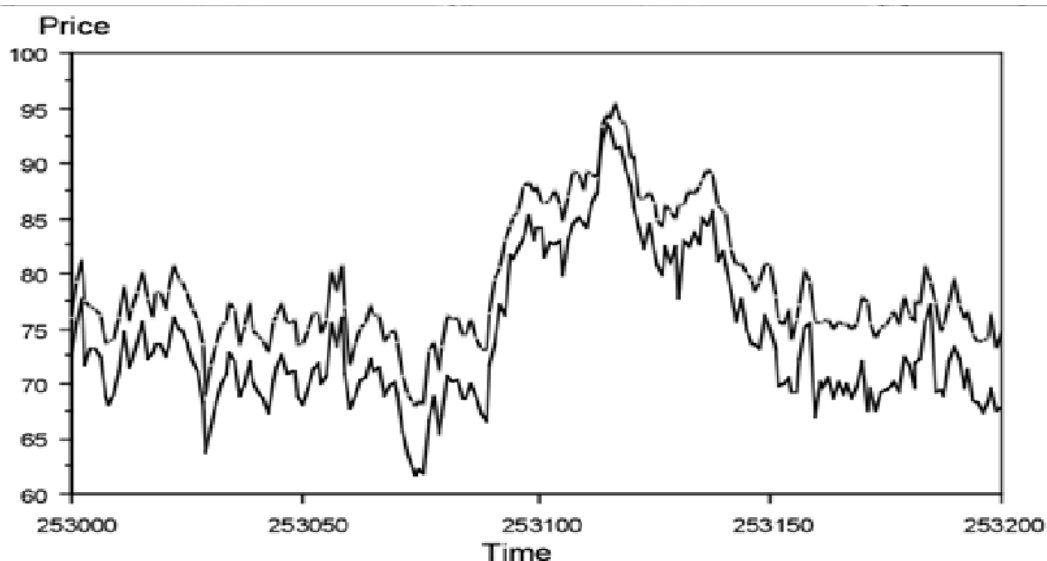

Figure 4 - Effect of rational expectations of agents in Santa Fe models.
Upper dotted line - waiting, the bottom line - the stock price.

Let us consider series of provisions that determine the functioning of the system. In this model price is governed by the following law:

$$P_{t+1} = p_t + \lambda(D_t - S_t), \quad 0 \leq \lambda \leq 1, \quad (1)$$

where, D - the level of demand; S - the level of supply. The problem is that the result is very sensitive to the value X . In model have two assets. The first asset - risk-free bonds, which issued a steady income. The second asset - risk stocks that pay stochastic dividends, which is supposed to be followed by the following autoregressive process [4]:

$$d_t = \bar{d} + \rho(d_{t-1} - \bar{d}) + \mu_t$$

$$\bar{d}=10, \rho=0.95, \mu_t \sim N(0, \sigma_\mu^2) \quad (2)$$

This process has a high degree of persistence in the payment of dividends and time can't be reduced to a stationary. The share price p_t is endogenously determined by the market. An important question in the model is the question of how often is necessary to write out a dividend, because the information Dividends has a great impact on the market. Individuals at the market forming their own requests as follows:

$$X_t^i = \frac{\hat{E}_t^i(p_{t+1} + d_{t+1}) - (1+r_f)p_t}{\gamma \hat{\sigma}_{p+di}^2}, \quad (3)$$

where, i is the fact that beliefs can differ from different agents, r_f - risk-free income, γ - coefficient of absolute risk aversion. Agent uses a classification system for determining the state of the market and the level of dividends paid, as well as to evaluate the first and second moments of dividends on shares. For reduce the state S with the value of the first and second moments of income from shares. The rule helps each agent to predict future profitability and the conditional variance for this prediction. It is assumed that the predictions are based on a linear regression of current prices and dividends:

$$\hat{E}_t^i(p_{t+1} + d_{t+1}) = a_j(p_t + d_t) + b_j \quad (4)$$

Index j refers to the rule, selected by agent i . This type of limits prediction, together with the demand for the shares gives the demand function that is linear by p_t . Assuming that the total number of shares equal to a given fixed value, let's get solution of the equation $E_{ti}(p_{t+1} + d_{t+1}) = a_j(p_t + d_t) + b_j$ for temporary equilibrium price. After the price is set, the agent edit your portfolio, trading volume is recorded in the transaction history [5; 6].

Simulation of the financial markets at present time is fastest growing area by two main reasons: 1) necessity to provide the basis for modeling the growing number of developments in the field of financial markets automation; 2) the inability of traditional computational mathematics to predict the behavior of investors on the movement of market prices.

For multi-agent simulation of financial markets should be considered the following issues: - construction of a simulation model with using multi-agent approach based on the structure analysis and functions of a modern

financial market, the composition of its participants and methods of their interaction. This model would allow to vary the its parameters to assess the behavior of the market and the effectiveness of the strategy of the participants; - analysis of current methods and models of financial markets related to the formation of the equilibrium price of an auction, the formation of the portfolio; the development formal models of behavior for the agents including to investment model; - analysis of the multi-agent modeling languages; - analysis of current software systems, software development and job development programming in the framework of selected software environment (Net Logo, Any Logic, Java Agent Development Environment); - review different options trading strategies and check on the model the effect of the chosen strategy on the income received by the trader and market volatility [7; 8].

Conclusions. The analysis of models GASM and Santa Fe were found next architectural problems: fixed updating step (1 day); non-market mechanisms of transactions between agents; no possibility to change the composition of market participants; strategies of virtual traders do not reflect the behavior of real traders; class hierarchy does not match the structure of market relations between agents;

We hope that this article can be used to describe the behavior of investors in the stock market.

References:

[1] Marchesi M., Cincotti S., Focardi S., Raberto M. Development and testing of an artificial stock market. // Proceedings of Modelli Dinamici in Economia e Finanza. – 2000 c.

[2] Romanov V.P., Badrina M.V., Informacionnye tehnologii modelirovaniya finansovyh rynkov. - M.: Finansy i statistika, 2010. - 288 s. (in Russian).

[3] Kendall G., Su Y. A multi-agent based simulated stock market - testing on different types of stocks. //Congress on Evolutionary Computation, CEC 2003, pp. 2298- 2305.

[4] Gerasimova E., Javorskij R. Modelirovanie testovyh scenarijev povedeniya uchastnikov birzhevoj trgovli. // Instrumenty i metody analiza programm. Kostroma, KGTU. – 2014 (in Russian).

[5] Martinez-Jaramillo S., Edward P.K. Tsang. A Heterogeneous, Endogenous and Coevolutionary GP-Based Financial Market. // IEEE Transactions on Evolutionary Computation. -2009. - Volume: 13, Issue: 1. pp. 33-55.

[6] Curme C., Stanley H.E., Vodenska I., Coupled network approach to predictability of financial market returns and news sentiments // International Journal of Theoretical & Applied Finance. - 2015. - № 15. pp. 143-155.

[7] Namaki A., Shirazi A.H., Raei R., Jafari G.R., Network analysis of a financial market based on genuine correlation and threshold method. //

Physical A Statistical Mechanics & Its Applications. -2011. - № 390. pp. 3835-3841.

[8] Nekovee M., Moreno Y., Bianconi G., Marsili M., Theory of Rumor Spreading in Complex Social Networks. // Physical A Statistical Mechanics & Its Applications. - 2008. - № 374. pp. 457– 470.

8.2. THE MODERN MANAGEMENT'S ROLE IN EFFECTIVENESS OF THE ORGANIZATION

D.E. Ospanov, D.B. Kubanova, G.J. Myrzagul

Baishev University Aqtobe
(Aqtobe, Kazakhstan)

*"Management is the most creative from all arts,
it is the art of arts, because management
is an art that disclose talents of people".*

Robert McNamara

Management - more art than science. Management - is the ability to work with people and through people to achieve the goals of both the organization and its members.

Manager's task in relation to people - to be a leader. The purpose of the manager is to make productive and specific knowledge and each person's strengths.

Differences between efficiency and productivity. Between efficiency and productivity there is a fundamental difference: Efficiency means "do the right thing," I know why. Productivity means "doing things right", I know how. In other words, "productivity" - it's like you're running, and efficiency - where you're running. Effective management does not refer only to the business. Management is a specific organ of all the organizations. [1]

At various times people govern countries and tribes, there were khans of small towns, and those leaders had their own problems, they solved them in different ways, inventing their own laws to solve economic problems through tax congregation, but in our time the problem is Kazakhstan's backlog behind the world economy. Why our country is lagging behind the global economy, why our economy is not like the economy of Singapore, the USA and many others, whose economy is at the height now?

The guru of Management Adizes spoke in his lectures that success comes when the company's marketing in order. If internal marketing will not spend a lot of energy, the external marketing will have got a lot of energy. It is important to understand if there is chaos in the domestic marketing, the outer will be even worse. Assuming internal marketing, he has in mind the respect and esteem of employees, regardless of their number. Switzerland is an independent country, it has no minerals oil, but it is known for its banks

and cuckoo clocks. They are exporting their culture. Rich people around the world invest their millions in Swedish banks, because they trust the country. Yugoslavia as is well known in history, disbanded. Isaac Adizes want to say that these two countries have been at the beginning of the same position, but everything is decided by managers, preservation of culture, and as he says internal marketing, i.e. MT (mutual trust) and respect. [3];

In Japan, as in Sweden there are no minerals and oil. But still it is one of the greatest countries in the world, because the Emperor Hirohito in 1949 proclaimed a national strategic goal: to become one of the leading countries for economic power and "welfare" of the people. To achieve this goal could only be sharply raising the competitiveness of the national economy, ie, increasing productivity and product quality. National targets have been achieved in just 16 years. What's the secret? Akio Morita (founder of Sony Corporation) in his book "Made in Japan" says: "The best Japanese companies do not have any secrets or secret recipes for success. No theory, program or government policies cannot make the company successful; people can only make it. The most important task of the Japanese manager is to establish normal relations with employees, create a relationship to the corporation as to his own family, understanding of the fact that workers and managers have one destiny "[6]. The secret is leadership in good companies and in countries. In Japan in the middle of the last century, a Kaidzen system was appeared. Kaidzen - is one the approach to improving the work of the organization, based on the system 5 key elements. That it could work properly and be effective tool for improving the quality in the organization, it is necessary to create conditions for their realization. Basic focus of Kaidzen system aims at the "quality" of the staff, because the quality of products and services are depending on the staff. This system involves the process of improving each employee - from the head of the highest level, to the ordinary employee [5].

The urgent problems in Kazakhstan companies are the lack of strategic thinking and imperfect of human resources management system (not including public bodies that have achieved significant results in this respect). Companies seek to maximize profits by using aggressive and intrusive advertising, neglecting the quality of its products and services. Kazakhstan management characterized in that the owners want to get "all at once", which leads to negative consequences in the long run. Although there are a lot of universities and business training centers in Kazakhstan - the level of competence of the staff in the Kazakhstan's companies compared with foreign countries are not at the highest level. To improve efficiency in the companies it is need to implement a system in which people have to make money, not "getting it." Akira Morita said, "People need to earn money, but they want to be proud of the results of their labor." The Kaizen system is one of the options that we can use in our companies. Based on this, our country can achieve more in the field of management and make it more efficient [5].

In human resource management, you can use positive and negative reinforcement. This is stated in the book Karen Prayor "Do not growl at the dog." Positive reinforcement is that subject's need or you can give to the subject, and negative is that person does not want. For example, the employee does not want to lose his job. The theory of reinforcement we can see in the dictionary Skinner. Several years ago, Skinner was made fun of everywhere for what he demonstrated skill formation, having trained a couple of pigeons to play ping-pong. Schopenhauer once said that every original idea at first will be ridiculed, then will attack her violently, and finally, it will be accepted as being self-evident. In many companies, you can see how managers use positive reinforcement, such as the story of the red chair. The manager found a way how to make the employees were willing to work efficiently. He bought a red chair and told his staff that the best worker will sit in the red chair. All workers were trying to sit on that red chair, thereby increasing the company's revenues. You can use negative reinforcement saying to staff that the worst employee does not receive a prize and so on [1].

Father founder of management Peter Drucker in his book "An effective leader" answers the question, why do we need effective leaders, what difference the work of mental and physical labor. Previously, in all organizations were majority of manual workers - for example, production workers on the shop floor or the soldiers at the front. The need for effective workers was low: the entire management process is concentrated in the hands of a few "bosses", handing out orders to subordinates. These leaders were a tiny fraction of the working population, that their efficacy is not even questioned. We could depend on "natural born leaders" - a few in any field of human activity - which seem born with the knowledge of what the other had to be hard and long to learn. Knowledge workers generally constituted only a small part of all employees in organizations. Most of them were professionals (i.e., their work demanded special skills), working in isolation and at best, have an assistant clerk for paperwork. The effectiveness of their work or lack of effectiveness were applied only to them or only affects to them. Nowadays dominant position occupied by major organizations, whose activity is based on intellectual work. Modern society - a society organized by major institutions. In all such institutions, including the army, the center of gravity shifted to worker's knowledge and the man puts in the work that he has in mind, not muscle strength or manual dexterity. There are a growing proportion of workers who are specially trained to use their theoretical knowledge and concepts rather than physical strength. The effectiveness of their work is assessed contribution to the organization's success [4].

And so what is effective management? This is especially effective personnel management. By studying all the great managers, we can see that the human factor is very important and capricious. Our country is still young all initiatives that are carried out in the field it is steps to the effective management. Kazakhstan is rich in resources, and often says that we have

almost all elements of the Mendeleev's table, we are proud of it. But Japan, Sweden does not have resources like our country, but the country's economy is much better than ours. We should think on why doesn't our country's economy develop? We prevent the crisis, but we can eliminate the crisis when we will have the leaders who will be able to repel the global crisis and to make so that our country has flourished. Question: Why leaders can not work effectively? You can answer this question partially: What prevents us to make management more efficient:

- Education of managers, it is when those who does not know anything but trying to command others;
- Employment of relatives in the same enterprise;
- Corruption, when a manager tries to work effectively, but he cannot because of the boss or company's employees;
- The crisis in the country, prevents lead

Based on the above conclusions can be drawn the following conclusion, in order to achieve economic success and sustainable growth of the introduction of the basic elements of effective management is an indispensable factor. Only the use of modern scientific management methods leads to socio - economic growth.

References:

1. Karen Prayor "Do not growl at dog".
2. Management: Textbook / A.I. Orlov M.: Knowledge, 1999.
3. Isaac Adizes "Perfect Head".
4. Peter Drucker "Effective leader".
5. Masaaki Imai "Kaidzen: The key to success of Japanese companies".
6. Akio Morita "Made in Japan".

8.3. IMPROVEMENT OF AN ENTERPRISE MANAGEMENT SYSTEM ON BASIS OF REENGINEERING

S.M. Momynkulova, S.B. Kusainova, A.U. Naimanova, G.K. Akpanov
Almaty Technological University
(Almaty, Kazakhstan)

Management of multifunctional working group should have managed regardless of their structural subordination, which does not require complicated accordance when working, which required within a traditional hierarchical structure. Thus, supply services and additional units may be incorporate into enterprise business processes.

As a result, time reduction of fulfilment of certain elements of the business process and the amount of participating structural units. Thus,

there is a need for conducting an enterprise restructuring, which is consequence of the reengineering.

Prerequisites for reengineering are constantly updating of the applied software, the creation of a single database, which will provide timely access to the information of all process participants, accelerate coordination and harmonization of actions, significantly reduce the time of acceptance of administrative decisions. Complex automation of management based on application of modern integrated information systems allow simplify control over the execution of the process, timely to carry out diagnosis and forecast its development.

Reengineering suppose creation of the system of management accounting, the main advantage of it is integrate opportunity cost accounting, connected with both the business itself and with its conduct. Rapid accumulation of such information allows tracking trends in the development of business processes and making enough accurate predictions of the results of decisions.

Reengineering of business processes of supply reduces the control levels of a vertical hierarchy, also structural units involved in direct procurement, as a result:

- reduction of the necessary financial resources for the implementation of logistics through the introduction of rational schemes of interaction with suppliers;
- shortening duration of logistics functions;
- minimize the total logistics costs through efficient use of all resources;
- improving the quality of customer service.

Reengineering - a technology intended for regulation the sequence of stages of the business reconstruction.

The first step in managing change lies in changing the relationship of people to the psychological level to the ongoing processes. The second step - to try to understand the attitude of employees to change, because the key to a correct approach lies in it. The third step - to develop a plan to help people make changes in their attitude towards the positive. The technology of reverse engineering (redesign) business processes (RBP) is consists of an exact sequence of steps: the construction of a "Current" model, the construction of a model "How would it be" and arrangement from the "Current" state in a state "How would it be" [1, p. 77].

1. "Current" model

1.1 The types of analyzed objects defined:

- Material flows;
- Financial flows;
- Flow of documents;
- Information flows.

1.2 Formulate questions for the construction of the business processes scheme for each division:

- what enters " at the input"?

- which functions and sequence of functions are performed within the unit?

- who is responsible for the implementation of each of the functions?
- what is the manual for executor in achievement each of the functions?
- the result of unit work at the "output"?

1.3 Analysis. Main settings:

- Completeness - business process established from the beginning to the end, there are necessary for its implementation input, resources and governance arrangements;

- Uniqueness – there is an identical understanding the sequence of its implementation, the results, responsibility between all business members;

- Optimality - a certain number of links in the chain, the number of participants in the process, the sequence, "repayment", the control point.

2. Model "How would it be" and optimization of processes. Criteria of optimization can formulated as follows: "the construction of the control system to ensure the achievement of company strategic goals and achievements, while minimizing the costs for its creation and maintenance."

Possible solutions:

- Association: many tasks, that were previous accomplished separately now combined into one, performed by one person, who charged with full responsibility for the execution of the work;

- Delegation: in areas of the process, where employees typically refer for an answer to the leader, now can accept independent decisions;

- Alignment - instead of linear execution of operations when the next stage of work begins at the end of the previous, now other work are executed in parallel (simultaneously), reducing the time between the beginning and the end of a process;

- Control: Control points should exist, where errors can lead to significant expenses and others.

3 Introduction. It starts with "overlay" model - determined by the missing pieces of the future system, requiring creation. On the other hand, the excess elements of the existing system for liquidate are determined for improvement or development. "Overlay" defines a list of measures which, if ranked in time, forms a transition plan.

Events ranged or lined up depending on three main criteria:

- simplicity of implementation;
- relevance or need for further reform;
- the complexity of the psychological perception of individual activities the staff of the company.

It is necessary to take into account the important characteristics of reengineering business - processes:

- benefits: improving the quality and speed of production and market domestic product, while reducing costs, staff professional growth, increasing the company's competitiveness;

- disadvantages: increased exploitation of employees and problems of social and psychological character, the need for targeted work to change the corporate culture;

- limitations: reengineering of business processes not recommended if the company's position is highly uncertain on the market [1, p. 122].

Also in the construction of the model can be included continuous management processes, which means that the optimization of business processes is an independent process, which become into an integral task of strategic management of the company and serves to ensure sustainable competitiveness [2, p. 166].

After the redesign of business processes results will fixed in written form as internal regulations and interactions standards.

Here are the factors of reengineering success.

1. Motivation and clarity - the motive, goals and objectives for the start of the project should be clearly defined and documented (eg, a low level of quality customer service, a large proportion of logistics costs, etc.).

2. Project management - under the leadership of one of the leaders of the enterprise, endowed with appropriate powers (for example, the rapid receipt of information from various departments) and clearly representing the goals and objectives of the enterprise as a whole for the effective coordination of activities and timely decision of actual issues (eg, social) .

3. Employees - reengineering team must consist of workers able to cooperate to achieve the ultimate goals of the project (and not wanting to solve their private affairs), roles and responsibilities should be clearly defined.

4. The budget - the project should have its own budget (investments), based on a business plan (in particular the introduction of new information technologies and systems). Financing of the residual approach is unacceptable.

5. Focusing on priority goals - work should focus on the reasons of the project, not for the solution of secondary issues.

6. Information and technological support and consultation are high priority in terms of the construction of existing and emerging business models.

7. Minimizing risks – first must develop several promising strategies that have different efficiencies, and choose the best according to the criteria of the system. In this context, it becomes actual of reengineering the comparative evaluation of options. This task is designed to help the decision maker to choose a strategy and plan of action, which is the best suited to the objectives of the enterprise, its financial capacity, the requirements of the market situation, prospects and other factors.

However, in complicated situations, where an enterprise can be considered as a large system, and the number of competing options is large enough, such an approach can lead to incorrect, and sometimes just wrong

decisions, that under current conditions is fraught with considerable financial losses.

List of sources:

1. Belekbayeva N.E. Analysis and effective management of the company capital in modern conditions. \ Kazakhstan: Economy and Life, #4, 2013, Telnov, Y.F. Reengineering of business processes. Component methodology [Text] Telnov Y.F. Ed. 2nd, Revise and add. M.: Finance and Statistics, 2014. - 320 p.
2. Abdikeyev N.M. Reengineering of business processes. [Text] / N.M. Abdikeyev, T.P. Danko, S.V Ildemenov, A.D. Kiselev. M.: Eksmo, 2013. - 590 p.
3. Zhatkanbayev E.B. Formation of competitiveness of Kazakhstan. Al-Farabi Kazakh National University. - Almaty, 2006. - 201 p.

8.4. EVALUATION OF SOCIAL EFFECTIVENESS OF PROJECTS OF STATE-PRIVATE PARTNERSHIP

A.N. Toxanova, A. Galiyeva, A.Sh. Abildina, Z.B. Abutalip
Kazakh University of Economics, Finance and International Trade
(Astana, Kazakhstan)

In the formation and development of the Kazakhstan model of social responsibility, the most important direction is the introduction of public-private partnership projects with a social focus. In the 50s - 70s of the last century, in all industrially developed countries, the old paradigm of development based on the absolutizing of economic efficiency was replaced by a new paradigm associated with the social component, which led to a sharp convergence of economic and social efficiency.

Beginning in the mid-1980s, a tendency to transition to a new development pattern is emerging, when a person with his highly developed and versatile needs and abilities becomes at the center of reproduction. Economic efficiency directly depends on the degree of all-round development of a person and the realization of his abilities, i.e. the defining factors are such social factors as education, intelligence, the degree of its use, labor motivations, the management system. At the same time, economic efficiency remains the basis for the social development of society as a whole and is a guide in the choice of social policy options.

In the UN recommendations, the concept of "standard of living" consists of elements such as health, food, clothing, working conditions, employment, education, housing, social security [1].

The quality of life, representing a kind of derived value from the standard of living, is understood as a complex characteristic of the standard of living of the population, including a number of objective and subjective indicators. Objective indicators include: consumption of material goods, food,

quality of housing and employment, development of services, education, culture, social security. To subjective indicators - the person's satisfaction with work and living conditions, social status, financial situation and family relations.

The indicators of the social effect of the SPP project include:

- increase in the level of employment of the population at working age;
- increase of the level of provision of the population with comfortable housing;
- improvement of the environment;
- increase of accessibility and quality of services to the population in the field of transport, education, physical culture and sports, culture, housing and communal services.

Thus, the implementation of the social effect of the SPP project should contribute to the solution of a number of social tasks.

When assessing the social effect of a SPP project, its various types are distinguished: direct and indirect, universal and specific, positive and negative. The direct effect is directly related to the implementation of the SPP project - construction (reconstruction, modernization) of the projected facilities and their subsequent operation [2].

Indirect effects appear due to tax revenue, additional investment, development of production, due to the implementation of the project. Investments invested directly in the project generate an additional increase in investments in various sectors of the economy. The indirect social effect from the project implementation acts with a multiplicative effect, as it is reproduced, constantly increasing. So, the profit earned as a result of additional investments is reinvested again, which leads to an increase in the population's income, which means an increase in the level of domestic effective demand, which in turn becomes an additional factor of economic development, job creation, and increased tax revenues.

Universal social effects arise in the implementation of any investment project, including SPP projects. Specific social effects are due to certain types of projects and features of the regions in which the project is being implemented.

Positive social effects include:

- creating jobs, expanding employment, reducing unemployment;
- raising the living standards of the population;
- tax revenues from the project;
- providing the population with products (services) produced directly within the project;
- improvement of the environmental situation due to modernization of production, introduction of environmental technologies, improvement of the quality of the habitat;
- improving the health of the population, improving the demographic situation (as a result of reducing premature and preventable mortality, increasing fertility, increasing life expectancy);

- increasing the educational and qualification level of the workforce, reducing the scale of the use of unskilled labor (if the projected (reconstructed) production places a demand for high-skilled labor);
- optimization of migration flows;
- reduction of social tension in society, ensuring social stability and social support for institutional reforms.

When implementing investment projects, negative social consequences can arise, including:

- reduction of jobs due to modernization of existing production;
- the ruin of competing industries, which in turn leads to the release of labor, the replacement of cheap goods and services from the market;
- the emergence of a local shortage of labor as a result of its outflow from neighboring regions, as well as from enterprises in the region to the projected facilities;
- deterioration of the ecological situation;
- the emergence of social tension, social conflicts (due to increased density of construction, growth of migration flows).

The introduction of SPP mechanisms into the economy of Kazakhstan determines the social orientation of its development. It is necessary to distinguish between social and economic benefits for the state, business and the population.

The socio-economic benefits for the state are as follows:

- solution of system development problems, including provision of infrastructure, energy, housing and communal services, etc.);
- reduction of budget expenditures by attracting private investors;
- improving the quality and efficiency of work and services;
- increase in revenues from taxes and other payments to the budget;
- increase of investment and innovation activity;
- increasing the level of competition, reducing tariffs;
- opportunities to share risks, shift them to partners;
- strengthening social stability and increasing the social responsibility of business.

The socio-economic benefits of SPP for business are as follows:

- access to public sources of funding;
- direct state support and participation;
- the possibility of long-term investments under state guarantees;
- possibility to choose from a large number of projects;
- the implementation of socially responsible behavior.

For the third party of the public-private partnership process, the population and consumers, social and economic benefits will be as follows: employment growth; Growth of incomes of the population; Reception of qualitative products and services; Reduction in prices and tariffs based on increased competition; Improving the quality and standard of living.

According to the Russian method of assessing the social effect of investment projects, it is necessary to take into account the macroeconomic

and regional aspects of its manifestation. In this connection, the evaluation of the social effect should include a number of stages [3].

At the first stage, it is supposed to determine the correlation of effects at the macro and regional levels and identify the regions that are most affected by the project. The second stage involves the analysis of the initial state of the social sphere and the labor market in the respective regions and the forecast of their development trends without taking into account the impact of the investment project.

At the third stage, calculations are performed on the types of social effect in comparison with the initial and projected regional indicators.

At the fourth stage, it is supposed to compare the positive and negative effects that appear at the macro and regional levels, the derivation of an integral evaluation of the social effect, the conclusion about the degree of social efficiency of the investment project.

The fifth stage compares the social and economic efficiency of the project, the development of measures to neutralize negative social effects.

When assessing the social effect of a project, the social effect of individual activities is often measured. For example, the effectiveness of actions to improve occupational safety is determined by comparing the data of occupational injuries, which are characterized by the frequency of injury rate - CCH (the number of accidents per 1000 workers for a certain period) and the severity factor - CT (the average number of days of incapacity for work per hospital sheet for the considered period).

If we take an example from the field of public health, the social efficiency of the activity of a medical institution built on the principles of SPP can be reduced by the incidence of the population.

On environmental measures, the social impact of SPP projects is manifested in reducing the incidence of the population, improving working conditions, preserving natural resources. The social effect is closely related to economic results and can be expressed by the following formula:

$$E = Ee.p. + Es.i. + Ec.t. + El.p.$$

Where E is the social effect;

Ee.p. - effect from preventing losses of net production due to morbidity of workers due to environmental pollution;

Es.i. - effect from the reduction of payments from the social insurance fund (on sick leave) as a result of the same reasons;

Ec.t. - the effect of reducing the costs of treating workers for the same reasons;

El.p. - the effect of increasing labor productivity due to the normalization of the environmental situation.

In turn, the growth of labor productivity as a result of the improvement of the ecological situation also causes the social effect, which is calculated

by the increase in net output in the branches of material production, and in the non-productive sphere - to reduce the costs of maintenance.

In a number of cases, social effects can be valued, for example, increasing output, improving its quality due to a more complete realization of the labor potential of personnel, reducing the damage from staff reduction due to increased satisfaction with work, etc.

In other cases, when certain manifestations of the social effect can not be quantified, qualitative methods are used to evaluate them. It should be noted that the more significant the social effect, the more difficult it is to give it an integral quantitative assessment, since it is necessary to summarize many effects, some of which have only qualitative characteristics, while others are measured in disparate systems of units. Therefore, it is necessary to develop a scale of preferences that cover the whole set of social welfare indicators using expert assessment methods [4].

Thus, "increasing the incomes of the population leads to an increase in effective demand, which stimulates the development of production; Poverty reduction provides savings on social transfers; Improving the health of the population provides savings on the payment of temporary disability benefits, disability pensions. " The increase in the number of positive social effects contributes to intensive economic growth and strengthening of the serious competitive advantages of both the regions of the country and the national economy as a whole.

An evaluation of the social outcomes of a SPP project assumes that it must comply with social norms, standards and conditions for observing human rights. An obligatory condition for the implementation of the SPP project is the measures envisaged by the project to create normal working and rest conditions for employees, to provide them with living space and social infrastructure facilities. The social component of the project is manifested in the possibility of achieving positive and avoiding socially negative changes in the organization, the company implementing the SPP project.

Of course, the system of proposed indicators of social efficiency for determining the socio-economic efficiency of companies has its limitations. So, according to these indicators, it is impossible to quantify the influence of each factor on the change in the degree of productivity, one can only determine the direction of influence. Nevertheless, they can be used to determine the social efficiency of personnel management of the company.

References:

1. Доклад № 3 Исследовательского института социального развития ООН (UNSRID), Швейцария: Женева, 1996. - С. 8.
2. Синдяшкина Е.Н. Вопросы оценки видов социального эффекта при реализации инвестиционных проектов // Проблемы прогнозирования. – 2010. – № 1. – С. 140-147.

3. Ханова Ажа. Социальный эффект: практика измерения // Лаборатории социальных инноваций: электронный журнал, Cloudwatcher, №10, 2012 г. [Electronic resource] - // www.cloudwatcher.ru/analytics/1/view/36/

4. Экономическая эффективность природоохранной деятельности // Экология, 2011 г. [Electronic resource]. - // <http://b-energy.ru/biblioteka/ekologiya-konspekt-lekcii/397-ekonomicheskaya-effektivnost-prirodoohrannoi.html>

8.5. RISK ALLOCATION IN PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP PROJECTS

A.N. Toxanova, A.S. Abildina, A.T. Talapova

Kazakh University of Economics, Finance and International Trade
(Astana, Kazakhstan)

A successful project should benefit from realistic, commercially viable and economically efficient allocation of risks. Considering that the parties involved have different interests and objectives, efficient allocation of risks is an important part of the process of elaboration of project documentation and an integral part of the success of the project. Lenders participating in project financing, especially sensitive to risk allocation and will want to see contractual documentation in which the allocation of risk is acceptable to the Bank.

Often referred to approach to the «efficient» allocation of risk shifts each risk to the party best able to manage this risk. For example, the risk must also carry the party that is interested in its active management because it has, or will have the resources needed to address the issues of risk as they arise so as to reduce their impact on the project, has access to the necessary technology and resources for managing risk, when it manifests itself, can manage risk in a cost-effective manner and ensures the effectiveness of the investment.

In practice, the risk is usually distributed depending on commercial and negotiating strength. A stronger side shifts the risk that she doesn't want to carry, to weaker side. This scenario does not necessarily provide the most efficient and effective risk management.

For this project the company as compensation gets a higher rate of return. However, project financing, mostly financed by creditors, not investments or obligations of the founders. Lenders try to restrict themselves adopted project risk; they require that the project company as much as possible the risks transferred to various counterparties project (for example, the buyer of the future products/services, the contractor and the contractor for the operation and maintenance).

This raises «compensatory» allocation of risk, i.e. the transmission attempt the entire project at risk to subcontractors and other participants in the project. Such a distribution approaching PPP developed markets, for example, United Kingdom. Especially important for the parties the following risks: risks of increased costs, declining revenues or delay payment.

For decision makers in Government, should adhere to the following recommendations:

- don't shift all the risk to the private sector, because it is inefficient, expensive and makes the project overly sensitive to changes and crises;
- be prepared for changes in the course of the project. It was impossible to foresee or to take all decisions in respect of the risks beforehand; will require mechanisms for making adjustments in the event of changes and other challenges.

The main advantage of PPP development is a significant proportion of the transfer of risk to the private sector that might lead to a weakening of the process of the implementation of PPP projects. If the preliminary estimates project can be fraught with a lot of risks on the part of organizations-lenders can do the denial of funding for PPP projects, including representing a significant social value.

For a successful start of the project, the public authorities need to identify the main risks, typical in projects related to services infrastructure, including through the development of a matrix of risks, applicable to each stage of the project, and defines the most preferred destinations for the Government to allocate funds.

The table shows an example of integrated risk matrix (for example the construction of Highway) (table 1)

Table 1- Integrated project risk matrix.

№	Categories of risk	Allocation of risk	
		Grantor	The concessionaire
1	The risks of violation of technical specifications		+
2	The risk of delays in completion of the works		+
3	The risk of increased cost of construction		+
4	The design risks		+
5	Environmental risks	+	+
6	The risk of exchange rate changes		+
7	The risks of occurrence of force-major circumstances	+	
8	Inflation risk	+	
9	The risk of insolvency of the concessionaire		+
10	Insurance risks	+	+
11	The risks of changes in interest rates on the loan		+
12	Risks content Highway		+
13	The risks of changes in demand for use of Highway	+	+
14	The risks of diversion of the territory	+	
15	Political risks	+	

№	Categories of risk	Allocation of risk	
		Grantor	The concessionaire
16	Risks of obtaining the harmonization	+	
17	The risk of inconsistency between Highway requirements at the time of termination of the concession agreement		+
18	Backorder risk materials and resources		+
19	Risk of changes in tax rates	+	+
20	The risk of obsolescence of machinery and technologies		+
21	Utility risks	+	

At the disposal of States are various tools of deterrence, avoidance of occurrence of risk situations, including insurance of risks in case of force majeure that could harm the State. With the help of special studies prior to the announcement of the competition and to determine the expected results of the project, a public-private partnership system may be protected from possible unforeseen risks.

An important factor in ensuring the interests of the public sector is to ensure the transparency of the regulatory procedures, particularly at the stage of preparing the application. To ensure that the provision of services is carried out in accordance with the requirements of the contract, immediately after the start of the project to the public authorities must establish a system of regular monitoring of possible risks, which consequently will allow monitoring of payments for each of the phases of the project, at the same time fixing using a continuous monitoring of the implementation of the project according to plan.

Risks related to changes in policy, must also be the responsibility of the State, including the risk of unilateral action by the Government, leading to a change of «rules of the game», for example, the reorientation of the Government's positive approach to support PPP to negative approach, until the cancellation of PPP projects, which is a fairly common practice in some countries.

Other problems faced by the private sector, are:

- difficulties in obtaining the approvals and decisions of public authorities needed to launch the project, which could delay the start of the project. In this regard, the actions of the Government as a mediator between conflicting parties can contribute to the resolution of these problems with a view to the timely commencement of project;
- amendment of the agreement necessary to take account of new factors and conditions that occur when the length of the period of implementation of the project;
- termination of the agreement unilaterally by the State if it considers that the project is implemented incorrectly or any distortion;
- possibility of Government to provide necessary services or replace the private partnership.

Since most projects require significant private investment, the private sector may not accept certain commercial risks associated with the implementation of projects. The public sector should support the project, reducing risks and promoting the preservation of the necessary level of investment coming from the private sector.

To mitigate the risks for the private sector uses this form of State support projects as minimal volume guarantees in terms of profitability project that limits the private sector in its demands to prevent possible risk of demand;

Once the PPP project is completed, the level of risk is significantly reduced, as fading risk that construction may not be realized or not finish on time. As a result, banks become more susceptible to lower interest rates, resulting in a reduction of total payments on the loan and, accordingly, to obtain additional funding.

It is obvious that all parties, not just one, must share the financial benefits from the project, and that the distribution of income from the project should be implemented according to the formula approved by all parties prior to the signing of the contract.

Thus, the basic principle of risk-sharing is in placing the risk at that party, which increasingly can affect the risk factor. If the party can influence the risk factor and carry the risk, she receives accordingly and benefit from improved risk factor and pays the additional costs. This is an incentive for the use of resources in order to improve the results until the additional costs would not be commensurate with the additional benefits. If a party receives all benefits and pays all the costs, then it has an incentive to maximize the overall cost of the project in relation to a given risk factor.

Bibliography:

1. Delmon D. Private Sector Investment in Infrastructure: Project Finance, PPP Projects and Risk, Washington: World Bank, 2 ed., 2009, 668 p.
2. Public Private Partnerships. Risk Management. Queensland Government. 2002. P. 5. [Electronic Resource]: www.rsa.gov
3. Varnavskiy V.G. Decree. op.; State and business: institutional aspects; Sharinger I new model investment partnership of the State and the private sector//world of change. 2004. - No. 2.
4. R. Khasanov, Kvasov I.N. Methodological framework for assessing the risks of private-public partnership projects//project management. - 2008. - № 1. - S. 55-64.

8.6. УПРАВЛЕНИЕ ПО-ЯПОНСКИ. «ПОИСК ВИНОВНОГО ИЛИ РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ?» ИЛИ ДЕСЯТЬ КЛЮЧЕВЫХ ПРИНЦИПОВ УСТРАНЕНИЯ ПРОБЛЕМ И ИХ РОЛЬ В СИСТЕМЕ ЯПОНСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА

В.Ю. Злыгостев

Негосударственное образовательное учреждение высшего образования «Московский технологический институт»
(г. Москва, Россия)

Аннотация

Работа посвящена изучению ключевых принципов, лежащих в основе японской системы предупреждения, выявления и ликвидации проблем, слабых сторон и недостатков в управлении предприятием и его деятельности. Основной акцент в работе сделан на актуальность целенаправленности на решение и преодоление проблем согласно принципам японского менеджмента, отличного от подходов традиционного менеджмента, где первостепенное значение имеет поиск виновных в возникновении проблем, возникающих в ходе осуществления хозяйственной деятельности компаний. В работе представлена характеристика самых распространённых принципов системы японского менеджмента, таких как принцип открытости и свободы слова, принцип систематического улучшения, предупреждения проблем, своевременности выявления и предупреждения, оперативности ликвидации проблем, ценность мнения каждого клиента и другие. Представлены основные концепции традиционного японского менеджмента в подходе к решению возникающих проблем, негативных ситуаций и слабых сторон компании, где проблема рассматривается как индикатор проблемных зон, фактор улучшения и совершенствования деятельности японских компаний, а систематическое улучшение - как фактор предупреждения возникновения проблем.

Ключевые слова: японский менеджмент, японская система менеджмента качества, система «Кайдзен», «кружки качества», японская система непрерывного совершенствования, принципы японской системы предупреждения и устранения проблем.

MANAGEMENT IN JAPANESE. «THE SEARCH FOR THE CULPRIT OR THE SOLUTION?» OR TEN KEY PRINCIPLES OF TROUBLESHOOTING AND THEIR ROLE IN THE SYSTEM OF JAPANESE MANAGEMENT

V.Yu. Zlygostev

«Moscow technological Institute»
(Moscow, Russia)

Abstract

This study focuses on the key principles underlying the Japanese system of prevention, detection and elimination of problems, weaknesses and shortcomings in the management of the company and its activities. The main focus of the work is done on the relevance of the focus on the solution and overcoming challenges according to the

principles of Japanese management different from traditional management approaches, where paramount importance is the search for those responsible for the problems arising in the implementation of economic activities of companies. The paper presents characteristics of the most common principles of the system of Japanese management, such as the principle of openness and freedom of speech, the principle of systematic improvement, prevention of problems, timeliness of detection and prevention, efficiency of elimination of problems, the value of the views of each client and others. The basic concept of traditional Japanese management approach to solving problems, negative situations and weaknesses of the company where the problem is considered as an indicator of problem areas, the factor of improvement of activities of Japanese companies, and systematic improvement as factor of prevention of occurrence of problems.

Keywords: *Japanese management, Japanese quality management system, the system of «Kaizen», «quality circles», the Japanese system of continuous improvement, the principles of the Japanese system of prevention and elimination of problems.*

Поиск виновных или решение проблемы? Мало кто из современных руководителей задаёт себе этот вопрос при столкновении с очередной проблемой в деятельности предприятия. Ответ, естественно, однозначен - найти виновного и наказать. Наказание может быть выражено в форме штрафных санкций, лишения или сокращения премии, сокращения части заработной платы, выговора, замечаний, отстранения от работы и, в крайней мере, - увольнение сотрудника. Исключением, опять же, являются японские компании, где столетиями формировался приоритетный принцип поиска проблемных зон в деятельности и поиск способов, решений и выбор инструментов для их устранения. Вместо того чтобы затрачивать огромные усилия на поиск и наказание виновных сотрудников, в результате работы которых возникли проблемы в деятельности компании (выпуск бракованной продукции, нанесение вреда имиджу компании, сокращение уровня мотивации и производительности, возникновение конфликтов, простоев, поломок оборудования и т.д.), руководители японских компаний предпочитают затрачивать это время и усилия уже для предотвращения возникновения проблем в будущем.

Таким образом, усилия направлены на поиск первопричин формирования проблем и создание таких условий, которые бы не позволили привести к повторному возникновению этих проблем. Как правило, провинившийся сотрудник не наказывается руководством японских компаний, поиск виновного очевиден - необходимо начинать с самого руководителя (начальника отдела, производственного участка, бригадира, начальника цеха и т.д.), с которым проводится активная аналитическая деятельность (так называемый, «разбор полётов»), в ходе которой выясняются первопричины возникших проблем, а также происходит разработка мероприятий по устранению проблем. В процессе выполнения такой продуктивной деятельности в японских компаниях придерживаются некоторых значимых принципов.

1. Принцип открытости и свободы слова. Сотрудники японских компаний наделены правом высказываться по поводу

возникающих в ходе осуществляемой деятельности проблем, а также предупреждения возникающих проблем в будущем. Считается, что возникновение проблемы в будущем лучше предотвратить, вместо того, чтобы решать уже возникшую проблему. Для этого, руководителями японских компаний специально организованы утренние собрания, систематические планёрки в конце рабочего дня (для подведения итогов и результативности дня, а также для выявления возникших проблем или предпосылок возникновения проблем за день), общие собрания и встречи всех сотрудников компании, встречи с клиентами компании (для получения обратной связи, пожеланий и нареканий), а также встречи членов различных «Кружков качества» (для обмена опытом в решении проблем, формирования предпосылок и практических методов улучшения и совершенствования деятельности компании). На утренних собраниях, сотрудники наделены правом в течение 2-3 минут обозначить выявленную проблему в своей деятельности или деятельности компании и предложить методы её устранения.

2. Проблема - индикатор проблемных зон, фактор улучшения и совершенствования деятельности. Многие японские компании, особенно это касается сферы услуг, целенаправленно изыскивают недостатки и упущения в деятельности фирмы, а также заинтересованы в постоянном выявлении новых проблем, поскольку считают их векторами роста всей компании и факторами систематического совершенствования и увеличения числа конкурентных преимуществ. Поэтому менеджеры японских компаний с пониманием относятся к проблемным зонам и принимают возникшие проблемы, как должное, поскольку их устранение может преобразовать деятельность компании в лучшую сторону.

3. Систематическое улучшение как фактор предупреждения возникновения проблем. Возникновение проблем носит систематический характер. Известно, что проблем не существует, если не осуществляется хозяйственная деятельность на предприятии, т.е. предприятия как такового не существует. В Японии же считают, что проблемы наряду с осуществляемой деятельностью не только систематически возникают в компаниях, но и должны возникать, поскольку без них просто немыслимо производить улучшения. Но, с другой стороны, на японских предприятиях самой распространённой является система предупреждения, а не ликвидации проблем. Поэтому систематические улучшения и совершенствование всего и вся, что может быть улучшено и усовершенствовано, в японском менеджменте выполняют предупреждающую роль при возникновении предпосылок формирования проблем в будущем. Таким образом, процесс улучшений носит такой же систематический характер, как и систематическое возникновение проблем в ходе осуществляемой предприятием деятельности.

4. Принцип своевременности выявления проблем для оперативного их устранения. Известно, что любая проблема не приходит сама по себе и не возникает из ниоткуда. Соответственно, у каждой такой проблемы есть первопричина или предпосылка, ведущая к её формированию и возникновению. Но, опять-таки, возникшая проблема весьма редко решается или отпадает сама собой. Как правило, одна проблема является предпосылкой и причиной возникновения следующей. Так происходит до тех пор, пока проблема полностью, что называется, не изживёт себя, значительно усугубив деятельность сотрудников и всей компании. Настаёт момент, когда проблема приобретает форму открытости и публичности для всех и вся в компании и негативно сказывается на какой-либо из сфер или направлений деятельности. Поэтому от своевременности определения и выявления проблем напрямую зависит оперативность их устранения или ликвидации для построения преград и подавления формирования следующих проблем или вытекающих последствий от возникновения главной проблемы.

Например, не вовремя подготовленное письмо-ответ на запрос контролирующих или проверяющих органов может спровоцировать формирование и подготовку с их стороны претензии, выставление штрафных санкций и даже обращение с исковым заявлением в судебные органы.

5. Принцип предупреждения проблем. В японском менеджменте традиционно сложилось, что необходимо предпринять всевозможные действия, чтобы предупредить возникновение всяческих проблем в деятельности. Поэтому система менеджмента на любом из японских предприятий, прежде всего, включает в себя перечень мероприятий и набор инструментов, направленных на поиск и предупреждение рискованных зон в деятельности компании, что позволяет своевременно избегать их аккумуляции и возникновения. При конкурентном противостоянии на рынке, как обычно происходит в деятельности большинства предприятий, негативная сторона, возникшая в результате затягивания процесса поиска, предупреждения и предотвращения проблем, может приобрести форму одной из слабых сторон деятельности компании или даже привести к возникновению угроз со стороны внешней среды. Например, в крупных японских городах, таких как Токио, нередко можно замечать, как в ночные смены специальными службами проводятся работы по промывке канализационных коллекторов, замене небольших участков трубопровода, уборка мусора и даже укладка асфальта. Такие работы проводятся практически каждую ночь, не допуская возникновения засоров в коллекторах и одновременно, не препятствуя передвижению транспорта и пешеходов в дневное время суток. Работа в таком режиме ещё раз подтверждает тезис о том, что проблему проще

предупредить, чем решать, а также предпринимать меры для устранения вытекающих из неё второстепенных проблем.

6. Оперативность ликвидации проблем. Скорость японских компаний по устранению проблем и ликвидации их последствий удивляет ещё больше. Затягивание сроков решений проблем и откладывание их в долгий ящик непременно спровоцирует цепную реакцию, и скрытые ранее проблемы будут возникать одна за другой, пока в конечном итоге это не приведёт к возникновению критической ситуации в деятельности компании.

Особенно это касается японских эксплуатационных служб. Требования к качеству, предъявляемые при осуществлении деятельности японских компаний наряду с законодательной базой являются весьма жёсткими.

Некоторые руководители утверждают, что не могут допустить выпуск в продажу бракованной продукции или отложить решение проблемы городской инфраструктуры, поскольку выявление первого же нарушения в деятельности компании непременно может способствовать полному её закрытию. Поэтому при возникновении проблем при эксплуатации чего-либо или на производстве, сразу же следует обратная связь и реакция со стороны руководства компаний.

Например, при выявлении небольшого повреждения 20-ти метрового участка трубопровода в одном из районов столицы Японии, в первую же ночь около одного часа ночи начались работы по демонтажу изношенного участка трубопровода, где уже через час повреждённый участок был заменён на новый, и уже производилась обратная засыпка котлована. А ещё через пару часов на месте замены участка трубопровода был положен новый асфальт и даже тротуарная плитка на пешеходной дорожке. Подобная практика оперативного устранения мелкой проблемы с целью предупреждения возникновения более серьёзных проблем очень распространена в Японии, что также является её отличительной особенностью.

7. Ценность мнения каждого клиента при выявлении проблем и направлений улучшений. Действительно, японские компании, особенно оказывающие услуги в рамках осуществления систематической деятельности, направленной на предвосхищение ожиданий своих клиентов, очень ценят обратную связь, исходящую от них. Для реализации программ получения обратной связи и реакции клиентов, компании прибегают ко всяческим методам сбора, получения, обработки и анализа внешней информации. Это могут быть анкетирования и опросы клиентов, рассылка электронных и рукописных писем в их адрес с просьбой указать недостатки в обслуживании и работе компании, формы обратной связи на интернет-сайте компании, интернет-опросы и многое другое. Некоторые компании устраивают некие конкурсы среди своих клиентов, чтобы те целенаправленно искали недостатки в деятельности компании, за что получали некое

вознаграждение в виде презентов и корпоративной атрибутики. Кроме того, в адрес клиентов в качестве обратной связи за активное участие в обнаружении проблем компании, сотрудниками отправляются благодарственные письма и поздравительные открытки, приуроченные к различным праздникам. В японских компаниях, активно практикующих получение обратной связи от своих клиентов, мнение каждого из них является очень ценным, поскольку в нём может содержаться некая подсказка на улучшение работы компании, повышение качества продукции или услуг, а также совершенствование качества обслуживания клиентов и многие другие направления, которые могут быть улучшены.

8. Всё, что может быть улучшено - должно быть улучшено.

Этот принцип отражает одну из основных концепций системы непрерывного совершенствования «Кайдзен», которая также подразумевает систематический поиск проблемных зон в деятельности компании для систематического внедрения и реализации мероприятий, направленных на всевозможные улучшения. Другими словами, систему реализации мер по улучшению можно охарактеризовать, как открытую или новую возможность, которой непременно стоит воспользоваться. Считается, что даже на первый взгляд кажущееся небольшое улучшение может подавить возникновение целого ряда проблем компании в будущем.

9. Принцип системности поиска проблем и улучшений.

Менеджеры японских компаний являются сторонниками того, что процесс поиска слабых сторон, негативных моментов и проблем в деятельности компании носит системный характер. Значит, и процесс выявления, предупреждения и устранения этих проблем должен осуществляться также на системной основе, как и процесс постоянных улучшений и совершенствования деятельности. Какое-либо направление или сфера деятельности компании не может быть улучшено однажды и единовременно, поскольку рано или поздно оно потребует следующего улучшения или совершенствования, но уже на более качественном уровне.

Благодаря сохранению и поддержанию принципа системности, компания продолжает развиваться, а, значит, у неё появляется более определённое будущее. Поэтому в японских компаниях принято считать, что систематические улучшения являются шансом для повышения конкурентоспособности и выживания всей компании.

10. Принцип мобилизации усилий и комплексности. В японских компаниях принцип разделения возникших в ходе осуществления деятельности проблем является всеобщим, в связи с чем, всяческая проблема подвергается огласке среди всего персонала. Поскольку японский менеджмент традиционно включает систему принятия решений по схеме «снизу-вверх», то менеджеры, при поиске методов и инструментов решения проблем, чаще всего обращаются ко

всем сотрудникам, начиная с рабочих, находящихся на самых нижних уровнях организационной структуры предприятия. Огласка возникших в компании проблем носит открытый характер и при её решении участвует максимум сотрудников, совместно генерирующих идеи и предлагая практические её решения.

Объединяя усилия и совместно работая над выработкой мероприятий для преодоления негативных факторов, слабых сторон и угроз, внутри коллектива часто создаются «кружки качества», результатом работы которых являются систематические улучшения, совершенствование деятельности компании, а также повышение её эффективности и результативности.

Помимо мобилизации всеобщих усилий, направленных на поиск технологий и методов решения проблем, японские компании прибегают к использованию комплексного подхода в предупреждении и устранении проблем, который затрагивает всевозможные направления деятельности компании и всевозможные ресурсы, начиная со стадии мониторинга, предупреждения и выявления проблем и завершая полным устранением первопричин их возникновения. То есть выработка технологии и методов её устранения носит всеобъемлющий характер.

Если в деятельности компании произошло некое упущение, которое способствовало формированию проблемы и негативных эффектов от неё, применяется целый комплекс мероприятий для её оперативного устранения, а также ликвидация её последствий. Но приоритетное значение имеет всё же разработка методов её предупреждения в будущем, а также выявление и полное устранение первопричин, способствовавших её возникновению.

Актуальным является анализ и изучение причин возникновения проблем, который может включать такие инструменты, как построение диаграммы Исикавы или построение дерева целей, цикл Деминга (PDCA), методика «5W» или «5Why», SWOT-анализ и другие. Также часто используются такие методы и инструменты с привлечением и участием персонала, как «мозговой штурм», «разбор полётов», всеобщее обсуждение решения проблем на собраниях «кружков качества» и утренних собраниях.

Таким образом, каждый из представленных принципов системы предупреждения и устранения проблем в концепции японского менеджмента, является значимым в развитии японских компаний и формирования их будущего. Кроме того, предупреждение проблем является менее затратным мероприятием, чем ликвидация полноценной сформировавшейся проблемы и вытекающих из неё последствий. Помимо этого, благодаря неординарному отношению к проблемам и подходам к их решению в японских компаниях, проблемы являются неким индикатором для систематического улучшения, совершенствования и поиска резервов корпоративного роста. Это

позволяет им быть более конкурентоспособными и вносить значительный вклад в формирование и развитие не только конкретной сферы бизнеса, направления или отрасли, но и всего общества в целом. Систематически улучшая свою деятельность, продукцию и различные сферы деятельности, японские компании постоянно смещают вверх планку уровня качества, задавая этот уровень для других компаний, являющихся конкурентами. Таким образом, подобные подходы японского менеджмента на систематической основе вынуждают компании-конкуренты бросать новые вызовы развитию и повышению уровня качества выпускаемой продукции, работ, услуг, совершенствованию менеджмента качества, качества обслуживания клиентов и удовлетворения их потребностей на более высоких уровнях. Наряду с этим, возрастает и уровень общественных потребностей, который также носит систематический характер, в виду чего, процесс поиска, предупреждения и ликвидации проблем в деятельности компаний, а также поиск резервов роста с целью предвосхищения ожиданий клиентов и оценка уровня их удовлетворённости является циклическим, осуществляемым на постоянной основе.

8.7. ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА РЕГУЛИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА ТРУДА

Г.И. Мусаева

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования
«Казанский государственный аграрный университет»
(г. Казань, Татарстан, Россия)

За время независимости Казахстана в сфере труда произошли существенные изменения. В ходе проведенных социально-экономических преобразований в стране создан динамично развивающийся рынок труда.

Рынок труда занимает важное место в системе рыночных отношений. Состояние и тенденции развития рынка труда как в республике, так и в отдельных ее регионах в значительной степени определяются динамикой социально-экономического развития. В свою очередь факторы занятости населения и безработицы оказывают все возрастающее влияние на экономическую и социальную ситуацию в стране.

Демографическое развитие общества влияет на динамику регионального рынка труда и занятости населения, так как трудовые ресурсы – часть населения страны/региона [1, с. 116-118]. Демографические процессы, происходящие в регионе (воспроизводство, миграция, характер и темпы роста или снижения

численности населения, изменение его половозрастной структуры и др.), находятся в тесном взаимодействии со всем общественным развитием. Они зависят от него и оказывают в свою очередь на него определенное воздействие, влияя на размещение производительных сил, способствуя или сдерживая решение социально-экономических проблем. Именно население, как «человеческое измерение» регионального развития, должно задавать его цели, темпы и направленность. Такой подход реализован, например, в Швеции, где главной целью региональной политики объявлено поддержание демографического равновесия между всеми регионами и населенными пунктами, достижение одинаково благоприятных условий жизни в них. Численность населения выступает важным индикатором развития рынка, поскольку именно население является главным потребителем товаров и услуг, оно определяет требования к потребительскому рынку, к надежности инфраструктурной базы, обеспечивающей необходимый сервис. В зависимости от численности населения формируются суммарные денежные доходы, и соответственно платежеспособный спрос [2, С. 48-53].

По состоянию на 01.01.2016 г. Казахстан занимает четвертое место по численности населения среди стран СНГ и 63 место в мире. По официальным данным Агентства Республики Казахстан по статистике (АРКС) в 2015 году численность населения составило 17 670,6 тыс. чел., что на 1 230,5 тыс. чел. больше, чем в 2010 г. или увеличилось на 7,5% (Таблица 1).

За 1991-2015 гг. населения Казахстана увеличилось на 1 218,9 тыс. чел. (7,4%).

В последние десять лет число родившихся ежегодно превышает число умерших, наблюдается естественный прирост населения, то есть преобладание количества родившихся над числом умерших. ООН располагает Казахстан на 100 месте в мире по уровню рождаемости.

Для сравнения, Россия, по данным ООН, находится на 147, а Украина – на 185 месте из 195 возможных.

Тенденция к постепенному росту численности населения сохраняется и при отрицательном сальдо внешней миграции, то есть при том обстоятельстве, что ежегодно за пределы Казахстана на постоянное или временное проживание выезжает почти в два раза больше людей, чем приезжает жить (30 тысяч человек против 16 тысяч соответственно).

Таблица 1. Демографические показатели Республики Казахстан за 1991-2015 гг.

п/п	Показатели	1991	1995	2000	2005	Изменение 2005/2000	2010	2015	Изменение 2015/2000	
1	Численность населения на конец года (по текущему учету)									
	тыс. человек	16 451,7	15 675,8	14 865,6	15 219,3	102,4	16 440,1	17 670,6	+1 230,5	
	в процентах к предыдущему году	100,6	98,2	99,8	100,9	101,1	101,5	101,5	100	
2	Ожидаемая продолжительность жизни при рождении, лет									
	все население	67,60	63,50	65,45	65,86	100,6	68,45	72,00	105,2	
	мужчины	62,60	58,00	60,20	60,30	100,2	63,55	67,50	106,2	
	женщины	72,40	69,40	71,20	71,80	100,8	73,41	76,90	104,7	
3	Кoeffициент рождаемости (на 1000 человек)	21,50	17,50	14,92	18,42	123,4	22,54	22,66	100,5	
4	Кoeffициент смертности (на 1000 человек)	8,20	10,70	10,06	10,37	103	8,97	7,48	83,4	
5	Кoeffициент младенческой смертности (на 1000 родившихся)	27,30	27,00	18,80	15,20	27,6	16,58	9,34	56,3	
6	Кoeffициент материнской смертности (на 100 000 родившихся) ⁽¹⁾	67,20	77,30	60,90	40,50	66,5	22,70	12,50	55	
7	Естественный прирост населения									
	человек	218 850	107 469	72 276	121 856	168,6	221 572	266 372	120,2	
	на 1000 человек	13,30	6,80	4,80	8,00	166,7	13,57	15,18	111,9	
8	Кoeffициент брачности	10,10	7,30	6,10	8,12	133,1	8,97	8,48	94,5	
9	Кoeffициент разводимости	3,00	2,40	1,80	2,14	118,9	2,55	3,04	11,9	
10	Сальдо миграции, человек	-57 686	-23 8495	-108 307	22 668	-24,5	15 516	-13 466	86,8	
	Примечание - составлено и рассчитано автором по источникам: [3; 4, с. 12; 5; 6; 7, с. 87-88]									

Улучшению демографической ситуации также способствует и повышение продолжительности жизни. Так, ожидаемая продолжительность жизни при рождении в РК за последние десять лет выросла на 5,7 лет. Неуклонно снижается младенческая смертность. Так, если в 1991 году она составляла около 27,30 человек на 1000 родившихся, то в 2015 – 9,34. Но все равно, данное значение остается чрезвычайно высоким, по уровню младенческой смертности Казахстан располагается на 119 месте и находится среди малоразвитых стран. Даже беглое и поверхностное изучение статистических данных, характеризующих демографическую ситуацию Казахстана, а также уровень жизни людей, позволяет сделать, что в целом ситуация, сложившаяся в данной сфере, является благоприятной. Все негативные тенденции и явления, происходившие в Казахстане в 90-е годы, преодолены, обеспечен неуклонный рост численности населения, причем в основном это обеспечивается за счет естественного прироста, а не иммиграции. Уровень жизни населения нельзя охарактеризовать как высокий, тем не менее, и отнести Казахстан к бедной стране также нельзя.

Учитывая важность демографического фактора, как одного из факторов устойчивого экономического роста Казахстана, необходимо разработать современную демографическую политику, учитывающую все существующие и возможные внешние и внутренние тенденции, оказывающие влияние на демографическое развитие и рынок труда. Наша страна входит в число наиболее динамично развивающихся экономик мира, и даёт две трети совокупного дохода всей Центральной Азии, представляя только четверть её общего населения. За 1993-2015г. ВВП Казахстана вырос в 16,1 раза (с 11,4 до 184,4 млрд. долл.), в реальном выражении ВВП страны вырос в 2,2 раза. За последние 10 лет экономика Казахстана выросла в 1,7 раза (2015 г. к 2005г.) [3; 8].

Казахстан – социальное государство, и это из года в год подтверждают бюджетные параметры: доля расходов на социальную сферу в общем объеме государственного бюджета ежегодно составляет порядка 50%, в абсолютном выражении данные расходы выросли в 2014 году по сравнению с 2005 годом в 4 раза. Так, если расходы республиканского бюджета за 2014 год составили 6852,7 млрд. тенге, то из них 56% направлены на социальную сферу. Этот же показатель расходов в 2013 году составил 52%, а в 2016 году - 55% от общего объема расходов, или в абсолютном значении - 2947 млрд. тенге и 3057,9 млрд. тенге [9; 10]. Данной задачи Правительство придерживалось при формировании республиканского бюджета на предстоящий трехлетний период (2017-2019 гг.). Несмотря на глобальный кризис, сегодня более 40% государственного бюджета сконцентрировано в социальной сфере [10]. Однако этого недостаточно для повышения уровня жизни населения. Эту задачу нельзя решить без позитивных изменений в области занятости за счет роста

производства, усиления стимулов к труду, роста его эффективности, повышения роли квалифицированного труда, свободной, не обремененной материальными издержками, миграции населения в интересах структурных сдвигов в экономике. Поэтому государству необходимо активизировать свою роль в обеспечении занятости населения как основы роста его уровня жизни.

Проанализировав влияния демографической ситуации на регулирование регионального рынка труда, можно сделать следующие выводы:

1. Высокие темпы воспроизводства населения в РК являются ключевой проблемой нормального функционирования регионального рынка труда. Дальнейший прирост населения при неудовлетворительном спросе на рабочую силу будет только усугублять положение, создавая социальную напряженность на рынке труда региона.

2. Уровень жизни населения нельзя охарактеризовать как высокий, тем не менее, и отнести Казахстан к бедной стране также нельзя. Учитывая важность демографического фактора, как одного из факторов устойчивого экономического роста Казахстана, необходимо разработать современную демографическую политику, учитывающую все существующие и возможные внешние и внутренние тенденции, оказывающие влияние на демографическое развитие и рынок труда.

3. Пока еще на рынке труда Казахстана в полной мере не работают многие рыночные регуляторы, которые действуют в развитых странах. В связи с этим, государство до полного формирования полноценных рыночных механизмов должно взять на себя роль регулятора занятости на макроуровне, увязывая ситуацию в сфере труда с макроэкономическими условиями функционирования экономики страны.

Список литературы:

1. Руденко Г.Г. Муртозаев Б.Ч. Формирование рынков труда: Учебное пособие / Г.Г. Руденко, Б.Ч. Муртозаев; Под ред. Проф. Ю.Г. Одегова. – М.: Издательство «Экзамен», 2004. – 416 с.

2. Кутаев Ш.К. Влияние демографической ситуации на функционирование регионального рынка труда / Экономика и управление [Электронный ресурс]. <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-demograficheskoy-situatsii-na-funktsionirovanie-rynka-truda>.

3. Основные социально-экономические показатели Республики Казахстан в 1991-2015 гг. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stat.gov.kz>.

4. Казахстан сегодня / Брошюра / 1991-2010 гг. Агентство Республики Казахстан по статистике. / Под ред. А.А.Смаилова. – Астана, 2011. - 44 с.

5. Демографический ежегодник Казахстана. / Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. - Астана, 2011 – 592 с.
6. Экономически активное население Казахстана 2008-2012 гг. / Статистический сборник / на казахском и русском языках Агентство Республики Казахстан по статистике / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2013. – 260 с.
7. Основные индикаторы рынка труда в Республике Казахстан (4 части). 19 серия. Статистика рынка труда и занятости. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. 2015 год. Часть 1, - 155 с. URL: <http://www.stat.gov.kz>.
8. Макроэкономические показатели. http://economy.gov.kz/ru/sotsialno-ekonomicheskoe-razvitiye/detail.php?ELEMENT_ID=70856. Дата публикации: 17.08.2016. 12:00:00.
9. Алиева М. Сессия: Алматы - Евразийский финансовый центр: перспективы и ожидания Государственный бюджет- основной источник развития социальных программ в Казахстане. 07.02.2016 г. <http://group-global.org/ru/publication/30037-gosudarstvennyy-byudzhhet-osnovnoy-istochnik-razvitiya-socialnyh-programm-v>.
10. Официальный сайт Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. URL: www.enbek.kz.

8.8. ОПТИМИЗАЦИЯ И АДАПТИВНО–СЦЕНАРНОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РАСТЕНИЕВОДСТВЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

У.Т. Тууганбаева

Университет экономики и предпринимательства
(г. Жалал-Абад, Кыргызстан)

Анализ состояния рынка земли в Ошской области Кыргызской Республики свидетельствует о начале его формирования. Прошедшие годы ушли на решение задач по передаче земель хозяйствующим субъектам и юридическому оформлению этих процессов, на разработку правовой и нормативной базы включения земли в рыночные отношения.

На развитие рынка земли оказывает решающее влияние ряд факторов: соответствие законодательства требованиям рынка, т.е. наличие и прогрессивность законов и нормативных актов; разработанность процедурных вопросов при оформлении сделок, формы проведения операций с землей, отработанность их юридической основы; обоснованность и реальность базовых ставок (стартовых цен), учет ими рыночного спроса; привлекательность

земельных участков в инвестиционном плане в зависимости от целевого назначения.

В широких масштабах осуществляются операции по купле-продаже гражданами и негосударственными юридическими лицами участков для ведения личного подсобного хозяйства, для застройки производственными и непроизводственными, в том числе жилыми, зданиями, сооружениями и их комплексами.

К сожалению, в регионе экономический механизм арендного землеоборота явно недостаточно задействован, и это в условиях, когда отдельные сельхозпроизводители могут дополнительно обрабатывать и вовлекать не используемые земельные ресурсы в сельскохозяйственный оборот.

Определяющим фактором благосостояния общества является уровень экономического развития страны. Поэтому основные индикаторы состояния экономики часто используются в качестве обобщающих показателей уровня жизни. К этим показателям относятся объем валового внутреннего продукта, национальный доход и чистый национальный располагаемый доход. Показатель объема ВВП наиболее широко применяется в статистической практике. Для анализа уровня жизни, ее динамики и проведения сравнительной характеристики по Ошской области объем ВВП рассчитывается в постоянных ценах на душу населения.

ВВП рассчитывается тремя способами:

1) по производству растениеводческой продукции - как сумма условно-чистой продукции всех отраслей растениеводства;

2) по распределению - как сумма государственного и частного потребления;

3) по доходам - как сумма заработной платы наемных работников, всех видов прибыли, рентных доходов, амортизационных отчислений и косвенных налогов.

Все три метода подсчета валового продукта в конечном счете должны давать один и тот же результат. ВВП рассчитывается в основных и рыночных ценах (национальный ВВП) и сопоставимых ценах (реальный ВВП).

В данном случае большое значение приобретает качественный анализ характера связи каждого из факторов с зависимым показателем. Если эта связь линейная или близка к ней, то в этом случае применяется линейное уравнение множественной корреляции, которая для девяти факторов имеет вид:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_9x_9 \quad (1)$$

Таблица 1. Валовой выпуск девяти сельскохозяйственных культур (тыс. сом)

Годы	ВВП	Зерно- вые и зерно- бобовые	Карто- фель	Овощи	Хлопок	Табак	Бах- чевые	Плодово- ягодные	Виноград	Прочие
2012	6 569,4	1 929,1	723,6	580,2	544,7	250,9	155,7	772,1	22,5	1 590,7
2013	6 974,0	2 027,8	1 308,9	790,3	628,3	273,9	199,5	806,1	25,3	1 013,8
2014	9 509,9	3 170,5	1 137,8	1 067,7	529,1	354,5	212,6	843,1	26,6	2 168,1
2015	11 927,1	4 283,5	1 416,0	1 390,7	578,6	368,6	312,4	1 395,5	54,8	2 177,1
2016	12 032,3	2 591,9	1 454,6	1 844,2	580,7	387,3	342,5	1 450,6	58,5	2 215,3
Сумма	47 012,7	16 012,8	6 040,9	5 673,1	2 861,4	1 635,2	1 222,7	5 267,4	187,7	9 165,0
Среднее	9 402,54	3 200,56	1 208,18	1 134,62	572,28	327,04	244,54	1 053,48	37,54	1 833,0

Источник: Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник. – Б.: 2015. – 327 с.

Если воздействие каких-либо факторов не является прямолинейным, то соответствующие независимые переменные включаются в уравнение не только в первой, но и в более высоких степенях. У нас в таблице 30 известны все значения независимых переменных, поэтому для конкретной зависимости необходимо рассчитать коэффициенты регрессии $a_0, a_1, a_2, \dots, a_9$, которые удовлетворяют требованию наименьшей суммы квадратов отклонений фактических значений y от вычисленных по уравнению:

$$F = \sum \left[y - (a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7 + a_8x_8 + a_9x_9) \right]^2 \rightarrow \min \quad (2)$$

Последовательно приравнявая к нулю частные производные от F по неизвестным $a_0, a_1, a_2, \dots, a_9$, получим следующую систему уравнений:

$$\begin{aligned} \sum y &= na_0 + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 + \dots + a_9 \sum x_9 \\ \sum x_1 y &= a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1 x_2 + \dots + a_9 \sum x_1 x_9 \\ \sum x_2 y &= a_0 \sum x_2 + a_1 \sum x_1 x_2 + a_2 \sum x_2^2 + \dots + a_9 \sum x_2 x_9 \\ &\dots \dots \dots \\ \sum x_9 y &= a_0 \sum x_9 + a_1 \sum x_1 x_9 + a_2 \sum x_2 x_9 + \dots + a_9 \sum x_9^2 \end{aligned} \quad (3)$$

Разделив обе части системы (3) на 5 и учитывая данные таблицы 30, получим систему, решение которой имеет вид: $a_0 = 8,369$, $a_1 = 0,128$, $a_2 = 0,048$, $a_3 = -0,143$, $a_4 = 2,676$, $a_5 = 15,523$, $a_6 = 12,330$, $a_7 = -2,150$, $a_8 = 0,348$, $a_9 = 0,231$. Тогда расчетная формула будет

$$\begin{aligned} y &= 8,369 + 0,128x_1 + 0,048x_2 - 0,143x_3 + 2,676x_4 + \\ &+ 15,523x_5 + 12,330x_6 - 2,150x_7 + 0,348x_8 + 0,231x_9 \end{aligned} \quad (4)$$

Точность полученных параметров составленной модели проверяется адекватностью уравнения регрессии, т.е. $|\bar{y}_\phi - \bar{y}_p| \rightarrow 0$.

Теперь произведем прогнозные расчеты для каждого фактора.

1. Прогнозирование ВВП зерновой и зернобобовой культуры. На основании результатов таблицы 1 с помощью компьютера определим трендовую модель.

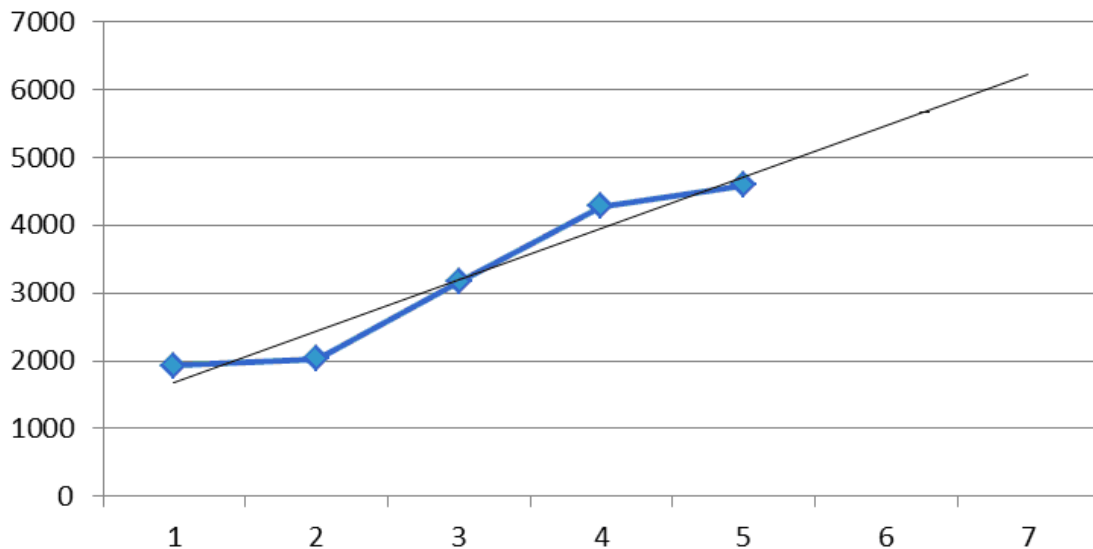

Рис.1. ВВП зерновой и зернобобовой культуры

Из рисунка видно, что имеем линейную корреляционную модель, коэффициенты которой вычислили с помощью компьютера. Уравнение регрессии выглядит:

$$x_{1p} = 758,13t + 926,17 \quad (5)$$

$R^2=0,984$ показывает, что вычисленные результаты, осуществленные с помощью формулы (5), адекватны, в частности, значение x_{1p} очень близко к значению $x_{1\phi}$, в самом деле $x_{1\phi} = 3202,56$, $x_{1p} = 3200,56$

Значит $x_{1\phi} \approx x_{1p}$. Это свидетельствует о том, что выражение (5) можно использовать для практических расчетов.

С помощью формулы (5) произведем прогнозные расчеты:

$$\begin{aligned} x_{1p(2017)} &= 5474,95 \text{ (тыс. сомов)}, & x_{1p(2018)} &= 6233,08 \text{ (тыс. сомов)}, \\ x_{1p(2019)} &= 6991,21 \text{ (тыс. сомов)}, & x_{1p(2020)} &= 7749,34 \text{ (тыс. сомов)}. \end{aligned}$$

На основании прогнозных расчетов сделаем следующее заключение: применяя инновационные методы для развития растениеводческих культур можно достичь высокой доходности.

По сравнению с 2017 г. в 2020 г. ВВП этих культур повысится в 4 раза, в 2019 г. – в 3,6 раза. В 2020 г. по сравнению с 2018 г. ВВП зерновых и зернобобовых культур повысится в 3 раза.

2. Прогнозирование ВВП картофеля. Согласно данным таблицы 1 построим график, который представляется полиномом в третьей степени.

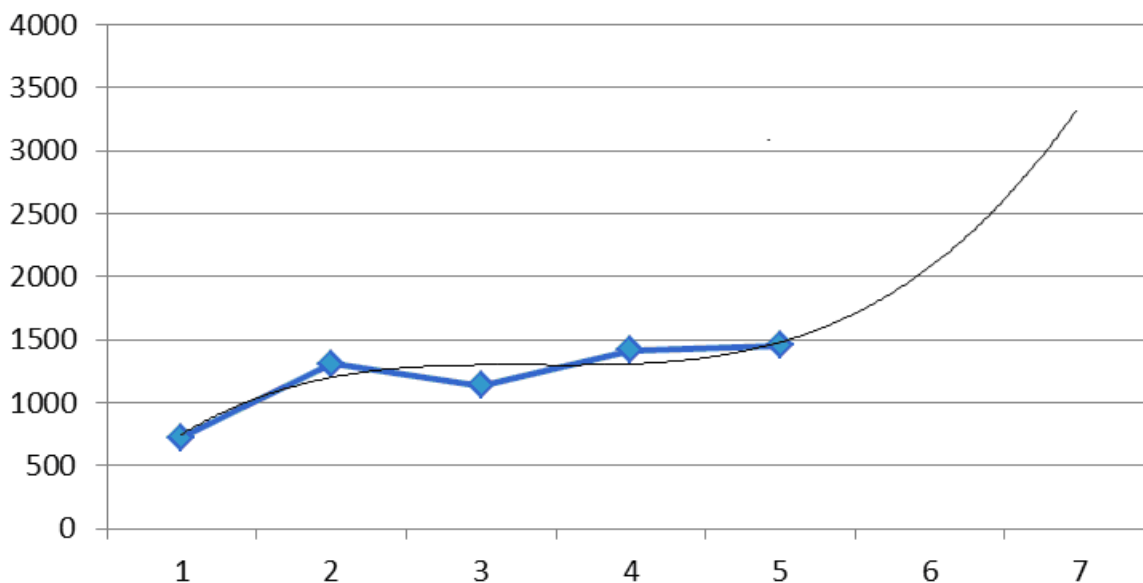

Рис.2. ВВП картофеля

Выпишем:

$$x_{2p} = 43.067t^3 - 433.61t^2 + 1449.3t - 308.12 \quad (6)$$

С помощью компьютера определим неизвестные коэффициенты и ошибку $R^2=0,925$.

Легко убедиться, что $x_{2ф} \approx x_{2p}$.

Это значит, что выражением (6) можно пользоваться для практических расчетов.

С помощью формулы (6) произведем прогнозные расчеты:

$$x_{2p(2017)} = 2080,192 \text{ (тыс. сомов)}, \quad x_{2p(2018)} = 3362,071 \text{ (тыс. сомов)},$$

$$x_{2p(2019)} = 5585,544 \text{ (тыс. сомов)}, \quad x_{2p(2020)} = 9009,013 \text{ (тыс. сомов)}.$$

Ошибка аппроксимации будет равна $\varepsilon = 8,62\%$.

Из прогнозов видно, что ВВП картофеля в 2020 г. будет в 12,4 раза больше, чем в 2017 году, а по сравнению с 2018 г. – в 6,2 раза больше.

3. Прогнозирование ВВП овощей. Согласно данным таблицы 1, для ВВП овощей построим соответствующий график в виде $x_{3p} = a_0 + a_1t$.

На основании метода наименьших квадратов определим a_0 и a_1 .

Тогда расчетная формула относительно x_3 примет вид:

$$x_{3p} = 196,1 + 312,84t \quad (7)$$

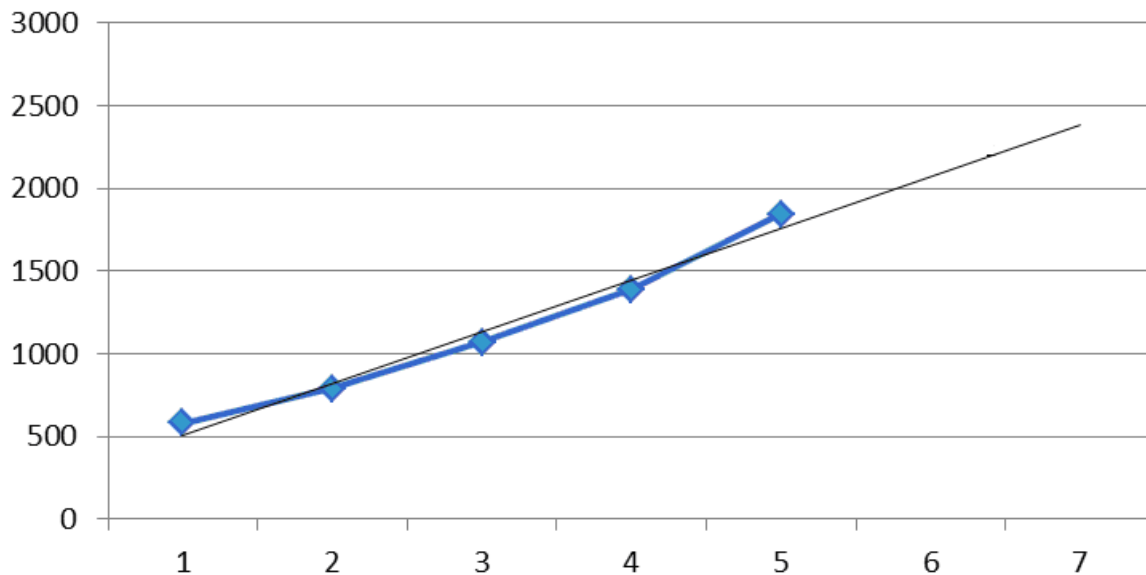

Рис.3. ВВП овощей

Близость графика по данным x_3 и расчетной формулы будет $R^2=0,9895$.

На основании формулы (7) произведем прогнозные расчеты (2017-2020):

$$x_{3p(2017)} = 2073,14 \text{ (тыс. сомов)}, \quad x_{3p(2018)} = 2385,98 \text{ (тыс. сомов)},$$

$$x_{3p(2019)} = 2698,82 \text{ (тыс. сомов)}, \quad x_{3p(2020)} = 3011,16 \text{ (тыс. сомов)}.$$

Ошибка аппроксимации равна 6,23%.

По результатам прогнозирования мы убедились, что, если в 2017 г. объем ВВП овощей составил 2073,14 тыс. сомов, то в 2020 г. – 3011,16 тыс. сомов, т.е. в 2020 г. по сравнению с 2017 г. ВВП увеличится на 45,25%.

4. Рассмотрим теперь прогнозирование технических культур. К техническим культурам относятся самые приоритетные культуры: хлопок и табак.

4.1. Прогнозирование валового выпуска хлопка. Согласно значений x_4 , заданных в таблице 1, легко можно убедиться, что график представляет собой линейную трендовую модель.

По заданным значениям таблицы 30 с помощью компьютера построим график функции и отклонения от значения ломаной и прямой линии, что будет равно $R^2=0,97$.

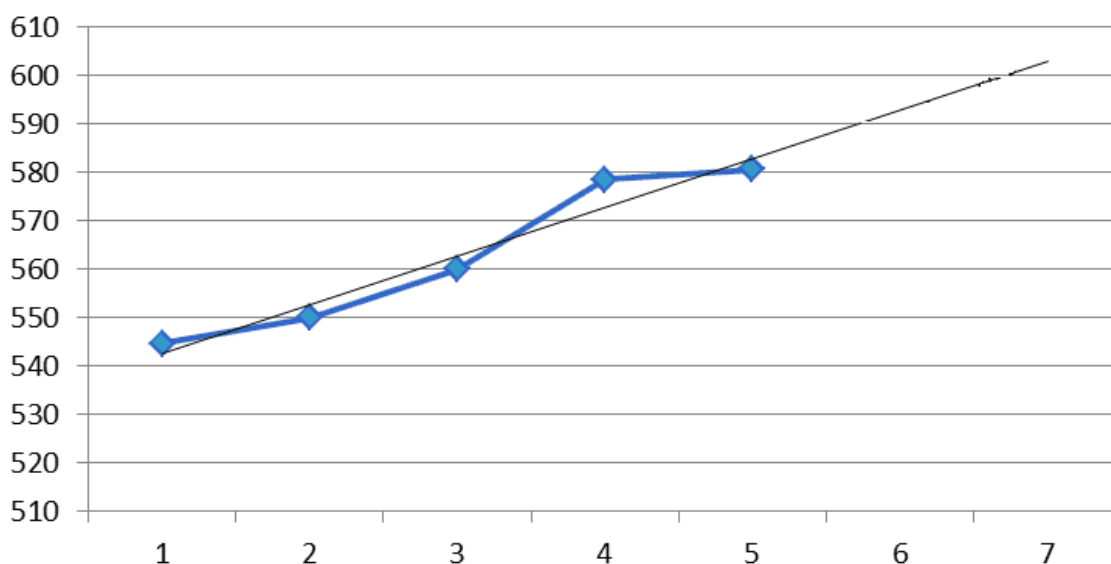

Рис. 4. ВВП хлопка

Уравнение регрессии можно представить в виде

$$x_{4p} = 532,62 + 10,06t \quad (8)$$

С помощью формулы (8) определим прогнозные расчеты хлопка-сырца на период с 2017 по 2020 г.: $x_{4p(2017)} = 592,98$ (тыс. сомов), $x_{4p(2018)} = 603,04$ (тыс. сомов), $x_{4p(2019)} = 613,1$ (тыс. сомов), $x_{4p(2020)} = 623,16$ (тыс. сомов). Отсюда видно, что ВВП хлопка-сырца в 2020 г. по сравнению с 2017 г. увеличится на 14,83%.

4.2. Аналогично для табака прогнозируем ВВП:

$x_{5p} = 216,79 + 36,75t$, а $R^2=0,96$. Прогнозные расчеты определяются:
 $x_{5p(2017)} = 437,29$ (тыс. сомов), $x_{5p(2018)} = 474,04$ (тыс. сомов), $x_{5p(2019)} = 510,79$
 (тыс. сомов), $x_{5p(2020)} = 547,54$ (тыс. сомов).

Ошибка аппроксимации равна 5,88%.

5. Аналогичные расчеты для других растениеводческих культур:

Таблица 2. Прогнозный расчет по видам культур

Виды культур	Расчетная формула	Прогнозные расчеты			
		2017	2018	2019	2020
Бахчевые культуры	$x_{6p} = 98,59 + 48,65t$	390,49	439,14	487,79	536,44
Плодово-ягодные	$x_{7p} = 469,56 + 194,64t$	1 637,4	1 832,04	2 026,68	2 221,32
Виноград	$x_{8p} = 7,09 + 10,15t$ $R = 0,91$	67,99	78,14	88,29	98,44
Прочие культуры	$x_{9p} = 15,32t^{0,2417}$ $R = 0,90$	2 362,4698	2 452,1515	2 532,58486	2 605,7186

Источник: составлено автором на основании прогнозных расчетов

Полученная корреляционно-регрессионная модель показывает, как изменяется уровень валового внутреннего продукта при изменении всех рассмотренных факторов. Используя полученную модель, можно прогнозировать уровень валового внутреннего продукта на будущее.

Прогнозируемый экономический рост в период с 2017 по 2020 гг. будет обеспечиваться, как и в период с 2012 по 2016 гг. за счет основных секторов экономики: зерновых и зернобобовых, картофеля, овощей, хлопка-сырца, табака, бахчевых, плодово-ягодных, винограда и прочих.

После определения прогнозных расчетов растениеводческой культуры определим прогнозирование объема валового выпуска продукции растениеводческой культуры:

$$y_{p(2017)} = 10749,58462 \text{ (тыс. сом.)}, \quad y_{p(2018)} = 11605,94775 \text{ (тыс. сом.)}, \\ y_{p(2019)} = 12625,09955 \text{ (тыс. сом.)}, \quad y_{p(2020)} = 13639,81826 \text{ (тыс. сом.)}.$$

Отсюда видно, что в 2020 г. по сравнению с 2017 г. объем ВВП увеличится в 2,08 раза, а по сравнению с 2018 г. – в 1,14 раза.

Такое повышение в сфере сельского хозяйства осуществляется в основном на основании четырех основных направлений инноваций: селекционно - генетического, производственно-технологического, организационно-управленческого, экономико-социоэкологического, которые все чаще выступают как факторы, реально воздействующие на развитие растениеводческих культур.

Анализ показывает, что ни один из существующих методов не может дать достаточной точности прогнозов на 15-20 лет. Применяемый в прогнозировании метод экстраполяции не дает точных результатов на длительный срок прогноза, т.к. погрешность накапливается, и ошибка растет.

Инновационная составляющая становится все более востребованной и неотъемлемой для подготовки прогнозов, как всего народного хозяйства, так и важнейших секторов сельского хозяйства.

Кроме рассмотренного нами метода прогнозирования растениеводческой культуры прогнозируется также повышение доходности сельскохозяйственного производства, приближение уровня оплаты труда занятых на селе к среднему его размеру в народном хозяйстве, улучшение жилищных и социально-бытовых условий проживания, смягчение последствий демографического спада, некоторое увеличение средней ожидаемой продолжительности жизни сельского населения и улучшение качества трудовых ресурсов и их эффективности.

Список литературы:

1. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник. – Б.: 2015. – 327 с.

2. Мамасыдыков А.А. Анализ использования собственного капитала. [Текст] / Мамасыдыков А.А. // Материалы региональной научно-практической конференции «Социально-экономические проблемы Южного региона Кыргызстана в условиях перехода к рынку», посвященная 70-летию проф. М.С. Осипова. г. Ош, ОшТУ, 1999 г. 149 стр.

3. Мамасыдыков А.А. Инновационная стратегия хозяйствующих субъектов Кыргызской Республики. [Текст] / Мамасыдыков А.А. // МОиН РК Вестник Казахского экономического университета им. Т. Рыскулова. № 7, 2010 г.

4. Мамасыдыков А.А. Экономико-статистический анализ и оценка эффективности малого и среднего предпринимательства в условиях перехода к рынку (на примере южного региона КР). [Текст] / Абдиев А.А., Мамасыдыков А.А. // «Тюркоязычные страны: взаимодействие и сотрудничество». Третья международная научно-практическая конференция. Часть 1. Жалалабат, 2005 г., 28-34 стр.

5. Отчет Национального статистического комитета Кыргызской Республики за 2015 г. Изд. ГВЦ НСК КР.

6. Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т. Научные основы развития инновационных процессов в сельском хозяйстве. [Текст] / Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т. // Электронное периодическое издание "Экономика и социум" № 4 (17) - 2015.

7. Токтомаматов К.Ш. Основные направления ускорения социально-экономического развития в КР. [Текст] / Токтомаматов К.Ш. // Сборник трудов международной научно-практической конференции. Бишкек, 2001 г.

8. Токтомаматов К.Ш. Основные факторы экономического роста и развитие Кыргызстана на перспективу. [Текст] / Токтомаматов К.Ш. // Материалы научно-практической конференции. Турция, 2004 г.

9. Токтомаматов К.Ш., Раимкулов К.А. Основные факторы экономического роста и развития Кыргызстана. [Текст] / Токтомаматов К.Ш., Раймкулов К.А. // Журнал "Ulümüz", № 3, с. 89-99. Стамбул, 2005.

8.9. ЗНАЧЕНИЕ АУДИТА ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Е.М. Бутин, В.Е. Цыганова

Акционерное общество «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

В современных условиях хозяйствования большое значение отводится финансовой отчетности организации. Функционирование любого хозяйствующего субъекта в конкурентных условиях требует

управления его экономикой на основе информации, которая в основном формируется в бухгалтерском учете и отражается в финансовой отчетности.

Отсюда большое внимание необходимо уделять качественной бухгалтерской информации. Любая организация в ходе своей деятельности осуществляет какие-либо хозяйственные операции, принимает те или иные управленческие и финансовые решения.

Итак, мы отметили, что основным источником информации о деятельности организации является финансовая отчетность. Данная отчетность дает предоставление о финансовом и имущественном состоянии организации, а также результаты ее работы необходимые заинтересованным пользователям. Факты хозяйственной жизни, произведенные хозяйствующим субъектом, за определенный промежуток времени обобщаются в соответствующих учетных регистрах. На основании этих регистров бухгалтер формирует финансовую отчетность. Такая процедура обобщения бухгалтерской информации необходима в первую очередь самой организации и связана с необходимостью уточнения, корректировки дальнейшей деятельности конкретного субъекта. Это означает, что финансовая отчетность должна выявить все факты, которые могут оказать влияние на оценку пользователей о состоянии имущества, прибылях и убытках, финансовой ситуации организации.

В соответствии с Законом «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 28 февраля 2007г №234-Ш-ЗРК отмечено, что «финансовая отчетность, за исключением отчетности государственных учреждений», включает в себя [1]:

- бухгалтерский баланс;
- отчет о прибылях и убытках;
- отчет о движении денежных средств (прямой метод или косвенный);
- отчет об изменениях в капитале;
- пояснительная записка (раскрытия осуществляется в соответствии с МСФО) [2]

Порядок составления финансовой отчетности и дополнительные требования к ней устанавливаются в соответствии с международными стандартами, международным стандартом для малого и среднего бизнеса и требованиями законодательства Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности.

До 1 января 2016 года были установлены перечень и формы годовой финансовой отчетности для публикации организациями публичного интереса (кроме финансовых организаций), утвержденные Приказом Министра финансов РК от 20 августа 2010 года № 422. После 1 января 2016 года установлены эти же перечни и формы отчетности с отдельными добавлениями (Приказ Министра финансов РК от 27 февраля 2015 года № 143). Эти добавления связаны

с приложением 5 «Отчет о движении денежных средств» (косвенный метод), где в отчетности от 27 февраля 2015 года № 143 дается полная расшифровка движения и выбытия денежных средств от операционной и финансовой деятельности.

Если мы рассмотрим содержания и определения элементов финансовой отчетности, то необходимо отметить, что бухгалтерский баланс - документ бухгалтерского учета, который в обобщенном денежном выражении дает представление о финансовом состоянии организации на определенную отчетную дату. Исходя из данных баланса, внешние пользователи могут принять решение о целесообразности и условиях сотрудничества с организацией, как партнером, оценить риски своих вложений, необходимости приобретения акций и другие решения.

Важным элементом финансовой отчетности является «Отчет о прибылях и убытках». В отличие от бухгалтерского баланса, данная форма отчетности характеризует количественную оценку причин, вызвавших изменения прибыли, налоговых платежей из прибыли в бюджет, выявляет изменения на себестоимость реализованных товаров и услуг, влияние на прибыль изменение цен, вызванных рыночной конъюнктурой.

В отчете о движении денежных средств определяются источники средств организации за отчетный период. Указывается, как эти средства используются. Отчет показывает, достаточны ли средства, получаемые от основной деятельности, для покрытия расходуемых денежных средств организации.

Отчет об изменениях в капитале - отражает произошедшие за отчетный период изменения в капитале и указывает их причины.

В пояснительной записке должны быть отражены данные важнейших экономических и финансовых показателей работы организации за ряд лет, об описании будущих капиталовложений, осуществляемых экономических мероприятий и другой информации, интересующей возможных пользователей финансовой отчетности.

Исходя из выше изложенного, мы переходим к аудиту финансовой отчетности.

Аудит представляет собой предпринимательскую деятельность аудиторов (аудиторских фирм) по осуществлению независимых вневедомственных проверок финансовой отчетности, платежно-расчетной документации, налоговых деклараций и других финансовых обязательств, и требований хозяйствующих субъектов, а также оказанию иных аудиторских услуг.

Цель аудита финансовой отчетности состоит в том, чтобы повысить степень уверенности предполагаемых пользователей финансовой отчетности. Это достигается путем выражения независимого мнения аудитором о том, насколько правильно и достоверно, согласно законам, подготовлена финансовая отчетность,

во всех существенных аспектах. Прозрачность и достоверность финансовой отчетности организации сегодня определяет долгосрочные перспективы развития бизнеса и лежит в основе его инвестиционной привлекательности.

Организации, для которых аудит финансовой отчетности является обязательным и которые в соответствии с законодательством Республики Казахстан публикуют в периодических печатных изданиях годовую финансовую отчетность, обязаны публиковать вместе с годовой финансовой отчетностью и аудиторский отчет.

Аудит финансовой отчетности проводится в соответствии с международными стандартами аудита (МСА).

Значение аудита состоит в том, что он не только является независимой проверкой финансово-хозяйственной деятельности, но дает рекомендации и предложения по совершенствованию этой деятельности, расширению аудиторских услуг и созданию аудиторских компаний и фирм на международном уровне.

Потребность в аудите связана с:

- необходимостью получения специальных знаний для проведения проверок на профессиональном уровне;
- получением объективной информации о состоянии учета и отчетности в организации и ее кредитоспособности;
- правильным ведением предпринимательства и его качества.

Аудиторы также должны применять такие методы проверки, которые позволили бы максимально сократить время на ее проведение, не снижая качества.

Задачи аудита связаны с целью проведения аудита (например, аудит денежных средств и т. д.).

Основными задачами аудиторской деятельности являются:

- проверка законности финансово-хозяйственных операций;
- проверка состояния бухгалтерского учета и отчетности;
- проверка достоверности важнейших показателей финансовой отчетности, включая баланс, отчет о прибылях и убытках и др.;
- исследование хозяйственной деятельности с целью выявления внутрипроизводственных резервов;
- проверка состояния и эффективности использования ресурсов (трудовых, финансовых, материальных).

Конечная цель аудита — анализ финансового состояния организации, ее финансовой устойчивости и кредитоспособности.

В ходе аудита финансовой отчетности должны быть получены достаточные и уместные аудиторские доказательства, позволяющие аудиторской организации с приемлемой уверенностью сделать выводы относительно:

- соответствия бухгалтерского учета организации документам и требованиям нормативных актов, регулирующих порядок ведения

бухгалтерского учета и подготовки финансовой отчетности в Республике Казахстан;

- соответствия финансовой отчетности организации тем сведениям, которыми располагает аудиторская компания о деятельности организации.

Мнение аудиторской компании о достоверности финансовой отчетности может способствовать большему доверию к этой отчетности со стороны пользователей, заинтересованных в информации об хозяйствующем субъекте.

Вместе с тем, пользователи финансовой отчетности не должны трактовать мнение аудиторской компании как полную гарантию будущей жизнеспособности организации либо эффективности деятельности его руководства.

Аудиторское заключение, содержащее мнение аудиторской организации о степени достоверности финансовой отчетности, не должно трактоваться как гарантия аудиторской компании в том, что не существуют какие-либо иные (помимо изложенных в аудиторском заключении) обстоятельства, влияющие или способные повлиять на финансовую отчетность организации.

В условиях рынка организации, кредитные учреждения, другие хозяйствующие объекты вступают в договорные отношения по использованию имущества, денежных средств, проведению хозяйственных операций и инвестиций. Доверительность этих отношений должны подкрепляться возможностью для всех участников сделок получать и использовать финансовую информацию. Достоверность информации подтверждается независимым аудитором.

Аудиторские проверки необходимы государственным и правоохранительным органам для подтверждения достоверности интересующей их финансовой отчетности.

Потребность в услугах аудитора возникла в связи со следующими обстоятельствами:

- возможность необъективной информации со стороны администрации в случаях конфликта между нею и пользователями этой информации (собственниками, инвесторами, кредиторами);

- зависимость последствий принятых решений (а они могут быть весьма значительны) от качества информации;

- необходимость специальных знаний для проверки информации;

- частое отсутствие у пользователей информации доступа для оценки ее качества.

Все эти предпосылки привели к возникновению общественной потребности в услугах независимых экспертов, имеющих соответствующие подготовку, квалификацию, опыт и разрешение на право оказания такого рода услуг. Аудиторские услуги - это услуги посредников, устанавливающих достоверность финансовой информации.

Наличие финансовой информации позволяет повысить эффективность функционирования рынка капитала и дает возможность оценивать и прогнозировать последствия различных экономических решений.

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.12.2016 г.)
2. Международные стандарты финансовой отчетности, 2015 г.

8.10. ЭКОНОМИКО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Е.М. Бутин, Г.М. Нуржаубекова

Акционерное общество «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

На протяжении последнего десятилетия проблематика устойчивого развития и экономического роста промышленных предприятий неизменно находится в центре внимания экономистов. Прежде всего, это подобная тематика обусловлена и рассматривается в тесной связи с развитием глобального системного кризиса, формами проявления которого являются: кризис индустриальной модели развития, проблемы здоровья и долголетия человека, обострение энерго-экологических проблем, мировой валютно-финансовый кризис, социальный и управленческий кризисы и т. д. Преодоление глобальных проблем связывают исключительно с их решением на национальном, региональном уровнях и исключительно на принципах устойчивого развития, задекларированных мировым сообществом. По мнению ученых, «альтернативой кризису может быть только устойчивое развитие» [1], это «...реакция на кризис, возникший в результате неспособности общества адаптироваться к быстро меняющимся условиям окружающей среды, потери способности к саморегуляции, к эффективному управлению» [2], при этом обеспечение развития рассматривается исключительно в системе «природа – общество – человек».

Эта тема актуальна для всего мирового сообщества, что подтверждается соответствующими конференциями, форумами на международном уровне. Особое место принадлежит конференции ООН, посвященной проблемам экономического развития, состоявшейся в Рио-де-Жанейро в 1992 г. На этом саммите задекларированы принципы устойчивого развития и приняты два исторических документа: «Декларация в деле природной среды и

развития» и «Глобальная программа действий – Повестка дня XXI». Представители 179 стран – членов ООН призывали правительства всех стран мира к внедрению принципов устойчивого экологически безопасного развития на основе новой социальной, экономической и экологической политики. За последние годы проблемы учета экологических факторов устойчивого развития приобрели исключительную актуальность.

Деятельность промышленных компаний считается элементом устойчивого развития. В частности, в «Повестке дня на XXI век» (раздел III, глава 30 «Укрепление роли деловой деятельности и промышленности») [3] подчеркнуто, что «деловые и промышленные круги, включая транснациональные корпорации и представляющие их организации, должны в полной мере участвовать в осуществлении и оценке мероприятий, связанных с реализацией «Повестки дня на XXI век». Тем не менее, в последние десятилетия развивающиеся страны попали в полную зависимость от транснациональных корпораций, а деятельность ТНК далека от того, чтобы быть направленной на решение социально-экономических и природоохранных проблем в этих странах, невзирая на то, что они определены в качестве важного элемента концепции устойчивого развития».

В этой связи является необходимым проводить исследования учета экологических факторов в деятельности промышленных предприятий в направлении повышения экономико-экологической эффективности и снижении соответствующих рисков и обеспечения на этой основе принципов устойчивого развития предприятий и общества в целом.

Анализ современной научной экономической литературы и результатов исследований позволяет говорить о том, что проблемы экономико-экологического управления предприятиями, учета экологических факторов в промышленной деятельности, в частности экологической безопасности, актуальны как на мировом, национальном и региональном уровнях. В современной экономической литературе сформировались несколько направлений исследования экономических вопросов в экологической проблеме. Большой вклад в исследование теоретико-методологических и практических аспектов экономико-экологических проблем внесли российские и украинские ученые. Их исследования носят фундаментальный характер по экономике природопользования и посвящены проблеме устойчивого развития на основе рационального использования ресурсов экосистемы.

Следует отметить, что сформировались несколько направлений исследования экономических вопросов в экологической проблеме, а именно: государственное управление данной проблемой, инновационные стратегии воздействия на экологические объекты, оценка эффективности экологического менеджмента, организация управления природоохранной деятельностью предприятий.

Дальнейшей разработки и теоретического обоснования требуют вопросы, связанные с учетом и оценкой экологических факторов в деятельности промышленных предприятий, их влиянием на устойчивое развитие и эффективность деятельности предприятия, мониторингом экономико-экологической безопасности.

В данной статье авторами поставлена задача обобщить экономико-экологические аспекты, учёт которых необходим в производственной и экономической деятельности промышленного предприятия.

Чаще всего термин «экология» рассматривается исследователями как система представлений о состоянии окружающей среды и приобретает более значительное влияние в контексте деятельности промышленных предприятий и развития регионов.

В работе под редакцией Балацкого О.Ф. предприятие рассматривается как часть эколого-экономической системы и определяется как «сочетание совместно функционирующих экологической и экономической систем, обладающее эмерджентными свойствами, не сводимыми к сумме свойств отдельных элементов». Авторы работы рассматривают эколого-экономические проблемы в рамках экологии, которую определяют как «науку о законах функционирования, устойчивости и развития экономико-экологических систем или законах совместного, согласованного функционирования экономики и экологии в качестве равноправия подсистем в условных экономико-экологических системах различного уровня». Данные определения являются достаточно общими для организации систем любого уровня и не дают представления об экологических аспектах деятельности предприятия.

Изучая проблемы деятельности предприятий на принципах экологического управления, учёные используют такие термины, как: экоразвитие, система экологических ограничений, экологическое равновесие, экологизация производства и т. д. Следует отметить, что на данный момент не выработано единой терминологии, не систематизированы понятия, описывающие деятельность предприятия с точки зрения экологического управления. Поэтому, чтобы раскрыть все эти понятия, прежде всего, необходимо сформировать систему экологических факторов, то есть причин, движущих сил, определяющих характер или отдельные черты экологического управления предприятием.

Предприятие как экономическая система есть система производства, распределения и потребления товаров и услуг. Так как промышленное производство связано с использованием природных ресурсов и взаимодействием с окружающей средой, любое экономическое решение также оказывает влияние на среду обитания в самом широком смысле этого понятия. Так, потребляя природные ресурсы и занимая земельные площадки, промышленное предприятие

выделяет в окружающую среду товарные продукты, отходы, вредные выбросы в атмосферу, нефтепродукты и твердые частицы со сточными водами. Низкое качество товарных продуктов оказывает отрицательное воздействие на окружающую среду при сжигании (химсостав золы, содержание в угле серы, фосфора и др.). Занятые под промплощадку предприятия, отходы и илонакопители, земельные участки являются источниками загрязнения окружающей среды (пыль, газ от возгорания и др.). Сильнейшим источником загрязнения окружающей среды является коксохимическое производство. По мнению ряда экспертов, в последние годы объемы выбросов, сбросов и образования отходов существенно уменьшились, что в большей степени объясняется спадом производства и в меньшей степени осуществлением природоохранных мер. Однако из-за разнообразия технологических процессов коксохимическое производство является одним из самых трудных для снижения негативного воздействия на окружающую среду. Основными источниками вредных выбросов в атмосферу в коксохимическом производстве является получение кокса, переработка отходящих газов и т. д.

Все большую роль в работе промышленных предприятий играют экологические факторы риска, обусловленные взаимодействием производства с окружающей природной средой. В этом плане важным может оказаться принятие на уровне региона промышленного предприятия более жестких требований к экологической чистоте производства; введение штрафных санкций; введение более жестких санитарных и других норм, под которые подпадает продукция или технология предприятия; изменение региональной экологической обстановки вследствие природных катаклизмов, техногенных катастроф; запрет или ограничения на использование местных природных ресурсов, необходимых для данного производства и др.

Таким образом, основной функцией предприятия в аспекте экологического управления является преобразование природного сырья в полезный для человека продукт. Природные факторы по отношению к предприятию выступают в качестве источников ресурсов для его функционирования, то есть определяют входные параметры деятельности предприятия. Воздействие экологии на функционирование предприятия наблюдается на всех этапах: определяет требования к качеству сырья, требования к используемой технологии, требования к качеству готовой продукции и, кроме того, в процессе производства предприятие имеет отходы, которые оказывают прямое негативное воздействие на экологию.

Учитывая, что экологически безопасные предприятия должны отвечать таким требованиям, как эффективность потребления ресурсов, низкий уровень энергопотребления, минимум загрязняющих веществ, минимум отходов производства, объектом экологического управления в деятельности промышленного предприятия являются

факторы, оказывающие прямое или косвенное влияние на процессы потребления природных ресурсов, образование отходов и поступление их в окружающую среду. Выявление этих факторов напрямую связано с такими объектами, которые авторы работы разделяют на:

- научно-техническую информацию, производимую или используемую на предприятии, которая содержит сведения об экологических последствиях тех или иных научных идей, изобретений, рациональных предложений и т. д.;
- технологические решения, в наибольшей степени обеспечивающие задачи экологизации, т. к. именно от технологии зависит потребление природных ресурсов, образование отходов, возможности их утилизации.

В производственной деятельности промышленного предприятия экологические проблемы, требующие учета и решения, это, прежде всего:

- обеспечение эффективности производства и доведения до минимума уровня загрязнений;
- обеспечение безопасности и рентабельности продукции в соответствии с требованиями потребителей;
- снабжение материалами, пригодными для повторной утилизации;
- обеспечение окупаемости мер по предотвращению загрязнения;
- проведение предварительной экологической экспертизы проекта для оценки его воздействия на окружающую среду.

Снижение эффективности работы предприятия в связи с воздействием экологического фактора в научной литературе определяется, как экономический ущерб от антропогенного загрязнения окружающей природной среды. Результатом воздействия процесса загрязнения окружающей среды на экономику предприятия является потеря (недополучение) дохода и прибыли в текущем и будущем периодах. Недополучение прибыли вследствие загрязнения среды возможно по следующим причинам:

- 1) недоиспользуются по времени и производительности экономические ресурсы предприятия, функционирующие в условиях загрязнённой окружающей среды;
- 2) повышаются издержки предприятия в связи с необходимостью:
 - предотвращения воздействия загрязнённой окружающей среды на экономические ресурсы предприятия;
 - устранения негативных последствий воздействия загрязнения на экономические ресурсы;
 - компенсации последствий загрязнения третьим лицам (населению, другим предприятиям, государству);
- 3) снижается конкурентоспособность продукции предприятия, которая не соответствует экологическим стандартам.

На предприятии повышаются издержки компенсации материальных и энергетических потерь в составе отходов, поступающих в окружающую среду. Для компенсации этих потерь экономические субъекты вынуждены производить дополнительные расходы экономических ресурсов, повышая издержки производства конечной продукции.

Таким образом, деятельность современного предприятия в контексте обеспечения устойчивого развития сопряжена прежде всего с экономико-экологическими рисками, так как влияние экологического фактора на экономический рост промышленного предприятия проявляется в его воздействии на процессы воспроизводства и функционирования всех видов экономических ресурсов предприятия, которыми оно располагает, и его конкурентоспособность.

Дискуссионными в этой теме являются вопросы, связанные с двойственной природой проблем эффективности деятельности и обеспечения развития предприятия, – это увязка экономических целей и интересов предприятий с экологическими потребностями общества. Учитывая объективную потребность согласования приоритетов экономического роста промышленных предприятий с принципами устойчивого развития системы «природа – общество – человек» и обеспечения экологической безопасности, возникает необходимость формирования соответствующей концепции, разработки научного подхода к вопросам экологичности промышленного производства без потери экономического эффекта. Решение глобальной проблемы возможно только на единой методологической основе, позволяющей решить не только экологические, экономические, но и социальные задачи в единстве.

Объективно промышленное предприятие, как и любое другое, всегда находится в окружающей его экономической и природной среде. Однако исследование проблем функционирования и развития промышленного предприятия в контексте экологической проблематики возможно, по нашему мнению, как минимум, с двух основных точек зрения. Во-первых, как экономической системы, обладающей окружающей природной средой в качестве источника ресурсов (вещественных и энергетических) и приемника отходов производства. Во-вторых, как экономической системы, являющейся элементом более высокой по уровню эколого-экономической системы. В первом случае за рамками исследования, по нашему мнению, остаются вопросы взаимовлияния предприятия и окружающей природной среды. Происходит автономное изучение вопросов функционирования и развития предприятия как экономической системы и вопросов функционирования и развития природной среды, как экологической системы. Речь идет о предприятии, для которого окружающая природная среда выступает как ограничитель (в известной мере) производственного процесса. Предприятие не заинтересовано в

постановке и достижении собственных, инициативных экологических целей.

Список использованной литературы:

1. Большаков Б.Е. Мировой кризис и стратегия устойчивого развития / Б. Е. Большаков // Вестник РАЕН. – 2009. – № 3. – С. 59 – 70.
2. Калинин В.Б. О соотношении экологического образования и устойчивого развития / В.Б. Калинин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sustainable-citiesnet.org.ua/publicationshow.php?id=671>.
3. Повестка дня на XXI век [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/wssd/agenda21>.
4. Экономический потенциал административных и производственных систем: Монография / Под ред. О.Ф. Балацкого. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. – 973 с.
5. Садеков А.А. Механизмы эколого-экономического управления предприятием / А.А. Садеков. – Донецк: ДонГУЭТ им. Туган-Барановского, 2002. – 311 с.
6. Семенченко П. М. Свойства экологических циклов как формы существования ресурсов / П. М. Семенченко– Донецк: Норд Компьютер, 2006.
7. Сизоненко О. А. Возможность и необходимость реализации стратегий экологического управления на промышленных предприятиях.

8.11. УЧАСТИЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ УНИВЕРСИТЕТА НАРХОЗ В ИНТЕГРАЦИИ НАУЧНОГО СООБЩЕСТВА КАЗАХСТАНА В ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМ НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

А.А. Аубакирова
АО «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

Казахстан встал на путь интеграции науки и высшего образования. В действующем Законе РК «О науке» определено, что основными видами деятельности высшего учебного заведения являются, помимо образовательной, научная, научно-техническая и инновационная. В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 гг. интеграция образования, науки и производства признаны задачами не менее важными чем подготовка научных и научно-педагогических кадров. В республике принят закон о коммерциализации результатов научных и научно-технических разработок, по линии Министерства науки и образования введено грантовое финансирование проектов по актуальным направлениям науки на конкурсной основе.

Университет Нархоз постоянно в последние 5-6 лет принимает в них участие. Коллектив преподавателей кафедр «Мировая экономика и международные отношения», «Экономика», «Экология» подали на конкурс и выиграли грант Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на бюджетное финансирование проекта «Новый Шелковый путь: от регионального сотрудничества к интеграции Казахстана в мировое экономическое и политическое пространство» (срок выполнения заказа – с 01.01 2015 г. по 31.12.2017 г.). В грантовом проекте участвуют три доктора наук, три кандидата наук, два магистра по специальности «Мировая экономика» и «Международные отношения». Без оплаты принимает участие наш зарубежный партнер - Dr. Associate Professor Wang Haiyan из Восточно-Китайского университета (Китай, г. Шанхай). За время работы над грантовым проектом в исследовании принимали участие студенты, магистранты всех трех указанных кафедр университета.

Группа имела определенный опыт научно-исследовательской работы, закончив в 2014 году грантовую тему также по линии Комитета науки МОН РК на тему «Китай и вопросы безопасности Республики Казахстан». В процессе работы мы установили тесные творческие связи с учеными из Китая.

Конечно, в республике на путях интеграции науки и образования многое делается, но и много критики в адрес органов образования. Так, недавно, выступая на торжественном заседании, посвященном 70-летию Академии наук, Президент Республики Н. Назарбаев отметил «...мы децентрализовали науку, большую часть передали в вузы, но они все еще не стали инновационными центрами», «финансирование науки осуществляется в основном за счет государства, а заказов от реального сектора практически нет» [1, с. 1].

Выделяемых Комитетом науки МОН РК финансовых средств явно недостаточно, так как уже на первоначальном этапе, оставляя объемы работ прежним, финансирование исследований сократили в 2-3 раза. Совсем недавно, в начале 2017 года сократили еще на 20%. Понятное дело – на дворе кризис, но можно ли уменьшать финансирование при уже заключенных договорах, никого не волнует. Президент поручил кардинально изменить подходы к развитию отечественной науки и поставил ряд конкретных задач в этом направлении. Речь шла и о новой системе управления наукой, ориентирующей научно-исследовательские разработки на потребности казахстанских предприятий. Для этого, как подчеркнул Глава государства, существуют огромные возможности, проводится индустриально-инновационная политика, которая должна увести страну от сырьевой зависимости. Не меньшие возможности заложены в государственной программе «Нұрлы жол», касающейся инфраструктурных проектов [1, с. 2].

Мы стали искать дополнительные источники финансирования и обратились к Российскому Фонду поддержки публичной дипломатии

имени А.М. Горчакова (г. Москва), выполнили все его условия и выиграли грант на поддержку в виде оплаты транспортных расходов зарубежных ученых на международную научно-практическую конференцию. Мы глубоко признательны руководству Фонда, который в непростых условиях кризиса помогает не только российским ученым, но и ученым из сопредельных государств СНГ.

Только с помощью Российского Фонда и Университета Нархоз, который взял на себя двухразовое питание и внутренние транспортные расходы, мы смогли провести конференцию.

Еще одна проблема, которую вузы пытаются решать в меру своих финансовых возможностей, в меру своего понимания места научных исследований в общей учебной работе вуза, это возможности стимулирования научной работы преподавателей. Так, мы все являемся преподавателями, которые выполняют учебную нагрузку в объеме 600 часов и всю остальную работу, связанную с учебным процессом. Кроме этого университет второй год переходит на новые европейские стандарты, принята новая стратегия университета, коллектив активно осваивает английский язык. Наш университет активно ищет пути поддержки тех преподавателей, которые кроме учебной работы являются участниками научных проектов. Введены должности профессора-исследователя, доцента-исследователя, которые выполняют учебную нагрузку на пол ставки, другую половину ставки заняты исследовательской работой. В университете в последние годы работает институт прикладных исследований, вводится конкурс на прикладные исследования по гранту ректора, каждую пятницу работает семинар – презентация интересных научных идей, предложений. На примере нашего проекта покажем интеграцию наших усилий в научное сообщество Казахстана по гранту, посвященному Новому Шелковому пути.

Проект «Экономический пояс вдоль Шелкового пути» озвучил Председатель КНР Си Цзиньпин во время своего официального визита в Казахстан в сентябре 2013 года. Идея китайского проекта созвучна ранее выдвинутому Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым мегапроекту «Новый Шелковый путь». В январе 2013 года Правительством республики был принят Комплексный план мероприятий по реализации проекта, который успешно реализуется. Основные идеи проекта Президент озвучил на открытии XII сессии Боаского Азиатского форума (апрель 2013 г., КНР). Проект призван способствовать становлению нашей страны как торгового, логистического и делового хаба в Центральной Азии. В рамках реализации программы «100 конкретных шагов» по интеграции Казахстана в международные транспортно-коммуникационные потоки в республике принята программа по созданию мультимодального транспортного коридора «Евразийский трансконтинентальный коридор».

Тема Шелкового пути в Китае, Казахстане, России оказалась сразу востребованной. В Китае, судя по сообщениям печати, резко увеличилось количество международных конференций, проводимых на достаточно высоком уровне с приглашением экспертов из США, ЕС, России, Казахстана, Белоруссии, Монголии и других стран.

Также проводится много мероприятий и в Казахстане. В январе 2016 года Библиотека Первого Президента РК – Лидера нации провела серию мероприятий в Астане, посвященных этой проблематике, в том числе круглый стол с участием казахстанских и китайских аналитиков. Организатор мероприятий, руководитель аналитического Центра Библиотеки Первого Президента господин Шаймергенов Т.Т. участвовал в работе нашей конференции и поделился с нами результатами круглого стола. В целом идея возрождения Шелкового пути для нашей страны очень актуальна, так как Казахстан пытается найти пути выхода из континентальной ловушки, в которой мы находимся волею природы.

Казахстанская научная общественность подхватила идею руководителей двух стран, так как всем ходом развития республики за годы независимости, ориентиром ее в мировые процессы, строительством транспортной магистрали «Западная Европа – Западный Китай» Казахстан был подготовлен к участию и реализации проекта. В республике под эгидой Ассамблеи народа Казахстана с 2007 года проводится ежегодный международный семинар культурологического проекта «Беседы на Шелковом пути». В 2014 г. семинар был посвящен интеграционным процессам на Великом шелковом пути. Тема Нового Шелкового пути звучит на Астанинском экономических форумах и II Всемирной антикризисной Конференции (21 – 23 мая 2014 г., Астана). В рамках этих мероприятий состоялась Международная конференция «Экономический пояс вдоль Шелкового пути», в рекомендациях которой прямо указывается: «...создание экономического пояса вдоль «Шелкового пути» будет способствовать глобальному экономическому устойчивому развитию, а также для мирового бизнеса обещает быть самой притягательным и обширным инвестиционным проектом в XXI веке».

Мы, участники данного проекта считаем, что предлагаемое нами исследование идет в русле новейших изысканий в национальном и международном масштабе, так как исследует в перспективе экономические связи Казахстана вдоль Шелкового пути с целым рядом регионов. Мы считаем, что дальнейшая реализация проектов Нового Шелкового пути требует объединения усилий государственных и научных структур всех заинтересованных стран, расположенных вдоль Шелкового пути. Вероятно, на повестке дня - разработка межгосударственной программы с подробным планом действий всех стран по Шелковому пути. В практическом отношении заявленный нами проект может внести определенный вклад в реализацию

межгосударственной программы Нового Шелкового пути, так как впервые в республике делается попытка изучить экономические связи Казахстана с государствами вдоль Шелкового пути в новых условиях усиления региональных связей и вхождения Казахстана в мировое экономическое и политическое пространство.

Ожидаемый социальный и экономический эффект реализации проекта выражается в выявлении политических, экономических, экологических угроз, которые могут возникнуть в процессе формирования экономического пояса вдоль Нового Шелкового пути и возможных путей их минимизации, что будет способствовать интеграции Казахстана в мировое экономическое и политическое пространство с наименьшими социальными потерями. А это, в свою очередь, даст дальнейший стимул устойчивому развитию Казахстана.

Необходимость в проведении международной конференции диктовалась тем, что в разных странах постсоветского пространства идею возрождения Нового Шелкового пути встретили по-разному.

Уже при первых подходах к нашему проекту перед нами встали вопросы взаимодействия, или как сейчас принято говорить – сопряжения Евразийского экономического союза и Экономического пояса Нового Шелкового пути. В процессе работы мы столкнулись с неоднозначным отношением к проекту Новый Шелковый путь со стороны ученых из сопредельных с Казахстаном государств. Так, практически все российские специалисты высказывали опасения о неизбежной конкуренции проектов Шелкового пути и ЕАЭС. Ряд российских ученых при реализации китайского проекта называют следующие риски и вызовы для России [2, с.11].

- Россия - игрок № 2. Впервые Россия оказывается в роли ведомого игрока, то есть Китай будет более жестко отстаивать свои экономические интересы. Так, добавим от себя, на локализацию производства китайские партнеры идут неохотно, предпочитая загружать соответствующие отрасли внутри Китая.

- Усиление конкуренции. Учитывая географическую направленность Шелкового пути, возможно усиление конкуренции между китайским и российским бизнесом в зонах стратегических интересов РФ: ЦА, Восточная Европа, потенциально Закавказье.

- Снижение значимости Транссиба и БАМа. В случае вероятного прохождения основной железнодорожной ветки Шелкового пути по российской территории через Оренбург или Челябинск, остальная часть Транссиба и БАМ останется незадействованной. Большую часть транзитных платежей будет получать Казахстан. И действительно, уже есть такие примеры.

- Исключение российского оборудования из реализации проекта. Использование китайского капитала предполагает закупку китайского оборудования и инжиниринговых услуг. В этом случае российская промышленность не участвует в проекте.

- Неясность потенциала синхронизации ЕАЭС и Шелкового пути. Шелковый путь - это не институциональный проект, а ЕАЭС - интеграционное объединение. В данный момент механизмы практической работы по объединению проектов не ясны, не ясен и потенциал использования механизмов ЕАЭС для реализации Шелкового пути на территории России, Белоруссии и Казахстана.

Каким образом экономический пояс Нового Шелкового пути может вписываться в интеграционные процессы ЕАЭС. Мы исходим из того, что два этих проекта не должны мешать друг другу, а только дополнять, не задевая жизненных интересов стран союза. Не секрет, что в каждой из стран Евразийского союза есть противники интеграции.

Китайские специалисты считают, что Шелковый путь не является конкурентом Евразийского союза и не предполагает институционализации и наднационального регулирования. Основная идея взгляда китайских ученых, как нам представляется, в том, что китайский проект не представляет угрозы, не составит конкуренции существующим региональным проектам, не будет являться причиной обострения отношений с Россией в странах ЦА.

Китай формирует и финансовую основу своего проекта. Основным механизмом является предоставление кредитов китайскими финансовыми институтами для реализации инфраструктурных проектов. Здесь главное условие - использование китайского оборудования, товаров, услуг и рабочей силы. В качестве финансовой платформы проекта учреждается Фонд Шелкового пути объемом 40 млрд. долл., с направленностью на инфраструктурные инвестиции. Учредители фонда - ЦБ КНР (65%), Китайская инвестиционная корпорация (15%), Экспортно-импортный банк Китая (15%), Китайский банк развития (5%) [7]. Фонд действует в соответствии с китайским законодательством, в его проектах могут принимать участие иностранные инвесторы. К финансированию проектов также могут привлекаться Азиатский банк инфраструктурных инвестиций (потенциально 100 млрд. долл.) и Банк БРИКС (потенциально 100 млрд. долл.). Формально их деятельность не сосредоточена на финансировании проектов сухопутного Шелкового пути. Вместе с тем их капитал может направляться в инфраструктуру стран ЦА.

Планируется создание фонда поддержки предприятий (30 млрд. долл.), которые будут экспортировать китайские промышленные товары по Шелковому пути. Китайская инвестиционная корпорация создаст механизм поддержки ПИИ объемом более 40 млрд. долл. Планируется адаптация Китайского банка развития (примерно 1.3 трлн. долл.), ЭКСИМ банка Китая и Сельскохозяйственного банка КНР для более глубокого участия в реализации проекта. Судя по некоторым неофициальным заявлениям в печати, планируется выделение средств для создания мозговых центров экономического пояса Шелкового пути при вузах. Если такое решение будет озвучено, наш

институт в лице нашей команды планирует участвовать в любой форме сотрудничества или участвовать в конкурсе проектов.

В случае с Казахстаном бурное экономическое развитие Китая за последние десятилетия вызвало необходимость доставки китайских товаров на европейский рынок. Территория Казахстана в этом смысле оказалась более конкурентоспособной по сравнению с территориями России и Кыргызстана с их пересеченным горным рельефом, более холодным климатом, крупными водными преградами. Строительство автомобильной дороги Западная Европа – Западный Китай проходит через территории России и четырех южных областей Казахстана и является частью этого проекта. Казахстанская часть дороги завершена в декабре 2016 г. и позволит сократить сроки доставки грузов автотранспортом почти в 3,5 раза, по сравнению с морским путем. Протяженность казахстанского участка международного транзитного коридора составляет 2787 км.

Для Китая месторасположение Казахстана также очень выгодно для доставки товаров на европейский рынок и по железнодорожным маршрутам. В настоящее время завершено формирование двух трансконтинентальных железнодорожных магистралей – Трансазиатской и Евроазиатской. Первая, начинаясь у китайских портов тихоокеанского побережья, имеет несколько трасс, одна из которых проходит через Китай, Казахстан, Узбекистан, Туркмению, Иран с выходом в порты Персидского залива, а другая через Турцию – в европейские страны. Евроазиатская магистраль имеет также несколько направлений, но трасса через Казахстан и Кавказ сокращает расстояние от Китая до Европы по сравнению с морским путем через Суэцкий канал почти в 2 раза и на 2-3 тыс. км по сравнению с Транссибом. Так, подсчитано, что грузы из китайского порта Ляньюньгань до Берлина (это более 11 тысяч км) доставляются морским путем за 20-40 дней, а по железной дороге за 11 дней. В настоящее время пущен грузовой поезд Чуньцин – Дуйсбург, который преодолевает это расстояние за 15 суток, его средняя скорость составляет 726 км в сутки.

Поэтому Китай с его ежегодным ростом товарооборота в 7-8%, интенсивным развитием западных регионов (в частности СУАР) очень заинтересован в формировании транспортной системы через территорию Казахстана. Президент Казахстана Н. Назарбаев отметил, что «Нами за 25 лет независимости Казахстан построил больше железнодорожных магистралей, чем все страны СНГ. Ведется модернизация и ремонт аэропортов, создаются новые порты на Каспийском море. Развитием железных и автодорог надо компенсировать отсутствие выхода к морю» [1, с. 2].

Участники грантового проекта установили тесные связи со многими научными центрами Китая, России, Италии, Турции, с постсоветскими государствами Центральной Азии и Закавказья. В

Китае это научные центры в Урумчи, Пекине, Шанхае, Гонконге, а также с Академией общественных наук в Пекине и ее Шанхайским филиалом. В грантовом проекте задействована г-жа Ван Хайянь. В конференции принимали участие работники консульства Китая в Алматы, которые оказали нам и практическую помощь – двум студентам, работающим в грантовом проекте, дали бесплатную возможность участвовать в летнем лагере при Восточно-Китайском университете (г. Шанхай). В декабре 2016 года научный руководитель грантового проекта, профессор Аубакирова А.А. приняла участие в конкурсе статей «Вместе на Великом Шелковом пути», организованном Посольством Китая в Казахстане и республиканской газетой «Казахстанская правда» и была награждена дипломом и медалью в номинации «Лучшая статья». Выходит статья (1,2 печатного листа) двух участников проекта (профессора Аубакирова А.А. и Умирзаков С.Ы.) на русском и китайском языках в Астане и Пекине. Два молодых участника проекта участвовали в конференции в Италии, где по результатам их доклада об экологических проблемах стран Шелкового пути, университет Туссия (г. Витербо), занимающийся аналогичными научными исследованиями, предложил Университету Нархоз подписать договор о сотрудничестве

По теме Нового Шелкового пути пишутся дипломные проекты, магистерские диссертации. В университете Нархоз планируется открытие Центра по изучению Китая, что, несомненно, привлечет студентов и магистрантов к проблемам двустороннего сотрудничества. В этом учебном году в докторантуру университета Нархоз поступил выпускник магистратуры Шанхая, где научным консультантом будет ведущий научный сотрудник грантового проекта, доктор экономических наук Умирзаков С.Ы. Чтобы привлечь внимание молодых ученых республики к проблемам Нового Шелкового пути в марте 2017 года проводим круглый стол в Совете молодых ученых при Фонде Первого Президента Республики Казахстан – Лидера нации.

Таким образом, в новых условиях, когда вузам Казахстана дается все большая автономия и самостоятельность, возможности интеграции научных исследований расширяются.

Список литературы:

1. Шулембаева Р. В авангарде ускоренной модернизации. <http://www.kazpravda.kz/articles/view/v-avangarde-uskorennoi-modernizatsii1/>
2. В. Михеев, С. Луконин, С. Чже. Многовариантность: большой стратегический ответ Си Цзиньпина. Ж. Мировая экономика и международные отношения, № 12, 2015.

8.12. КАЗАХСТАН И СИНГАПУР: ПЕРСПЕКТИВЫ ТОРГОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В РАМКАХ ПРОЕКТА «ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОЯС ШЕЛКОВОГО ПУТИ»

Н.Ж. Айтенов

АО «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

Идея «Экономического пояса Шелкового пути», озвученная председателем Китайской Народной Республики Си Цзиньпином 7 сентября 2013 г. во время своего выступления в Назарбаев Университете, положила старт одному из самых перспективных и многообещающих проектов XXI века [1]. Данная идея обрела поддержку Президента Казахстана Н. А. Назарбаева, ранее объявившего начало проекта «Новый Шелковый путь» во время 25-го заседания Совета иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан [2]. Для Казахстана возрождение древнейшего торгово-экономического маршрута позволяет использовать одно из главных преимуществ данной страны как географическое расположение, связывающую Европу и Азию. «Экономический пояс Шелкового пути» (далее – ЭПШП) способствует реализации внешнеполитического курса Казахстана, который направлен на разностороннюю интеграцию в мировое сообщество.

Реализация данного проекта несет в некоторой степени угрозу для геоэкономического положения Сингапура, так как обход Китаем Малаккского пролива снижает значимость Юго-Восточной Азии как одну из ключевых центров морской грузоперевозки. Тем не менее проект ЭПШП может стать стимулятором развития и углубления экономического сотрудничества Казахстана с Республикой Сингапур.

Одним из перспективных торговых партнеров Казахстана в регионе ЮВА выступает Сингапур. По данным Международного торгового центра при ЮНКТАД/ВТО, товарооборот между Республикой Казахстан и Республикой Сингапур за 2015 год составил 189,1 млн. долл. Несмотря на незначительную долю Сингапура (0,3 %) в общем объеме товарооборота Казахстана, за последние 15 лет торговля между данными странами выросла почти в 6 раз. Пик показателей товарооборота Казахстана с Сингапуром приходится на 2013 г., когда его объем составил 354,6 млн. долл. (таблица 1).

Экспорт РК в Сингапур за последние 3 года нарастает высокими темпами. Так, если в 2012 г. экспорт Казахстана в Сингапур составил 1,7 млн. долл., причем его основными статьями были: «Оптические, фотографические, кинематографические, измерительные, контрольные, прецизионные, медицинские или хирургические инструменты и аппараты; их части и принадлежности» (53 %), «Машины, механические приборы, ядерные реакторы, котлы; их части»

(21,5 %), «Инструменты, приспособления, ножевые изделия, ложки и вилки из недрагоценных металлов; их части из недрагоценных металлов» (15,9 %), то в 2015 г. показатель товарооборота между рассматриваемыми странами равняется 122,8 млн. долл., что в 72 раза превышает показатель 3-х годичной давности. Это связано с выходом казахстанского минерального сырья на рынок Сингапура. Товарная структура экспорта РК в Республику Сингапур в 2015 г. выглядит следующим образом: «Минеральное топливо, минеральные масла и продукты их перегонки; битуминозные вещества; минеральные воски» – 97,6 %, «Медь и изделия из нее» – 1,6 %, «Оптические, фотографические, кинематографические, измерительные, контрольные, прецизионные, медицинские или хирургические инструменты и аппараты; их части и принадлежности» – 0,5 % и пр. (0,3 %).

Импорт в Казахстан из Сингапура за 2015 год составил 66,3 млн. долл., что на 27,5 % ниже по сравнению с предыдущим годом. Динамика импорта в РК из Сингапура неравномерна. Так, с 2001 г. по 2006 г. средний рост показателей импорта из Сингапура в Казахстан составлял 58,5 %, но затем в 2007 г. идет резкое снижение на 36 %. Далее снова наблюдается рост показателей импорта до 2010 г. в среднем на 16,4 %. После спада в 2011 г. рост импорта в Казахстан из Сингапура набирает резкий оборот: в 2012 г. – на 81,3 %, в 2013 г. – на 250,3 %. Столь высокий рост импорта в 2013 г. связан с приобретением Казахстана «плавучих доков, плавучих или работающих под водой буровых или эксплуатационных платформ (за исключением рыболовных судов и военных кораблей)» на сумму 147 млн. долл. США.

Основными товарными группами импорта в Казахстан из Республики Сингапур являются: «Машины, механические приборы, ядерные реакторы, котлы; их части» – 23,3 %, «Фармацевтические продукты» – 16 %, «Оптические, фотографические, кинематографические, измерительные, контрольные, прецизионные, медицинские или хирургические инструменты и аппараты; их части и принадлежности» – 15,6 %, «Изделия из черных металлов» – 10,2 %, «Прочие химические продукты» – 9,1 % [3].

Таблица 1 – Показатели взаимной торговли между Казахстаном и Сингапуром за 2001–2015 гг.

показатели по странам	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Товарооборот РК, всего в млн. USD	14766	16223,8	21318	32853	45179	61905	80435	108987	71605	81267,7	126118	136820	133503	120754	75911,7
Экспорт РК, всего в млн. USD	8485,5	9642,7	12916	20079	27846	38244	47748	71172	43196	57244,1	88108	92281,5	84698,5	79458,8	45725,6
Импорт РК, всего в млн. USD	6280,2	6581,1	8402	12773,5	17333,2	23661,0	32686,6	37815,4	28408,7	24023,6	38010,2	44538,1	48804,6	41295,5	30186,1
Торговый баланс, млн. USD	2205,3	3061,6	4514	7305,5	10513	14583	15061	33357	14787	33220,5	50098	47743,4	35893,9	38163,3	15539,5
Сингапур															
Товарооборот Казахстана с Сингапуром, млн. USD	32,3	14,2	13	18,6	34,4	60,6	39,2	46,3	53,4	69,9	49,3	86,2	354,6	193,8	189,1
Удельный вес Сингапура в общем товарообороте РК, в %	0,219	0,088	0,061	0,057	0,076	0,098	0,049	0,043	0,075	0,086	0,039	0,063	0,266	0,161	0,249
Экспорт из Казахстана в Сингапур, млн. USD	26	5,9	0,3	0,5	0,2	0	0,4	1,2	2,5	3,3	2,7	1,7	55,6	102,4	122,8
Удельный вес в общем экспорте РК, в %	0,306	0,061	0,002	0,003	0,001	0	0,001	0,002	0,006	0,006	0,003	0,002	0,066	0,129	0,269
Импорт Казахстана из Сингапура, млн. USD	6,3	8,3	12,7	18,1	34,2	60,6	38,8	45,2	50,9	63,6	46,6	84,5	296	91,4	66,3
Удельный вес в общем импорте РК, в %	0,1	0,126	0,151	0,142	0,197	0,256	0,119	0,12	0,179	0,265	0,123	0,19	0,607	0,221	0,22
Торговый баланс между Казахстаном и Сингапуром	19,7	-2,4	-12,4	-17,6	-34	-60,6	-38,4	-44,0	-48,4	-60,3	-43,9	-82,8	-240,4	11,0	56,5

Примечание – Таблица составлена на основе данных Международного торгового центра при ЮНКТАД/ВТО // URL:

http://trademap.org/Bilateral_TS.aspx

Сальдо торгового баланса между Казахстаном и Сингапуром на 2001 г. для Казахстана было положительным, в основном за счет экспорта минерального сырья. В период с 2002 г. по 2014 г. наблюдалось отрицательное сальдо взаимной торговли между данными странами для Казахстана, что объясняется резким сокращением экспорта сырой нефти и ростом импорта из Сингапура «Машин, механических приборов, ядерных реакторов, котлов и их частей», «Продукции фармацевтики» и др. (рисунок 1).

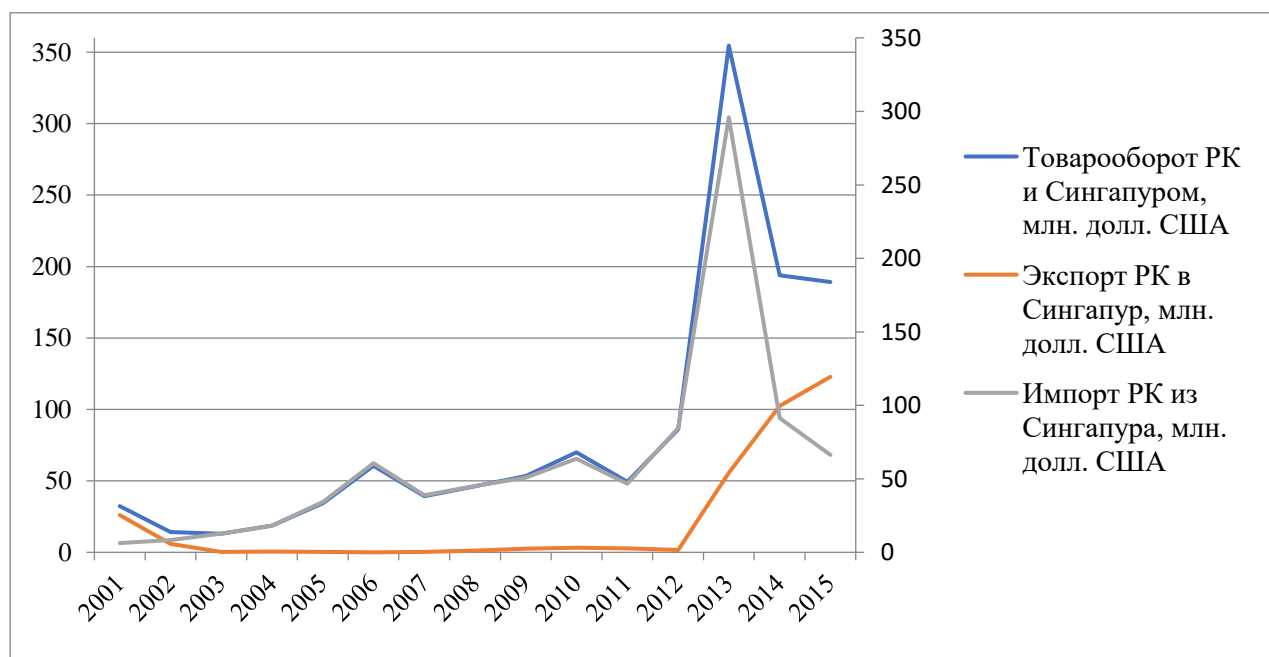

Рисунок 1 – Динамика взаимной торговли между Казахстаном и Сингапуром [3]

Начиная с 2013 г., объем экспорта Казахстана в Сингапур набирает обороты, несмотря на снижение общего объема экспорта РК в целом. Учитывая тот факт, что в общем объеме экспорта РК преобладают минеральное сырье, неорганические химические вещества, железо и сталь, то стоит ожидать дальнейшего развития и углубления торговых отношений между Казахстаном и Вьетнамом по данным видам товарных групп.

Строительство терминала в порту Ляньюньган открыл новые возможности для развития торгового сотрудничества Казахстана со странами Юго-Восточной Азии. Так, за 2015 год в данном терминале на хранение и обработку было доставлено 360 тыс. тонн груза [4].

Преградами развития торгово-экономических отношений между Казахстаном и Сингапуром долгие годы являлись высокие транспортные расходы и малая емкость казахстанского рынка, в связи с этим объясняется незначительная доля последней (0,25 %) в общем товарообороте РК.

Восстановление мировой экономики идет крайне неравномерно, что не может не отразиться на активности международной торговли, в том числе динамике внешней торговли Казахстана. Ценовая

нестабильность на глобальных сырьевых рынках, замедление экономического роста Китая и ряда западных стран, экономический кризис в России, сокращение физических объемов добычи нефти в РК негативно отражаются на внешнеторговых показателях Казахстана [5]. Так, неблагоприятные факторы в мировой экономике вызвали резкое сокращение темпов роста экономики Казахстана с 4,3 % в 2014 г. до 1,5 % в 2015 г., которая сохраняет ярко выраженную сырьевую направленность. Основная доля казахстанского экспорта формируется за счет нефти и нефтепродуктов, цветных и черных металлов, руды, а на определенную часть экспорта приходится зерновые культуры топливного, металлургического, химического комплекса.

Интеграция в сфере торговли крайне важна для Казахстана, не имеющего выхода к морю, имеющего небольшой внутренний рынок и нуждающегося в доступе к расширяющимся мировым рынкам. Согласно исследованию Всемирного банка, коэффициент выживания казахстанского не сырьевого экспорта находится на крайне низком уровне, что является свидетельством низкой конкурентоспособности казахстанских товаров.

Проект «Экономический пояс Шелкового пути», который предусматривает создание инфраструктуры для развития торговых отношений и предполагает создание благоприятных условий для экономического сотрудничества, придаст импульс к сближению Казахстана и стран Юго-Восточной Азии, в частности Сингапура. Сложившаяся ситуация во взаимной торговле между Казахстаном и Сингапуром отражает нереализованный потенциал развития и углубления сотрудничества между данными странами. Потенциал у данных стран большой – дешевые энергоресурсы, относительно дешевая и квалифицированная рабочая сила, наличие собственной минерально-сырьевой базы. Кроме того, развитие транспортно-логистических услуг и создание современных транспортных коридоров, которым уделяется значительное внимание в рамках реализации проекта Нового Шелкового пути, позволит существенно уменьшить сроки транспортировки сырья, полуфабрикатов и готовой продукции, сократить транспортные издержки, что в итоге приведет к снижению себестоимости и повлияет на повышение конкурентоспособности товаров.

Список литературы:

1. Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете [Электронный ресурс] // Посольство Китайской Народной Республики в Республике Казахстан: сайт. – URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm> (дата обращения: 13.11.2016 г.)
2. Выступление Президента РК Н. А. Назарбаева на 25-ом заседании Совета иностранных инвесторов [Электронный ресурс] // Совет иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан:

сайт. – URL: [http://www.fic.kz/plenarnye-zasedaniya/press-relizy/22-05-2012\(1\).php?sphrase_id=256](http://www.fic.kz/plenarnye-zasedaniya/press-relizy/22-05-2012(1).php?sphrase_id=256) (дата обращения: 15.11.2016 г.)

3. Trade statistics for international business development [Electronic Resource] // International Trade Centre: web-portal. – URL: <http://www.trademap.org/Index.aspx> (accessed: 10.09.2016 г.)

4. Сурганов В. Порт Ляньюньган увеличит грузопоток товаров через Казахстан [Электронный ресурс] // КАПИТАЛ: web-портал. – URL: <https://kapital.kz/economic/44060/port-lyanyungan-uvelichit-gruzopotok-tovarov-cherez-kazahstan.html> (дата обращения: 18.11.2016 г.).

5. Мониторинг экономики Казахстан [Электронный ресурс] // Ranking.kz: web-портал. – URL: <http://ranking.kz./c/ekonomika> (дата обращения: 10.10.2016 г.).

8.13. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА С РОССИЕЙ

И.Н. Кренгауз

АО «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

Стратегическое партнерство с Россией — приоритет казахстанской внешней политики, который предопределен историческими предпосылками и долговременными культурно-цивилизированными потребностями. Укрепление взаимосвязи двух стран характеризуется поступательным расширением сфер взаимных интересов от проблем политических до углубления торгово-экономического, инвестиционного, научно-технического и гуманитарного сотрудничества.

Успешное экономическое сотрудничество Казахстана и России содействует расширению экономической интеграции двух стран и создает предпосылки для дальнейшего реформирования, направленного на более эффективное вовлечение национальных экономик в международное сообщество, в частности в рамках государств экономического пояса Нового Шелкового пути, и создания основ устойчивого развития экономик двух стран, способных адекватно реагировать на глобальные вызовы современности.

Россия традиционно является одним из крупнейших торговых партнеров Казахстана. Россия в настоящий момент и в перспективе представляет собой наиболее широкий и надежный рынок для разнообразной казахстанской продукции, и наоборот, источник получения необходимых для нас товаров и технологий.

По методике, разработанной в первый год исследования, мы проводим анализ процесса экономического сотрудничества Казахстана со странами вдоль экономического пояса Нового Шелкового пути.

Нами проанализировано развитие сотрудничества Казахстана с государствами экономического пояса Нового Шелкового пути по трем индикаторам – международная торговля, иностранные инвестиции и миграция рабочей силы. Анализ охватывает период с 2001 по 2015 годы.

Среди стран экономического пояса Нового Шелкового пути – партнеров Казахстана хотелось бы выделить Россию, Китай и Турцию.

В связи с тем, что данные национальных статистических агентств и данные национальной таможенной статистики Казахстана и России значительно различаются, что затрудняет сопоставление межстрановых данных по товаропотокам и инвестициям, для анализа мы использовали материалы Международного торгового центра при ЮНКТАД/ВТО [1], предоставляющей данные по статистике торговли для развития международного бизнеса.

Основным индикаторами сотрудничества на данном этапе, по нашему мнению, является торговое и инвестиционное сотрудничество. Негативные тенденции во внешней торговле, наметившиеся во второй половине 2014-го, в 2015 году набрали обороты. Экспорт РК в 2015 году снизился на 42,5 % и составил 45,7 млрд. долл.

За отмеченный период торговые отношения между Казахстаном и данными странами развивались неоднозначно. Большая доля в общем объеме товарооборота Казахстана приходится на Россию. Но по сравнению с 2001 годом удельный вес товарооборота Казахстана с Россией в общем объеме товарооборота Казахстана сократился с 30,3 % в 2001 году до 19,2 % в 2015 году. Следует отметить, что если за период с 2001 по 2010 год шло постепенное уменьшение удельного веса товарооборота Казахстана с Россией (с 30,3 % до 10,4 %), то с 2011 года начался некоторый рост по этому показателю (18,9 % в 2011 году), потом опять падение в 2012–2014 гг. – с 17,4 % до 16,7 % и в 2015 году – 19,2 %). Значительная часть торгово-экономического сотрудничества приходится на топливно-энергетический сектор. Осуществляются взаимные поставки энергоносителей. Россия является основным транзитером казахстанской нефти и газа на внешние рынки (См. таблицу 1).

Таблица 1 – Показатели внешней торговли РК с Россией, млн. долларов США

Показатели по странам	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Товарооборот РК всего	14765717	16223808	21317947	32852516	45179244	61905416	80434515	108987328
Экспорт РК всего	8485515	9642683	12915947	20079043	27846085	38244423	47747902	71171956
Импорт в РК всего	6280202	6581125	8402000	12773473	17333159	23660993	32686613	37815372
Торговый баланс РК	2205313	3061558	4513947	7305570	10512926	14583430	15061289	33356584
Товарооборот Казахстана с Россией млн. USD	4485333	4044764	5245493	7644058	9508364	12794131	16232691	19980869
Удельный вес товарооборота с Россией в общем товарообороте РК в %	30,3	24,9	24,6	23,3	21,1	20,7	20,2	18,3
Russian Federation's exports to world	99868397	106691998	133655685	181600379	241451657	301550666	352266399	467993955
Экспорт из Казахстана в Россию млн. USD	1733412	1497738	1967740	2836286	2926578	3730037	4658919	6227049
Удельный вес в общем экспорте в %	20,4	15,5	15,2	14,1	10,5	9,8	9,8	8,7
Russian Federation's imports from world	41865362	46176985	57345988	75569015	98707256	137811060	199725955	267051244
Импорт в Казахстан из России млн. USD	2751921	2547026	3277753	4807772	6581786	9064094	11573772	13753820
Удельный вес в общем импорте РК в %	43,8	38,7	39	37,6	38	38,3	35,4	36,4
Торговый баланс между РК и Россией	-1018509	-1049288	-1310013	-1971486	-3655208	-5334057	-6914853	-7526771

Примечание – составлено автором по данным Международного торгового центра при ЮНКТАД/ВТО URL: <http://www.trademap.org/Index.aspx>

Таблица 1 – Показатели внешней торговли РК с Россией, млн. долларов США (продолжение)

Показатели по странам	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Товарооборот РК всего	7160442	81267691	126118171	136819592	133503116	120754205	75911669
Экспорт РК всего	43195762	57244064	88107934	92281521	84698536	79458749	45725601
Импорт в РК всего	28408680	24023627	38010237	44538071	48804580	41295456	30186068
Торговый баланс РК	14787082	33220437	50097697	47743450	35893956	38163293	15539533
Товарооборот Казахстана с Россией млн. USD	12443532	8482288	23783588	23857671	23847038	20196186	14575779
удельный вес товарооборота с Россией общем товарообороте РК в %	17,4	10,4	18,9	17,4	17,9	16,7	19,2
Russian Federation's exports to world	301796059	397067521	516992618	524766421	527265919	497833529	343907652
Экспорт из Казахстана в Россию млн. USD	3546967	3006543	7514522	6747212	5875274	6388500	4343380
Удельный вес в общем экспорте в %	8,2	5,3	8,5	7,3	6,9	8,0	9,5
Russian Federation's imports from world	170826590	228911658	306091490	316192918	314945095	286648777	182781965
Импорт в Казахстан из России млн. USD	8896565	5475745	16269066	17110459	17971764	13807686	10232399
Удельный вес в общем импорте РК в %	31,3	22,8	42,8	38,4	36,8	33,4	34
Торговый баланс между РК и Россией	-5349598	-2469202	-8754544	-10363247	-12096490	-7419186	-5889019

Примечание – составлено автором по данным Международного торгового центра при ЮНКТАД/ВТО URL:
<http://www.trademap.org/Index.aspx>

Что касается динамики экспорта и импорта по данной паре стран, то по удельному весу экспорта в общем объеме товарооборота наблюдалась аналогичная картина. Удельный же вес импорта из России, после некоторого сокращения в 2002 году до 2008 года, был примерно на одном уровне, с 2009 по 2010 гг. вследствие всемирного экономического кризиса наблюдалось довольно значительное его сокращение с 31,3 % до 22,8 %. Но уже в 2011 году удельный вес импорта из России в общем объеме товарооборота вырос до 42,8 %. В 2012–2014 годах – опять некоторое сокращение – от 38,4 % до 33,4 % и в 2015 году – наметился рост – до 34 %.

В структуре казахстанского экспорта в Россию преобладают в основном сырьевые товары: минеральное топливо, минеральные масла и продукты их перегонки, битуминозные вещества, неорганические химические вещества, органические или неорганические соединения драгоценных металлов, редкоземельных металлов, руды, шлак и зола, железо и сталь, драгоценные или полудрагоценные камни, драгоценные металлы, поваренная соль, сера, песок и камень, штукатурные материалы, известь и цемент, алюминий и изделия из него, изделия из черных металлов, обувь, кожевенное сырье, продовольственные товары и сельхоз сырьё. Экспорт Казахстана в Россию составляет лишь 9,5 % от казахстанского экспорта, так потому что из-за сырьевой ориентации экономики у Казахстана не много экспортных возможностей, т.к. у России есть собственное сырье (кроме руд цветных металлов и угля).

В структуре российского импорта в Казахстан наряду с сырьем значительное место принадлежит продукции с высокой добавленной стоимостью (примерно 15-20 % всей не сырьевой продукции России реализуется в Казахстане). В 2015 году на долю российского импорта в Казахстан приходилось 34 % от общего объема импорта. К основным товарам российского импорта можно отнести машины, механические приборы, оборудование, ядерные реакторы, котлы, их части, транспортные средства, минеральные продукты, металлы и изделия из них, самолеты, космические аппараты и их части, продукцию химической промышленности, древесину и изделия из древесины, древесный уголь, продовольственные товары и сельхоз сырье. Всего на долю Казахстанского рынка приходится около 3% российского экспорта. Несмотря на то, что доля России в общем объеме импортных поставок в Казахстан падает, она все равно составляет минимум треть от общего количества импорта. Т.о, для Казахстана Россия остается главным импортером.

Что касается торгового баланса между Казахстаном и Россией, то он для Казахстана, в течение всего анализируемого периода, являлся отрицательным, в виду значительного превышения импорта над экспортом, причем этот разрыв не сокращается, а увеличивается. На

начало исследуемого периода разрыв был в 1,6 раза, а в 2015 году – 2,4 раза.

К факторам, оказывающим влияние на казахстано-российскую торговлю, можно отнести следующие: динамику развития экономики обеих стран и, соответственно, покупательной способности населения и предприятий; девальвацию тенге, а отсюда соотношение между курсом тенге к рублю, а также к доллару США; неблагоприятную ценовую конъюнктуру на мировом сырьевом рынке; возрастающую конкуренцию со стороны других государств (особенно в связи с вступлением РК и РФ в ВТО); условия для ведения бизнеса; уровень развития логистики и логистической инфраструктуры.

Слабость торговых связей между Казахстаном и Россией во многом объясняется сырьевой направленностью их экспорта, в котором преобладают топливно-энергетические ресурсы. В этом смысле они не столько партнеры, сколько конкуренты.

Восстановление мировой экономики идет крайне неравномерно, что не может не отразиться на активности международной торговли, в том числе динамике внешней торговли Казахстана. Ценовая нестабильность на глобальных сырьевых рынках, замедление экономического роста Китая и ряда западных стран, экономический кризис в России, сокращение физических объемов добычи нефти в РК негативно отражаются на внешнеторговых показателях Казахстана [2]. Начиная с 2012 года, происходит сокращение объемов внешнеторгового оборота страны. Из-за негативных внешних факторов серьезно пострадал экспорт, который сохраняет явно выраженную сырьевую направленность. Он формируется за счет топливного, металлургического, химического комплекса. «Топливо-энергетические товары» (экспорт в этой товарной группе почти целиком представлен сырьем топливно-энергетического комплекса) является главной экспортируемой товарной группой Казахстана, а второе место в экспорте занимает товарная группа «Металлы и изделия из них», на третьем месте - товарная группа «Продукция химической и связанных с ней отраслей промышленности (включая каучуки и пластмассы)». Т.о, в структуре казахстанского экспорта основную долю занимают нефть и нефтепродукты, цветные металлы, черные металлы, руды, определенная часть экспорта приходится на зерновые культуры. Товарная структура экспорта отражает международную специализацию РК, сложившуюся в период растущей потребности мирового рынка в минеральных продуктах. Товарная структура внешней торговли замедляет развитие производства Казахстана. Так, основная масса импортируемых товаров, имеющих потенциал для производства в стране негативно отражается на развитии отечественного производства. А экспорт в больших объемах сырьевой продукции, в частности в металлургической и нефтяной отраслях, влияет на обеспеченность сырьем в машиностроении, производстве

готовой металлургической, химической и нефтехимической продукции, строительных материалов. Основными направлениями изменения товарной структуры экспорта страны является государственная поддержка перерабатывающего сектора экономики Казахстана и программ модернизации таможенного пространства Беларуси, Казахстана и России.

Основными товарными группами в структуре импорта в 2015 году являются товарные группы «Машины, оборудование, транспортные средства, приборы и аппараты» – 25,1 %; «Металлы и изделия из них» – 11,2 %, «Электрические машины и оборудование, их части; и звукозаписывающая звуковоспроизводящая аппаратура; аппаратура для записи и воспроизведения телевизионного изображения и звука; их части и принадлежности» – 10,2 %, «Продукция химической и связанных с ней отраслей промышленности (включая каучуки и пластмассы)» – 3,6 %. Структура импорта свидетельствует о том, что в Казахстан ввозятся преимущественно готовая продукция, оборудование, транспортные средства, приборы и аппараты.

Интеграция в сфере торговли крайне важна для Казахстана, не имеющего выхода к морю, имеющего небольшой внутренний рынок и нуждающегося в доступе к расширяющимся мировым рынкам. Согласно исследованию Всемирного банка, коэффициент выживания казахстанского не сырьевого экспорта находится на крайне низком уровне, что является свидетельством низкой конкурентоспособности казахстанских товаров.

Исходя из выше изложенного, можно отметить, что сотрудничество между Россией и Казахстаном имеет тенденцию к расширению и углублению.

Здесь можно двигаться по направлению разработки и реализации межгосударственных инновационных проектов. Для их реализации создавать в приграничных регионах свободные технико-внедренческие зоны типа технополисов и технопарков. Причем, все затраты на создание инфраструктуры, необходимой для эффективного функционирования бизнеса, должны взять на себя, на наш взгляд, так называемые межгосударственные консорциумы. По нашему мнению, это позволит данным странам, с одной стороны расширять и углублять межгосударственное сотрудничество, а с другой стороны постепенно переориентировать свою экономику и перестать зависеть от колебаний цен на сырье на мировом рынке.

Потенциал у России и Казахстана большой - дешевые энергоресурсы, относительно дешевая и квалифицированная рабочая сила, наличие собственной минерально-сырьевой базы. Кроме того, развитие транспортно-логистических услуг и создание современных транспортных коридоров, которым уделяется значительное внимание в рамках реализации проекта Нового Шелкового пути, позволит существенно уменьшить сроки транспортировки сырья,

полуфабрикатов и готовой продукции, сократить транспортные издержки, что в итоге приведет к снижению себестоимости и повлияет на повышение конкурентоспособности товаров.

Большой потенциал по увеличению экспорта также заложен в развитии сферы услуг. Обмен услугами - наиболее динамично развивающийся сектор международной торговли. Многие современные товары не могут быть реализованы без соответствующего услугосопровождения.

Для реализации вышеперечисленных проектов необходимы значительные инвестиции.

Россия является одним из ключевых инвесторов в Казахстан. Взаимные накопленные инвестиции РФ и РК составили 16 млрд. дол. Сегодня в Казахстане работает 6 тысяч российских компаний и предприятий во всех отраслях экономики, среди них Газпром, ЛУКОЙЛ, Русал, Мечел, АвтоВАЗ, КамАЗ, Сбербанк, ВТБ и др. Российские предприниматели считают приоритетными отраслями для инвестирования топливно-энергетический комплекс, цветную металлургию, добычу урана, телекоммуникации, мобильную связь, банковский сектор. Россия является основным транзитером казахстанской нефти и газа на внешние рынки. Существуют диспропорции в объемах взаимных инвестиций. За последние 10 лет прямые российские инвестиции в экономику Казахстана равняются 9,7 млрд. дол, а казахстанские в РФ – всего 2,86 млрд. долл. [3], что говорит о трудности доступа для казахстанских компаний на российский рынок.

Прямые иностранные инвестиции исключительно важны для принимающей стороны, они дают стимул развитию экономики. В настоящее время, несмотря на все усилия, предпринятые нашим правительством, превалируют иностранные инвестиции в добывающий сектор экономики. На наш взгляд, следует усилить политику государства по стимулированию привлечения прямых иностранных инвестиций не просто в перерабатывающий сектор экономики, а в финансирование межгосударственных прорывных инновационных проектов.

Список литературы:

1. Trade statistics for international business development [Electronic Resource] // International Trade Centre [web-portal]. URL: <http://www.trademap.org/Index.aspx> (accessed: 10.09.2016 г.).
2. Мониторинг экономики Казахстан [Электронный ресурс] // Ranking.kz [web-портал]. URL: <http://ranking.kz./c/ekonomika> (дата обращения: 10.10.2016 г.).
3. Мониторинг взаимных инвестиций в странах СНГ – 2015. [Электронный ресурс] // Евразийский банк развития: Центр интеграционных исследований [web-портал]. URL: <http://www.eabr.org/general/upload/CII%20-%20izdania/Monitoring>

[VzaimnikhInvesticii/2015/MVI_2015_Prezentatsiya_Ezhegodnogo_Doklada_rus.pdf](#) (дата обращения: 10.10.2016 г.).

8.14. БАНК МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

С.С. Масакова

«Нархоз Университеті» АҚ
(Алматы, Қазақстан)

Банк ісі экономикалық қызметтің ең көне түрлерінің бірі бола отырып, формасы бойынша ғана емес, мазмұны бойынша да айтарлықтай түрленуге сан рет ұшырады, ал ХХІ ғасырдың басы терең және драматикалық өзгерістер кезеңі болып табылды. Соңғы жылдардағы жергілікті дағдарыстардың тізбегі, коммерциялық банктер өз клиенттеріне және олардың ресурстарына үнемі күресуге, оларға қажетті пайданы қамтамасыз ететін жаңа банктік өнімдер мен қызметтер ұсынуға, өзінің қаржылық тұрақтылығын көрсетуге мәжбүр болған жағдайдағы қатаң бәсекелестік және банктік жүйенің тұрақтылығы жөніндегі бұрынғы түсініктерді түбегейлі өзгерткен және көпшілік банктердің өз өтімділігін жоғалтуға әкелген бүгінгі таңдағы жаһандық экономикалық дағдарыс – осының барлығы, банктік қызметті басқаруда жаңа радикалды шешімдерді іздеу қажеттілігін анықтайды.

Осыған байланысты, өзінің операциялық қызметінде банк өзінің портфелін басқару бойынша көптеген мәселелерді шешетінін атап көрсеткен жөн, онда басты назар нарықтық жағдайлардағы қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді тарту арасындағы тұрақты балансты сақтап тұруға аударылады. Тұрақтылықты сақтап тұру банктің қолайлы қаржылық жағдайын қамтамасыз етеді және өз клиенттерінің мүдделерін, сонымен қатар нарықта бизнес жүргізуді жалғастыру үшін қаражаттардың жеткіліктігін қанағаттандырады.

Кез келген қызмет сияқты банктік қызмет те пайданы көбейту және тәуекелдік операциялар жүргізу барысында шығындарды азайту кезінде туындайтын тәуекелдерге бейім, себебі несиелік, есептік-кассалық, депозиттік, инвестициялық, валюталық және т.б. сияқты банк іске асыратын барлық транзакциялар тәуекелге ұшырайды. Сол себепті, әсіресе, қаржылық тұрақсыздық жағдайында, тәуекел-менеджмент бөліміне кіретін банктік тәуекелдерді зерттеу мәселесіне ерекше мән беріледі.

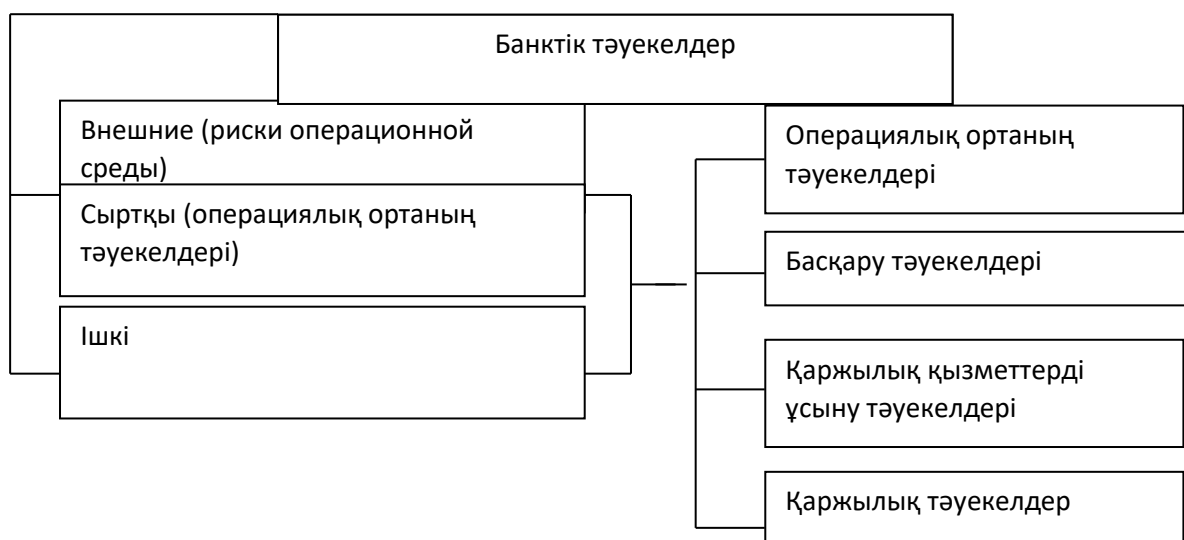
Алайда, банктік тәуекел-менеджмент – бұл тәуекелдерді басқару үрдісі, яғни тәуекелдің проблемасын анықтау және оларды шешу әдістері мен тәсілдерін дайындауға бағытталған іс-әрекеттер жиынтығы екенін атап көрсеткен жөн. Оған қоса, тәуекел-менеджменттің мақсаты банктің нәтижелік көрсеткіштеріне жағымды немесе жағымсыз әсер етуі

мүмкін белгісіздік оқиғаларының факторларын есепке ала отырып банкті басқару тиімділігін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл жерде тәуекел-менеджменттің негізгі міндеті банктің қаржылық нәтижелеріне тәуекелдердің жағымсыз ықпалын азайту болып табылады. [1]

Тәжірибе банктер, көп жағдайда, жоғары тәуекелдердің кесірінен шығынға ұшырамайтынын, шығындар тиімсіз басқару және әлсіз бақылау нәтижесінде туындайтынын көрсетеді. Сол себепті, кез келген банкте тәуекел-менеджерлерден тәуекелді сәйкес және уақытылы бағалау, болжам және тиімді басқаруды дұрыс құрастыру талап етіледі. Ал жыл сайын банктік қызметтер саны көбейе түсетінін ескеретін болсақ, онда, сәйкесінше, тәуекелдер де туындайтыны анық. Бұл үшін банк туындаған тәуекелдер алдағы уақытта табыс көзіне айналуы үшін жыл сайын банктік тәуекелдерді бағалау және сараптау әдістемесін дайындайды.

Коммерциялық банктердің қаржылық тұрақтылығына ішкі және сыртқы факторлар ықпал етеді, бірақ кейбіреулері ғана қаржылық институтқа тікелей немесе жанама әсер етеді. Осылайша, банктік тәуекелдердің жіктелімі келесідей болып табылады (сурет 1).

Осылайша, көрсетілген жіктемеде тәуекелдерді топтастырудың басты өлшемі олардың туындау факторларын басқаруда банктің мүмкіндіктері болып табылады (тәуекелдерің топтары және жіктелімі кестеде сондай мүмкіндіктердің өсу шамасы бойынша орналасқан). Соған сәйкес, алғашқы кезеңде әрбір қаржылық делдал үшін жүйелік (сыртқы) және жеке тәуекелдер түрлі топтарға орналастырылды, кейіннен, туындау саласына байланысты тәуекелдің төрт жіктелімі анықталды. [2]

Сурет 1 - Банктік тәуекелдердің жіктелімі

Банк операциялық ортаның тәуекелдерін төлем жүйесінің басты буыны болып табылатын реттеуші фирма ретінде қабылдайды. Олар банк мүддесін қанағаттандыратын, бірақ олардың көмегімен банкқа

бақылау жүргізілетін тәуекелдерді біріктіреді. *Құқықтық және нормативтік тәуекелдер* коммерциялық банктердің қызметіне қатысты заңнамалардың өзгеруіне байланысты туындайды. Оның мәні бәсекелестерге қатысты немесе керісінше жағдайда кейбір ережелер банкті тиімсіз жағдайға қалдыруы мүмкін екендігінде. *Бәсекелестік тәуекелдері* банктік өнімдер мен қызметтерді бәсекенің үш қабатын қалыптастыра отырып (банктер, банктер және банктік емес қаржылық институттар, резидент және резидент еместер арасында), қаржылық және қаржылық емес фирмалар ұсынатынымен түсіндіріледі. *Экономикалық тәуекелдер* банктің қызметіне айтарлықтай әсер ете алатын ұлттық және аймақтық экономикалық факторлармен байланысты. *Елдік тәуекел* отандық активтерге қаражат салу кезінде қаржылық делдал үшін туындайтын тәуекелге қарағанда анағұрлым күрделі несиелік тәуекел болып табылады. Бұл, біріншіден, ел үкіметі қарыз төлеуге тыйым салу немесе шетелдік валютаның жеткіліксіздігі үшін төлемді шектеу мүмкіндігімен, екіншіден, шетелдік қарызға алушыларға талап қоюшылар контрагенттің банкроттыққа ұшырау жағдайында қайтарымсыздық тәуекеліне ұшырайтындығымен байланысты. [2]

Басқару тәуекеліне банк қызметкерлері тарапынан айлакерлік тәуекелі, тиімсіз ұйымдастыру тәуекелі, банк басшылығының нақты мақсатты шешім қабылдау қабілетсіздігі тәуекелі, сонымен қатар сыйақы беру банктік жүйесі сәйкес ынталандыруды қамтамасыз ете алмау тәуекелі жатады. [2]

Қаржылық қызмет ұсынумен байланысты тәуекелдер банктік қызметтер және өнімдер ұсыну үрдісі кезінде туындайды және технологиялық, операциялық, стратегиялық тәуекелдер және жаңа өнім енгізу тәуекелі болып бөлінеді. *Технологиялық тәуекел* технологияға инвестиция ауқым мен шекараны үнемдеу салдарынан шығындардың алдағы төмендеуіне әкелмегенінен туындайды. *Операциялық тәуекелдер* технологиялық тәуекелге жатады және технологияның дұрыс жұмыс жасамауының, банктің операциялық бөлімінің қолдау жүйесінің жұмыс жасамауының немесе адами фактордың нәтижесі болып табылуы мүмкін. *Жаңа қаржылық құралдар енгізу тәуекелі* банктік қызметтер мен өнімдердің жаңа түрлерін ұсынумен байланысты. Проблема қызметтің жаңа түріне сұраныс және шығын күтілген сұраныс пен шығыннан аз немесе жоғары болған жағдайда туындайды. *Стратегиялық тәуекел* банктің болашақта банкке табысты географиялық және азық-түліктік сегменттерді таңдау қабілеттілігін көрсетеді. [2]

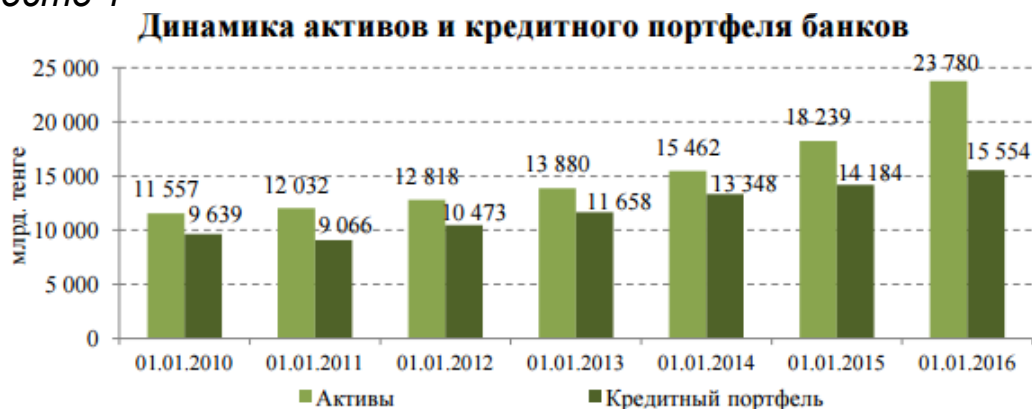
Көп жағдайда, банктік бақылауға банктік балансты қалыптастыруға тікелей байланысты тәуекелдер алынады.

Қаржылық тәуекелдер алты категорияға жіктеледі: пайыздық тәуекел, несиелік тәуекел, өтімділік тәуекелі, теңгерімнен тыс және валюталық тәуекел, сонымен қатар қарыздық капиталды пайдалану

тәуекелі. Тәуекелдің алғашқы үш түрі (пайыздық, несиелік, өтімділік) банктік қызмет үшін басты болып табылады және банктің активтері мен пассивтерін тиімді басқарудың негізін құрайды. *Теңгерімнен тыс қызмет тәуекелі* теңгерімнен тысқары құралдар банк теңгерімің активті немесе пассивті бөлігіне ықтималдығы бірден төмен шамамен ауысатынын шарттайды және теңгерімнен тыс құралдар болашақта жағымды немесе жағымсыз ақша ағымдарын туындата отырып, қаржылық делдалды экономикалық төлем қабілетсіздігіне әкелуі және активтер мен пассивтердің теңгерімсіздігін туындатуы мүмкіндігінде көрініс табады. *Валюталық тәуекел* валюталық бағамның болашақтағы қозғалысының, яғни ұлттық валютаның шетелдік валютаға қатысты құнының белгісіздігімен байланысты және таза банктік пайданың жағымсыз өзгерісі туындау мүмкіндігінде көрініс табады. *Қарыздық капиталды пайдалану тәуекелінің* мәні банктің дербес капиталы банктің салымшысы және кредиторларына жасалған активтердің құнын төмендетудің салдарларын жұмсарту үшін «жастық» ретінде қолданылуы мүмкін деп анықталады. [2]

Алайда коммерциялық банктердің портфелінің үлкен үлесін несиелер құрайтындықтан, барлық банктер несиелік тәуекелге бейім. Несиелік тәуекел – бұл қарыз алушы/контрагенттің төлем қабілетсіздігі тәуекелі. Банктік тәжірибеде несиелік тәуекелді басқаруға қарыз портфелін сараптау, қарыз алушының қызметі және кепілдік қамтамасыз ету сапасы кіреді. 2015 жылға Қазақстан несиелік портфелін сараптай келе, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми есеп беруі бойынша 2015 жылға арналған мәліметтер келесідей (кесте 1) [3]

Кесте 1

2015 жыл ішінде банктік сектордың активтері 5,5 трлн. теңге немесе 30,4%-ға көбейді және 23,8 трлн. теңгені құрады. 2015 жылдың нәтижесі бойынша банктік сектордың несиелік портфелі жыл басынан 9,7% немесе 1,4 трлн. теңгеге көбейе отырып, 15,6 трлн. теңгені құрады (кесте 2) [3].

Кесте 2

2016 жылдың 1 қаңтарына қаржылық есеп берудің халықаралық стандарттарының талаптарына сәйкес құрылған банктік сектордың несиелік портфелі бойынша провизиялар 1,6 трлн. теңгені немесе жиынтық несиелік портфельдің 10,6% құрады. Негізгі қарыз және есептелген сыйақы бойынша 90 күннен астам уақыт мерзімі өткен берешегі бар қарыздар 2016 жылдың 1 қаңтарына 1,2 трлн. теңгені немесе банктердің жиынтық несиелік портфелінің 8,0% құрады. [3]

Несиелік портфельдің көлемінің өсіміне байланысты несиелік тәуекел де сәйкесінше өседі, сол себепті несиелік тәуекелді азайту банктің тәуекел-менеджментіндегі ең маңызды міндет болып табылады. Көп жағдайда барлық қаржылық ұйымдар, оның ішінде банктер де пайыздық тәуекелге ұшырайды. Пайыздық тәуекел – нарықтағы пайыздық мөлшерлеменің ауытқуының, сонымен қатар тартылған және орналастырылған ресурстар бойынша нарықтық пайыздық мөлшерлемеге қатысты банк операцияларының нәтижесінде туындайтын шығындану ықтималдығы. Пайыздық тәуекелмен қатар нарықтық тәуекел де маңызды орын алады. Нарықтық тәуекелдің негізгі факторлары сыйақы бойынша мөлшерлеменің өзгеруі, шетелдік валюталардың бағамының өзгеруі және т.б. болып табылады. Нарықтық тәуекелдерді есептеу үшін банк тәуекел құнын (VAR – Value at Risk) – түрлі портфельдер бойынша тәуекелдерді салыстыруды пайдаланады (мысалы, акциялар және облигациялар портфельдері бойынша). [4].

Бірақ әр банкте баламалылық принциптерін есептеу және ұстанудың өзіндік дербес сипаттамасы және әдістемесі бар. Осылайша, банктің тәуекел-менеджменті барлық тәуекелдерді ескере отырып, банк проблемаларын тұтастай зерттейтін негізгі бағыт болып табылады. Ал дұрыс ойластырылған тәуекел-менеджмент жүйесі шығындарды азайтуға және клиенттердің сенімін арттыруға, қаржылық нарықта банктің нығаюына ықпал етеді.

Қолданылған дереккөздер тізімі:

1. Святлов С., Нурғалиева А., «Модернизация системы менеджмента кредитных рисков в БУ РК. Журнал «Life Science». 2014. № 11 (8), - с. 527-531 / (Электронный ресурс). Режим доступа: www.lifescience.com/ljs/life1108/072_24825life110814_527_531.pdf (дата обращения: 10.02.2015)
2. Печалова М.Ю., «Организация риск-менеджмента в коммерческом банке» Режим доступа: <http://www.mevriz.ru/articles/2001/1/934.html>
3. Отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2015 год. (Режим доступа: http://nationalbank.kz/cont/%D0%93%D0%9E_2015_%20%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA.pdf)
4. Банковское дело: учебник для студентов высших учебных заведений. / под. ред. У.М. Исакова. – Алматы: Экономика, 2011 – 552 с.

8.15. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕПОЗИТНОГО РЫНКА КАЗАХСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Л.С. Султанғалиева

Алматынский технологический университет
(г. Алматы, Казахстан)

Коммерческие банки выступают основным звеном банковской системы, они являются самостоятельными субъектами экономики. Под активами коммерческого банка понимаются собственные и привлеченные средства, размещенные в кредитные и другие активные операции. Основные источники средств для образования активов: собственный капитал банка и средства вкладчиков, межбанковские кредиты, эмиссия облигаций банка [1].

Складывающаяся макроэкономическая ситуация может вынудить некоторых игроков банковского сектора производить слияния для повышения конкурентоспособности. Когда банки сливаются, то одним из ключевых параметров оценки регулятора является уровень конкуренции или степень влияния слияния на конкуренцию в финансовом секторе. Слияние банков обычно увеличивает возможности нового банка и может привести к росту стоимости и снижению качества предоставляемых услуг. В рыночной терминологии это называется *abuse of market power*, или злоупотребление рыночными возможностями. Теоретически основными побуждающими мотивами слияния является возможность затраты, объединить филиальную сеть и другие ресурсы, получить преимущества от деятельности более крупной организации и увеличить долю рынка и доходы. Крупные банки также имеют больше

возможностей для международной экспансии. Последний довод в пользу слияния в условиях Казахстана кажется немаловажным, учитывая тесные рамки финансового рынка и потенциал членства страны в ЕврАзЭС.

На наш взгляд, процесс слияния в 2017 году будет ускоряться. Экономика Казахстана не растет теми темпами, как в начале 2000-х. Объем розничных клиентов недостаточно высок, бизнес также не растет. В перспективе, на банковском рынке будет консолидация и объединения. Причем это затронет не только крупные банки, но и средние, особенно небольшие банки. Небольшим банкам сложнее конкурировать, у них очень маленькие лимиты на одного заемщика. Соответственно, они не могут кредитовать более крупных клиентов. Для консолидации есть несколько причин, одна из них — в целом рынок ограничен, количество игроков в банковском секторе достаточно большое. Динамика количества банков Казахстана идет к понижению — если в 2010 году банковский сектор был представлен 38 банками, в конце 2015 года - 35 банками второго уровня, из которых 16 банков с иностранным участием, в том числе 13 дочерних банков, то к началу 2017 года – 34 БВУ. С 1 января 2017 года регуляторные требования повышаются, и уже сегодня мы видим, что некоторые банки подойдут к нижней границе по достаточности капитала.

Модель развития банковского сектора делает акцент на усилении группы крупных системообразующих и группы средних банков. Крупные казахстанские банки будут представлять ядро банковского сектора Казахстана на финансовом рынке ЕАЭС. В то время как средние банки обеспечат им более высокий уровень конкуренции по основным видам банковских услуг для корпоративного сектора и населения.

В целях укрепления и естественной консолидации банковского сектора Национальным Банком предусматривается с 1 января 2016 года поэтапно увеличить требования к минимальному размеру собственного капитала банков с нынешних 10 млрд. тенге до 100 млрд. тенге. Банки, которые не будут удовлетворять данному требованию, смогут продолжить свое функционирование, однако для них будет ограничена максимальная сумма привлечения депозитов физических лиц [5].

Целью деятельности коммерческого банка является получение максимальной прибыли. Исторически более всей половины ресурсной базы банков формировалось за счет средств организаций и населения. Вклады юридических и физических лиц являются важным источником фондирования для банков [2]. Объем привлеченных вкладов от организаций по состоянию на 2015 год достиг 6,9 трлн. тенге, физических лиц – 6,8 трлн. тенге, где номинальный прирост депозитной базы обусловлен валютной переоценкой.

Около 20 миллиардов долларов составляют вклады населения в банках Казахстана. Это сопоставимо с годовыми доходами таких стран,

как Болгария или Пакистан. Причем три четверти накоплений граждан Республики Казахстан находится в иностранной валюте, и только одна четверть — в тенге. Переориентировать казахстанских держателей депозитов на национальную валюту не получается, несмотря на широко разрекламированную «программу дедолларизации» и повышение процентных ставок в тенговых депозитах. Население вкладывает в банках в тенге и иностранной валюте на вкладах до востребования, условных и срочных вкладах, причем большая доля приходится на срочные вклады, то есть на вклады под определенный срок с определенными процентами.

Депозиты в депозитных организациях (по секторам и видам валют)

млн.тенге / на конец периода

Выводить данные с 2015 по 2016

- Показывать архивные записи
 Выборка по месяцам
 Выборка по показателям

	02.15	03.15	04.15	05.15	06.15	07.15	08.15	09.15	10.15	11.15	12.15	01.16
Всего депозитов	11 266 376	11 284 994	11 248 321	11 446 876	11 939 252	11 802 886	13 205 479	14 295 026	14 573 731	15 494 199	15 970 481	16 522 917
в том числе:												
в национальной валюте:	5 121 116	5 271 297	5 117 244	5 473 577	5 933 490	5 650 397	5 389 221	5 177 337	4 967 644	5 044 307	4 951 957	4 979 645
небанковских юридических лиц	3 731 983	3 876 244	3 790 874	4 102 933	4 494 013	4 237 895	4 006 551	3 825 244	3 608 961	3 658 367	3 521 665	3 568 906
физических лиц	1 389 133	1 395 053	1 326 369	1 370 644	1 439 478	1 412 501	1 382 670	1 352 093	1 358 682	1 385 940	1 430 292	1 410 739
в иностранной валюте:	6 145 260	6 013 697	6 131 078	5 973 299	6 005 761	6 152 490	7 816 258	9 117 689	9 606 088	10 449 892	11 018 525	11 543 272
небанковских юридических лиц	3 246 780	3 147 396	3 197 589	3 070 966	3 117 834	3 177 953	4 030 636	4 802 852	5 133 268	5 585 633	5 656 107	5 854 213
физических лиц	2 898 481	2 866 301	2 933 489	2 902 333	2 887 927	2 974 537	3 785 622	4 314 838	4 472 819	4 864 259	5 362 418	5 689 059

Рисунок 1 - Депозиты в депозитных организациях с февраля 2015 г. по январь 2016 г.

Примечание: Данные НРБК: www.nationalbank.kz

Анализ депозитов с 2009 по 2015 годы показывает, что вклады населения росли в долларовом эквиваленте в среднем по 13% в год [3]. Удвоились они за 5 лет. С конца января 2014 года по конец января 2016 года вклады уменьшились на 22%. Доля иностранной валюты выросла с 54% в январе 2009 года до 80% на 31 января 2016 года. Иностранной валюты на счетах населения в банках стало намного больше и сейчас по курсу 333 (средний за январь) составляет 16 млрд. долл. А вот в тенге держат в 4 раза меньше (эквивалент 3,9 млрд. долл.) (рисунок 1). Другими словами, тенговая масса вкладов замерла, инвалютная - тоже. В отчетах НРБК масса вкладов растет исключительно за счёт курса. Впрочем, если пенсионные отчисления и заработная плата работников не поднимаются, инфляция увеличивается, а ликвидности в экономике все меньше и меньше, то данная ситуация понятна.

Национальный Банк Казахстана провел встречу с банками второго уровня по вопросам реализации постановления правления НБ

РК «Об утверждении Порядка выплаты компенсации по депозитам физических лиц, открытым в национальной валюте (тенге), в связи с переходом к режиму свободно плавающего обменного курса». На их сайтах БВУ размещена информация о компенсации депозитов, проведен дополнительный инструктаж с менеджерами по предоставлению консультаций вкладчикам и начата работа по приему заявлений от вкладчиков в рамках Порядка. Национальным Банком поручено банкам второго уровня создать оптимальные условия для приема заявлений вкладчиков, активизировать работу в данном направлении и на ежедневной основе информировать уполномоченный орган о ходе реализации Порядка. Кроме того, Порядком определена формула, в соответствии с которой будут рассчитываться суммы компенсации. Сумма компенсации рассчитывается как разница между курсами национальной валюты к доллару США на 18 августа 2015 года и на дату истечения срока депозита на специальном счете, полученный коэффициент умножается на остаток вклада.

С 2017 года крупные казахстанские банки снижают ставки по тенговым депозитам. После решения Казахстанского фонда гарантирования депозитов (далее - КФГД) установить гарантированную эффективную ставку по вкладам для физических лиц на уровне 14%, многие банки стали снижать свои ставки. В среднем ставки по тенговым депозитам на рынке снижались на 2-2,9%. Например, с 1 января 2017 года Kaspi bank снизил номинальные ставки с 14% до 11 % годовых, Евразийский банк – с 14% до 13%, в Казкоме – с 14% до 13,2%, в БанкеЦентрКредит – с 14% до 12% и в Народном банке – на 2,5%. Напомним, что с 1 января 2017 года максимальные ставки вознаграждения по вкладам физических лиц КФГД будут относиться не к номинальным ставкам, а к годовым эффективным ставкам вознаграждения [5].

Долларизация депозитов в банках оказывало крайне негативное влияние на рост экономики, а также на переход к новой денежно-кредитной политике, основанной на свободно плавающим обменном курсе.

Изменения курса тенге по отношению к доллару начиная с 1993 года

Рисунок 2 - Динамика курса тенге по отношению к доллару
с 1993 г. по январь 2016 г.

Примечание: Данные НРБК: www.nationalbank.kz

В 2016 году после девальвации тенге, банки Казахстана повысили проценты по вкладам в тенге до 15%, при этом снизив проценты по валютным вкладам до 2 %. Это увеличивает привлекательность тенговых вкладов. Также в 2016 году увеличилась сумма гарантированного возмещения по депозитам в национальной валюте с 5 000 000 (пять миллионов) тенге до 10 000 000 (десять миллионов) тенге.

В конце 2016 года Национальный банк Республики Казахстан принял решение о снижении базовой ставки до 12 процентов с коридором +/- 1 процент. Данное решение было обусловлено понижательной динамикой инфляции в соответствии с траекторией прогноза, сохраняющимися темпами дедолларизации банковских вкладов, снижением инфляционных ожиданий населения. С 1 января 2017 года максимальные ставки вознаграждения по вкладам физических лиц, утверждаемые Советом директоров КФГД и рекомендуемые банкам-участникам системы гарантирования депозитов к соблюдению, будут относиться не к номинальным ставкам, а к годовым эффективным ставкам вознаграждения.

В 2017 году ставки по депозитам в тенге снизятся после решения КФГД установить гарантированную эффективную ставку по вкладам для физлиц на уровне 14%. Поэтому максимальная рекомендуемая ставка вознаграждения в размере 14% по вкладам физических лиц в национальной валюте и 2% по вкладам в иностранной валюте будут относиться к годовой эффективной ставке вознаграждения. При этом номинальная (фактическая) ставка вознаграждения по стандартному вкладу в национальной валюте с ежемесячной капитализацией

вознаграждения без каких-либо дополнительных начислений составит 13,2 процента.

В связи с принятым решением ряд банков уже снизил ставки вознаграждения. Например, по депозитному вкладу в тенге: 15% годовых даёт Евразийский банк (TURBO Deposit); по 14,9% предлагают банки: Казком, Банк ЦентрКредит, АТФБанк, Fortebank, ВТБ, Bank RBK, Altyn Bank, Qazaq Banki, Capital Bank Kazakhstan, AsiaCredit Bank; от 14% и ниже предлагают остальные банки в Казахстане.

Теперь, когда мы описали макроэкономическую среду, в которой предстоит функционировать банковской системе Казахстана, можно перейти к прогнозированию депозитного рынка БВУ. Мы не ожидаем сокращения депозитов (таблица 1), т.к. в стране нет других доступных и надежных объектов инвестирования кроме депозитов и полагаем, что средняя динамика прироста портфеля депозитов БВУ в периоде 2016-2020 гг. составит 9,4%. Так, на конец 2016 года, мы прогнозируем рост депозитов до 15 723,4 млрд. тенге. В 2017 году мы прогнозируем незначительный прирост депозитов до 15 921,4 млрд. тенге. В последующем будет наблюдаться усиление ежегодной динамики роста и по состоянию на 2020 год портфель депозитов БВУ составит 21 288 млрд. тенге. Рост портфеля депозитов в последние четыре прогнозные года будет сопровождаться прогнозируемым ростом экономики Республики Казахстан. Так, по нашим прогнозам, средний прирост номинального ВВП в тенге в 2018-2020 составит 8%, в то время как прирост портфеля депозитов в БВУ будет в среднем за 2018-2020 гг. составлять 10%.

Таблица 1. Депозиты юридических и физических лиц в БВУ РК

	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Депозиты всего, млрд. тенге	15 921,4	17 062,9	18 866,0	21 288,0

Источник: Комитет по статистике РК, РА РФЦА

В условиях остаточной волатильности курса национальной валюты к основным иностранным валютам мы полагаем, что экономические агенты будут хеджировать риски потери стоимости своих вкладов в тенге, переводя их во вклады в иностранные валюты [4].

В заключении скажем, что БВУ необходимо больше внимания уделять построению инфраструктуры для получения комиссионных доходов – взамен падающих процентных. Первое направление – это активное обсуждение среднесрочной и долгосрочной стратегий развития финансового сектора в контексте решения общих задач развития экономики страны и стратегии «Казахстан-2050». Важной частью этого диалога должно стать обсуждение фундаментальных изменений, которые происходят в мире: стремительное активное развитие финансовых технологий, рост и продвижение мобильных

технологий в финансовых услугах и т. д. Во-вторых – потребуется самое активное участие АФК в обсуждении и выработке антикризисных мер как в финансовом, так и в прочих секторах, тесно с ним связанных. Третье – повышение эффективности и результативности работы АФК с государственными органами: Нацбанком РК, правительством, парламентом, акиматами, АО «Самрук-Казыной» и АО «Байтерекком», как самостоятельно, так и в рамках НПП. Четвертое – повышение качества и расширение спектра услуг, предоставляемых АФК своим членам, включая аналитику и консультации. Необходимо провести большую работу по повышению имиджа финансового сектора в обществе как стратегической отрасли экономики, крупного работодателя, осознающего свою социальную ответственность.

Депозитная политика должна строиться на научных подходах с учетом национальных особенностей участников депозитного рынка: уровня доверия к финансовой системе, уровня финансовой грамотности и пр. Можно утверждать, что депозитный рынок Республики Казахстан — наиболее динамичный сегмент финансового рынка, который при эффективной стратегии развития может в ближайшее время способствовать дальнейшему увеличению средств, привлекаемых внутри страны.

Список использованной литературы:

1. Искаков У.М., Ильяс А.А. Учебник «Банковское дело» - Алматы «Экономика», 2011 г. – 552 с.;
2. Сейтказисов Г.С. Учебник «Банковское дело» - Алматы, «Қаржы-қарағат», 2011 г. – 182 с.;
3. Обзор банковского сектора Республики Казахстан. – АО «Рейтинговое агентство РФЦА – Алматы, 2015 г., 8 с.;
4. Есенгельдинова С.Ж. Анализ рисков в деятельности банков Республики Казахстан в условиях финансовой нестабильности. - G-Global, декабрь 2015 г.
5. Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года - www.nationalbank.kz.

8.16. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ

А.М. Атчабарова
АО «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

«Деньги – одно из величайших изобретений – составляют наиболее увлекательный аспект экономической науки. Это единственный товар, который нельзя использовать иначе, кроме как

освободится от них. Они не накормят вас, не оденут, не дадут приюта и не развлекут до тех пор, пока вы не истратите или не инвестируете их», - с этих слов начинается глава 15 «Деньги и банковское дело» в «Экономиксе» Кампбелл Р. Макконелл, Стенли Л. Брю [1, с.18]. Несмотря на то, что деньги лежат в основе всех экономических связей, операций, преобразований (с понятием денежных потоков связаны понятия активов, обязательств, доходов, расходов, экономические выгоды в бухгалтерском учёте), анализ учебной и научной литературы показывает, что единого определения понятию денег нет. Существующие определения отражают, как правило, отдельные характеристики денег, например, сущность или функции. Например, в определении западного экономиста Э. Дж. Долана: «Деньги – средство оплаты товаров и услуг, средство измерения стоимости, и средство сохранения (накопления) стоимости» - излагаются функции денег, а в определении Е. В. Леонтьева: «Деньги – это товар особого рода, выполняющий роль всеобщего эквивалента» - констатируется только сущность денег. В некоторых определениях сущность и функции денег отражаются одновременно: «Деньги – это товар, который непосредственно служит для измерения стоимостей других товаров и обеспечивает их обращение, т. е. перемещение между участниками рынка» [2, с. 15].

Судя по определениям следует, что:

- 1) Деньги – это самый сложный экономический феномен, дискуссии о котором продолжаются.
- 2) Деньги – это не один элемент, а всё-таки совокупность элементов.
- 3) Ни среди теоретиков, ни среди практиков не существует единого мнения о том, из каких отдельных элементов состоят деньги и денежное предложение в экономике.

Существует ещё одно, менее распространённое определение денежных средств в учёте – «денежные средства – это неприбыльные активы, которые необходимы для выплаты заработной платы, покупки сырья, материалов, основных средств, уплаты налогов, обслуживания долгов, выплаты дивидендов и т. д.». Определение тоже достаточно неточное, но вытекает из одной из основных целей деятельности организации – управление денежными средствами, т. е. поддержание их на минимально допустимом уровне, достаточном для осуществления нормальной деятельности организации.

Для того, чтобы изучить составляющие элементы денег, необходимо обратиться к их классификации. Классификацию денежных средств можно провести по следующим признакам:

- По содержанию и сущности: полноценные, бумажные, кредитные
- Материально-вещественному содержанию: товарные, бумажные, металлические, электронные;
- Эмитенту: казначейские, банковские

- Форме существования: наличные, безналичные
- Сфере, территории обращения: национальные, коллективные, групповые (евро), международные (СДР)
- Купюрность (по номиналу денежных знаков)

Известны классификации денег: от узкого понимания денег (от золотых и серебряных слитков до электронных денег) [3, с. 7] до самого широкого (от натуральных товарных, современным проявлением которых является, по мнению некоторых экономистов, например, бартер; до акций) [2, с. 16]. Но поскольку денежные средства – это совокупность элементов, построить единую классификацию с учётом всех признаков группировки достаточно сложно.

Деньги представляют собой развивающуюся экономическую категорию. Существующие различные определения денег иногда не соответствуют новым материальным носителям денег, отстают от перехода к другим видам денег, а также от изменения их форм и условий функционирования. Появляющиеся виды денег не всегда готовы выполнить все функции денег, как экономической категории, но независимо от того, в каком виде деньги выступают, они обязательно выполняют функцию платежа (средства обмена), являются формой меновой стоимости.

Начиная с античных времен, товарные деньги выступали средством обмена. Привилегированные положения занимали товары, которые служили наиболее важным предметами обмена – предметы (товары) первой необходимости, украшения. Товары – деньги должны были отвечать двум основным требованиям: быть достаточно распространёнными и обладать относительно высокой и постоянной ценностью. Эти деньги не могли быть в полной мере удовлетворить растущие запросы рыночного обращения.

Крупное общественное разделение труда привело к совершенствованию всеобщего эквивалента. Эту роль начинают выполнять металлы: железо и олово, свинец и медь, серебро и золото. Совершился переход от товарных (штучных) денег к металлическим в виде слитков или самых разнообразных изделий из металлов, а в последствии - в виде монет. Появление монеты представляет собой важнейший этап в формировании видов денег. Монета являлась результатом развития товарного производства и обмена. Ещё в 19 веке и начале 20 века широко применялись наличные деньги в виде золотых монет. Золото выдвинулось на роль эквивалента в сумме его особых качеств. Это: однородность и равнокачественность; прочность и сохраняемость; компактность, портативность, лёгкость перемещения с места на место, с одного рынка на другой; мягкость, пластичность, хорошая ковкость; эстетическая привлекательность. Перечисленные свойства золота делают его применение целесообразным в промышленности, связи, ювелирном деле и т. д. Главное свойство таких денег состоит в том, что они обладают собственной стоимостью,

не подвержены обесцениванию. Это значит, что при наличии полноценных денег (золото) в обороте в количестве, превышающем их действительную потребность они уходят из оборота в сокровище. Золотые монеты способны достаточно гибко приспосабливаться к потребностям оборота.

Денежное обращение, основанное на обороте полноценных денег, требует значительных издержек и очень дорого, и во всём мире стали постепенно применяться денежные знаки из бумаги (бумажные деньги, кредитные деньги). При переходе от применения полноценных денег к бумажным денежным знакам предусматривался режим соизмерения денежных билетов с золотом, устанавливались золотые паритеты валют. Однако под влиянием демонетизации роль золота существенно изменилась. На смену золоту пришли бумажные и кредитные деньги. Вместе с тем золото сохраняет за собой важную роль в экономическом обороте в качестве чрезвычайных мировых денег. Объём золотовалютных запасов отражает валютно-финансовые позиции страны и выступает одним из показателей её кредитоспособности.

Бумажные деньги – это денежные знаки, поделённые принудительным курсом и выпускаемые государством для покрытия своих расходов (казначейские билеты). Они не имеют самостоятельной стоимости (если не считать затрат на их печатание). Так как их курс устанавливается государством, то бумажные деньги называют ещё декретивными. Это необеспеченные денежные средства. Они приобретают представительную стоимость, общественную значимость в процессе обращения. Независимо от массы выпущенных бумажных денег и принудительного курса, их реальная стоимость определяется не штампом государства, а законом стоимости, законами денежного обращения. Бумажные деньги почти неизбежно связаны с инфляцией, они неустойчивы, так как их выпуск обусловлен не только реальными потребностями оборота в деньгах, но и непроизводительными расходами.

Обесценивание денег реально выражается в снижении их покупательской способности по отношению к товарам и услугам. В современных условиях практически нет классических бумажных денег, выпускаемых казначействами государств для финансирования своих расходов. В основном обращаются кредитные деньги, которые с некоторой долей условности можно отнести к бумажным деньгам.

Кредитные деньги – вид денег, порождённый развитыми кредитными отношениями, основа современного платёжно-расчётного механизма. Их можно определить как кредитный знак стоимости, с помощью которого осуществляются функция денег, как средства платежа. Различают кредитные деньги, выпускаемые центральным банком и эмитируемые коммерческими банками. Основные виды кредитных денег: вексель, банкнота, чек.

Вексель – это письменное долговое обязательство строго установленной законом формы, дающее право кредитору (векселедержателю) требовать от должника (векселедателя) уплаты определенной суммы денег в срок, указанный в векселе. В векселе всегда указывается должник, сумма и срок возврата кредита. Вексель можно предавать другим лицам, сделав передаточную надпись – индоссамент, то есть вексель может выполнить роль платежного средства. Это его особенность обусловлена безусловностью и обязательностью платежа по векселю.

В условиях монометаллизма банкнота представляла собой вексель на банкира, по которому предъявитель в любое время мог получить деньги. Классическая банкнота имела и золотое обеспечение, и товарное обеспечение. Изъятие золота из внутреннего обращения привело к тому, что выпускаются неразменные на золото банкноты. Банкноты похожи на бумажные деньги, так как их выпускает центральный банк с принудительным курсом, устанавливаемым государством. Поэтому в настоящее время банкноты, как правило, называют бумажными деньгами. Современные банкноты сохранили в известной мере кредитную природу, они выпускаются в обращение в порядке банковского кредитования хозяйства и государства.

Чек – письменный приказ владельца текущего счета банку о выплате наличными или переводе на счет другого лица определенной суммы денег. Распространение чеков привело к тому, что чековые депозиты (вклады) в разных странах постепенно заменили значительную часть наличных денег. В зависимости от форм существования различаются наличные деньги и деньги безналичного оборота. И те, и другие являются составляющими платежного и денежного оборота, имеют одинаковую денежную единицу (тенге), беспрепятственно переходят друг в друга, регулирование объема тех и других осуществляется с помощью кредитных операций. Распространение безналичных расчетов привело к возникновению новых денежных инструментов для совершения платежей без непосредственного оборота наличных денежных средств – различных ценных бумаг (обязательств предприятий и банков).

С развитием компьютерных и передовых телекоммуникационных технологий, появилось возможность отказаться от бумажных носителей денег и перейти на систему электронного перевода средств, в которой все платежи производятся посредством электронных телекоммуникаций. При электронной технике соответствующие распоряжения в отношении расчетов выполняются электронными сигналами. По существу, деньги приняли новый вид после длительной эволюции. Специализированные электронные файлы содержат информацию о размерах денежных средств владельца электронной карты и возможности их использования для платежа (перевода). К достоинствам электронных денег относятся: упрощение расчетов,

сохранность денежных средств, защищенность от случайных потерь, высокий шанс при необходимости получить кредит и др. Однако электронные деньги не обладают официальным статусом законного платежного средства на территории государства. В случае банкротства их эмитентов (коммерческих банков) владельцы соответствующих карт могут остаться без средств. Карточкой погашаются разовые операции (получение зарплаты, оплата товара), она не обращается как наличные деньги.

Важная особенность наличных денег – их анонимность. Использование электронных денег невозможно без информационного обмена между отправляющими и принимающими устройствами, хранения записей, идентификации плательщика. В таких условиях хранить полную анонимность сложно [4, с. 3]. Однако оборот наличных денег не утратил своего значения. Наличные деньги имеют официальный статус: это обязательство центрального банка, которому не грозит банкротство, а значит у них есть возможность наиболее полно выполнять функции денег.

В современных денежных системах деньги эффективно выполняют свои функции, если поддерживается оптимальное их количество в обращении в соответствии с потребностями экономики. Определение оптимального уровня предложения денег и регулирование их выпуска в оборот в большинстве стран осуществляет центральный банк. Для этого ему необходимо использовать количественные величины, характеризующие денежное предложение. Такими величинами являются показатели денежной массы.

Денежная масса – это совокупность всех денежных средств, находящихся в обращении в национальном хозяйстве в наличной и безналичной формах. Для определения совокупного объема денежной массы в обращении и её структуры используются специальные показатели – денежные агрегаты. Это показатели объема и структуры денежной массы, которые характеризуют не только количественную величину денежной массы, но и её качественную характеристику, определяют степени её воздействия на экономическую деятельность в стране.

Принцип расчета денежных агрегатов заключается в том, что:

- Каждый последующий денежный агрегат включает предыдущий.
- Каждый последующий денежный агрегат включает менее ликвидные финансовые активы, чем предыдущий (то есть по мере роста денежных агрегатов их ликвидность уменьшается).

На основе денежных агрегатов можно определить коэффициент монетизации экономики, который показывает уровень обеспечения национального хозяйства денежными средствами.

Таким образом, можно сделать вывод, что в современных условиях на степень обеспеченности экономики деньгами влияет не

только величина денежной массы, но и покупательная способность составляющих её денежных средств.

Список литературы:

1. Макконел К. Экономикс: в 2 т. – Т. 2 / К. Макконел, С. Брю – М.: Республика, 1995.
2. Грибов А.Ю. Деньги и ценные бумаги: сущность и правовой режим / А.Ю. Грибов. – М.: РИОР. 2006.- 192 с.
3. Генкин А.С. Планета Web-денег / А.С. Генкин М.: Альпина Паблишер, 2003. – 510 с.
4. Кравцова Г.И. «Деньги, кредит, банки» / Учебное пособие - Мн: БГЭУ, 2010 - 296 с.

8.17. СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ В КАЗАХСТАНЕ

Ш.К. Отелбай

АО Университет Нархоз
(г. Алматы, Казахстан)

Контроль является функцией управления, способствует укреплению законности, правопорядка, государственной, договорной и исполнительной дисциплины.

Виды государственного контроля и надзора по компетенции делятся по отраслям, областям деятельности и определены законом о государственном контроле и надзоре в Республике Казахстан, который регулирует отношения в области организации проведения контроля и надзора за проверяемыми субъектами независимо от правового статуса, форм собственности и видов деятельности. В этом же законе определены сферы деятельности субъектов частного предпринимательства, в которых осуществляется государственный контроль и надзор.

Одним из видов государственного контроля за частным предпринимательством является лицензирование. Лицензия - это разрешение, выдаваемое соответствующим уполномоченным государственным органом физическому или юридическому лицу на занятие определенным видом деятельности или совершение определенных действий (операций).

В странах с рыночной экономикой финансовый контроль успешно развивается по трем основным направлениям: государственный, ведомственный и независимый (аудиторский).

Среди субъектов последующего контроля различают финансовые и налоговые органы (включая налоговую полицию), органы валютного

и таможенного контроля, банковско-кредитной системы и т.д. Но аудит (как внешний, так и внутренний) занимает особое место, поскольку, в отличие от выше перечисленных органов, аудиторы призваны контролировать не тот или иной особо обозначенный аспект деятельности организации, а результаты всей финансово-хозяйственной деятельности в целом. Для этого они должны справиться с огромным количеством учетно-аналитической и юридической документации, осуществить большое число контрольных процедур и проверок хозяйственных операций по существу. Таким образом, современный аудит можно определить как особую организационную форму контроля.

При проведении аудита применяются специальные приемы документального и фактического ревизионного контроля, методики ревизии отдельных объектов учета. При проведении ревизионной проверки составления бухгалтерских (финансовых) отчетов с определенными оговорками могут быть использованы нормы и стандарты аудита. Так как аудит и ревизия являются способами организации контроля за финансово-хозяйственной деятельностью, между ними имеется много общего, но имеются и принципиальные различия.

Отличие внешнего аудита от ревизии:

1. Цели: аудит — выражение мнения по поводу достоверности финансовой отчетности; ревизия — выявление недостатков с целью их устранения и наказания виновных.

2. Характер: аудит — предпринимательская деятельность; ревизия — исполнительская деятельность, выполнение распоряжений.

3. Основа взаимоотношений: аудит — добровольное осуществление на основе договоров; ревизия — принудительное осуществление по распоряжению вышестоящих или государственных органов.

4. Управленческие связи: аудит — горизонтальные связи, равноправие во взаимоотношениях с клиентом, отчет перед ним; ревизия — вертикальные связи, назначение, отчет перед вышестоящим звеном об исполнении.

5. Принцип оплаты услуг: аудит — платит клиент; ревизия — платит вышестоящее звено или государственный орган.

6. Практические задачи:

- аудита — улучшение финансового положения клиента, привлечение пассивов (инвесторов, кредиторов), помощь и консультирование клиента;

- ревизии — сохранение активов, пресечение и профилактика злоупотреблений.

7. Результаты:

- аудита — аудиторское заключение — документ, имеющий юридическое значение для всех юридических и физических лиц,

органов государственной власти и управления, органов местного самоуправления и судебных органов. Аудиторское заключение содержит мнение о достоверности бухгалтерской (финансовой) отчетности и может быть опубликовано;

- ревизии — акт ревизии — внутренний документ для контролирующего органа, который должен быть передан вышестоящему и другим органам и в котором отмечаются все выявленные недостатки.

Ревизия – это составная часть системы государственного, ведомственного и вневедомственного финансового контроля, призванная устанавливать законность, достоверность, целесообразность и экономическую эффективность совершенных финансово-хозяйственных операций.

К предмету ревизии относятся процессы и явления, которые связаны с хозяйственной деятельностью субъекта и отражены документально.

В переходный к рыночной экономике период контроль стал одним из важнейших инструментов управления деятельностью хозяйствующих субъектов. Развитие рыночных отношений в странах СНГ создало реальные предпосылки для формирования новой системы хозяйственного контроля, профессионального внешнего и внутреннего аудита. В основу коренной реорганизации системы финансово-хозяйственного контроля, внедрения и «бурного» развития в постсоветском пространстве независимого внешнего аудита положены следующие принципы:

1) четкое разграничение объектов контроля по формам собственности и источникам финансирования;

2) разделение субъектов контроля на государственный, общественный, аудиторский (независимый), ведомственный (министерский), корпоративный (фирменный) и внутренний (внутрихозяйственный);

3) разграничение таких контролируемых вопросов, как правильность формирования доходов и расходов бюджета, достоверность отчетности, выявление и оценка резервов повышения эффективности хозяйствования;

4) определение сфер действия государственных, местных, общественных, ведомственных, внутрихозяйственных контролирующих структур, а также независимых профессиональных аудиторских организаций и отдельных аудиторов.

Все юридические лица согласно Гражданского Кодекса РК(ст.34) делятся на два вида – А) коммерческие и В) некоммерческие.

Коммерческие юридические лица – организации, основной целью деятельности которых является извлечение чистого дохода.

Коммерческие юридические лица могут создаваться в следующих организационно-правовых формах (этот список является исчерпывающим):

1. Государственное предприятие;
2. Акционерное общество;
3. Производственный кооператив;
4. Хозяйственное товарищество:
 - а) полное товарищество;
 - б) коммандитное товарищество;
 - в) товарищество с ограниченной ответственностью;
 - г) товарищество с дополнительной ответственностью;

Данный перечень является исчерпывающим и не подлежит расширительному толкованию.

Вторая категория *Некоммерческие* юридические лица – организации, не имеющие цели извлечения чистого дохода от своей деятельности и не распределяющие полученную прибыль среди участников. Перечень некоммерческих организаций не является строгим. Организационно-правовые формы некоммерческих организаций:

1. Учреждение;
2. Потребительский кооператив;
3. Общественное объединение;
4. Религиозное объединение;
5. Фонды; и др., предусмотренные законодательными актами.

Некоммерческие организации могут создаваться не только в формах, предусмотренных ГК РК (учреждение, общественное объединение, общественный фонд, религиозное объединение, потребительский кооператив, ассоциация, акционерное общество как некоммерческая организация), но и в формах предусмотренных другими законами, например: нотариальные палаты, коллегия адвокатов, палаты аудиторов, бухгалтеров, кооперативы собственников квартир и т.д.

Рисунок 1. Классификация организационно-правовых форм юридических лиц в РК

Каждая из указанных организационно-правовых форм юридических лиц имеет свои особенности по целям деятельности, по составу участников, по ответственности как самого юр. лица, так и его учредителей, по структуре органов, их компетенции. Соответственно, в зависимости от организационно-правовой формы зависят контролирующие органы, периодичность проверок, их цели и назначения, а также законы, регулирующие основные моменты и порядок проверок.

В Законе "О государственном контроле и надзоре в РК" указаны основные используемые понятия.

Органы контроля и надзора - это центральные государственные органы, их ведомства и территориальные подразделения, а также местные исполнительные органы, осуществляющие наблюдение и проверку на предмет соответствия деятельности проверяемых субъектов требованиям, установленным в соответствии со статьей 5 Закона "О государственном контроле и надзоре в РК".

Меры оперативного реагирования - это способы воздействия на проверяемых субъектов в целях предотвращения наступления общественно опасных последствий, применяемые в ходе осуществления и по результатам проверки;

Государственный контроль - деятельность органа контроля и надзора по проверке и наблюдению на предмет соответствия деятельности проверяемых субъектов требованиям, установленным законодательством РК, в ходе осуществления и по результатам которой могут применяться меры правоограничительного характера без оперативного реагирования;

Государственный надзор - это деятельность органа контроля и надзора по проверке и наблюдению за соблюдением проверяемыми субъектами требований законодательства РК, в ходе осуществления и по результатам которой могут применяться меры оперативного реагирования;

Регулирующие государственные органы - государственные органы, осуществляющие руководство в отдельной отрасли или сфере государственного управления, в которой осуществляется государственный контроль и надзор;

Риск - вероятность причинения вреда в результате деятельности проверяемого субъекта жизни или здоровью человека, окружающей среде, законным интересам физических и юридических лиц, имущественным интересам государства с учетом степени тяжести его последствий;

Переход к рынку, появление различных форм собственности обусловили возникновение независимого вида финансового контроля – аудит. Аудит осуществляется за финансово-хозяйственной и коммерческой деятельностью предприятий и организаций, проводят его специализированные аудиторские фирмы.

В Казахстане идет становление института государственного аудита, который приходит на смену существующей системе контроля бюджетных средств со стороны государства независимым контролирующим органом "Счетным комитетом" - подконтрольным напрямую Президенту РК.

Государственный аудит — это анализ, оценка и проверка эффективности управления и использования бюджетных средств, активов государства и субъектов квази-государственного сектора, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, а также займов, привлекаемых под поручительство государства, в том числе другой, связанной с исполнением бюджета деятельности, основанные на системе управления рисками;

Объектами государственного аудита и финансового контроля являются государственные органы, государственные учреждения, субъекты квази-государственного сектора, а также получатели бюджетных средств.

Важным шагом к повышению эффективности деятельности органов государственного финансового контроля стало принятие в конце прошлого года Закона «О государственном аудите и финансовом контроле». Этот долгожданный документ направлен на внедрение в стране государственного аудита в соответствии с мировыми стандартами.

Закон «О государственном аудите и финансовом контроле», принятый в Казахстане, определяет единую структуру системы государственного аудита (как внешнего, так и внутреннего), тогда как во многих других странах ограничились только законами о высших органах государственного аудита.

С переходом на государственный аудит деятельность Счетного комитета переориентирована с констатации нарушений на их предупреждение. Поэтому сейчас смещаются акценты в сторону усиления экспертно-аналитической деятельности, анализа причинно-следственных факторов выявленных недостатков и нарушений. Иными словами, не просто фиксируется проблема, а исследуется и разъясняется суть и причины ее появления, после чего даются обоснованные рекомендации по ее разрешению.

Список литературы:

1. Закон РК "О государственном аудите и финансовом контроле"
2. Закон РК «О государственном контроле и надзоре в РК»
3. К.К. Джанбурчин: «Задача Счетного комитета – не только фиксировать нарушения, но и анализировать, устранять причины их возникновения», газета "Central Asia Monitor".
4. Перспективный план Счетного Комитета на 2015-2019 годы.
5. Стандарты государственного финансового контроля, утвержденные Указом Президента РК от 07.04.2009 г. № 788.
6. Волков А.Г. Контроль и ревизия: учебное пособие / А.Г. Волков, Е.Н. Чернышева. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2011.

8.18. ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ РЕСУРСАМИ В РЕГИОНЕ

А.Е. Сарсенова, Г.Е. Жоланова, Н. Акжолов
Таразский инновационно-гуманитарный университет
(г. Тараз, Казахстан)

Ни одна экономическая модель не освобождает государство от регулирующих функций. Регулирование экономических процессов является неотъемлемой функцией государства по реализации его экономической политики на федеральном и региональном уровнях, как основной составляющей процесса управления в рамках

специализированного механизма регулирования, совокупности его элементов, степени их взаимообусловленности и взаимозависимости.

В настоящее время в ходе осуществляемых реформ невозможно эффективное развитие экономики в режиме автоматического саморегулирования. Механизм рынка необходимо дополнить компенсирующими его недостатки инструментами.

Цель, механизм и инструменты государственного регулирования в части ресурсного обеспечения программ развития должны заключаться не столько в обеспечении трансформации плановой системы в рыночную, сколько в создании цивилизованной рыночной среды функционирования субъектов хозяйствования.

Существует острая необходимость в региональной структурной перестройке механизма ресурсообеспечения, обеспечивающего процесс реализации проектов развития, поскольку в сложившейся ситуации ничто не может гарантировать экономическую безопасность каждому отдельному региону из-за отсутствия общенациональной политики развития специализации, межрегионального и межотраслевого обмена.

Система управления ресурсами развития региона призвана синтезировать действия органов регионального управления в части реализации программы развития и методы рыночного перераспределения ресурсов развития для осуществления регионообразующих экономических проектов. СУРР является составной частью регионального аппарата управления. В ее основные функции входят:

- текущий мониторинг состояния ресурсной базы региона;
- анализ и оценка путей оптимизации ресурсного потенциала развития региона;
- оценка возможности альтернативного использования части ресурсной базы;
- планирование и прогнозирование будущего состояния ресурсной базы развития;
- информационное сопровождение общерегиональных проектов развития;
- предоставление информации независимым субъектам хозяйствования.

Региональную инвестиционную политику можно понимать, как систему действий по привлечению инвестиций в экономику региона, а также средств государственного и регионального бюджетов. Безусловно, цель любого инвестора заключается не в размещении свободных средств, а в получении права на предполагаемые доходы от инвестиций и, в итоге, получение дохода, который существенно превышает объем вложенных средств.

Иначе говоря, в сфере инвестиционной деятельности имеют место рыночные правила обмена, подобно тем правилам, которые действуют на товарных рынках.

Эффективность региональной инвестиционной политики, которая проводится администрацией региона, сильно зависит от того, как она соотносится с законами рынка, а также с возможностями данного региона.

В условиях совершенствования экономики, создание и соблюдение комплекса стратегических положений инвестиционного программирования в регионах, которые направлены на эффективное ресурсное или другое обеспечение программ инвестирования, для их осуществления требуется формирование основ стратегии программного обеспечения выполнения региональных инвестиционных проектов, эффективного использования ресурсных потенциалов областей, регионов.

Эффективность регионального развития отрасли экономики в большей мере определяется влиянием на урегулирование инвестиционных процессов органами управления региона. С развитием управляемости до определенной границы, повышаются экономические показатели развития экономики [1, с. 85].

Можно сказать, что комплекс управленческих стратегий региональных органов управления может повлиять на изменение регионального производственного комплекса.

Условием формирования системы стратегической ориентации процесса инвестирования народнохозяйственных объектов, выступает рост научной обоснованности решения следующих задач:

- создание региональных рынков инвестиций;
- определение состава приоритетных программ и стратегической направленности развития инвестиционной деятельности.

В настоящий момент финансовый рынок можно охарактеризовать разной степенью вовлеченности его участников в инвестиционных процессах. Это предопределяет необходимость обосновать целесообразность осуществления программ инвестиционных вложений в регионах Казахстана.

Качественный анализ объекта управления, который основан на социально-экономических науках, всегда предшествует его детальному изучению и является необходимым условием правильной организации процесса. Обязательным условием благополучного управления регионом и его финансового оздоровления является понимание сущности объекта управления, а также знание причин развития и особенностей конкретной обстановки [2, с. 115].

Если изучать экономику региона, как систему, которая имеет цели, задаваемые участниками экономического процесса, то можно определить главную цель: функционирование экономики, и основные цели экономики региона - устойчивость экономики и ее развитие.

Рисунок 1. Основные элементы целеполагания экономики в рамках региона

В нашей стране есть такая проблема, как оценка инвестиционного потенциала, который можно охарактеризовать как совокупность всех ликвидных ресурсов и возможностей экономики принять их и использовать на финансирование инвестиций в реальный сектор с целью его роста и развития. Данное определение исходит из двуединства приведенной экономической категории и заключается оно в том, что инвестиционный потенциал характеризует не только возможности выделять инвестиционные ресурсы, но еще и возможность реально их освоить. Впрочем, большое количество крупнейших казахстанских организаций в реальном секторе экономики, которые нуждаются в техническом перевооружении, не в состоянии реально освоить инвестиционные ресурсы, если даже могут их приобрести. По этой причине руководители некоторых организаций и не стремятся привлекать инвесторов, понимая, что в случае неудачи, связанной с реализацией инвестиционного проекта, они могут потерять свои полномочия в управлении организацией, а возможно, и собственность, которой владеют [3, с. 86].

Управление в рамках региона - это, в первую очередь, управление тенденциями. Здесь говорится о формировании нормативной базы, создании структурных механизмов и запуске процессов, функционирование которых позволяет добиться устойчивого результата такого масштаба, который позволил бы судить о наличии какой-либо тенденции.

Управление инвестиционной привлекательностью экономики в регионе включает в себя: целенаправленное воздействие региональных властей на условия, которые повышают надежность и эффективность инвестиций; обеспечение прозрачности деятельности на каждом уровне, протекционизм по отношению к эффективным инвесторам

Предпочтения – очень субъективная категория, которая зависит от степени продвинутости инвестора. Можно сказать, что на основе предпочтений невозможно создать единый механизм управления инвестиционной привлекательностью [4, с. 132].

Основная задача управления инвестициями – это обеспечить эффективность и надежность собственных вложений. Инвестор должен небольшими средствами обеспечить такие условия, при которых он будет уверен, что его вложения будут использованы эффективно и на развитие.

Процесс управления инвестициями можно рассматривать как набор принимаемых решений. В большинстве случаев, решения исполняет отдельная группа. Таким образом, чтобы, во-первых, лица, которые принимают решения, основывали их не на своем опыте и, во-вторых, чтобы такие решения были просты и исполнимы для всех, кто участвует в проекте.

Для того, чтобы эффективно управлять инвестиционными вложениями инвестор, сначала, должен создать четкую управленческую технологию и установить контроль за формированием и реализацией стратегии.

Данное свойство формирует деятельность объекта прозрачной и позволяет инвестору управлять эффективностью инвестиционных вложений.

Второе ключевое свойство, в создании которого нужно инвестировать средства - целенаправленность распределения ресурсов. Контроль за распределением ресурсов очень важное условие для управления надежностью инвестиционных вложений.

Формирование стратегии создания инвестиционных ресурсов должна обеспечить постоянную инвестиционную деятельность в необходимых объемах; эффективное использование собственных средств и финансовую устойчивость компании.

Надежность системы управления - третье ключевое свойство. Это соответствие оргструктуры организации и расстановка руководителей в соответствии с их управленческими навыками.

В заключение можно сказать, что при осуществлении целевого инвестирования по созданию стратегичности деятельности, именно от инвестора зависит судьба его инвестиций.

Основная идея управления инвестициями говорит о том, что целенаправленное воздействие инвестора на главные свойства объекта инвестиций могут позволить ему осуществить контроль над надежностью и эффективностью его вложений. Формируя и корректируя механизмы контроля для того, чтобы политика финансов и инвестиций была подчинена принятой стратегии деятельности, инвестор создает второе свойство - целенаправленность распределения ресурсов.

Каждый инвестор сам для себя определяет различные и индивидуальные задачи. И как он будет распределять ресурсы собственной компании и осуществлять контроль за ними зависит именно от инвестора.

Список литературы:

1. Новоженев Д.В. Теоретические основы и методология совершенствования систем управления инвестициями корпораций // М.: ИНФРА. - Менеджмент. 2014.
2. Синченкова Инвестиционная привлекательность региона: методические подходы и оценка. Челябинск: Изд-во Челяб. ин-та экономики и права, 2012.
3. Абрамов С.А. Экономическое обоснование автоматизации обработки информации. М.: "Статистика", 2012.
4. Абыкаев Н. Инвестиционный потенциал и экономический рост (методологический аспект) // Экономист. 2010. № 6. С. 58 – 66.
5. Автоматизированные информационные технологии в экономике: Учебник / М.И. Семенов, И.Т. Трубилин, В.И. Лойко, Т.П. Барановская; Под общ. ред. И.Т. Трубилина. М.: Финансы и статистика, 2010.

8.19. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

А.Е. Сарсенова, Г.Е. Жоланова, Д. Абдикерим
Таразский инновационно-гуманитарный университет
(г. Тараз, Казахстан)

В последние десятилетия инновации превратились в важнейший фактор экономического роста и конкурентоспособности. В связи с этим возникла необходимость усиленного стимулирования инновационной деятельности, создания благоприятных институциональных условий для организации и проведения инновационных процессов. Это создает

большой комплекс разнообразных задач, эффективное решение которых сегодня связывается с формированием инновационных систем.

Под региональной инновационной системой принято понимать комплекс учреждений и организаций различных форм собственности, находящихся на территории региона и осуществляющих создание и распространение новых технологий, а также организационно-правовые условия их хозяйствования, определенные совокупным влиянием государственной научной и инновационной политики, региональной политики, проводимой на федеральном уровне и социально-экономической политики региона [1, с. 43].

Основываясь на положениях теории управления сложными социально-экономическими системами и на методических подходах к управлению инновационными процессами в экономике, описанных в научной литературе [2, с. 89] можно утверждать, что региональная инновационная система, включающая в себя набор качественных и количественных характеристик и способов их достижения, должна содержать в своем составе следующие основные подсистемы:

1. Организационно-управленческого обеспечения инновационной деятельности.

2. Развития государственно-частного партнерства в инновационной сфере.

3. Поддержки партнерских отношений между научно-исследовательскими, опытно-конструкторскими, внедренческими организациями и производственным сектором.

Предложенная концепция национальных инновационных систем широко используется как теоретико-методологическая база и политический инструмент обеспечения прорыва в сфере инноваций и рутинизации инновационных процессов. Данная концепция, зарекомендовав себя на практике, активно развивается и дополняется. Она стала основой для разработки концепций инновационных систем более низких уровней (в том числе региональных).

В последние годы резко усилилось внимание к вопросам формирования региональных инновационных систем (РИС). Это позволяет более детально охватить основы инноваций, учесть факторы интенсификации инновационных процессов и использовать дополнительные возможности стимулирования инноваций.

Эффективность национальных и других (секторальных, отраслевых и технологических) инновационных систем. В связи с этим актуальной научной проблемой является совершенствование теоретико-методологических основ формирования РИС. Данная проблема приобретает новые измерения в условиях глобализации, которая создает новые возможности, но при этом, и новые трудности в сфере инноваций.

Глобализация, являясь объективным процессом и оказывая определяющее влияние на национальные экономики, меняет саму парадигму экономического развития и требует учета в сфере построения РИС.

Вопросам формирования РИС в современной науке уделяется повышенное внимание, особенно в контексте ужесточения международной конкуренции и осложнения проблем экономического роста. Несмотря на появление целостной концепции РИС и большое внимание к вопросам формирования и функционирования таких систем, ряд аспектов остается недостаточно исследованными. В том числе недостаточно обоснованы особенности формирования РИС в условиях глобализации мировой экономики.

Исследования в области построения и эффективности функционирования инновационных систем могут считаться наивысшей областью теории инноваций.

Концепции инновационных систем затрагивают практически все вопросы обеспечения и интенсификации инновационных процессов, аспекты стимулирования деятельности в этой области. В этой связи проблема формирования РИС должна рассматриваться как с теоретической, так и с практической точек зрения.

Необходимость развития концепции РИС очевидна, особенно в странах, которые ориентированы на переход к инновационной модели развития. Во-первых, это обусловлено последствиями глобального кризиса, который во всех странах стал вызовом не только экономическому, и политическому порядку. Этот вызов направлен, прежде всего, институциональным системам, которые организуют деятельность человека.

Институциональный ресурс приобрел главенствующее значение. Страны с эффективными институциональными системами смогли быстро преодолеть последствия кризиса, войти в русло роста или продолжить стабильное развитие без существенного расширения экономики. Инновационные системы являются составляющей институционального ресурса стран, обеспечивающей инновационную деятельность на соответствующем уровне. Во-вторых, потребности в эффективных РИС возросли вследствие глобализации, которая способствовала ужесточению международной конкуренции, ускорению инновационных процессов, открыла новые сферы инноваций, но, в то же время, повысила неопределенность и риск. При этом следует учитывать, что на современном этапе экономика становится все более «нечестной», силовой и конфликтной. Не создавая инноваций (как можно более высокого уровня), каждая страна рискует оказаться на «обочине» мировых экономических процессов. Чтобы выдержать соперничество в сфере инноваций, каждой стране необходимы разнообразные инновационные системы. В-третьих, на современном уровне НТП сложность продуктов и технологий требует

соответствующих систем их разработки и создания. Это касается не только инновационных, но и систем производства, образования, регулирования и др. [3, с. 112].

Особое значение РИС приобретают в условиях глобализации. Это связано с тем, что они позволяют создать для региона глобальные преимущества и, в то же время, предотвратить геоэкономические риски. В современной экономике регионы приобретают большую административную и хозяйственную самостоятельность, становятся актором международной экономической деятельности. Нынешний век является веком гиперспециализации, разделение труда углубляется не только между странами и компаниями, но и между регионами. Специализация регионов проявляется как в рамках национальной, так и в рамках международной экономики. РИС позволяет регионам закрепить выгодную или сменить модель специализации, учитывая изменения в глобальном пространстве и новые возможности. Осознавая многообразную роль инноваций в экономике, можно говорить о расширении назначения РИС в условиях глобализации. Такая система может использоваться для развития социальной сферы и повышения уровня социальной интеграции. Формирование РИС означает переход к новому уровню инновационной политики.

Важность региона в интенсификации инновационных процессов обусловлена:

- 1) расширением возможностей регулирования;
- 2) лучшим учетом пространственных особенностей экономики и территориального разделения труда, возможностями достижения оптимальной концентрации ресурсов и специализации производства;
- 3) лучшей консолидацией ресурсов;
- 4) использованием особого потенциала регионализации.

При этом необходимо учитывать специфику региона по таким признакам: размер, социальный и экономический потенциал, близость к внешним границам или наличие таковых, выход к морю, месторасположение, природно-климатические условия и пр. Немаловажным при формировании РИС является уровень развития региона. У каждого региона есть свои социально-экономические особенности, специфическое рыночное пространство, что требует создания РИС.

Сущность РИС определена на основе понимания национальной инновационной системы.

Представления о последней достаточно разнообразны, поэтому при определении РИС представляется необходимым провести некоторую редукцию, сосредоточиться на институциональном аспекте и признаках.

РИС предлагается понимать как институциональную систему, которая создает благоприятные правовые, финансовые и социальные условия для инноваций на уровне региона страны, а также организует

и обеспечивает взаимодействие субъектов инновационной деятельности [4, с. 125].

Способствование интенсификации и повышению эффективности инновационных процессов предполагает широкий комплекс функций РИС. Эти функции достаточно разнообразны, дифференцируются по времени проявления и значимости. Поэтому для уточнения сущности РИС предлагается ограничиться следующими функциями: коммуникационная, регулирующая, инфраструктурная, маркетинговая, поддерживающая (табл. 1). Реализация этих функций вытекает из преимуществ региона, находится в контексте и дополняет функции национальной и других видов инновационных систем.

Таблица 1 - Функции РИС

Функция	Детализация
Коммуникационная	Организация взаимодействия субъектов, информационный обмен
Регулирующая	Соблюдение региональных приоритетов развития и решение специфических региональных проблем за счет уровневых институтов
Инфраструктурная	Предоставление необходимых материальных и организационных ресурсов, предоставление субъектам разнообразных услуг
Маркетинговая	Способствование продвижению инноваций на рынок и их коммерциализации, в том числе вне региона
Поддерживающая	Улучшение доступа к различным ресурсам, поддержка процессов взаимодействия, защита собственности

Выполнение данных функций по большей части локализуемо. В этой связи принуждение локализации испытывают и ресурсы. Также необходимым является создание региональных институтов, которые должны обеспечить достижение следующих преимуществ создания РИС в условиях глобализации:

- 1) повышение экономической и инновационной активности в регионе для повышения его международной конкурентоспособности;
- 2) сближение с успешными регионами других стран;
- 3) локализация и концентрация ресурсов, привлекаемых из международной среды;
- 4) привлечение в регион иностранных инноваторов;
- 5) улучшение международного маркетинга региона.

Главным предназначением любых инновационных систем является обеспечение взаимодействия субъектов инновационной деятельности. При этом РИС должна создавать условия как для запланированных, так и для незапланированных взаимодействий, которые должны перерасти в постоянную и глубокую кооперацию. РИС, являясь системой мезоуровня, должна обеспечивать взаимодействие между национальным и местным (локальным

уровнем), а также на уровне региона – взаимодействие между другими инновационными системами (секторальными, отраслевыми и технологическими). При этом благодаря РИС, адаптированной к условиям глобализации, определенный регион может стать локомотивом для интернационализации других регионов и национальной инновационной системы.

В условиях глобализации должен расширяться международный аспект функционирования РИС, что требует рассмотрения ее открытости (табл. 2).

Таблица 2 - Проявления международного аспекта открытости РИС, признаки ее открытости

Международный аспект	Открытость
Развитие каналов коммуникаций для обмена знаниями и кооперации	Повышение ориентации на глобальное пространство
Совершенствование модели международной специализации региона, развитие международной кооперации	Увеличение экспортного потенциала региона и привлечение иностранных инвестиций
Активизация международного сотрудничества на мезоуровне, совершенствование структур и институтов	Расширение международного сотрудничества на мезоуровне, участие в проектах и программах
Широкое использование мирового опыта	Переход к международным стандартам

Реализация международного аспекта и повышение открытости РИС закономерно ведет к интернационализации этой системы. Это поднимает вопрос об оценке уровня и эффективности интернационализации.

Влияние глобализации на сферу инноваций является многоаспектным и постепенно становится все более определяющим. Это касается и составляющих инновационных систем. Учитывая сущностные особенности глобализации как процесса всемирной интеграции и конвергенции, необходимо выделять два модуля, определяющих пути формирования РИС (рис. 1) [5, с. 64].

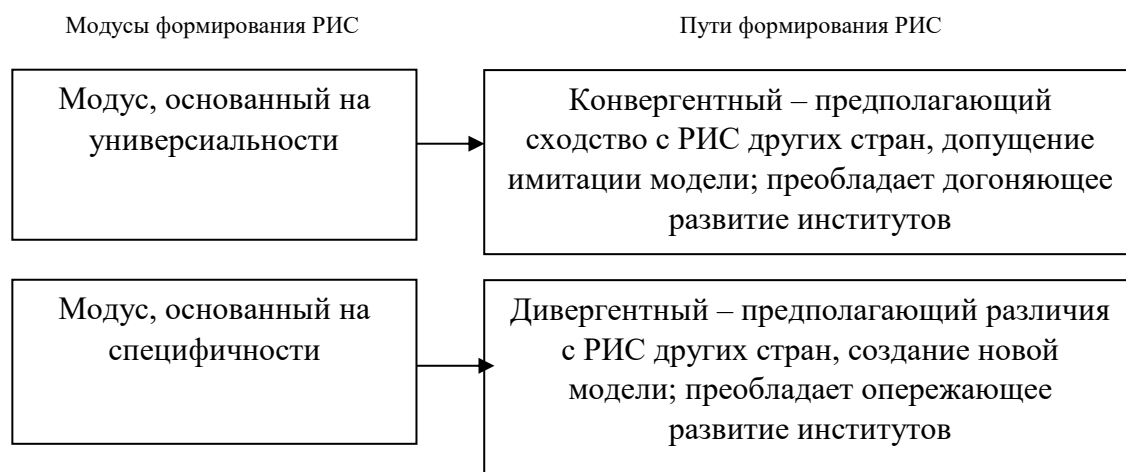

Рисунок 1. Модусы и пути формирования РИС в условиях глобализации

Необходимость адаптации РИС к условиям глобализации обеспечивает прогрессивное совершенствование ее структуры.

Существуют различные подходы к идентификации структуры РИС, например:

1 подход – правовой, инфраструктурный, исследовательский, производственный, образовательный, функциональные блоки;

2 подход – фирмы (в том числе крупные корпорации, ТНК, малые, средние и стартовые предприятия); университеты и другие исследовательские организации; связи между производством, наукой и образованием (посредники, организации и др.); спрос на инновации (потребительский и производственный); инфраструктура и внешние условия (правовые, финансовые).

Каждый подход позволяет выделить направления изменений РИС, чтобы создать релевантную требованиям глобализации структуру. Адаптация РИС зависит от ее модели, в том числе: 1) ориентирована ли РИС на генерирование новых знаний или получение их извне, 2) какова роль НИОКР (получение знаний, обработка и дополнение, оказание исследовательских услуг и пр.), 3) каков уровень развития и значимость международного сотрудничества, трансферта технологий; 4) насколько РИС связана с экспортным потенциалом, который существует в регионе и т.д. На практике моделей РИС множество и их типизация требует специальных исследований. Однако представляется необходимым использовать следующие драйверы повышения качества структуры РИС в условиях глобализации:

1) повышение влияния международных стимулов;

2) совершенствование правил игры на основе международных стандартов;

3) улучшение бизнес-климата на основе международных сопоставлений;

4) стимулирование обучения и развития ресурсов на основе мирового опыта;

5) включение в международные кластеры, присоединение к глобальным сетям (исследовательским, консультационным, информационным);

6) переориентация человеческого капитала и инновационной инфраструктуры. Эти драйверы должны использоваться в рамках специальной матрицы. Соответствующие изменения вполне могут быть осуществлены на уровне региона, но важны и национальные условия.

Основой формирования РИС является соответствующая стратегия, которая охватывает не только вопросы создания институтов, но и должна обеспечивать прохождение периода становления и переход к стабильному и самоподдерживающемуся функционированию системы. Стратегия формирования РИС должна строиться на глобальном подходе.

В последние годы активизировалась роль международных организаций в обеспечении глобального инновационного развития. Участником таких организаций являются преимущественно государства, однако если участие имеет место, РИС может формироваться в рамках участия региона в международных программах и проектах в области исследований и инноваций. Следует также учитывать процессы формирования международных инновационных систем, прежде всего в рамках ЕС. Поэтому при формировании РИС может учитываться возможность ее функциональной интеграции в такие системы, а также участия в различных инициативах [6, с. 82].

Важнейшими предпосылками формирования эффективной РИС является качественная поддержка со стороны правительства и активная инновационная политика. Однако решающую роль играют региональные власти, от которых напрямую зависит создание институтов и мобилизация ресурсов. Формирование РИС должно стать основой выработки отдельного направления политики региональных властей.

На современном этапе залогом успеха в условиях глобализации является постоянная интенсификация инновационных процессов, обеспечение массовости и непрерывности инноваций, повышение их уровня.

РИС должна обеспечивать необходимую рутинность инновационной деятельности, взаимодействия и ресурсы. Учитывая глобальную конкуренцию, речь в первую очередь должна идти о радикальных, всеохватывающих и открытых инновациях. Все эти типы инноваций носят комплексный характер и требуют активной и глубокой кооперации. В связи с этим для обеспечения эффективности РИС на уровне региона необходимо создать:

- предметные панели и платформы (организационные и информационные) для коммуникации и разработки инноваций;

- алгоритмы мониторинга и предвидения глобального инновационного развития, изучения регионального опыта и моделей;
- механизмы стабилизации инновационного сектора и реагирования на глобальные потрясения;
- методики оценки эффективности и доработки инноваций в регионе;
- матрицы улучшения инновационной культуры, социального климата и развития человеческого потенциала.

РИС необходимо рассматривать как самостоятельный подход обеспечения инновационного развития, который следует углублять ввиду тесной связи инноваций с региональными условиями. В современных условиях формирование РИС должно основываться на качественном учете условий глобализации, включать дополнительные меры международного характера. По мере расширения самостоятельности регионов значимость РИС будет только возрастать.

Список литературы:

1. Казанцев А.К. Особенности развития национальной и региональных инновационных систем / А.К. Казанцев, С.А. Фирсова, Л.С. Серова, С.А. Белько // Программа сотрудничества ЕС (Tacis) /113746/C/SV/RU».
2. Егоршин А.П. Концепция управления инновационным развитием региона / А.П. Егоршин, С.Г. Филимонова, А.И. Косариков // Экономика и управление. — 2012. — № 2 (28). — С. 43—51.
3. Дробышевская Л.Н. Инновационная система: концепция построения / Л.Н. Дробышевская // Финансы и кредит. — 2014. — № 32 (236). — С. 45—50.
4. Зимницкий О.В. Мониторинг развития промышленного комплекса региона / О.В. Зимницкий // Вестник Костромского государственного технологического университета: рецензируемый периодический научный журнал. — Кострома: КГТУ, 2011. — № 16. — 158 с.
5. Корпоративное управление инновационным развитием: монография / под ред. Ю. П. Анискина. — М.: Омега-Л, 2012. — 411 с. — (Деловая активность).
6. Инновационность хозяйственных систем / В.И. Кушлин, А.Н. Фоломьев, А.З. Селезнев, Е.Н. Смирницкий. — М.: Эдиториал УРСС, 2010. — 203 с.

8.20. ФРАНЧАЙЗИНГ КАК ФОРМА ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ФРАНЧАЙЗИНГА В РИТЕЙЛЕ)

Ж.Б. Джумадилдаева
Университет «Туран»
(г. Алматы, Казахстан)

Многие экономические вопросы Республики Казахстан в условиях затянувшегося кризиса требуют разработку и реализацию новых экономических отношений, в рамках которых формируются экономические механизмы. К данным экономическим механизмам можно отнести франчайзинг как метод инновационного реформирования предпринимательской деятельности. На современном этапе франчайзинг по праву считается одним из немногих способов, дающих возможность повысить рентабельность инновационного бизнеса, так как данный экономический механизм объединяет конкурентоспособность малых и крупных предприятий. Новаторство относится к одной из функций предпринимателя, поэтому, новаторство должно быть неотъемлемой частью предпринимательской деятельности.

По словам Й. Шумпетера, "...задача предпринимателей – реформировать и революционизировать способ производства путем внедрения изобретений, а в более общем смысле через использование новых технологий для производства новых товаров или прежних товаров, но новым методом благодаря открытию нового источника сырья или нового рынка готовой продукции – вплоть до реорганизации прежней и создания новой отрасли промышленности..." [1].

Таким образом, исторически так сложилось, что предпринимательская деятельность без инновации не обходится, к примеру, без внедрения в производственный процесс новой организации управления, новых способов организации технологического процесса, новых методов повышения качества продукции. Производство стандартизированных товаров и их логистика также не обходится без использования новых подходов. Частичная инновация присутствует, начиная от новых ингредиентов, новой упаковки заканчивая новой системой доставки.

Согласно государственной программе индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015 – 2019 годы формирование спроса на инновации будет обеспечиваться государством за счет регулирующих и стимулирующих мер. Необходимо предусмотреть финансовые меры для развития малого и среднего бизнеса в области инноваций, совершенствование законодательных ограничений и нормативов по энергосбережению, гармонизацию системы технических и экологических стандартов с

системами стандартизации ТС и ЕС. В результате проводимых реформ с момента реализации Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 – 2014 годы доля инновационно-активных предприятий возросла с 4% до 7,6%, в 3 раза возросли затраты предприятий на технологические инновации (с 113,5 до 326 млрд тенге), аналогично в 3 раза вырос объем инновационной продукции (с 111,5 до 379 млрд тенге). По фактору «Инновации» Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума Казахстан улучшил рейтинг на 18 позиций и занял 84 место, по фактору «Технологическая готовность» на 25 позиций (57 место). Несмотря на значительный масштаб предпринятых в последние годы мер по поддержке инновационной активности ключевыми проблемами по-прежнему остаются:

- 1) недостаточное стимулирование трансферта передовых технологий;
- 2) неэффективность механизмов для решения и поиска приоритетных технологических задач предприятий и бизнеса;
- 3) низкий уровень восприимчивости бизнеса к инновациям технологического характера;
- 4) нехватка технологических и управленческих компетенций;
- 5) неразвитость инновационных технологий в системе образования;
- 6) несовершенство системы контроля за реализацией инновационных проектов.

Как известно, согласно системе франчайзинга, играет огромную роль в его осуществлении необходимость непрерывной поддержки и контроля деятельности пользователей франшизы. Составными элементами издержек на поддержание франшизы являются издержки на содержание франчайзингового отдела, организацию и управление работы франчайзи, рекламных кампаний, издержки на постоянное развитие франшизы и т.п. Издержки на совершенствование и развитие франчайзинговой системы как считают, многие эксперты будут выше, чем на ее разработку. При таких условиях, естественным элементом механизма реализации франчайзинга будут разработка, внедрение и реализация инноваций в области технологий ведения бизнеса и в маркетинге.

Основные ошибки франчайзера в работе по франшизе в процессе взаимодействия в соответствии с договорными условиями:

- нежелание осуществлять контроль деятельности предприятий франчайзи и, как следствие, экономия средств на данное направление;
- отказ от внедрения инноваций и современных методов ведения бизнеса, т.е. «консервация» первичного франчайзингового предложения;

- отсутствие единой системы обучения персонала всех уровней или проведение обучения только на платной основе, отказ от аттестации персонала на предприятиях франчайзи [2].

Отказ от внедрения инноваций и современных методов ведения бизнеса, т.е. «консервация» первичного франчайзингового предложения, к сожалению, является типичной ошибкой многих франчайзеров. Вне зависимости от сферы деятельности наибольшей популярностью и востребованностью пользуются франшизы, ориентированные на инновационный путь конкуренции на рынке. Ведь инновационный потенциал предприятий, занимающихся франчайзинговой деятельностью является показателем, характеризующим возможность бизнеса к реализации процессов нововведений. Основным подталкивающим фактором реализации инновационных процессов в бизнесе является получение дополнительных конкурентных преимуществ.

Рынок инновационного предпринимательства образуют компании, внедряющие и использующие нововведения и ноу-хау. К ним относятся внедренческие фирмы, осуществляющие продвижение инноваций на рынке, а также потребители, применяющие новшества в своей деятельности [3].

Инновационные предприятия развиваются в условиях, когда есть потребности в уменьшении издержек, формирующихся в процессе трансформации продукта, в результате НИОКР, в продукт на рынке. Благодаря развитию инновационных фирм ликвидируются некоторые из издержек или уменьшаются издержки производства, тем самым, данные организации становятся интегрированной организационной формой бизнеса, которые обеспечивают синергию работы научно – исследовательских институтов и малых и крупных предприятий в рамках рыночных отношений. Инновационные фирмы являются субъектами хозяйственных отношений при условии, что их предпринимательская деятельность ведет к уменьшению издержек научно – исследовательских институтов и организаций, связанные с производством инновационного товара или услуги или результаты исследований используются в коммерческих или иных целях.

Зарубежный опыт показывает, что, малые предприятия являются активными структурами в развитии инновационного предпринимательства в промышленно развитых странах.

Действительно, основу инновационного предпринимательства составляют малые инновационные фирмы (эксперты) – технологические лидеры в зарождающихся отраслях экономики, открывающие новые сегменты рынка, развивающие новые производства, повышающие наукоемкость и конкурентоспособность производства и тем самым способствующие формированию новых технологических укладов [4].

Согласно данным Агентства по статистике Республики Казахстан в списке инновационно-активных предприятий от числа действующих предприятий по секторам экономики нет компаний, работающих в розничной торговле, хотя, как известно, например, сети розничных магазинов являются одними из развитых форматов бизнеса в торговле, которые отличаются внедрением нововведений и технологий. В стремлении повысить уровень конкурентоспособности, предприятия розничной торговли с появлением их на рынках США и стран Западной Европы должны были вносить в процесс работы различного рода новшества. Например, внедрение системы самообслуживания в ритейле является значительным шагом в реализации инновационной политики данных предприятий. Даже находясь на выгодном месте мелкие магазины розничной торговли не могли обеспечить большой объем товарооборота, так как многочисленные покупатели не могли совершить планируемые покупки из-за отсутствия достаточного пространства и достаточного количества товаров в маленьких складах. А открытие крупной торговой точки реализующих товар «через прилавок» требует содержание многочисленного персонала, что приведет к увеличению издержек по заработной плате. В связи с этим, появилась идея создания системы самообслуживания для укрупненных предприятий в сфере розничной торговли. Эффективность системы самообслуживания доказана тем, что покупатели стали чаще совершать незапланированные покупки, так как имеют больше возможности подойти поближе рассмотреть товар, самому ознакомиться. Также эффективное использование торгового зала в связи увеличением площади торговли, где можно выложить большее количество товаров чем за прилавком. Данное обстоятельство открывает возможность продавцам увеличить ассортимент товаров и за счет использования программ мерчендайзинга увеличить его на 30-40 %.

Данной нововведение привело к появлению на рынке различных форматов ритейла как: универмаги, супермаркеты, гипермаркеты, торговые центры. Первопроходцем в этом процессе можно назвать США с сетью «Wal-Mart». Далее развитие данной системы можно было наблюдать в странах Западной Европы. Деятельность внедрения системы протекала с меньшей скоростью в страны Азии и СНГ, чем на Западе.

В первой половине 1960-х гг. магазины самообслуживания начали появляться и в СССР. Правда, в 1990-е гг. в России начались массовые свертывания этой формы организации торговли и переход на архаичные формы торговли через прилавок. Связано это было с участвовавшими случаями хищений в подобных магазинах. Однако во второй половине 1990-х гг. в крупных городах стали появляться крупные магазины, организованные по западным стандартам. К этому времени резко обострилась конкуренция. Постепенно к владельцам

торговых предприятий стало приходить осознание того, что риск потерять клиентуру серьезнее опасности хищения. И в конце 1990-х гг. начинается новая волна внедрения магазинов самообслуживания [5].

Внедрение на предприятиях дисконтных карт также является одним из ярких примеров развития инновационных технологий в ритейле в период его бурного развития в Западных странах, использование которых на сегодняшний день является до сих пор актуальным. Данная карта позволяет покупателем купить нужный им товар со скидкой в любой точке продаж. Выгода выпуска дисконтных карт для ритейлеров состоит в том, что покупатели, имея скидочную карту, будут в основном делать покупки именно в их сети.

Концепция устойчивого развития предприятий розничной торговли должна базироваться на принципах ориентации к потребителю, инновационного развития и рационального ресурсообмена. На сегодняшний день в условиях повышающегося спроса и расширения ассортимента товаров в сфере розничной торговли наиболее актуальным становится внедрение инновационной модели устойчивого развития таких сетей, которые имеют различные возможности и соответствующий потенциал.

Таким образом, можно прийти к выводу, что основными направлениями развития ритейла и его современных форматов являются:

- качественная модификация структуры и перманентный рост сети торговли;
- быстрый рост торговых площадей по сравнению с ростом сети;
- глубокое насыщение рынка потребительских товаров;
- организация новых форматов ритейла;
- развитие системы франчайзинга в ритейле и расширение его возможностей в сбытовых стратегиях;
- усиление различия форматов ритейла и одновременное обеспечение получения высокой прибыли как высоко диверсифицированных предприятий ритейла с широким ассортиментом, так и форматов торговли с ограниченным ассортиментом товаров;
- увеличение количества крупных ритейлеров на мировом рынке;
- развитие и модификация торговли в онлайн;
- расширение комплекса предоставляемых услуг ритейлерами.

Список литературы:

1. Шумпетер И. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, процента и цикла конъюнктуры). М.: Прогресс, 1982. С. 158.

2. Панюкова В.В. Применение интеграционных механизмов развития в торговой отрасли России на основе франчайзинга: Монография: М.: Типография «Ваш формат», 2014. – 110 с.

3. «Инновационный менеджмент», Краткий курс лекций, Московский экономико – правовой институт, 2012. - С. 33.

4. Шабуришвили М.В. Содержание и формы инновационного предпринимательства // Корпоративный менеджмент. 2003. - С. 3.

5. Солодилов К.В. Инновации в розничных сетях Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 10, Иннов. деят. Вып. 7. 2012 – С. 2.

8.21. ҰЙЫМ ҚЫЗМЕТІН БОЛЖАМДЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

А.К. Канабекова, К. Китапова

Нархоз Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Коммерциялық ұйымдарда талдамалық жұмысты жетілдіру жинақталған әдістемелерді негіздеу мен зерттеуді талап етеді. Осыған байланысты қызметтің осы аясында кейбір өзекті мәселелерді және оларды шешу жолдарын қарастырайық.

Өнімге деген сұранысты зерттеуді қолданып болжамдық талдау әдістемесінің ерекшеліктері жұмыста қарастырылған. Сұранысты болжау әртүрлі әдістермен жүзеге асырылады деп көрсетілген, әсіресе үш басты топ белгіленеді: экономика-математикалық модельдеу тәсілдері (экстраполяциялық тәсілдер), нормативтік тәсілдер, эксперттік бағалау тәсілдері [1].

Нарық қарқыны туралы ақпаратты экстраполяциялау үшін сол немесе басқа нысанда графикалық, статистикалық, математикалық, логикалық әдістер орын алады. Кез-келген жағдайда экономикалық іс-әрекеттерге «инерция» немесе жақын болашақта олардың ағымы бағыттарын міндетті түрде жалғастыру тән деп есептелінеді.

Автор атап өткендей, экстраполяциялар талдаушыдан мұқият сақтықты талап етеді. Нарықтың бұрын болған тенденцияларын зерттеу жеткілікті емес – ол үшін бұрыңғы кезде орын алмаған, бірақ болашақта маңызды болатын жаңа шарттар мен себептерді есепке алу қажет. Бірден өзінің өзектілігін жоғалтқан және берілген нарықта оқиғалардың даму барысына әсер етпейтін факторлардан құтылу керек.

Аталған тәсіл өте қарапайым және қол жетерлік, бірақ оны тек тенденциялардың аз ғана өзгерісі болатын кезеңге, яғни қысқа мерзімге және іріленген тауарлық топтарға ғана еңгізу мақсатқа сай келеді.

Экономика-математикалық әдістер қандай да бір көрсеткіштің орташа мәнінің бір немесе бірнеше басқа көрсеткіштердің мәніне тәуелділік түрін және байланыс тығыздығын анықтауға мүмкіндік беретін корреляциялық және регрессиондық талдаудың қолдануына негізделген. Қарастырылатын жағдайда - бұл ең негізгі факторлардың әсерінен болған сұраныс дамуының тәуелділігін орнату болып

табылады. Сұраныстың тауарлы-топтық құрылымын болжау тәжірибесінде жиі трендік және регрессионды модельдер кездеседі.

Сұранысты болжаудың трендік модельдері олардың дамуының тұрақты үдерістерін көрсететін теңдеулер болып табылады. Олар ірі тауарлық салалар бойынша тұрақты заңдылықтарды болжау үшін қолданылады (мысалға, сұраныстың азық-түліктік және азық-түліктік емес өнімдерге ара-қатынасы). Трендік модельдердің негізгі параметрі – ол уақыт, яғни мәні жағынан мұнда болжанатын кезеңге тенденцияның және базистік кезеңнің заңдылықтарын экстраполяциялау туралы сөз қозғалып отыр.

Регрессионды (факторлық) модельдер бір көрсеткіштің басқа көрсеткішпен немесе олардың топтарымен (көптік регрессия) сандық байланысын сипаттайды. Айнымалылар ретінде сұраныс динамикасын анықтайтын себептер алынады [2].

Ұқсас модельдерді жасау үдерісін бірнеше тізбекті сатыларды бөліп қарауға болады. Модельдеудің алғашқы және маңызды сатысы болып халық сұранысының тауарлы-топтық құрылымын дамытуда факторларды сұрыптау табылады. Олар зерттелінетін құбылыстың нақты үдерістерін сипаттап, сандық жағынан өлшенетін және бір-біріне тәуелсіз болуға міндетті.

Екінші сатыда базистік кезеңдегі факторлар мен сұраныс арасындағы әсердің күші немесе байланыстың тығыздығы есептелінеді. Ол корреляция коэффициенті және келісім критерияларының көмегімен анықталады. Үшінші сатыда факторларға сұраныстың тәуелділік түрі мен байланыстың математикалық нысаны айқындалып, функциялар таңдалынады және сұраныстың даму үдерісі нақтырақ сипатталады.

Төртінші саты – теңдеу сипаттамаларын есептеу. Теңдеулер сипаттамалары сұранысқа деген әрбір фактор әрекетінің дәрежесі мен бағытын көрсетеді және ең төменгі квадраттар тәсілімен есептеледі. Бесінші саты – ретроспективті есептеулер негізінде модельдердің болжаушылық құндылықтарын бағалау.

Сұранысты экономика-математикалық модельдеу кезінде, сонымен бірге сұраныс тенденцияларының жасалынған болжамдарын және өнімдердің сатылуы туралы соңғы мәліметтерін пайдалануға негізделген тәсілдер топтары – экспоненциалды тегістеу мен болжау қолданылуы мүмкін.

Математикалық тәсілдер сандық құбылыстар мен өзара байланыстылықты ашуға көмектеседі. Бірақ, олар тек экономикалық талдаудың жалғасы болып табылады, ал мұндағы соңғы нәтиже бірінші кезекте базистік кезеңді таңдауға, факторларды сұрыптауға байланысты.

Әрі қарай, нормативтік тәсіл материалдық игіліктерді тұтынудың ұсынылатын деңгейінің сипаттамаларын қолдануға негізделген және жалпы мемлекет бойынша сұраныстың тауарлы-топтық құрылымын

орта және ұзақ мерзімді болжаудың құралы ретінде пайдаланылады деп атап өтелген.

Бұл тәсілдің көмегімен оптималды тұтыну нормаларының қызмет еткен мерзімдері (базистік кезеңде бұл өнімдердің қалыптасқан орташа жылдық тұтынудың қарқынынан алынады) немесе оптималды тұтынудың нормативтік сипаттамаларының көзделген мерзімдері бойынша қызмет етуге қажет өндіріс пен тұтынудың өсу қарқыны есептелінеді. Есептеулер дәстүрлі түрде қатарласып жүреді. Біріншісі орта мерзімді, ал екіншісі мақсаттық орнатылым бола отырып, ұзақ мерзімді болжаулар үшін маңызды болып келеді.

Мұндағы күрделілік нормативтік сипаттамаларды жасауда байқалады. Тағамдық тауарларды тұтынудың ұсынылатын нормалары ағзаның ақуызға, майларға, көмірсуына, дәрумендерге деген физиологиялық қажеттілігіне негізделген. Азық-түліктік емес өнімдерді тұтынудың ұсынылатын деңгейлері мысалға, тұтынушылардың өкілдік топтарын сұрау негізінде өңделінуі мүмкін.

Эксперттік бағалау тәсілін қолданған кезде сол немесе басқа тауарлар туралы сауда, индустрия мамандарының немесе сатып алушылардың өмірге деген көзқарасын анықтау және соның негізінде халық тұтынатын өнімдерге сұраныстың даму тенденцияларын айқындау міндеті алдыға қойылады. Эксперттік бағалау тәсілін қолдану сұраныс көлемі мен құрылымының, қажетті ақпарат жоқтығынан басқа тәсілдер қолданылуы мүмкін болмағанда ассортименттің кең мөлшерінде тауарларға деген қажеттілігінің есептеулерін орындауға мүмкіндік береді. Эксперттік бағалаудың көмегімен коммерциялық ұйымдарға ыңғайлы нысанда сұраныстың дамыту жағдайлары мен келешегі туралы ақпарат алуға болады.

Сұранысты зерттеу мен болжау бойынша тәжірибелік қызметте эксперттік бағалау тәсілі келесі міндеттерді шешу үшін қолданылуы мүмкін:

- 1) халық тұтынатын өнімге деген сұраныстың топтық құрылымының орта және ұзақ мерзімді болжамдарын жасау;
- 2) алдағы шаруашылық жылға сұраныстың ішкі топтық (ассортименттік) құрылымын болжау;
- 3) мүмкін болатын тұтынушылар тобын анықтау;
- 4) өнім топтары мен түрлері бойынша қанағаттандырылмаған сұраныстың шамасын бағалау.

Қазіргі экономикалық жағдайлар коммерциялық ұйымдар басшыларының өндірістік шығындарды тұрақты түрде төмендетуге және жедел түрде реттеуге қызығушылығын тудырып отыр. Осыған байланысты шығындарды болжау процесіне ерекше мән беріледі. Ол тек жекелеген тапсырыстарды өндіруге болатындығымен ғана емес, сондай-ақ бекітілген нормалардың дұрыстығын талдаумен, оларды реттеумен, тиімді пайдаланумен, материалдық, еңбек және қаржылық

ресурстарды сақталуын бақылаумен байланысты есептің бақылаушы функциясының тиімділігін арттыруды бағалауға мүмкіндік береді [3, 4].

Өндірістік шығындарын болжауда арнайы әдістеменің болмауы экономика-математикалық және статистикалық әдістердің ролін арттыра отырып, оларды кеңінен қолдануға септігін тигізеді. Болжамдық талдауды жүргізу ол белгілі бір тең уақыт аралықтары арқылы коммерциялық ұйымның қаржылық қызметіне статистикалық бақылау орнату әдісіне негізделеді. Осылайша, болжамдық талдау өндірістік шығындарды жедел реттеумен тығыз байланысты және ұйымның даму стратегияларын анықтау әдістерімен бірге бір қатарға қойылуы мүмкін.

Шығындарды жедел талдаудың негізгі бағыттары келесідей:

- құрамы мен құрылымы бойынша өндірістік шығындарды талдау;
- топтары мен түрлері бойынша өндірістік шығындар нормаларынан болған ауытқуларды талдау;
- ағымдағы өндірістік шығыстар жағдайы мен шығарылатын өнім көлемін статистикалық бақылау негізінде мүмкін болатын шығындардың шамаларын болжау.

Жұмыста көрсетілген бағыттар [5] өзара байланыстылықта зерттеледі және оның өзінің мақсаттары мен міндеттері бар. Олардың жалпы мақсаты болып әртүрлі уақыт аралығында өндіріс шығындарының даму тенденцияларын қадағалау. Дәл осы бағыттарды белгілеудің маңыздылығы мынада: қазіргі таңдағы қазақстандық ұйымдарда шығындарды талдау оларды болжау мүмкіндіктерін және пайда болатын ауытқуларды әрі қарай талдауды ескермейтін әдістеме бойынша жүргізіледі. Бұрын орын алған жоспарлау жүйесі жоғарғы немесе төмен дәрежеде бұл міндеттерді шешіп отырған, ал қазір орталықтандырылған басшылықтан бас тартумен байланысты шаруашылық субъектілер қызметін өзіндік жолмен ұйымдастыру қажеттілігімен жұмыс атқаруда. Олар, енді өздері әртүрлі көрсеткіштердің жоспарлы мәнін анықтап және негіздеуі тиіс, әсіресе өндіріс шығындарына қатысты. Сол сәтте көрсетілген себептер өндірістік шығындарын жедел талдау үшін ең перспективтісі ретінде жоғарыда аталған бағыттарды таңдауды негізге алып отыр.

Зерттеуде құрамы мен құрылымы бойынша өндіріс шығындарын уақытылы талдау және өндірістік шығыстардың нормалардан ауытқуларын нақты бағалау бұл шығарылатын өнімнің өзіндік құн көрсеткішінің мүмкін болатын мәнін табысты болжау үшін маңызды алғы шарттарының бірі болып табылатындығын атап өтеді. Шығындарды талдау өнім шығару бірлігіне келетін тұрақты шығыстар мен өзгермелі шығындарды есептеуге негізделеді. Бұл кезде түзу сызықтық тәуелділік теңдеуі қолданылады.

Шығындарды болжау үшін келесі амалдардың кез-келгенін пайдалануға болады: шоттарды тексеру әдісі; техникалық әдіс; минималды және максималды мәндерді пайдалану әдісі; сызықтық регрессионды талдау; күрделі регрессионды талдау.

Бұл әдістерінің әрбіреуінің өзіндік артықшылықтары, кемшіліктері бар және экономикалық субъекті қызметінің нақты шарттарына байланысты қолданылуы мүмкін. Олардың мағынасы статистикалық бақылау қатары және берілген өнім түрі үшін түзу сызықтық тәуелділік теңдеуін жазу негізінде регрессия коэффициенттерін анықтауда.

Біздің көзқарасымыз бойынша, қазақстандық экономика жағдайында тәжірибеде ең қарапайым және қол жетерліктей қолданылатын болып шоттарды тексеру әдісі табылады. Ол әрбір шығыстардың түрін және оларды тұрақты және өзгермелі деп бөлуді бухгалтерия тарапынан тұрақты түрде бақылауды талап етеді. Шығындардың орташа шамасы өзгермелі шығындар үшін таңдалынады, ал тұрақты толық шығыстар тұрақты шығындар үшін анықталады. Шартты-тұрақты шығыстар 50/50 (яғни, олардың 50% тұрақты деп алынып, ал басқа 50% - өзгермелі ретінде танылады) қатынасымен бөлінеді және ол тәжірибеде шығындардың қозғалысын сипаттау мақсатымен оптималды шешім болып табылады.

Бұл әдіс шығыстардың өндіріс көлеміне қатысты субъективті жіктелуіне негізделеді. Мұндай жіктеме әрбір бухгалтердің жеке пікірі болып табылады және әртүрлі коммерциялық ұйымдардағы шығындар түрлерінің тәртібіне байланысты. Шоттарды тексеру әдісімен шығыстарды бағалау бірнеше таласты ой пікірлерден тұрады. Шоттарды тексеру әдісінің ерекше артықшылығы болып қарапайымдылық, бастапқы ақпаратқа жедел түрде қол жетерлік, есеп айырысулардың жылдам жүргізілуі табылады.

Шығындарды болжаудың қалған әдістерін қолдану нақты нәтижелерді алуға әкеледі, бірақ та көп уақытты, арнайы дайындалған маманның болуын талап етеді, есептемелерді жүргізуге шығындарды көбейтеді. Дегенмен де болжау нақтылығы жоғары болады, әсіресе сызықты және күрделі регрессионды талдауды қолданған кезде.

Жұмыста иллюстрация ретінде [5] мысал қарастырылған: А ұйымы жалпы құны 995 мың тг. тұратын шығаратын өнімнің 12 бірлігін өндіруге келісім-шарт жасасуға мүмкіндігі бар. Бұл келісім-шарт үшін толық өндірістік шығындардың түзу сызықты тәуелділік теңдеуі келесідей түрде көрінеді: $y = 546350 + 16583x$.

Бұл теңдеуге шығаруға жоспарланған өнім бірлігінің санын қойсақ, онда шығады $y = 546350 + 16583 \cdot 12$; $y = 745346$ тг. Осыдан, келісім-шарт бойынша мөлшерленген жалпы пайда 249,7 мың тг. құрайды (995 – 745,3).

Бұл мысал кез-келген экономикалық субъект жоғарыда аталған талдау әдістерін қолдана отырып, өзінің шығындары мен қаржылық нәтижелерін болжауға мүмкіндігін дәйектейді. Олар ұйымның әрі қарай дамуының стратегиялары мен тактикаларын өңдеу үшін және өндірістік шығындар деңгейінің өзгерісін бақылау үшін бірнеше келісім-шарт арасында таңдау жасау үдерісінде ерекше маңызға ие болады.

Жоғарыда келтірілгендер нақты бір экономикалық көрсеткіштердің шамасын болжау амалдарының әмбебаптығы коммерциялық ұйымдардың қызмет етуінің нысанына, көлеміне және түріне, олардың салалық жатқызылуына тәуелсіз айқын болып көрінеді. Сондықтан да талдаудың бұл тәсілдерін қолдану қазіргі таңда коммерциялық ұйымдар үшін өзекті бағыт болып табылады да, әртүрлі экономикалық жағдайларда шығындарды мен қаржылық нәтижелердің басқарудың таптырмайтын құралы ретінде өз қызметін әрі қарай атқаруда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лисицина Е.В. Статистический подход к коэффициентному методу в финансовом экспресс-анализе предприятия // Финансовый менеджмент, 2001, № 1. С. 16-18.
2. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: 4-е изд., перераб. и доп. — Минск: ООО «Новое знание», 2000. - 688 с.
3. Бригхем Ю., Гапенски Л. Финансовый менеджмент: Полный курс: В 2-х т. / Пер. с англ. под ред. В.В. Ковалева. - СПб.: Экономическая школа, 1999. Т.1. - 497 с.
4. Проблемы и перспективы развития прогнозного анализа. - <http://dipland.ru/rabota-problemi-i-perspektivi-razvitiya-pr>.
5. Анализ финансового состояния: методика и основные этапы. - <http://e-college.ru/xbooks/xbook063/book/part-008/page.htm>

8.22. ВНЕШНЕЕ ДАВЛЕНИЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ (EXTERNAL PRESSURE ON THE ORGANIZATIONAL CHANGES)

Г.Ж. Сыздыкбекова, Н. Машай
Университет «Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

Авторы, рассматривая эту статью, учитывали раскрыть те конкретные ситуации, которые происходят в «*бизнес-пространстве*». Данный термин употребляется в теоретической литературе и определяется авторами, как пространство, в котором происходят действие, планирование, контроль, управление, проектирование, продажи и изменение, в котором действующее лицо – предприятие, организация, компания и фирма.

Современные экономические циклы. Экономическим циклом называется чередование, повторение однотипных состояний экономики, называемых фазами цикла. Экономический цикл часто называют также «деловой цикл», «цикл деловой активности», «торгово-промышленный цикл», «бизнес-цикл». Фазы экономических циклов:

Кризис – Депрессия – Оживление – Подъём – Бум – Быстрый спад - Кризис.

В настоящее время в Международных бизнес-школах рассматривают экономический цикл периодичностью (точки кризиса) в 7-11 лет, которые характерны для циклов французского экономиста Клемана Жюгляра.

В циклах деловой активности выделяются четыре относительно чётко различимые фазы: пик, спад, дно (или «низшая точка»), подъём и тренд:

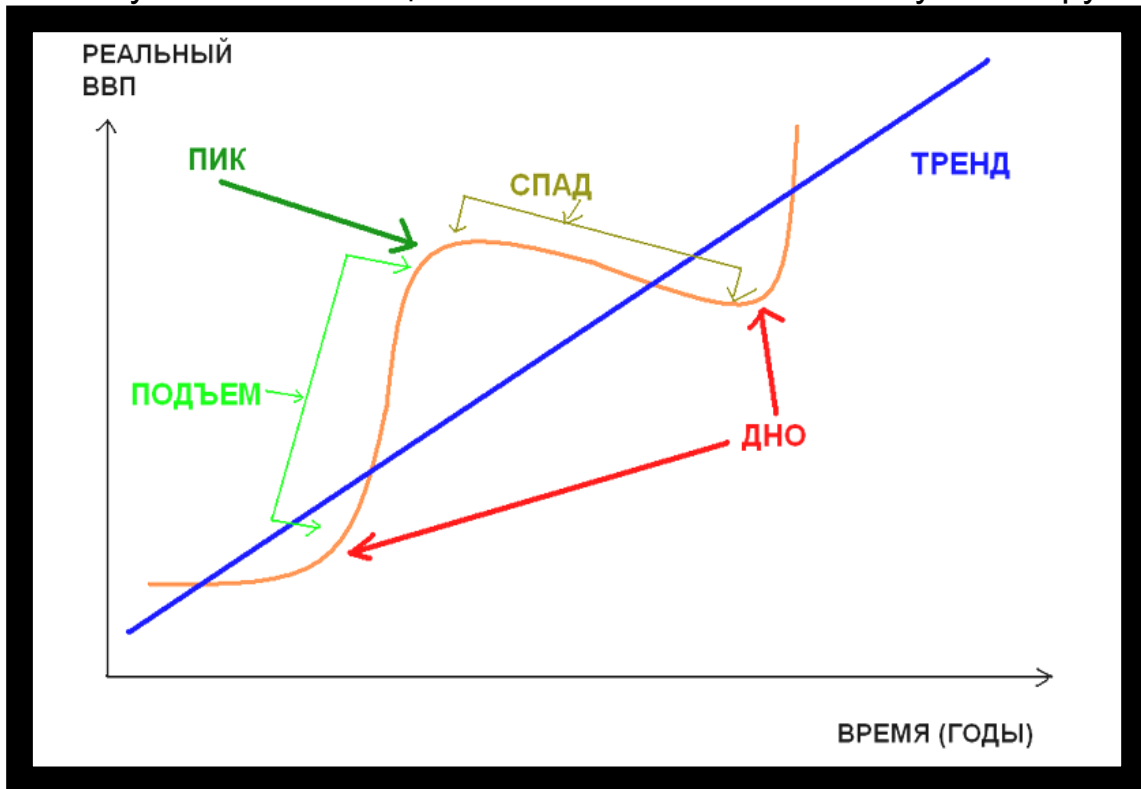
Подъём наступает после достижения низшей точки цикла (дна). Характеризуется постепенным ростом занятости и производства. Многие экономисты полагают, что данной стадии присущи невысокие темпы инфляции. Происходит внедрение инноваций в экономике с коротким сроком окупаемости. Реализуется спрос, отложенный во время предыдущего спада.

Пик или вершина цикла деловой активности, является «высшей точкой» экономического подъема. В этой фазе безработица обычно достигает самого низкого уровня либо исчезает совсем, производственные мощности работают с максимальной или близкой к ней нагрузкой, то есть в производстве задействуются практически все имеющиеся в стране материальные и трудовые ресурсы. Обычно, хотя и не всегда, во время пиков усиливается инфляция. Постепенное насыщение рынков усиливает конкуренцию, что снижает норму прибыли и увеличивает средний срок окупаемости. Возрастает потребность в долгосрочном кредитовании с постепенным снижением возможностей погашения кредитов.

Спад (рецессия) характеризуется сокращением объёмов производства и снижением деловой и инвестиционной активности. Вследствие этого увеличивается рост безработицы. Официально фазой экономического спада, или рецессией, считают падения деловой активности, продолжающиеся свыше трёх месяцев подряд.

Дно (депрессия) экономического цикла — это «низшая точка» производства и занятости. Считается, что данная фаза цикла обычно не бывает продолжительной. Однако история знает и исключения из этого правила. Великая депрессия 1930-х годов, несмотря на периодические колебания деловой активности, длилась 10 лет (1929-1939 гг).

Рисунок 1. Бизнес-циклы в экономике по Клеману Жюгляру

Тренд — долговременная тенденция в экономике, отражающая динамику деловой активности в обществе в течение длительного периода. Линия тренда имеет положительный наклон, следовательно, отражает общую тенденцию к экономическому росту, несмотря на то что в развитии экономики бывают и спады, как показано плавной линией. При исследовании цикличности объектом анализа становится динамика всех макроэкономических показателей, но в первую очередь изучают изменение величины реального ВВП.

Причиной экономического явления под названием «экономический кризис», или «крах», или «рецессия», или «быстрый и неожиданный спад» является предшествующий бум. Это не шутка и не метафора — ситуация всеобщего краха возможна только, если ей предшествовал всеобщий бум. Именно это отличает циклический кризис от обычных банкротств.

У подавляющего большинства предпринимателей в период экономического кризиса есть только одно желание — пересидеть, пережить кризис, дождаться, когда все нормализуется. Однако после кризисов бизнес-среда претерпевала значительные изменения.

Питер Ф. Друкер (Druker, 2000): ... Возвращение «нормального» хода дел всегда является пустой затеей, «нормальность» — это не более чем реальность вчерашнего дня. Задача предпринимателя не распространять вчерашние нормы на изменившуюся реальность сегодняшнего дня, а изменить бизнес, его поведение, установки и

ожидания, а также товары, рынки и каналы сбыта, чтобы они удовлетворяли требованиям новой реальности».

Современная бизнес-среда. Современный бизнес действует в постоянно изменяющейся внешней среде. Не существует ничего неподвижного. Сложность - важнейшая проблема, с которой сталкивается бизнес...

Один из известных специалистов в области стратегического менеджмента Дэвид Хасси (Hussey, 1999) в 1999 году определил следующие сложности в современной бизнес-среде:

* *Постоянно усиливающаяся конкуренция.* Мир стал более конкурентным, а конкуренция - более глобальной. Немногие компании могут сейчас позволить себе думать только о внутреннем рынке и, чтобы успешно соревноваться с глобальными конкурентами, они должны достигнуть такого же объема операций.

* *Новые технологии.* Только очень смелый аналитик возьмется предсказать точное направление развития новой технологии. Ясно, что путь, по которому развивается мир, будет изменяться под влиянием непрерывного совершенствования компьютеров, слияния телевизионных и телекоммуникационных технологий с компьютерными и появления новых продуктов и рынков.

* *Меньшие по размеру, более гибкие организации.* В силу требований конкуренции, с целью уменьшения издержек продолжится тенденция сокращения количества людей в организации с параллельным увеличением общего размера бизнеса. Гибкость остается единственным ключевым фактором выживания и развития.

* *Власть информации.* Десять лет назад нередко можно было услышать, что менеджер сетует на сложность принятия решения по причине недостатка информации. Сейчас более вероятно другое - информации так много, что сложно принять решение из-за необходимости собирать и использовать только уместную информацию.

* *Власть покупателей.* Ожидания потребителей продолжают расти, требуя все больше внимания к сервису и качеству.

* *Демографические тенденции.* В Америке и значительной части Европы наблюдается «старение» населения. Но для Африки и большей части Азии это нехарактерно. Для Европы следствием «старения» является сокращение количества выпускников школ, что опять-таки приводит к потребности в меньших по размеру организациях, о чем уже упоминалось выше. Также, исходя из того, что темпы роста населения в более бедных странах мира превышают темпы роста населения в более богатых, можно ожидать, что разрыв между богатыми и бедными в будущем станет более важным фактором.

* *Диверсификация персонала.* Потребность в изучении возможности достижения как можно более диверсифицированного

состава работников - тенденция, которой до настоящего времени не уделялось должного внимания. Традиционно среди менеджеров в США преобладали белые мужчины. Сейчас прогнозируют постепенное элиминирование этого превосходства, среди менеджеров станет больше представителей иных этнических групп, а также увеличится количество женщин-менеджеров. По мере движения в будущее для успешного управления будет требоваться гораздо большая гибкость и гораздо большая культура организации.

* *Сокращение жизненного цикла продукта.* Скорость технологических изменений продолжает увеличиваться. Одним из следствий этого является уменьшение жизненного цикла продукта. Этот факт имеет множество последствий для менеджмента, хотя бы только тем, что вызывает необходимость сокращать сроки подготовки в процессе разработки новых продуктов.

* *Новые альянсы.* Стратегические альянсы - громкие слова, появившиеся в речах президентов очень многих компаний в 90-х гг. Сытые по горло страхом остаться позади конкурентов в погоне за глобальными масштабами производства организации чаще ищут возможность вступить в альянс, чем пытаются купить компанию или основать новую, и без того тесной нише. Важным фактором стало не только заключение субдоговоров, потребность в гибкости привела к возникновению различных типов альянсов между покупателями и поставщиками. Менеджмент стратегических альянсов станет одной из главных проблем следующего десятилетия.

Жизненный цикл организации. Организации зарождаются, развиваются, добиваются успехов, ослабевают и в конце концов прекращают свое существование. Немногие из них существуют бесконечно долго, ни одна не живет без изменений. Новые организации формируются ежедневно. В то же время каждый день сотни организаций ликвидируются навсегда. Умеющие адаптироваться процветают, негибкие – исчезают. Какие-то организации развиваются быстрее других и делают свое дело лучше, чем другие. Руководитель должен знать, на каком этапе развития находится организация, и оценивать, насколько принятый стиль руководства соответствует этому этапу.

Именно поэтому широко распространено понятие о жизненном цикле организаций как о предсказуемых их изменениях с определенной последовательностью состояний в течение времени. Применяя понятие жизненного цикла, можно видеть: существуют отчетливые этапы, через которые проходят организации, и переходы от одного этапа к другому являются предсказуемыми, а не случайными.

Деления жизненного цикла организации на соответствующие временные отрезки предусматривает следующие этапы:

1. *Этап предпринимательства.* Организация находится в стадии становления. Цели являются еще нечеткими, творческий процесс

протекает свободно, продвижение к следующему этапу требует стабильного обеспечения ресурсами.

2. *Этап коллективности.* Развиваются инновационные процессы предыдущего этапа, формируется миссия организации. Коммуникации и структура в рамках организации остаются в сущности неформальными.

Рисунок 2. Жизненный цикл организации

3. *Этап формализации и управления.* Структура организации стабилизируется, вводятся правила, определяются процедуры. Упор делается на эффективность инноваций и стабильность. Органы по выработке и принятию решений становятся ведущими компонентами организации. Возрастает роль высшего руководящего звена организации, процесс принятия решений становится более взвешенным, консервативным. Роли уточнены таким образом, что выбытие тех или иных членов организации не вызывает серьезной опасности.

4. *Этап выработки структуры.* Организация увеличивает выпуск своих продуктов и расширяет рынок оказания услуг. Руководители выявляют новые возможности развития. Организационная структура становится более комплексной и отработанной. Механизм принятия решений децентрализован.

5. *Этап упадка.* В результате конкуренции, сокращающегося рынка организация сталкивается с уменьшением спроса на свою продукцию или услуги. Руководители ищут пути удержания рынков и использования новых возможностей. Увеличивается потребность в работниках, особенно тех, кто обладает наиболее ценными специальностями. Количество конфликтов нередко увеличивается. К руководству приходят новые люди, предпринимающие попытки задержать упадок. Механизм выработки и принятия решений централизован.

Графически основные этапы жизненного цикла организации представлены на рисунке 5. показано по восходящей линии создание, рост и зрелость организации, а также ее упадок, обозначенный ниспадающей кривой.

Слияния и поглощения. Слияния и поглощения (*Mergers and Acquisitions, M&A*) — класс экономических процессов укрупнения бизнеса и капитала, происходящих на макро- и микроэкономическом уровнях, в результате которых на рынке появляются более крупные компании взамен нескольких менее значительных.

Слияние — это объединение двух или более хозяйствующих субъектов, в результате которого образуется новая, объединённая экономическая единица.

Слияние форм — объединение, при котором слившиеся компании прекращают свое автономное существование в качестве юридического лица и налогоплательщика. Новая компания берёт под свой контроль и непосредственное управление все активы и обязательства перед клиентами компаний — своих составных частей, после чего последние распускаются.

Слияние активов — объединение с передачей собственниками компаний-участниц в качестве вклада в уставной капитал прав контроля над своими компаниями и сохранением деятельности и организационно-правовой формы последних, вкладом в данном случае могут быть исключительно права контроля над компанией.

Присоединение — в этом случае одна из объединяющихся компаний продолжает деятельность, а остальные утрачивают свою самостоятельность и прекращают существование, оставшаяся компания получает все права и обязанности ликвидированных компаний.

Поглощение — это сделка, совершаемая с целью установления контроля над хозяйственным обществом и осуществляемая путем приобретения более 30% уставного капитала (акций, долей, и т.п.) поглощаемой компании, при этом сохраняется юридическая самостоятельность общества.

С конца 1980-х годов широкую известность получила «теория гордыни» (*hubris theory*) Ричарда Ролла (Richard Roll, 1980), согласно которой поглощения компаний часто объясняются действиями

покупателей, убежденных в том, что все их действия правильны, а предусмотрительность безупречна. В результате они платят слишком высокую цену за достижение своих целей.

Теория агентских издержек акцентирует внимание на конфликте интересов собственников и менеджеров, которая существует, конечно же, не только в слияниях и поглощениях. Наличие собственных интересов может порождать у менеджмента особые мотивы слияний и поглощений, противоречащие интересам собственников и не связанные с экономической целесообразностью.

Можно выделить следующие основные мотивы слияний и поглощений компаний: стремление к росту, синергетический эффект (т.е., взаимодополняющее действие активов двух или нескольких компаний, совокупный результат которого намного превышает сумму результатов отдельных действий этих компаний. Одним из стимулов к слиянию может быть использование эффекта масштаба производства), диверсификация, «недооценка» поглощаемой компании на финансовом рынке, личные мотивы менеджеров, повышение качества управления, мотив монополии, мотив демонстрации оптимистических финансовых показателей в краткосрочном периоде.

Поглощение может применяться крупной компанией для того, чтобы дополнить свой ассортимент предлагаемых товаров, как более эффективная, по сравнению с постройкой нового бизнеса, альтернатива.

Стратегические и операционные изменения. *Стратегические изменения* связаны с организационной трансформацией. Они затрагивают масштабные, долгосрочные проблемные вопросы в рамках всей организации. Стратегические изменения, по сути, - это движение в будущее состояние, сформированное, как правило, на основе стратегического видения и возможности. Изменения затрагивают такие области, как предназначение и миссия организации, корпоративная философия организации относительно способов ее роста, качество, инновация, а также ценности, касающиеся людей, обслуживания потребителей и используемых технологий. Общее определение дополняется путем уточнения конкурентной позиции и стратегических целей для достижения и поддержания конкурентного преимущества и развития товаров/рынков. Эти цели поддерживаются корпоративной политикой в таких областях, как маркетинг, продажи, производство, разработка продукта и процесса, финансы и управление человеческими ресурсами.

Операционные изменения связаны с новыми системами, процедурами, структурами или технологиями, оказывающими непосредственный эффект на организацию рабочего процесса и бизнес-процесса в рамках части компании. Однако, чем масштабнее стратегические изменения, тем более сильное влияние на людей оказывают операционные изменения, поэтому они требуют не менее

серьезного внимания. Стратегические и операционные изменения, связанные с организационной трансформацией, следующие:

1. *Типы трансформационных стратегий*
2. *Изменения "Сверху вниз" по Джек Уэлчу и компании General Electric*
3. *Пять этапов трансформации организации по Дэвиду Ульриху и Ричарду Битти*
4. *Модель «Крещендо - омолаживания»*
5. *Схема трансформации Ива Доза и Хайнса Тенхайзера.*

По сути, именно первоначальные эмоциональные проявления исполнительных руководителей, отвергающих одни виды бизнеса и сразу «сердцем» принимающих другие, и есть ключевой момент при переходе к следующему этапу. Благодаря «переменам в эмоциональном контексте и становятся возможны последующие, более сложные изменения в стратегическом контексте», равно как и в организационном, потому что при таком положении дел исполнительные руководители могут «позволить децентрализованные развивающиеся инициативы».

Таким образом, процесс трансформации в целом, характеризуется чередованием всплесков концентрации энергии и периодов ее рассеивания до уровня незначительных, едва заметных пульсаций. Процесс трансформации можно назвать успешным в том случае, когда на смену корпоративному перевороту приходит продолжительное обучение и обновление организации.

Перемены и стабильность. В 1999 году Питер Фердинанд Друкер (Druker, 2000) публикует новую книгу «*Задачи менеджмента в XXI веке*» «*Management Challenges for the 21st Century*», в данной работе рассматривает перемены и стабильность в организации. Традиционно любая организация создается для стабильной и длительной деятельности. Поэтому всем существующим учреждениям, - будь то коммерческое предприятие, университет, больница или церковь, - для того чтобы воспринимать перемены как должное, придется сделать над собой усилие. У них нет другого выхода, кроме как научиться изменяться вместе с окружающим миром. Этим же фактом - ориентацией организации на стабильность и неизменность, - объясняется то сопротивление, которым встречают перемены практически все учреждения. Изменение традиционного учреждения есть, так сказать, оксюморон, т.е. сочетание противоположных по значению слов.

Таким образом, лидеры перемен, наоборот, созданы для изменений. Но и им нужна стабильность. Сотрудники должны знать, что происходит. Они должны знать, с кем работают. Они должны понимать, на что могут рассчитывать, в чем заключаются правила и система ценностей организации. Они не могут работать, если окружающая их среда непредсказуема и непонятна. Стабильность необходима также

за пределами организации. Ведь всем нам свойственно придавать большое значение длительным и проверенным временем отношениям. Чтобы иметь возможность быстро меняться, нужны тесные и длительные взаимоотношения с поставщиками и распространителями, тогда они смогут меняться вместе с вами.

Перемены и стабильность - это скорее два полюса, чем две противодействующие силы. Чем лучше организация приспособлена к политике перемен, тем сильнее она нуждается в установлении стабильности внутри себя и во внешней среде, тем сильнее ей требуется уравнивать быстрые изменения некоей неизменностью.

Например, в 2011 году в первом квартале в компании Motorola произошли перемены, компания разделилась на две самостоятельные компании: причина изменения стала работа с платформой Google Android, компания может увеличить развитие мобильного направления, работая на перспективу. Так, бывшие со-исполнительные директора, Санджай Джа (Sanjay Jha) будет руководить и развивать мобильное направление, а также разрабатывать устройства для дома. Эта компания будет владельцем бренда. Вторая компания – под руководством Грэг Браун будет заниматься телекоммуникационным оборудованием и корпоративными решениями. Название компании придется лицензировать.

Список литературы:

1. Друкер П.Ф. Менеджмент. - М.: Вильямс, 2010 – 704 с.
2. Минцберг Г. и др. Стратегический процесс. Концепции, проблемы, решения. – СПб.: Питер, 2001.
3. Поршнева А.Г. и др. Менеджмент: теория и практика в России. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2003.
4. Сыздыкбекова Г.Ж. «Управление изменениями в организации». Материалы IV научно-практической конференции молодых ученых «Современная экономика Казахстана: состояние и перспективы развития», КазУЭИМТ, - Астана: изд. ИПЦ КазУЭФиМТ, 2012. - С. 618-622
5. Сыздыкбекова Г.Ж. «Характеристика, виды и анализ инновации в образовательной сфере». Материалы VIII Республиканской учебно-методической конференции «Непрерывное экономическое образование: модернизация обучения и методического обеспечения», - Алматы: «Экономика», 2013. - С. 91-96
6. Сыздыкбекова Г.Ж. «Один из основных механизмов управления изменениями в компании». Сборник статей по материалам Межвузовской научно-теоретической конференции «Современные парадигмы развития управления в Казахстане», посвященной 80-летнему юбилею крупного ученого-экономиста профессора Бердалиева К.Б., - Алматы: Экономика, 2013. - С. 191-198.

7. Сыздыкбекова Г.Ж. «Стратегическое управление в образовательной и научно-исследовательской деятельности ВУЗа». Сборник тезисов "Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования: международная практическая конференция, посвященная 50-летию КазЭУ им. Т. Рыскулова", - Алматы: Экономика, 2013. – С. 161-165.

8. Сыздыкбекова Г.Ж. «Теоретическая концепция *change management*». Сборник материалов IV международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации», - Дубай (ОАЭ), Региональная Академия Менеджмента, 2017. – С. 139-148.

8.23. СТАТИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР И АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ КОЛИЧЕСТВЕННОГО СОСТАВА СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Л.И. Кашук

Инновационный Евразийский университет
(г. Павлодар, Казахстан)

Малое и среднее предпринимательство как важная составляющая современного производства во многом способствует поддержанию конкурентного тонуса в экономике, создает естественную социальную опору общественному устройству, организованному на принципах рынка, а также формирует новый социальный слой предпринимателей. Именно по этой причине развитие малого и среднего бизнеса в программных документах Республики Казахстан рассматривается как один из приоритетов ее развития

За годы рыночных реформ предпринимательский сектор республики занял заметное место в обществе. Достигнута главная стратегическая цель: возможность заниматься предпринимательством стала реальной и неотъемлемой частью конституционных прав граждан республики, для чего государством создаются необходимые условия.

Развитие малого и среднего бизнеса (МСБ) в Павлодарской области реализуется в контексте стратегических целей и задач государства с учетом его региональной специфики и за последние годы характеризовалось тенденциями роста объема выпускаемой продукции (работ и услуг), ростом численности занятых в данном секторе на фоне стабилизации и, в целом, устойчивого роста количества действующих субъектов малого и среднего предпринимательства (таблица 1).

Таблица 1 - Социально-значимые показатели развития сферы малого и среднего бизнеса Павлодарской области

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Количество активно действующих субъектов малого и среднего предпринимательства, тысяч единиц	28,9	31,67	30,54	33,78	33,95	44,34	44,0
Численность занятых в малом и среднем предпринимательстве, человек	129 353	115 034	110 144	116 101	123 527	132 106	129 788
Объем выпуска товаров, работ и услуг, млн. тенге	258 047	311 449	334 144	360 633	538 081	611 951	473 366

Примечание: таблица составлена автором на основе данных Департамента статистики Павлодарской области [1-8].

За последние годы с 2010 по 2015, включительно в сфере МСБ отмечается рост объема выпускаемой продукции более чем в 2 раза. В 2016 году по сравнению с 2015 годом объем выпускаемой продукции в сфере МСБ снижается на 23%. Тенденция роста объемов производства в сфере МСБ наблюдается на фоне тенденции относительно стабильного роста с 2010 по 2015 год количественного состава действующих субъектов малого и среднего предпринимательства и численности занятых в сфере МСБ. В 2016 году количество активно действующих субъектов МСБ, численность занятых и объем выпуска в сфере МСБ региона имеет тенденцию снижения по отношению к итогам 2015 года.

В период с 2010 по 2016 год рост численности занятых в малом и среднем не носит системного характера и в 2015 году (по отношению к 2010 году) составляет 2,3%. В 2016 году снижение количества субъектов МСБ обусловило снижение численности занятых в этой сфере до уровня 2010 года. Несмотря на это, отмечается рост доли занятых в данном секторе в общей численности населения Павлодарской области и в численности экономически активного населения региона (таблица 2), что является положительной тенденцией, свидетельствующей о повышении роли малого и среднего бизнеса в обеспечении занятости населения области. Однако данный показатель намного отстает от показателя в развитых странах (уровень занятости в МСП там составляет 50-70% экономически активного населения).

Таблица 2 - Динамика численности занятых в сфере малого и среднего бизнеса Павлодарской области

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Численность населения области, тысяч человек	746,1	747,0	749,0	752,8	755,8	756,6	759,2
Численность экономически активного населения, тысяч человек	440,7	441,1	439,2	440,0	441,3	439,6	441,1
Численность занятых в малом и среднем предпринимательстве, тысяч человек	129,35	115,03	110,14	116,1	123,53	132,1	129,8
Доля в общей численности населения, %	17,3	15,4	14,7	15,4	16,3	17,4	17,1
Доля в численности экономически активного населения, %	29,4	26,1	25,1	26,4	28,0	30,1	29,4

Примечание: таблица составлена автором на основе данных Департамента статистики Павлодарской области [1-8].

На начало 2017 года в области функционировало 43 997 субъектов малого и среднего предпринимательства, что составляет 3,71% от общего количества по республике (таблица 3).

Количество действующих субъектов МСП по сравнению с соответствующей датой предыдущего года в Республике Казахстан уменьшилось на 4,6%, в Павлодарской области на 0,6%, что значительно ниже общереспубликанского показателя, несмотря на существующее в 2016 году снижение в регионе количества субъектов МСБ.

Таблица 3 - Количество активных субъектов сферы малого и среднего бизнеса Павлодарской области по состоянию на 01.01 2017 года

	Всего	в том числе		
		юридических лиц малого и среднего предпринимательства	индивидуальных предпринимателей	крестьянских (фермерских) хозяйств
Республика Казахстан, единиц	1 185 163 100%	192 348 16,23%	813 482 68,64%	179 333 15,13%
Павлодарская область, единиц	43 997 100%	7 660 17,41%	32 856 74,68%	3 481 7,91%
Доля в общереспубликанском показателе, %	3,71	3,98	4,04	1,94

Примечание: таблица составлена автором на основе данных Департамента статистики Павлодарской области и Министерства национальной экономики РК [9, 10].

В структуре субъектов МСБ Павлодарской области доминирующей составляющей являются индивидуальные предприниматели – 74,68%. На долю юридических лиц малого и среднего предпринимательства приходится 17,41% и на долю

крестьянских (фермерских) хозяйств – 7,91%. Аналогичная тенденция формирования структуры субъектов МСБ характерна и Республике Казахстан, в целом. Следует отметить, что в отраслевом разрезе большинство действующих предприятий (36%) региона специализируются на оптовой и розничной торговле, ремонте автомобилей и мотоциклов.

Структурный анализ количества субъектов МСБ показывает, что в Павлодарской области, как и в республике в целом, преобладающей является доля индивидуальных предпринимателей. Более того по данному показателю регион превосходит республиканский уровень. Так в Павлодарской области по состоянию на начало 2017 года 74,68% от общего количества субъектов МСП приходилось на долю индивидуальных предпринимателей, что на 6% выше республиканского показателя.

В структуре активных субъектов Павлодарской области (таблица 4) очень низкая доля юридических лиц среднего предпринимательства – всего 0,9% от общего количества субъектов МСБ области. Аналогичная тенденция характерна и для республики в целом.

Данное обстоятельство во многом может быть отражением имеющей место ситуации, когда малый бизнес сознательно сокращает обороты чтобы не перейти в категорию среднего бизнеса, что в свою очередь обусловлено существующим стереотипом, что малый бизнес имеет больше льгот и преимуществ, чем средний бизнес. Более того, у предпринимателей имеется больше информации о поддержке малого, нежели среднего бизнеса.

В соответствии с данными таблицы 4 в общем количестве юридических лиц - субъектов малого и среднего бизнеса в области на долю малых предприятий приходится 99,1%. Такая же тенденция характерна и для территорий региона, более того в областном центре - городе Павлодаре - данный показатель выше общеобластного – 99,26%.

Таблица 4 - Структурные показатели зарегистрированных юридических лиц сферы малого и среднего бизнеса Павлодарской области

Города и районы области	Всего юридических лиц–субъектов МСБ	В том числе	
		малые	средние
Павлодарская область - всего	10 889 / 100%	10 796 / 99,1%	93 / 0,9%
г. Павлодар	8058 / 100%	7 999 / 99,26%	59 / 0,73%
г. Аксу	264 / 100%	260 / 98,48%	4 / 1,52%
г. Экибастуз	2 008 / 100%	1 985 / 98,85%	23 / 1,15%
Актогайский район	29 / 100%	28 / 96,55%	1 / 3,45%
Баянаульский район	84 / 100%	84 / 100%	0%
Железинский район	59 / 100%	58 / 98,3%	1 / 1,7%
Иртышский район	54 / 100%	52 / 96,3%	2 / 3,7%
Качирский район	65 / 100%	64 / 98,46 %	1 / 1,54
Лебяжинский район	21 / 100%	21 / 100%	0%

Города и районы области	Всего юридических лиц–субъектов МСБ	В том числе	
		малые	средние
Майский район	32 / 100%	32 / 100%	0%
Павлодарский район	107 / 100%	107 / 100%	0%
Успенский район	36 / 100%	36 / 100%	0%
Щербактинский район	72 / 100%	70 / 97,2 %	2 / 2,8%

Примечание: таблица составлена автором на основе данных Департамента статистики Павлодарской области и Министерства национальной экономики РК [9, 10].

В целом, обобщая вышеизложенное, следует отметить, что сектор малого и среднего предпринимательства в Павлодарской области недостаточно развит, продолжая оставаться слабо диверсифицированным. Сокращение количества субъектов малого и среднего бизнеса сопровождается сокращением вклада данного сектора в ВРП региона, которое и так является незначительным (таблица 5). Для сравнения в развитых странах мира вклад малого бизнеса в ВВП достигает от 43% (Канада) до 57% (Германия).

Таблица 5 - Вклад сектора малого и среднего бизнеса в ВРП Павлодарской области (на 01.10.)

Показатели	2013	2014	2015	2016
ВРП области, млрд. тенге	1 067,7	1 190,4	1 254,8	1 348,4
Объем выпуска продукции МСП, млрд. тенге	360,6	538,1	611,9	473,3
Доля выпуска продукции МСП в ВРП, %	33,8	45,2	48,7	35,1

Примечание: таблица составлена автором на основе данных Департамента статистики Павлодарской области и Министерства национальной экономики РК [9, 10].

Список литературы:

1. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2010.
2. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2011.
3. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2012.
4. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2013.
5. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2014.

6. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2015.

7. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области, № 12, г. Павлодар, 2016.

8. Департамент статистики Павлодарской области. Социально-экономическое развитие Павлодарской области (краткий статистический бюллетень) г. Павлодар, 2017.

9. Мониторинг количества действующих субъектов малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан: Министерство национальной экономики республики Экспресс-информация № 37-З/35 от 16 января 2017г. Электронный ресурс: www.stat.gov.kz.

10. Социально-экономическое развитие Павлодарской области (Краткий статистический бюллетень), г. Павлодар, январь 2017г. Электронный ресурс: www.stat.gov.kz/pavlodar.

8.24. КАЧЕСТВО ПРОДУКЦИИ – КАК ОСНОВА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Л.С. Нурпеисова, А.Б. Заманбекова, Н.С. Нурпеисова

Казахский Университет Международных Отношений и
Мировых Языков имени Абылай хана

М.А. Иманбекова, К.К. Джампеисова

«Университет «Туран»

(г. Алматы, Казахстан)

Рыночная экономика предъявляет принципиально иные требования к качеству выпускаемой продукции. В современном мире выживаемость любой фирмы, ее устойчивое положение на рынке товаров и услуг определяются уровнем конкурентоспособности. Качество продукции — это совокупность ее свойств, характеризующих степень пригодности этой продукции для использования по назначению. Качество продукции выпускаемой данным предприятием, должно отвечать государственным стандартам и техническим условиям, а также превосходить качество продукции конкурирующих организаций.

Качество продукции — это основной показатель конкурентоспособности выпускаемой продукции и предприятия. [1, с. 10].

Качество продукции, ее технический уровень оценивается путем сопоставления технико-экономических показателей изделий с лучшими отечественными и зарубежными образцами, а также с изделиями

конкурирующих организаций. При этом оценка проводится по основным технико-экономическим показателям, характеризующим важнейшие свойства изделий. С одной стороны, конкурентоспособность определяется качеством товара, а с другой стороны, его ценой. Большое влияние на конкурентоспособность оказывают также мода, реклама, имидж предприятия, ситуация на рынке. Поэтому, конкурентоспособность – это очень важный критерий, характеризующий возможность фирмы существовать на рынке. В общем смысле слова конкуренция означает соперничество в любой сфере деятельности. С экономической точки зрения, она означает состязание между любыми экономическими, рыночными субъектами; борьбу за рынки сбыта товаров с целью получения более высоких доходов, прибыли, других выгод.

Как известно из экономической литературы «конкурентоспособность любой продукции влияет на несколько основополагающих факторов, представляющих инструмент продвижения товаров на рынок - это качество продукции, цена и реклама» [1, с. 12]. Соответственно, одним из условий развития предприятия в современных условиях является эффективное управление названными инструментами. При равноценности качества продукции важной составляющей конкурентоспособности выступает цена, которая в свою очередь зависит от себестоимости продукции. Однако, цена может не оправдать качество продукта, так как в современном мире самый главный фактор - это деньги, так как каждый произведенный товар или услуга является новым маркетинговым решением, принимающая с расчетом на выгоду.

В современной теории маркетинга конкурентоспособность товара характеризуется следующими показателями:

- показатели полезности (эффект от использования);
- затраты на потребление, техническое обслуживание, ремонт, утилизацию;
- показатели конкурентоспособности предложения.

Сегодня, особенно в условиях развития предприятий в Казахстане, одним из наиболее актуальных проблем в области качества является производство востребованной качественной продукции, которое бы соответствовало запросу большинства потребителей на рынке. Отечественные предприятия сегодня ориентированы производить и поставлять на рынок, лишь ту продукцию, которая ориентирована на получение краткосрочной прибыли, т.е. разовой низкопробной продукции, в связи, с чем концепция развития продукта не принимается во внимание вообще. Помимо этого, вещь должна ломаться, чтобы обеспечивать работой заводы и сервисы, чтобы на запчастях можно сделать сверхдоходы. К примеру, производство чернил для принтера, где количество чернил, остающееся в принтере, измеряется микрочипом, который отключает

печать при достижении чернилами определённого порога. Производители больше зарабатывают на продаже чернил, чем на продаже самих принтеров, так что они настраивают микрочипы так, чтобы обеспечивать поток доходов. Другим, более ярким примером может служить производство автомобилей. Модели нового года едва ли отличаются от года предыдущего, но каждый год автопроизводители стремятся представить на рынке что-то новое. В результате, запчасти для более старых машин всё труднее найти. Производители не хотят продавать вам запчасти, они хотят продать вам новое авто.

Есть ещё так много разных товаров, которые созданы, чтобы изнашиваться и ломаться. Однако приложив некоторые усилия, вполне можно избежать покупки таких легко выходящих из строя товаров, или справиться с их недостатками.

Для того, оценить факторы конкурентоспособности современного бизнеса необходимо четко определить роль и механизмы обеспечения качества продукции в развитии предприятия.

Категория «качество», причем не только продуктов и услуг, но, в первую очередь, бизнес-процессов и системы управления организации, — ключевой фактор достижения конкурентных преимуществ. Качество имеет решающее значение при удовлетворении требований и ожиданий потребителей, партнеров, акционеров и других заинтересованных лиц. Сегодня многие компании, осознавая важность фактора качества в конкурентной борьбе как на внутреннем, так и на мировом рынке, разрабатывают собственные программы улучшения качества. Национальные премии в области качества - это механизм, использование которого помогает компаниям понять и принять философию качества [2, с. 48].

В истории национальных наград за качество ключевую роль играют три широко известные и признанные во всем мире премии:

- премия Деминга - японская награда за успешную разработку и применение методов управления качеством в масштабах всей компании;

- национальная премия по качеству Малкольма Болдриджа, критерии которой сформировали философию не только американского, но мирового бизнеса последних лет;

- Европейская премия по качеству - образец взаимовыгодного сотрудничества организаций Европы под эгидой Европейского фонда управления качеством.

Успех премий выражается в улучшении показателей деятельности и повышении конкурентоспособности компаний. Этот факт привлек внимание к премиям со стороны бизнес сообщества. Во многих странах были учреждены собственные программы качества на базе ведущих мировых премий. Один из ярких примеров применения критериев премии М. Болдриджа для разработки национальной программы качества — Японская премия по качеству.

Конкурентоспособность любого государства непосредственно зависит от качества предпринимательской деятельности и делового климата страны. Для выявления ключевых факторов развития бизнеса и выработки соответствующих политик, в мировой практике принято анализировать состояние малого и среднего бизнеса (далее МСБ), так как данный фактор — это стержень устойчивого гражданского общества и от его развития зависит благосостояние всех стран и Казахстана в том числе.

Для того чтобы править в рыночных условиях, никакие инвестиции не спасут предприятие, если оно не сможет обеспечить конкурентоспособность своей продукции, которая включает в себя цену и качество, отвечающие запросам потребителей, соответствие требованиям по безопасности и охране окружающей среды, сроки поставок и сроки гарантий, организацию технического обслуживания, авторитет изготовителя, стоимость эксплуатации и другие слагаемые.

Кроме основы конкурентоспособности выпускаемой продукции, «качество» является определяющим фактором и на этапе создания предприятия, когда оно еще не выпускает продукцию. Чтобы организовать собственное предприятие, например, — ателье по шитью рубашек или мастерскую по изготовлению стульев, надо взять ссуду в банке. Для этого нужно составить убедительный для банка бизнес-план, в котором будет обоснована ваша способность вернуть ссуду. Поэтому вам обязательно придется определиться с качеством: какие и для кого вы собираетесь делать стулья или шить рубашки, чтобы обеспечить их реализацию на рынке. От качества будущей продукции зависит также, какие нужно будет закупать материалы и оборудование, а, значит, зависит и величина необходимой ссуды. Абсолютно качественных товаров не существует. Это не значит, что мы производим некачественные товары, это принцип производства постоянно получать прибыль от продуктов, которые мы производим. То есть, таким образом, мы будем получать прибыль не только от продажи так и от замены запчастей, например: от замены картриджей.

Одной из главных проблем, препятствующих развитию малого и среднего бизнеса, это отсутствие финансовых ресурсов для обеспечения инвестиционных потребностей малого среднего бизнеса. Особенно остро стоит вопрос нехватки кредитных ресурсов у предпринимателей реального сектора.

С точки зрения банков второго уровня (БВУ) МСБ относится к непривлекательным секторам финансирования. Суммы кредитов, выдаваемых МСБ, составляют около 20% от общего кредитного портфеля БВУ. Структура распределения кредитных средств за последние несколько лет:

1. Торговля – около 40% (наиболее привлекательные клиенты БВУ);

2. Строительство – 16% (последствия мирового финансового кризиса);
3. Промышленность – 10%;
4. Сельское хозяйство – 5% (высокие риски из-за сезонности бизнеса);
5. Транспорт и связь – 2,5%

Для решения вышеперечисленных проблем реализуется государственное финансирование посредством Стабилизационной программы в рамках Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию страны на 2010-2014 годы и «Дорожной карты бизнеса - 2020». [3, с. 12].

В рамках этой программы предусматривается оказание поддержки в виде субсидирования процентной ставки по новым и действующим кредитам БВУ, гарантирование кредитов банков БВУ, развитие необходимой производственной инфраструктуры, оказание сервисных услуг и подготовка и переподготовка кадров, а также предоставляется финансовая и нефинансовая поддержка начинающим предпринимателям.

В целом, в сравнении с зарубежными странами мира бизнес климат Республики Казахстана оценивается на среднем уровне. МСБ в Казахстане развивался без заметного роста в производственных направлениях, с низкой конкурентоспособностью продукции и инвестиционной привлекательности сектора.

Основной задачей каждой организации (предприятия) является качество производимой продукции и предоставляемых услуг. Успешная деятельность предприятия должна обеспечиваться производством продукции или услуг, которые:

- отвечают четко определенным потребностям, сфере применения или назначения;
- удовлетворяют требованиям потребителя;
- соответствуют применяемым стандартам и техническим условиям;
- отвечают действующему законодательству и другим требованиям общества;
- предлагают потребителю продукцию по конкурентоспособным ценам;
- направлены на получение прибыли.

Политика в области качества может быть сформулирована в виде принципа деятельности предприятия или долгосрочной цели и включать:

- улучшение экономического положения предприятия;
- расширение или завоевание новых рынков сбыта;
- достижение технического уровня продукции, превышающего уровень ведущих предприятий и фирм;

- ориентацию на удовлетворение требований потребителя определенных отраслей или регионов;
- улучшение важнейших показателей качества продукции;
- снижение уровня дефектности изготавливаемой продукции.

Управление качеством продукции должно осуществляться системно, т.е. на предприятии должна функционировать система управления качеством продукции, представляющая собой организационную структуру, четко распределяющую ответственность, процедуры, процессы и ресурсы, необходимые для управления качеством. В последние годы широкое распространение получили стандарты ИСО серии 9000, в которых отражен международный опыт управления качеством продукции на предприятии. В соответствии с этими документами выделяется политика в области качества – непосредственно система качества, включающая обеспечение, улучшение и управление качеством продукции.

Необходимо рассмотреть вопросы поддержки МСБ со стороны крупных системообразующих предприятий Казахстана по примеру развитых стран, данные предприятия могут стать основой, вокруг которых может развиваться МСБ[4, с.78] Государственная Программа ФИИР может придать новый импульс процессу модернизации и диверсификации экономики и развития не сырьевых отраслей, с мультипликацией новых бизнес возможностей для МСБ. А также, в соответствии с мировой практикой необходимо четко разделить малый бизнес и среднее предпринимательство. Так как они решают совершенно разные задачи, у них разные объемы финансирования, и потребности. Для малого бизнеса необходимо выполнить социальную функцию и сохранить за ними существующие льготные режимы. Системные и комплексные меры государственной политики должны быть направлены на развитие средних предприятий способных играть особую роль в диверсификации экономики, применяющие новые производственные и управленческие технологии, ориентированные на экспорт или на замещение импорта. Все это в будущем может ориентировать отечественные предприятия на производство качественной и востребованной на внутреннем и внешнем рынках продукции.

В заключении мы хотим сказать, что бизнес рождается и живёт своим качеством и умирает, когда оно становится не нужным. В результате качество становится абсолютно неопределённым понятием. Здесь также налицо противоречие со здравым смыслом, ибо если продукция существует, то у нее есть вполне определённые характеристики, независимо от удовлетворения чьих-то потребностей. Дело в том, что качество, взятое само по себе, без контекста, является нейтральным понятием. Оно не характеризует вещь ни с плохой, ни с хорошей стороны. Говорим же мы о плохом (низком) или хорошем (высоком) качестве. Положительное или отрицательное отношение к

качеству продукции проявляется у потребителей и зависит от уровня качества этой продукции, от того, какие у нее свойства и характеристики. Весьма определенно по этому поводу высказался еще Шекспир в «Гамлете»: «...сами по себе вещи не бывают ни хорошими, ни плохими, а только в нашей оценке» [5, с. 49].

Современная рыночная экономика предъявляет принципиально иные требования к качеству выпускаемой продукции. В настоящее время выживаемость любой фирмы, ее устойчивое положение на рынке товаров и услуг определяются уровнем конкурентоспособности. В свою очередь конкурентоспособность связана с двумя показателями – уровнем цены и уровнем качества продукции. Причем второй фактор постепенно выходит на первое место. Производительность труда и экономия всех видов ресурсов уступают место качеству продукции.

В условиях глобализации рынков качество продукции и услуг выступает не только составляющей конкурентоспособности производителя, но и является необходимым условием успешного функционирования предприятий. Поэтому главной ориентацией бизнеса должно стать направление к постоянной адаптации и совершенствованию современных методов и моделей управления качеством продукции для того, чтобы как можно лучше обеспечить показатели конкурентоспособности предприятия по отношению к другим субъектам хозяйствования. Успех деятельности каждого предприятия-товаропроизводителя оценивается уровнем эффективности производства – то есть уровнем удовлетворения потребностей населения при наименьших затратах с обеих сторон. А определяющей характеристикой общественных потребностей является качество продукции. Именно оно в условиях конкуренции является главным стимулом привлечения внимания потребителя. Качество – залог успешной деятельности и процветания любого предприятия, особенно предприятий легкой промышленности, выпускающих продукцию для миллионов людей. Концепция национальной политики Казахстана в области качества продукции и услуг совершенно справедливо подчеркивает, что главной задачей отечественной экономики является рост конкурентоспособности за счет роста качества.

Качество – это авторитет фирмы, увеличение прибыли, рост процветания, поэтому работа по управлению качеством фирмы является важнейшим видом деятельности для всего персонала, от руководителя до конкретного исполнителя.

Качество продукции – важнейший показатель деятельности предприятия. Повышение качества продукции в значительной мере определяет выживаемость предприятия в условиях рынка, темпы научно-технического прогресса, рост эффективности производства, экономию всех видов ресурсов, используемых на предприятии. Рост

качества продукции – характерная тенденция работы ведущих фирм мира.

Таким образом, категория «качество» является одним из основных элементов успешного развития всех форм бизнеса. Именно данная категория определяет основные направления разработки стратегии предприятия и формирует имидж современного успешного производителя. Кроме того, «качество» оказывает влияние на формирование дохода не только отдельного предприятия, но и государство, стимулируя развитие экспортного потенциала страны. Одним из направлений стимулирования развития бизнеса.

То есть, больше преимуществ дает использование премий бизнеса в роли инструмента качества. И во многих странах модели премий действительно заняли достойное место в арсенале бизнеса. Кроме основы конкурентоспособности выпускаемой продукции, качество является определяющим фактором и на этапе создания предприятия, когда оно еще не выпускает продукцию.

В целом, в борьбе за конкурентное преимущество, особенно на международном рынке, предприятия часто используют методы защиты коммерческих секретов, что затрудняет мониторинг коммерческой деятельности конкурентов, повышая тем самым продвижение своего товара на рынок, доступного для потребителя по ценовым критериям и имеющего положительные качественные показатели.

Список литературы:

1. Стандартизация и управление качеством продукции: учебник для ВУЗов / В.А. Швандар, В.П. Панов, Е.М. Купряков и др.; под ред. Проф. В.А. Швандара. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 487 с.
2. Огвоздин В. Ю. «Управление качеством. Основы теории и практики»: Учебное пособие, 6-е издание, М., Изд. «Дело и Сервис», 2009, 304 с.
3. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию страны на 2010-2014 годы и «Дорожной карты бизнеса - 2020» // Электронный ресурс: официальный сайт Президента Республики Казахстан www.akorda.kz
4. Гличев А.В. Очерки по экономике и организации управления качеством продукции. // Стандарты и качество. – 2003.
5. Немирова Г.И. Сбалансированное и экономически безопасное развитие региона в едином таможенном пространстве в посткризисный период // Вестник ОГУ. 2012. – № 1. – С. 111-117.
6. Шекспир У. Гамлет, принц датский // Электронный ресурс: <http://briefly.ru/shekspir/gamlet/>.

8.25. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

С.Р. Калмагамбетова, Н.Т. Сейткалиева, Х. Иса
С. Бәйішов атындағы Ақтөбе Университеті
(Ақтөбе қ., Қазақстан)

Қазақстан Республикасы бірінші орынға адам факторын, тұрғындардың жағдайын, адамдар денсаулығын, жанұяға қамқорлығын қоя отырып әлеуметтік – бағытталған экономика құруға ұмтылады. Тұрмысы төмен отбасыларының өмір сүру деңгейін жақсарту, олардың әлеуметтік қорғалуын қазіргі заманғы әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескере отырып оңтайландыру жөніндегі шараларды жүзеге асыру үшін ұйымдық, құқықтық, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды қалыптастыру – бағдарламаның негізгі мақсаты болып табылады.

2017 жылғы 31 қаңтарда Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауы жарияланды.

Онда бес негізгі басымдығы аталған. Олар экономиканың әлемдік өсімінің орта деңгейден жоғары қарқынын қамтамасыз етуге және 30 озық елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерілеуге лайықталған.

Бірінші басымдық – экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы.

Екінші басымдық – бизнес-ортаны түбегейлі жақсарту және кеңейту.

Үшінші басымдық – макроэкономикалық тұрақтылық.

Төртінші басымдық – адами капитал сапасын жақсарту.

Бесінші басымдық – институционалдық өзгерістерге, қауіпсіздікке және сыбайлас жемқорлықпен күреске қатысты.

Төртінші басымдықтың үшінші бөлімі әлеуметтік қамтамасыз ету саласына қатысты.

Мұнда тапсырма бойынша 2017 жылғы 1 шілдеден бастап 2,1 миллион зейнеткер үшін зейнетақы 2016 жылғы деңгейден 20%-ға дейін арттырылады. Бұдан бөлек, базалық зейнетақы тағайындау 2018 жылғы 1 шілдеден бастап жаңа әдістеме бойынша жүзеге асырылады. Оның көлемі зейнетақы жүйесіне қатысу өтіліне байланысты белгіленеді. Осы өсімнің барлығы 2018 жылы базалық зейнетақының жаңа мөлшерін 2017 жылмен салыстырғанда 1,8 есе арттыруға мүмкіндік береді. Елімізде жыл сайын 400 мыңға жуық бала туады, бұл – 1999 жылғы деңгейден 2 есе дерлік жоғары. Мұндай жақсы үрдісті алдағы уақытта да сақтау керек. Сонымен бірге 2017 жылғы 1 шілдеден бастап бала туғанда берілетін бір реттік жәрдемақы көлемі 20%-ға өсіріледі.

Ең төменгі күнкөріс шегін де қайта қарастыру керек. Ол қазақстандықтардың нақты тұтынушылық шығыстарына сәйкес келуге тиіс деп атап өтті. Бұл қадам 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап базалық зейнетақы, мүгедектерге және асыраушысынан айрылған отбасыларға арналған жәрдемақы, мүгедек бала тәрбиелеп отырғандарға берілетін атаулы көмек пен жәрдемақы көлемін 3 миллион адам үшін өсіруге мүмкіндік береді.

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап атаулы әлеуметтік көмек көрсету шегін ең төменгі күнкөріс шегінің 40%-ынан 50%-ға дейін өсіріп, оның жаңа форматын енгізу керектігі қарастырылған.. Бұл ретте жұмыс істеуге қабілетті адамның бәрі тек жұмыспен қамту бағдарламасына қатысу шарты арқылы ғана қолдауға ие болуға тиіс делінген [1].

Қазақстан Республикасындағы халықты әлеуметтік қорғау жүйесін арттыруға байланысты төмендегі басым міндеттерді шешу қарастырылған:

- Қазақстан Республикасының халықты әлеуметтік қорғау жөніндегі тұжырымдамасының шарттарын іске асыру;
- Еңбекке қабілетсіз азаматтар мен халықтың тұрмысы аса төмен топтарының өмір сүру деңгейін көтеру және тұрақтандыру;
- Әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік кепілдіктерін қамтамасыз ету;
- Тұрмысы төмен топтарын әлеуметтік қолдау жүйесін дамыту;
- Тұрғындардың тұрмысы төмен отбасыларының нақты жағдайлары және олардың өмір сүру деңгейінің сапасын жақсарту жөніндегі шаралар турасында хабардар болуын қамтамасыз ету;
- Әлеуметтік салада құқықтық қатынастардың тиімділігін арттыру, қоғамдық өмірге, әлеуметтік қамтамасыз етуге белсене қатысу;
- Күнкөріс деңгейін есептеудің маңыздылығы бойынша бағыттарды жасау, көрсетілген көмектің атаулылық бағдарламасын нақтылау;
- Денсаулық сақтау, білім, мәдениет, спорт салаларында көрсетілетін қызметке қол жетушілікті жеңілдетуге бағытталған шаралар жүйесін жүзеге асыру үшін алғы шарттар жасау;
- Облыстық әлеуметтік-экономикалық даму процесінде әлеуметтік көмекті ұйымдастыруда, экономикалық тиімді модельдерді енгізу және дамытуда, әлеуметтік қызмет көрсету саласында мәліметтер базасын құруда тұрмысы төмен азаматтарды тең жағдайлар мен мүмкіндіктермен қамтамасыз ету жөнінен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың, кәсіпорындар мен басқа да өндіріс орындары басшыларының іс-әрекеттерін үйлестіру.

Халықты әлеуметтік қорғаудың 2014-2017 жылдарға арналған кешенді бағдарламасы:

- Барлық әкімшілік атқарушы билік органдарын, аудандық, қалалық басқармаларды, қайырымдылық, коммерциялық және басқа да қоғамдық ұйымдарды, бюджеттен тыс әлеуметтік саясатты іске асыру саласына қосуға;

- Өртүрлі қаржы көздерінен жинақталған қаржы ресурстарын халықты әлеуметтік қолдаудың басымды бағыттарына шоғырландыруға;

- Мұқтаж азаматтарға бір мезгілде бірнеше көмек түрлерін беру мүмкіндігіне (ақшалай, жеңілдік немесе қызмет түрінде);

- Бюджеттен тыс көздерден тартылған қаржылар есебінен халыққа әлеуметтік көмек берудің қосымша нысандарын белгілеу кезінде аумақтық атқарушы билік органдарының дербестігін көрсетуге арналған [2].

Халықты әлеуметтік қорғау шаралары кешенді бағдарламасының негізгі мақсаттары мен міндеттері бойынша кешенді бағдарлама төмендегідей бөлімдерден тұрады:

1. «Аға ұрпақ» бағдарламасы.

Ұсынылып отырған іс-шаралар қарттарға қатысты қарым-қатынаста стратегияны белгілеуге, аға ұрпақ өкілдерінің қорғалуы мен кепілдіктерін күшейтуге, аға ұрпақ арасында өткізіліп жүрген қазіргі заманғы саясатты іске асыруға бағытталған қолданыстағы құқықтық нормаларды жұмылдыруға бейімделген.

Әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу жөнінде түрлі деңгейдегі мекемелер мен қызметтердің басшыларын күш-жігерін үйлестіру жөніндегі міндеттер белгіленген.

Қарттардың денсаулығын жақсартуға, оларға алдын-ала емдік көмек көрсетуді қамтамасыз етуге бағытталған шаралар анықталған.

Аға ұрпақ өкілдерінің әлеуметтік қорғалуын ұйымдастыру, әлеуметтік қызмет көрсету бойынша мүмкіндіктерді кеңейту жөніндегі практикалық шаралар берілген.

Қысқа дайындық, әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің материалдық-техникалық базасын нығайту жөніндегі шаралар да ескерілген.

Қарт кісілерге әлеуметтік-тұрмыстық көмек көрсету мәселелерін шешуге түрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдарды, демеушілерді тарту жоспарланған.

Аз қамтамасыз етілген зейнеткерлерді, мүгедектерді, жалғызбасты қарттарды шефтік көмекке алу практикасын жаңарту көзделген [3].

2. «Әйелдердің, балалардың және жасөспірімдердің денсаулығын қорғау» бағдарламасы.

Жасалған іс-шаралар әйелдердің денсаулығына назар аударуды күшейтуі, бірінші кезекте жұмыс істейтін әйелдердің денсаулығын қорғау жөніндегі заңдылықты іске асыруды қамтамасыз етуі, еңбекті, аналық міндеттерді есепке ала отырып өмірі мен денсаулығын қорғау бойынша әйелдердің құқығын қамтамасыз етуге бақылау орнатуды енгізуі тиіс.

Қарқынды оқытудың оқушылардың денсаулығына әсер ететін зерттеу жөніндегі жұмыстарды жалғастыру, директорларды, оқу ісінің

меңгерушілерін, мұғалімдерді оқу-тәрбиелік режим гигиенасы бойынша оқытуды ұйымдастыру қарастырылған.

Тұрғындадың аз қамтамасыз етілген топтарына атаулы әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі ережелерге, «Республикалық бюджет туралы» Заңда тиісті кезеңге белгіленген айлық есептік көрсеткіштерге сәйкес атаулы әлеуметтік көмектің мөлшері анықталған. Мұқтаждардың жұмыспен қамтылуына жәрдемдесу, жұмыссыз әйелдерге өз істерін ұйымдастыру үшін әдістемелік және қаржылық көмек беруде артықшылық құқықтар беру жөнінде бірқатар шаралар жасалған.

Жыл сайын ең кемі 800 әйелді кәсіби даярлау, қайта даярлықтан өткізу, біліктілігін көтеруді қамтамасыз ету қарастырылған.

Балаларды тәрбиелеу мен тазалық жағынан оқыту, психологиялық қолдау жөнінде практикалық іс-шаралар берілген.

3. «Жетім балалар» бағдарламасы.

Кешенді іс-шаралар әлеуметтік жетімдікті ескертуге, жетім балаларға атаулы көмек көрсетуге және оларды дербес өмірге дайындауға бағытталған.

Берекесіз отбасыларымен жұмысты ұйымдастыру жөнінде іс-шаралар бекітілген.

Тәуекелшіл топтың балаларын анықтау, психологиялық-педагогикалық зерттеулер жүргізу, психологтар мен әлеуметтік педогогтардың кеңес беру қызметтерін көрсету жөнінде шаралар жоспарланған.

Жетім балаларды сауықтыру, медициналық қызметпен қамтамасыз ету, сәбилер үйінде тәрбиеленіп жатқан балаларды диспансерлеу, облыстық балалар ауруханаларында, облыстан тысқары жерлердегі клиникалық орталықтарды жетім балаларға мамандандырылған медициналық көмек көрсету жөніндегі шаралар жүйесі жасалған.

Бөлімге балаларды мемлекеттік қолдау мекемелерінің материалдық базаларын нығайту, жетім балаларды кәсіби даярлау және еңбекке орналастыру, құқықтық қорғау, сондай-ақ, оларға атаулы көмек беру жөніндегі нақты шаралар енгізілген.

4. «Дарынды балалар» бағдарламасы.

Аталған бөлімдегі шаралар мемлекеттің келешектегі генеқорларында балаларды сақтауға бағытталған.

Бірінші кезекте диагностикалық әдістемелер, бағдарламалар мен ғылыми-әдістемелік банкін қалыптастыруды әрі қарай жалғастыру, дарынды балаларды анықтау және қолдау үшін жағдайдар жасау көзделіп отыр.

Облыс ғалымдарының, олимпиадалар мен жалпы білім беретін мектептердегі дарынды балаларды оқытудың проблемалары бойынша тәжірибелік-үлгі жұмыстарының жеңімпаздарымен сабақ өткізуін ұйымдастыру.

5. «Оралмандардың отбасылары» бағдарламасы.

Бұл бөлімнің шаралары оралмандардың әлеуметтік жағынан қорғалмаған отбасыларын қорғауға бағытталған.

Мәжбүрмен қоныс аударушылар мен босқындардың аз қамтамасыз етілген отбасыларынан шыққан балалар жайлы мәліметтер базасын құру, миграциялық қызметте тіркелуіне қарай балаларды алғашқы медициналық куәландырудан өткізу, босқындар мен мәжбүрмен қоныс аударушылардың 4 және одан да көп балалары бар отбасылары мен жалғызбасты аналарына атаулы әлеуметтік көмек көрсету қарастырылған.

Оқу орындарымен қамтамасыз ету, мектептерде әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларынан шыққан балаларға қосымша тегін тамақ ұйымдастыру, оларға қала сыртындағы лагерлерге тегін жолдама беру, спорт мектептеріне бөгетсіз қабылдауын қамтамасыз ету жоспарланған.

Келісім-шарт негізінде ақылы жұмыс орындарын құру, әлеуметтік қорғауға аса мұқтаж бітірушілерді уақытында жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу анықталған. Бағдарламада көзделген шараларды іске асыру халықты әлеуметтік қорғауды тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақсатта:

- практикалық қызметті бағдарламалық-мақсатты негізде құру;
- әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етудің келешектегі түрін анықтау негізінде әлеуметтік бағыттағы практикалық шараларды жүзеге асыру;
- әлеуметтік қызмет көрсетудің тиімді де үнемді модельдерін енгізу;
- әлеуметтік қызметтің нарығын қалыптастыру жөнінде шаралар қабылдау;
- халықтың тұрмыс деңгейі төмендері үшін экономикалық зардаптарды жақсарту;
- халықтың әлеуметтік қорғалуына бағытталған мемлекеттік жүйелерді дамытуда оңды нәтижелерге жету қажет.

Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауында экономикамызға жаһандық дағдарыстың кері әсер ететіндігіне қарамастан мемлекет тұрақты негізде қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыру, еліміздің халқын әлеуметтік қолдау шараларын қабылдауда.

Елбасымыз Қазақстан халқына арнаған Жолдауында мемлекет дамуының басты бағыттарын айқындап берді. Экономиканы көтере отырып, әлеуметтік жағдайды жаңғырту мәселесінде негізгі бағыттардың бірі – қуатты Қазақстан. Халықтың әл-ауқаты, әлеуметтік жағдайының жақсаруы ол экономиканың дамуына тікелей байланысты. Қазіргі нарық жағдайында экономиканың өзгеріп отыруы, заман ағымынан қалмай жұмыс жасау, қаржы әлеуетін икемді пайдалану тек қана еліміздің ішінде емес, әлемдік деңгейде толғандырып отырған мәселе. Онда өңірлерді өз мүмкіндігіне байланысты дамыту мақсаты

көзделген. Өйткені әр өңірдің өзінің даму үрдісі бар. Сол арқылы өндіріс орындары құрылып жатыр, ол инновациялық түрде дамып, жұмыс орындары ашылып, экономикамызды дамытуға өз үлесін қосуда. Мұның бәрі халқымыздың әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталған [4].

Сайып келгенде, өмірдің өзі бір орында тұрмайды. Елдің жағдайы да, әлем де өзгеріп, дамып отырады. Сондықтан біздің еліміздің әлем деңгейіндегі жетістіктері бар. Сол табыстарымызбен шектеліп қалып қоймау үшін Елбасы өзінің Жолдауында әлемдік деңгейде даму үшін, өзге елдердің шаңында қалып қоймау үшін бәрімізде атсалысып, алдын-ала жобалап, осы әлемдік нарықтың бір белді ортасында нақты тұру үшін қарышты қадамдар жасауымыз керек екенін айтты. Міне, сондықтан да Елбасы Жолдауындағы басты мақсат- халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар. <http://www.akorda.kz>.
2. Қазақстан әл-ауқатын артыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» Президенттің Қазақстан халқына жолдауы, 2008 ж. Ресми газет.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (негізгі бөлім). - А.: Заңгер. - 2007 ж. 12 қаңтар № 225—III заңдармен еңгізілген өзгерістер.
4. Назарбаев Н. «Қазақстан – 2030»: Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл- ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақ халқына жолдауы - Алматы: Білім, 2014 - 96 бет.

8.26. ФОРМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВА И БИЗНЕСА ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Ж.А. Куатбеков, Ж.Н. Ибраимова, Ж.Ж. Саркулова, Р.П. Капарова
Таразский инновационно-гуманитарный университет
(г. Тараз, Казахстан)

По мере развития финансово-экономических отношений в обществе и повышения роли государственных регуляторов, включающих в работу прямые и косвенные механизмы налогового, валютного, бюджетного, таможенного и прочих видов контроля, различные формы взаимовыгодного сотрудничества власти и бизнеса в сфере управления становятся все более актуальными при реализации социальных, проектов.

Единообразного понимания, что же относится к формам государственно-частного партнерства, нет ни в научной литературе, ни в законодательстве.

По мнению А. Белицкой - основополагающим элементом государственно-частного партнерства является правовая форма, которую удобно называть по названию основного правового средства, в комплексе правовых средств [1].

И. Левитин определяет форму государственно-частного партнерства как правовое основание реализации конкретной модели партнерства (под моделью понимается конкретный проект государственно-частного партнерства) [2]. Высказывается также точка зрения, что под формой государственно-частного партнерства следует понимать деятельность органа управления партнерства или его должностных лиц, приводящая к достижению целей партнерства и получению планируемых от партнерства результатов, а форма государственно-частного партнерства является выражением его правового содержания.

Ю. Крохина отмечает, что взаимодействие государства и негосударственных структур необходимо в целях эффективного управления, однако до сих пор нет четкого представления о том, каким оно должно быть и в каких организационно-правовых формах может осуществляться [3], приравнивая тем самым формы государственно-частного партнерства к организационно-правовым формам.

Другой исследователь, говоря о формах государственно-частного партнерства, выделяет концессионную модель и модели, основанные на частной собственности на объект соглашения.

Э. Талапина останавливается на следующих формах: концессионные соглашения, инвестиционные соглашения (договоры), соглашения о разделе продукции, функционирование особых экономических зон, лизинг и частное финансирование государственных (муниципальных) проектов [4].

Ряд авторов относят к формам государственно-частного партнерства также Инвестиционные фонды, государственные (муниципальные) контракты, совместное создание юридических лиц и инфраструктурные облигации.

Например, классификация форм государственно-частного партнерства делится по группам, с указанием составляющих форм.

Выделяются следующие группы форм:

1) ориентированные на выполнение функций управления (концессия, аутсорсинг, передача функций управления образовательным учреждением управляющим компаниям);

2) ориентированные на выполнение задач управления (создание коммерческой организации, создание некоммерческой организации, заключение договора простого товарищества - все по модели «государство - частная компания»; соглашение о сотрудничестве, протокол о намерениях, формирование фондов некоммерческой организации);

3) ориентированные на участие общественности (попечительский совет, управляющий совет).

В экономической литературе классификация форм, как правило, неоднородна, и перечень их различен. Так, например, по мнению специалистов Международного центра социально-экономических исследований «Леонтьевский центр» формы государственно-частного партнерства разграничены уровнем ответственности. По мнению специалистов Международного центра социально-экономических исследований, к формам государственно-частного партнерства можно отнести:

- контракты на обслуживание;
- контракты на управление;
- договоры об аренде;
- контракты на строительство;
- контракты на эксплуатацию;
- концессию.

При этом авторы представленных форм опираются на практическую часть исследования, где эти формы часто моделируются в различные комбинации с целью их эффективного использования.

Формирование договоров - проектов государственно-частного партнерства, где участники, это прежде всего, структуры государственной (муниципальной) власти и бизнес структуры. Обозначенные проекты формируются на основе концессионных соглашений, соглашений о разделе продукции, арендных инвестиционных и других форм соглашений. Обосновываются различные условия участия государственной (муниципальной) власти с пакетом задач и функций в рамках проекта. О разграничении прав на создаваемые в ходе проекта объекты, продукцию, услуги.

Контракт - есть договор, который заключается посредством подписания между государственными (или местными исполнительными органами) и бизнес-структурами на реализацию приоритетных, важных видов деятельности в различных отраслях. Широкое распространение договора государственно-частного партнерства получили в виде контрактов на поставку продукции для государственных нужд, оказание технической или социальной помощи.

В административных контрактных отношениях права собственности не перелагаются на бизнес структуры, и все финансирование осуществляется государством. Заинтересованность бизнес-структур заключается в том, что согласно подписанного контракта частному бизнесу полагается часть прибыли.

В настоящее время в Казахстане наиболее распространенным сочетанием в соглашениях государственного органа и частного бизнеса являются контракты с коммунальными органами, как наиболее устойчивыми в получении дохода.

Аренда, которая может осуществляться в договорной форме, а также в лизинговой форме. В условиях государственно-частного партнерства отношения, формирующиеся между государственными структурами и бизнес сообществом, складываются на оговоренных условиях, при которых государственное имущество, или их часть передается на определенное время и за признанную плату. Существуют случаи заключения договоров аренды, арендных отношений, где оговариваются условия, что по окончании арендных отношений может совершиться покупка имущества, находившегося в аренде. Если заключается договор лизинга, то лизингополучатель также может получить такое право, как выкупить государственное имущество.

Отличительной особенностью совместных предприятий от других форм государственно-частного партнерства является активное и широкое присутствие государства во всех сферах деятельности предприятия.

В концессионных соглашениях возможности участников в формировании решений и реализации задач более расширены, чем в совместных предприятиях, где существуют ограничения.

Ссылаясь на мировую практику, следует отметить, что при государственной приватизации концессионного предприятия государство вынуждено вернуть концессионеру номинальный объем инвестированного капитала. Можно, в целом признать, что государственно-частное предприятие эта форма государственно-частного партнерства может рассматриваться как сфера государственного предпринимательства [5].

Для успешного развития науки, техники и технологий за счет государственно-частного партнерства было принято ряд мер по созданию правового поля.

Формы государственно-частного партнерства динамично расширяются, при этом моделируется сама структура этих форм, расширяются отрасли их реализации [6]. В ряде стран концессионные соглашения наиболее активно формировались при строительстве автодорог, стоянок автомобилей, обеспечении централизованным отоплением. К настоящему времени такие соглашения получают наибольшее развитие и в таких областях, как национальная оборона, образование, телевидение. В большинстве стран частный бизнес охватил социальную сферу, посредством строительства объектов социально-культурного назначения.

Несмотря на то, что участие частного сектора в сфере образования не является чем-то новым, концепция государственно-частного партнерства, как оно понимается сегодня, в большей степени имеет отношение в европейских странах к последним тридцати годам. Эта форма оставляет растущему частному сектору возможности не только принимать участие в предоставлении государственных услуг, но

также и в использовании государственных средств. Причины для этого могут различаться в зависимости от экономических и политических условий каждой конкретной страны [7].

На самом деле, восприятие самой идеи реализации схем государственно-частного партнерства в образовании не везде однозначно. С другой стороны, как раз в сфере образования схемы государственно-частного партнерства сопровождались наименьшим числом коррупционных скандалов, имели все больше позитивные результаты на выходе.

Практически во всех странах государственные учебные заведения предлагают широкий рынок для частных поставщиков спектра услуг, начиная от компьютеров, учебников и других учебных материалов до услуг по уборке школьных помещений и пришкольных территорий. Во Франции в 2012 году был реализован ряд очень крупных контрактов государственно-частного партнерства в области образования (реализация Кампус-плана, который включал в себя реновации и модернизации кампусов двенадцати французских университетов).

Государственно-частное партнерство в сфере образования занимает место, с одной стороны, между государственными закупками и полной приватизацией, а с другой - между приватизацией и арендой, предполагает, что частный сектор берет на себя роль поставщика инфраструктурных активов и услуг, которые традиционно предоставлялись и финансировались исключительно государством на условиях разделения рисков, обязательств, компетенций и прибылей.

Формы и объемы государственно-частного партнерства в сфере образования могут варьироваться в зависимости от того, какие стороны и в какой мере участвуют в этом партнерстве. Как пишет Шайлайя Феннелл, частный сектор не является однородным и охватывает целый ряд негосударственных субъектов, в том числе предприятий, общественных организаций, благотворительных и религиозных организаций.

Основным вопросом для Казахстана остается возможность реализации форм государственно-частного партнерства в сфере образования, направленных на достижение публичных интересов общества, а не частных интересов отдельных коррупционеров.

Особая экономическая зона. Особые экономические зоны являются важным элементом инфраструктуры инновационной деятельности. Они представляют собой территории с особым режимом осуществления предпринимательской деятельности, предназначенные для обеспечения развития обрабатывающих отраслей экономики, высокотехнологичных отраслей, производства новых видов продукции.

Это новая форма государственно-частного партнерства, которая в целом, в Казахстане, находит свое широкое применение. Но развитие и расширение перечня особых экономических зон обозначено рядом проблем. Одной из самых распространенных проблем для Казахстана

является отсутствие или незначительный объем инновационных проектов [8]. При организации особых экономических зон, на начальном этапе, обозначается сильная конкуренция между регионами за возможность размещения на своей территории особой экономической зоны. Последствиями выбора территории, и наделение ее статусом особой экономической зоны является то, что в дальнейшем идет довольно слабое наполнение этих зон частным бизнесом с большим финансовым потенциалом. А причина возникновения этой ситуации связана с тем, что резиденты уже получают немалую часть льгот, в том числе и по налогообложению, предусмотренных в территориальном охвате особой экономической зоны.

При этом сами особые экономические зоны делятся на типы и расположены они в различных областях страны.

Особые экономические зоны прочно вошли в мировую хозяйственную практику и действуют в различных странах. Сейчас в мире существует порядка 25 разновидностей и функционирует около 2000 особых экономических зон, в том числе более 400 зон свободной торговли, столько же научно-промышленных парков, более 300 экспортно-производственных зон, 100 зон специального назначения (эколого-экономических, офшорных, туристических и т.д.). Там действуют всевозможные льготы по таможенному, арендному, валютному, визовому, трудовому и прочим режимам, что создает условия для развития промышленности и инвестирования иностранного капитала. В таких зонах функционирует около трети мировых банковских депозитов развитых стран [9].

Цели создания особых экономических зон варьируются в широких пределах в зависимости от экономических, социальных, иногда политических условий той или иной страны. В различных вариантах они существуют в США, Франции, Швейцарии, Италии, Испании, Ирландии, Вьетнаме, Болгарии, Венгрии, Мексике, КНР и ряде многих других государств.

В развитых странах особые экономические зоны создаются, как правило, в застойных районах, страдающих безработицей, с недоразвитой инфраструктурой. Придавая таким районам статус зон, правительства этих стран не делают акцент на привлечении иностранных инвестиций, а стараются создать условия, максимально стимулирующие развитие имеющихся производств, интегрированных во внутренний рынок, а также обеспечение дополнительных рабочих мест. Мировая практика предполагает два варианта создания особых экономических зон. Вариант «сверху» означает, что образование зоны происходит по инициативе центральных властей и в рамках государственной программы (как, например, в Южной Корее). Вариант «снизу» - создание особой экономической зоны в порядке рыночной самоорганизации (Доминиканская республика, Польша). Более динамично развивается второй вариант, в том числе при смешанном

государственно-частном финансировании. Предложения об учреждении особой экономической зоны направляются в специально уполномоченный государственный орган, который после принятия решения об учреждении зоны включается в работу по формированию условий ее создания.

Особое внимание при учреждении зон обычно уделяется таким критериям, как выбор места, формирование социальной и производственной инфраструктуры, отраслевая структура экономики региона.

Венчурные фонды – это новая форма государственно-частного партнерства. Развитие данной формы партнерских отношения между государством и частным бизнесом в Казахстане можно отнести к началу 2000 года. В этот период был сформирован Венчурный инновационный фонд, целью которого являлось соучастие в финансировании венчурных фондов, стратегия, которых ориентирована на промышленность в сфере наукоемких технологий.

Венчурная компания выстраивает финансово-экономические отношения с иными венчурными компаниями на условиях субсидирования высоких технологических проектов. Особенность ее деятельности заключается в том, что, обладая государственными средствами, в процессе передачи средств в венчурные фонды, она не претендует на долю акций венчурных региональных компаний. Доходы венчурной инвестиционной компании рассчитываются в определенном проценте за предоставленные суммы, как правило, со временем фонды обязуются вернуть, выделенные и отработанные деньги плюс 5% от предоставленного финансирования в год.

При реализации тех или иных форм государственно-частного партнерства нельзя не обратить внимание на то обстоятельство, что эффективность их внедрения заключается не только во влечении финансовых ресурсов в затратные проекты. Требуется принимать во внимание и абсолютные интересы участников, которые вовлечены в договорные отношения. В условиях развивающейся экономики, мы можем обнаруживать весьма сильное участие государства в автономные сферы жизнедеятельности общества.

Трудность развития форм государственно-частного партнерства опосредована и тем, что частный бизнес, заинтересован лишь в скорости получения доходов, а вопросы развития социальной сферы или общества его затрагивают в наименьшей степени. Любой бизнес, мелкий, крупный, средний выражает готовность к получению дохода, к получению средств из бюджета любого уровня бюджетной системы, но не к улучшению структуры экономики государства в целом. Такая ситуация вполне закономерна, так как в целом отражает ментальность населения, а также идеи нелиберального толка с особенностями государственного капитализма. Совершенное партнерство возможно

лишь при условии открытости и прозрачности стратегии и тактики в управлении развитием государства.

Список использованной литературы:

1. Белицкая, А.В. Правовое регулирование государственно-частного партнерства. М., 2010 г. - С. 90.
2. Козлова Е.Б. «Система договоров, направленных на создание объектов недвижимости - Контракт, 2013.
3. Когденко В.Г. Экономический анализ предприятия: учеб. / В.Г. Когденко. - М.: Финансы и статистика, 2012. – 448 с.
4. Задумкин, К.А. Региональная инновационная система: теория и практика формирования [Текст] / К.А. Задумкин, И.А. Кондаков; под рук. д.э.н., проф. В.А. Ильина. - Вологда: ВНКЦ ЦЭМИ РАН, 2011. - 72 с.
5. Хомерики, Н.Б. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук по теме: «Государственно-частное партнерство как фактор социального развития региона»; 2012 г.
6. Питанов В.А., Государственно-частное партнерство в регионах России: экономическое содержание / Вестник ОГУ. - апрель. - № 4 (165). – 2014 г.
7. Сазонов СП, Мордвинцев А.П., Махонина У.С. Повышение эффективности управления рисками в государственно-частном партнерстве при реализации проектов социального инвестирования // Региональная экономика: теория и практика № 38 (317). – 2013 г. - с. 11-19.
8. Манько Н.Н. Совершенствование нормативной базы государственно-частного партнерства на современном этапе развития // Бизнес, менеджмент, право. 2012. N 1.
9. Веселкова, Е. «Правовые аспекты функционирования особых экономических зон в инфраструктуре инновационной деятельности» // Законодательство и экономика, № 5, май 2012.

8.27. ЗЕЙНЕТАҚЫ АКТИВТЕРІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

А.Ә. Жантаева

«Нархоз» университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Қаржы дағдарысы кезінде Қазақстанда ғана емес, барлық елдерде зейнетақы активтерін басқаруда барлық кемшіліктер айқындала бастады. Нақтырақ айтсақ, зейнетақы активтерін басқарудағы әлсіздік: алуан түрлі қаржы құралдарына салынған инвестиция салдарын бағалай алмаушылықтан, дефолтты және ірі қаржы институттарының

қайта құрылымдауын болжай алмаудан қатты білінді. Сонымен бірге бұл, жинақтаушы зейнетақы қорларының қаржылық тұрақтылық кезінде, құлдырау жағдайына қажетті қорды (запастарды) уақтылы құра алмауында.

Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры (БЖЗҚ) мен инвестициялық портфельді басқару (ИПБ) ұйымдарының қызметін пруденциалдық реттеудің жаңа әдісі тәуекелдерді өлшеуге негізделген.

Қаржы ұйымдарында бүгінгі күнде тәуекелдерді бағалаудың кеңінен таралған әдісі, стресс-тестілеу болып саналады. Халықаралық Валюта Қоры стресс-тестілеуді «макрэкономикалық көрсеткіштердің өзгерісіне, немесе ерекше, бірақ болуы мүмкін болатын оқиғаларға зейнетақы активтерінің сезімталдығын бағалау әдістері» ретінде қарастырады. Халықаралық есеп айырысу Банкіне сәйкес «стресс-тестілеу-ерекше, бірақ болуы мүмкін оқиғаларға қатысты қаржылық институттардың өзінің әлсіздігін бағалау үшін қолданатын әртүрлі әдістерін сипаттайтын термин» [1].

Стресс-тестілеудің ресми анықтамасы [2]: «стресс-тестілеу түрлендірілген $fstress^{(*)}$ факторлық бөлумен шығарылған $gstress(yt + 1)$ бөлінуі», яғни стресс-тестілеуді жүргізудің мақсаты, жаңа («стрестік») тәуекелді факторларының шамасын анықтау болып табылады. Осының негізінде портфель табыстылығы жаңадан бөліп таратылады және стрестік жағдай кезінде инвестицияға салынған зейнетақы активтерінің мүмкін болатын залалдар (жоғалтулары) бағаланады. Анықтамада стресс-тестілеу кезіндегі сценарий бойынша «бағалау моделі» өзгертілмейді деп, болжанғаны туралы атап өту керек. Стрестік сценарийлар келесілерден тұрады [3]:

1) тарихи деректерге қарағанда ықтималдығы жоғары «Естен тандыру» жағдайды модельдеу;

2) бұрын болмаған «Естен тандыру»-ды моделдеу;

3) қарапайым өзара байланыстар (немесе паттерндер), белгілі бір оқиғалар кезінде мүлдем жоқ болып кететіндей мүмкіндікті сипаттайтын «Естен тандыру»-ды модельдеу;

4) болашақта болуы мүмкін құрылымдық өзгерістерді сипаттайтын «Естен тандыру»-ды модельдеу.

Жинақтаушы зейнетақы қорлары мен зейнетақы активтерін ИПБ ұйымдары үшін тәуекелді басқару және ішкі бақылау жүйелерін қалыптас-тыру қағидалары, көбінесе баға тәуекелі, пайыздық тәуекел, валюталық тәуекел және өтімділік тәуекелі бойынша стресс-тестілеу жүргізу арқылы бағаланады.

Баға тәуекелі бойынша стресс-тестілеу нарықтық қайта бағалауға жататын, яғни «әділ құны бойынша бағаланатын», нәтижесі Қордың пайда немесе залалында танылатын, «сату үшін қолда бар» және нарықтық бағасы бар құралдарға жүргізіледі. Қаржы құралдарының бұл санаттары-қаржы құралдарының түрлері мен

экономика секторы бойынша топтастырылады. Қаржы құралының ағымдағы құнының төмендеу сценарийі 0%-5%, 5%-10%, 10%-20%, 20%-30% және 30% астам аралығында қаржы құралдарының әр санаты үшін, тек бір жорамалданған сценарий таңдалады.

Пайыздық тәуекел бойынша стресс-тестілеу нәтижесі портфельдің кірістілік көрсеткіштеріне келесі 2 ай көлемінде әсер етуі мүмкін, тек құбылмалы сыйақы мөлшерлемесі бар құралдар үшін жүргізіледі. Пайыздық тәуекел бойынша стресс-тестілеу барысында қаржы құралдары «мерзімі өтеуге дейін» (өтеуге дейін ұсталатын бағалы қағаздар) деп бөлінеді. Борыштық бағалы қағаздар - өтеуге дейінгі мерзімі 6 айдан кем емес, 6-12 ай, 12-18 ай, 18-24 ай және 24 айдан астам қаржы құралдарының бірнеше сценарийлеріне ұшырауы мүмкін. Қаржы құралының ағымдағы құны, купондық сыйақының пайыздық мөлшерлемесінің төмендеу сценарийі 0%-2%, 2%-4%, 4%-6% және 6% астам аралығында жүргізіледі.

Валюталық тәуекел бойынша стресс-тестілеу тек номиналды құны шетел валюталарына индекстелген, сондай-ақ шетел валютасы және теңгемен берілген қаржы құралдары бойынша жүзіледі. Шетел валютасына қатысты теңгені нығайту сценарийі 1%-3%, 3%-5%, 5%-7%, 7%-13%, 13%-20% және 20% астам аралығында көрсетіледі.

Өтімділік тәуекелі бойынша стресс-тестілеу өтімді активтер көлемінің азайуына болжам жасалады. Активтерден пайыз бойынша түскен түсімді қоспағанда төлемдер, аударымдар, өсімпұл мен айыппұлдар 0%-1%, 1%-2%, 2%-3%, 3%-4%, 4%-5%, 5%-6%, 6%-7%, 7%-8%, 8%-10% сценарийінің бірі бойынша жүргізіледі. Қордың меншікті активтерінің өтімділік тәуекелі бойынша стресс-тестілеу жүргізу барысындағы өтімді активтер тізімі [4] берілген.

Стресс-тестілеу жүзгеннен (екі айдан) кейін, тәуекелдерді өлшеу тиімділігін тексеру үшін, ИПБ ұйымы кезең соңында болжамды есептеулер нәтижесін, нақты алынған нәтижемен салыстыруға және болжамды деректердің дұрыстығын бағалау үшін бэк-тестілеу жүргізеді. Инвестициялық комитет қаржы құралдармен жүргізілген операцияларға қатысты инвестициялық шешімдер қабылдау үшін, тұрақты бэк-тестілеу нәтижелерін жиі пайдаланады. Бэк-тестілеу берілген модель немесе сценарий бойынша болжам жасаудың қолайлы ара қашықтықтығын анықтап береді.

2016 жылдың 1 қаңтарына «БЖЗҚ» - ның зейнетақы активтеріне пайыздық тәуекел және баға тәуекелі бойынша жүргізілген стресс-тестілеу қорытындысы сәйкес 1 және 2 кестеде берілген.

1 – кесте. 2016 жылдың 1 қаңтарына «БЖЗҚ» - ның портфеліне пайыздық тәуекелі бойынша стресс-тестілеу

Борыштық бағалы қағазды өтеуге дейінгі мерзім	Қаржы құралының ағымдағы құны	Купонды сыйақының пайыздық мөлшерлемесінің төмендеу сценарийі						Таңдалған сценарий бойынша шығын (теңгемен)	
		0 - 2%		2% - 4%		4% - 6%			6% астам
6 айдан кем емес	227 297 144,0	-3 438 049,3	-3 438 049,3	-6 876 098,6	-6 876 098,6	-9 396 932,5	-9 396 932,5	-3 438 049,3	
6-12 ай	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
12-18 ай	897 957 452,3	-15 730 061,1	-15 730 061,1	-31 460 122,2	-31 460 122,2	-38 690 473,6	-38 690 473,6	-15 730 061,1	
18-24 ай	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0	0,0	0,0	0,0	
24 айдан астам	645 738 894,2	-7 681 626,6	-7 681 626,6	-15 363 253,2	-15 363 253,2	-19 255 523,3	-19 255 523,3	-7 681 626,6	
Борыштық бағалы қағазды өтеуге дейінгі мерзім									
Ескерту – www.enpf.kz дереккөзі негізінде автормен есептелген									

2 – кесте. 2016 жылдың 1 қаңтарына «БЖЗҚ» - ның қаржылық активтеріне баға тәуекелі бойынша стресс-тестілеу

Қаржы құралдарының санаты	Қаржылық құралдардың ағымдағы құны (теңгемен)	Қаржы құралының ағымдағы құнының төмендеу сценарийі					Таңдалған сценарий бойынша шығын (теңгемен)
		0%-5%	5% - 10%	10% - 20%	20% - 30%	30% астам	
Мемлекеттік бағалы қағаздар	0	0	0	0	0	0	0
Орталық (Ұлттық) банк	0	0	0	0	0	0	0
Баға да қаржылық бірлестіктер	0	0	0	0	0	0	0
Мемлекеттік қаржылық емес бірлестіктер	0	0	0	0	0	0	0
Корпоративтік үлестік бағалы қағаздар	5 884 820	294 241	294 241	588 482	1 176 964	1 176 964	1 176 964
Басқа да депозиттік бірлестіктер	5 884 820	294 241	294 241	588 482	1 176 964	1 176 964	1 176 964
Мемлекеттік емес қаржылық емес бірлестіктер	0	0	0	0	0	0	0
Шығын жиынтығы:							1 176 964

Ескерту – www.eprf.kz дереккөзі негізінде автормен есептелген

2016 жылдың 1 қаңтарына «БЖЗҚ» - ның портфеліне пайыздық тәуекел бойынша жүргізілген бэк-тестілеу нәтижесі, 3-кестеде берілген.

3 – кесте. «БЖЗҚ» - ның зейнетақы активтеріне пайыздық тәуекел бойынша бэк - тестілеу

Борыштық бағалы қағазды өтеуге дейінгі мерзім	Стресс Тестинг	Бэк Тестинг	Стресстік жағдайдағы активтердің құны	Стресстік жағдайдағы шығын, %
	01.01.2015	01.01.2016		
6 айдан кем емес (МБҚ)	-3 438 049,29	-302 275,00	227 297 144,02	-0,13%
6 айдан кем емес (КБҚ)	0,00	0,00	0,00	
6-12 ай (КБҚ)	0,00	0,00	0,00	
12-18 ай (МБҚ)	-15 730 061,11	-1 599 827,39	826 721 544,05	-0,19%
24 айдан астам (МБҚ)	-7 681 626,61	-768 162,66	645 738 894,24	-0,12%
18-24 ай (КБҚ)	0,00	0,00	0,00	
12-18 ай (КБҚ)	0,00	0,00	0,00	
24 айдан астам (КБҚ)	0,00	0,00	0,00	
6-12 ай (МБҚ)	0,00	0,00	0,00	
18-24 ай (МБҚ)	0,00	0,00	0,00	
Шығын жиынтығы:	-26 849 737,01	-2 670 265,05	1 699 757 582,31	-0,16%
Ескерту – www.enpf.kz дереккөзі негізінде автормен есептелген				

Таңдалған сценарий бойынша қаржы құралдарының ағымдағы құнына, тұтыну бағаларының индексіне байланыстылған өзгермелі купондық мөлшерлемедегі бағалы қағаздар алынды. Алдыңғы есеп беру кезеңінде, бэк-тестілеу бойынша меншікті портфель стресстік сценарийға ұшыраған жоқ. Стресстік сценарий ретінде, купонды сыйақының пайыздық мөлшерінің төмендеуінің 0% дан 2% дейінгі аралықтары алынды.

Пайыздық тәуекел бойынша бэк-тестілеудің нәтижесі стресстік актив құнынан (1 699 757 582,31 теңге) залал (жоғалтулар) -2 670 265,05 теңгені, немесе - 0,16% құрады.

Бэк-тестілеуге қаржылық құралдардың ағымдағы құнына «сату үшін қолда бар» және «саудаға арналған» санаттары бойынша сыныпталған құралдар алынды, ал мемлекеттік бағалы қағаздардан және корпоративтік борыштық қаржылық құралдардан тұратын портфель баға тәуекеліне ұшырамайды. Стресс - тестілеу жүргізілген аралықта корпоративтік үлестік қаржылық құралдар, бэк -тестілеуге байланысты, стресстік сценарийға ұшыраған жоқ. Сценарийге қаржы құралының ағымдағы құнының төмендеуінің 10%-дан 20% аралығы алынды.

2016 жылдың 1 қаңтарына «БЖЗҚ» - ның портфеліне баға тәуекелі бойынша бэк-тестілеу, 4 - кестеде берілген.

4 – кесте. «БЖЗҚ» - ның зейнетақы активтеріне баға тәуекелі бойынша бэк - тестілеу

Қаржы құралдарының санаты	Стресс Тестинг	Бэк Тестинг	Стресстік активтердің құны	Стресстік жағдайдағы шығын, %
	01.01.2015	01.01.2016		
Мемлекеттік бағалы қағаздар	0,00	0,00	0,00	
Орталық (Ұлттық) банк	0,00	0,00	0,00	
Бақа да қаржылық бірлестіктер	0,00	0,00	0,00	
Мемлекеттік қаржылық емес бірлестіктер	0,00	0,00	0,00	
Корпоративтік үлестік бағалы қағаздар	-1 163 323,47	68 203,10	5 816 617,34	1,17%
Басқа да депозиттік бірлестіктер	-1 163 323,47	68 203,10	5 816 617,34	1,17%
Мемлекеттік емес қаржылық емес бірлестіктер	0,00	0,00	0,00	
Шығын жиынтығы:	-1 163 323,47	68 203,10	5 816 617,34	1,17%
Ескерту – www.enpf.kz дереккөзі негізінде автормен есептелген				

Баға тәуекелі бойынша бэк-тестілеудің нәтижесі стресстік актив құнынан (5 816 617,34 теңге) залал (жоғалтулар) 68 203,10 теңгені, немесе 1,17% құрады.

Қорыта келгенде зейнетақы активтері үшін ең жоғарғы қауіпті нарықтық тәуекел төндіреді. Нарықтық тәуекел – бұл нарықтық факторлардың өзгеруі салдарынан зейнетақы активтері құнының төмендеу тәуекелі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Blaschke W., Jones T., Majnoni G., Peria S-M. «Stress Testing of Financial Systems: An Overview of Issues, Methodologies, and FSAP Experience», IMF Working Paper, 2001.
2. «Stress testing by large financial institutions: current practice and aggregation issues», BIS, 2000.
3. Strategic management in international development financial institutions. Edited by V. D. Andrianov Consult Banker Publishing. – Moscow, 2012 – 267 с.
4. ҚР ҚРА «Зейнетақы активтерін инвестициялық басқаруды жүзеге асыратын ұйымдарға арналған пруденциалдық нормативтер, және оларды есептеу әдістемесі туралы», 2009 жылғы 5 тамыздағы № 181 Қаулысы. 24.12.12.

8.28. ПРОЦЕСС ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ: ЭТАПЫ, МОДЕЛИ, УПРАВЛЕНИЕ

Д.А. Сейтхожина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(г. Астана, Казахстан)

Если современная организация стремится не только к выживанию, но и к развитию, ей необходимо постоянно адаптироваться к изменениям во внешней среде. Одним из важнейших факторов изменений нашего времени являются современные условия бизнеса, когда большое значение приобретают идеи, информация и взаимоотношения. Многие изменения происходят под влиянием новых информационных технологий Интернета. Новые веяния, такие как электронный бизнес, планирование ресурсов предприятия, управление знаниями, требуют глубочайших изменений в организации.

Анализируя внешние тренды, образцы для подражания руководители планируют изменения, направленные на повышение гибкости организации, развитие ее способности адаптироваться к требованиям внешней среды, использовать открывающиеся возможности. Общая модель планирования изменений представлена на рисунке 1.

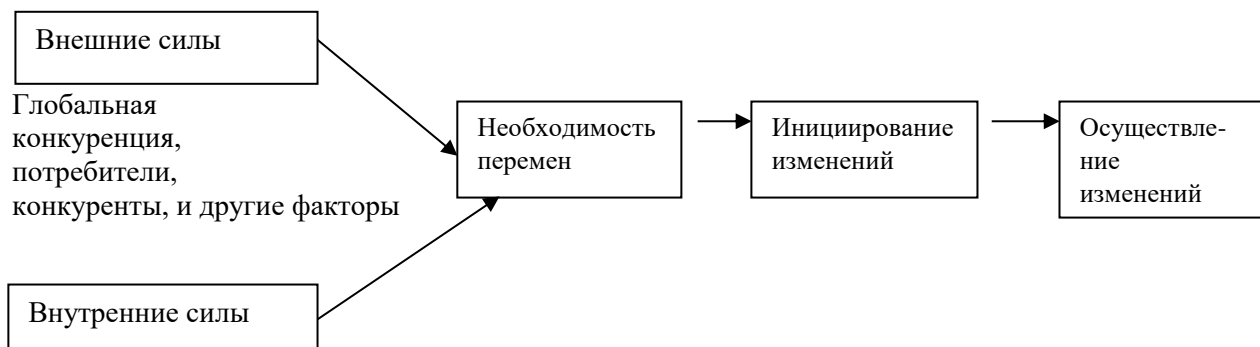

Рисунок 1. Модель последовательности предшествующих изменениям событий

На стадии «Необходимость перемен» в организации происходит оценка проблем и возможностей, определение необходимых изменений в технологии, продуктах, структуре и культуре; на стадии «Инициирование изменений» происходит содействие исследованиям, творчеству, защитникам новых идей и венчурным группам; на стадии «Осуществление изменений» происходит преодоление сопротивления с использованием анализа силового поля и тактических приемов.

Внешние силы, воздействующие на организацию, формируются во всех секторах внешней среды (потребители, конкуренты, технологии, национальная экономика, международная сфера).

Внутренние движущие силы перемен возникают в деятельности самой организации и принимаемых в ней управленческих решений. Если топ-менеджмент компании выбирает стратегию роста, внутренняя деятельность организации должна быть перестроена и переориентирована на достижение поставленной цели (создаются новые отделы, внедряются новые технологии). В качестве внутренних, побуждающих к организационным изменениям сил могут рассматриваться требования работников, профсоюзов, низкие показатели производительности.

Однако, во многих случаях, явного, указывающего на проблемы кризиса не наблюдается. Большинство недостатков носит скрытый характер, поэтому менеджеры должны сами осознавать потребность в изменении и убеждать в этом остальных. Поводом к тому может послужить *разрыв в результатах* между планируемыми и реальными показателями деятельности организации. Обнаружив такой разрыв, менеджеры создают у других ощущение безотлагательности решения проблемы с тем, чтобы люди осознали потребность в изменении и согласились с ним.

Обязанность менеджмента: идентифицировать угрозы внешней среды и благоприятные возможности, выявлять потенциальные конкурентные преимущества и недостатки самой организации. Полученные данные позволяют определиться с необходимостью организационных изменений.

Осознание менеджментом потребности в изменениях означает начало следующего, поистине решающего этапа управления переменами – их инициирование. Именно на этом этапе разрабатываются планы ответа организации на требования внешней среды, что предполагает поиск новых подходов и идей.

Процесс поиска включает изучение ситуации внутри и вне организации. Полученные в ходе поиска данные способствуют подготовке адекватного ответа на новые требования внешней среды. Менеджеры обсуждают проблемы с коллегами и друзьями, черпают сведения из профессиональных отчетов или специализированных журналов, других СМИ, обращаются к консультантам.

Многие возникающие управленческие проблемы не поддаются оперативному устранению с использованием имеющихся знаний, и в этих случаях организация разрабатывает собственный план действий.

Одно из основных условий качественной подготовки подобных планов – креативная организационная атмосфера, поощрение инновационной деятельности или создание таких структурных элементов, как новые венчурные отделы, автономные исследовательские отделы и инкубаторы идей [1].

В частности, эксперты компании «Делойт» применяют уникальную методологию управления изменениями, основанную на собственных разработках и многолетнем опыте.

Существующая практика применения инструментов управления организационными изменениями чаще всего нацелена на обеспечение готовности персонала к работе в новом формате и поддержку основных направлений проекта, связанных с достижением запланированных результатов.

В соответствии с методологией «Делойта» эта работа включает семь основных направлений:

- видение и стратегия проекта;
- вовлечение заинтересованных сторон;
- информирование;
- оценка влияния изменений;
- изменение элементов корпоративной культуры;
- оценка готовности к изменениям;
- обучение [2].

Поощрение креативности, защита новых идей и венчурные команды благоприятствуют рождению новых проектов.

Следующий шаг – осуществление изменения. Организация реализует выгоды новой креативной идеи только в процессе ее реализации (до этого момента ее продвижение связано исключительно с затратами). Но нередко работники без видимых причин сопротивляются переменам. Эффективное управление изменениями требует от менеджмента идентификации факторов противодействия и умения применять методы вовлечения работников в процесс перемен. Крупные изменения, касающиеся всей корпорации в целом, как правило, встречают наибольшее сопротивление.

Процесс осуществления изменений включает следующие этапы:

1. Направленное на выявление новых возможностей и потенциальных кризисных ситуаций тщательное изучение рынка позволяет создать ощущение безотлагательности изменений.

2. Для руководства процессом изменений формируется мощная управленческая коалиция.

3. Разрабатываются план осуществления изменения и стратегия его реализации.

4. План доводится до сведения всех членов организации.

5. Сотрудники наделяются полномочиями по реализации плана.

6. Планирование и достижение «видимых», краткосрочных целей по усовершенствованию процесса труда.

7. Периодический анализ действий, переоценка планируемых изменений и внесение необходимых корректив в новые программы.

8. Фиксация взаимосвязи между новым стилем поведения и успехом организации. Крупные изменения, как правило, сопровождаются неразберихой, менеджмент постоянно сталкивается с непредвиденными обстоятельствами, но, следуя перечисленным выше указаниям, организация получает возможность преодолеть сопротивление и добиться успеха.

Защитники идей часто сталкиваются с прохладным отношением к своим «подзащитным» со стороны других сотрудников.

Руководство организации нередко скептически воспринимает предлагаемые венчурной группой инновации, отказывается утвердить их. Возможно, менеджеров и рядовых работников, не вовлеченных в инновационный процесс, устраивает существующий порядок вещей. Если сотрудники имеют основания противиться переменам, менеджменту следует попытаться понять их, что существенно облегчит процесс реализации нововведений.

Соппротивление переменам нередко вызывается уверенностью сотрудников в том, что предлагаемые изменения в технологии или структуре негативно отразятся на их положении (утрата властных полномочий, падение престижа, уменьшение зарплаты или доходов компании).

Работники вряд ли поверят в «чистоту помыслов» приверженцев изменений, если им не известны или не понятны цели перестройки или реформ. Противодействие возникает и в том случае, если сотрудники имеют отрицательный опыт взаимодействий с защитником инноваций

Особенно негативно воспринимают неопределенность сотрудники, отличающиеся повышенной чувствительностью к переменам, страшащиеся всего нового и необычного. Они не уверены в положительном характере изменений, в том, смогут ли удовлетворить требованиям новой процедуры или технологии.

Противодействие изменениям может быть связано с тем, что работники организации оценивают текущую ситуацию иначе, чем защитник идеи или члены венчурной команды, выдвигают веские аргументы против предлагаемых перемен. Менеджеры различных отделов стремятся к разным целям, а внедрение инновации зачастую преуменьшает значение достижений некоторых из них. Освоение менеджментом специальных тактических приемов преодоления сопротивления персонала изменениям позволяет облегчить осуществление преобразований (таблица 1).

Таблица 1. Тактические приемы преодоления сопротивления изменениям

Подход	Адекватные его применению ситуации
Коммуникации, программы обучения	Изменения носят технический характер Понимание характера изменений предполагает получение его пользователями точной информации и ее самостоятельный анализ
Участие в изменениях	Пользователи изменений стремятся к участию в процессе преобразований Разработка изменения требует дополнительной информации из других источников Пользователи обладают ресурсами для противодействия
Переговоры	Группа обладает возможностями сопротивления Изменения наносят ущерб интересам группы

Подход	Адекватные его применению ситуации
Принуждение	В кризисной ситуации Инициаторы изменения располагают необходимыми властными полномочиями Все другие методы оказались неэффективными
Поддержка высшего менеджмента	Изменения затрагивают несколько отделов или предполагают перераспределение ресурсов Пользователи изменений не уверены в их легитимности

Сопrotивление переменам, возможно, является неизбежным явлением. Однако, после того, как руководство решило ввести изменения, сопротивление необходимо преодолеть (таблица 2) [3].

Таблица 2. Тактика обращения с сопротивлением изменениям

Тактика	Рекомендации	Плюсы	Минусы
Образование и передача информации	При сопротивлении, основанном на отсутствии информации или на неточной информации и анализе	Может помочь, получить согласие на перемены со стороны людей, когда их убедят	Может потребовать много времени, если в этот процесс вовлечено много людей
Вовлечение работников в принятие решений	В ситуациях, где инициаторы не обладают всей необходимой информацией для разработки новшеств и где другие имеют значительные возможности для сопротивления	Может помочь людям осознать необходимость проведения перемен и их обязательство помогать этому; может интегрировать имеющуюся информацию для составления плана инноваций	Может потребовать много времени и привести к ошибкам в проведении перемен
Облегчение и поддержка	Для случаев, когда имеешь дело с людьми, оказывающими сопротивление только из страха перед личными проблемами	Оптимальная тактика для решения личных проблем	Может отнять много времени, дорого стоить и все же не помочь
Переговоры	В ситуациях, где кто-то один или группа явно проигрывают при введении новшеств и где они имеют большие возможности оказывать сопротивление	Может быть сравнительно легким способом избежать основного сопротивления	Во многих случаях может быть слишком дорогим; может настроить других добиваться согласия уговорами
Кооптация	Для специфических ситуаций, в которых другая тактика связана со слишком большими расходами или вообще неосуществима	Может помочь найти поддержку в проведении перемен (но меньшую, чем участие трудящихся в принятии решений)	Может создать проблемы, если люди распознают кооптацию

Тактика	Рекомендации	Плюсы	Минусы
Маневрирование	В ситуациях, где другая тактика будет неэффективной или слишком дорогой	Может быть сравнительно быстродействующим и недорогим решением проблемы сопротивления	Инициаторы могут лишиться какой-то доли доверия к себе; может привести к появлению других проблем
Принуждение	Для ситуаций, где необходима быстрота и где инициаторы перемен обладают значительной властью	Может быстро преодолеть любой вид сопротивления	Рискованная: может создать у людей негативное отношение к инициаторам перемен

Организационное развитие представляет собой долгосрочную работу по совершенствованию способности организации обновить себя, по решению проблем и реагированию на перемены. При этом особо выделяется более эффективное управление культурой организации, особенно в формальных рабочих группах, применение методики науки о поведении и привлечение агента изменений.

Организации способны чему-либо научиться, только пока чему-то учатся отдельные люди. Без обучающихся людей ничего не получится. Идет ли речь об исследованиях и разработках, об управлении организацией или любом другом аспекте человеческой деятельности – действующей силой являются люди. У них собственная воля, ум и способ мышления. Если служащие сами по себе не устремлены к росту и технологическому развитию, – не будет никакого организационного развития, роста, никакого повышения эффективности. Важным моментом в успешном осуществлении организационного развития является активное вовлечение всех сотрудников в процесс происходящих перемен, их участие во всех видах организационного развития [4].

Актуальность овладения теорией и практикой управления изменениями обусловлено важностью этого процесса, обеспечивающего эффективный переход организации на качественно новый уровень работы, ее рост и развитие.

Список литературы:

1. Ричард Л. Дафт «Менеджмент». 6-е издание / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2004. – 864 с. (Серия «Классика МВА»). Глава 12. Организационные изменения.
2. Подход «Делойта» к управлению изменениями. – «Делойт» в Казахстане. Режим доступа: <https://www2.deloitte.com/kz/ru/pages/.../our-change-managementmethodology.html>
3. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: «Дело», 2005. – 720 с. – Глава 18. Управление конфликтами, изменениями и стрессами.

4. Э. Камерон, М. Грин. Управление изменениями. Пер. с англ. – М.: Издательство «Добрая книга», 2006. – 360 с.

8.29. ӨНЕРКӘСІПТІК КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ

А.А. Оспанов

Министерство по инвестициям и развитию РК
(г. Астана, Казахстан)

А.Н. Токсанова

Казахский университет экономики,
финансов и международной торговли
(г. Астана, Казахстан)

Кәсіпорынның инновациялық дамуы ретінде бидай өңдеу технологиясында жасалған ғылыми жаңалықты жатқызуға болады. Аталмыш тақырып бойынша біршама өнеркәсіптерде зерттеулер жүргізілді.

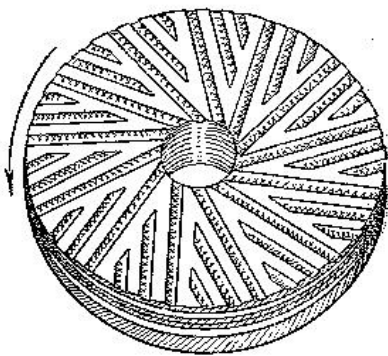
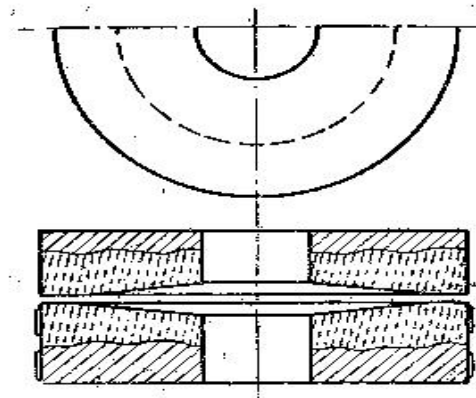
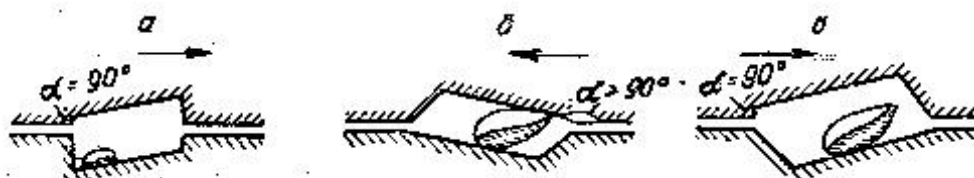

Рис. 3. Жернов.

1-сурет. Тас диірмені

Білікті станоктардың білігі біріне біріне қарсы және әр түрі жылдамдықпен айнады. Оның себебі ұн өндіру тарихына байланысты. Адам баласының дән ұнтақтау үшін қолданған алғашқы жабдығы тас диірмені болған. Тас диірменнің суретіне қарасақ, ол екі жалпақ, дөңгелек тастан жасалған, және үстіңгі дөңгелек тас өз осінде айланып қозғалатын болған. Тас дөңгелектің бетіне ырылып арналар салынған, арналар белілі бір пішінмен және бағытпен орналасырылған. Үстіңгі тас дөңгелек айланған кезде дән екі дөңгелектің арасына түсіп үстіңгі дөңгелектің салмағы, және екі дөңгелектің үйкеліс күшінің әсерімен ұнтақталған.

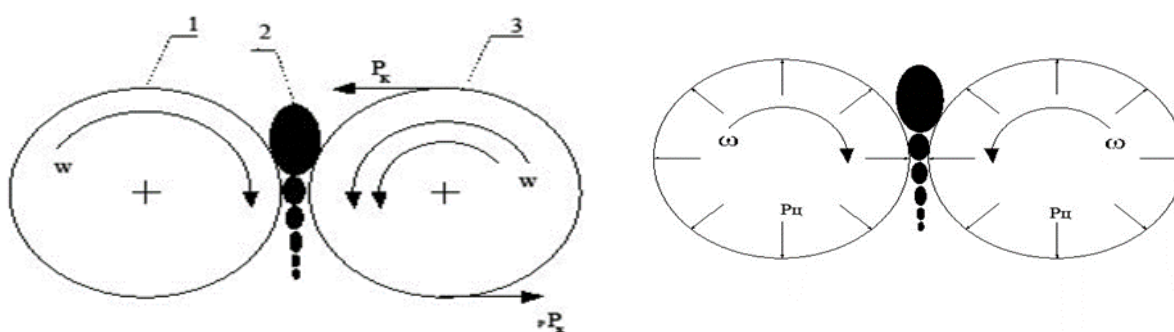

2 – сурет. Тас диірмен жүзі

Дәннің диірмен тастарының арасына қалай орналасып ұнтақталатыны келесі суретте көрсетілді. Бұл суреттерден дән қысу және жару арқылы ұнталқталатынын байқаймыз. Осы әдісті механикаландыру үшін білікті машина ойластырылып, олардың екі білігі қарма-қарсы және екі түрлі айналатындай болып жасалған. Осыдан кейін дәнді ұнтақтау үшін қысу және жару, кесу әдістерін салыстырып зерттей бастаған. Әр түрлі әдіспен ұнтақтаған бидайдың беріктік қасиеті 1 – кестеде көрсетілді.[1]

1-кесте. Бидай дәнінің беріктігі, кг/см²

Бидай	Ұнтақтау әдістері.		
	қысу	жару	кесу
Қатты жұмсақ	118	87	75
Шынылы	74	67	46
Ұндық құрылымды	62	55	38

а – екі түрлі жылдамдықпен айналу б – бірдей жылдамдықпен айналу

3 – сурет. Заманауи білікті станоктарда дәнді ұнтақтау

Осы зерттеулерден қысу арқылы дәнді ұнтақтау үшін жару арқылы ұнтақтағаннан 110 нан 140% ға дейін артық күш жұмсалатындығы туралы қортынды жасалған. Сондықтан осы күнге дейін, дән ұнтақтауға аз күш жұмсау үшін, білікті станоктардың білігі екі түрлі жылдамдықпен айланатын ережені ұстанып келді. Және аз күш жұмсау арқылы энергия шығымын азайтуға болады деген сенім басым болды. Бірақ энергия шығымына тек ұнтақтауға арналған дән емес оны ұнтақтайтын жабдықта зор ықпал көрсететіні ескерілмей келген. 2 – суретте дәнді заманауи білікті машинамен ұнтақтау барысында пайда болатын күштер көрсетілді.

Суретке қарасақ біліктер екі түрлі жылдамдықпен айланса, жылдам айланатын білікке дөңді ұнтақтау күшін туындату үшін білік диаметріне тең жолы бар момент пайда болатынын көруге болады. Ал бірдей айланған жағдайда дөңді қысып ұнтақтау барысында туындайтын күш моментсіз біліктерді орналастыруға арналған мойын тіректерге (подшипники) берілетінін байқаймыз. Білікті машиналардың мойынтірегі тербеліс (качения) мойын тірек екенін ескеру дұрыс. Сонымен қатар техникада механизмді жұмыстатуға жұмсалатын энергияны механизм – электроқозғалтқыш теңдеуімен анықтаймыз[2]. Бұл теңдеу бойынша:

$N = M \cdot \omega$ вт. Мұндағы:

N – электр қозғалтқышының қуаты, вт;

M – барлық момент, Н·м;

ω – біліктің бұрыштық жылдамдығы, рад.

Және бұл теңдеуде дөңді ұнтақтауға арналған күш емес онымен бірге ұнтақтау жабдығының ықпалын бірге есептейтін момент қарастырылғанын көруге болады. Дөң ұнтақтау әдістерін, дөң беріктігімен білікті жұмыстататын күшті бірге қарастыратын моментті есептеп көрсек.

Дөңді қысып ұнтақтау үшін 118 кг күш жұмсалса жару үшін 87кг күш қажет. Ал біліктерді әр түрлі жылдамдықпен айландырып дөңді жару арқылы ұнтақтасақ, 0,125 м иін туындайды сондықтан моменті:

$$M = 0,125 \cdot 870 = 108,7 \text{ Н} \cdot \text{м}$$

Егер қысу арқылы ұнтақтасақ екі білікті бірдей айландырып, қысу күші мойын тірекке берілсе, пайда болатын момент мойын тіректің үйкеліс күшіне байланысты болады.[3] Және төмендегі формуламен өрнектеледі:

$$M = (10^{-1} \div 10^{-3}) \cdot 1180 = 11,8 \text{ Н} \cdot \text{м}$$

Заманауи білікті станоктардың білігінің айланыс жылдамдығы 6 – 10 м/сек. Сондықтан біліктер 6м/сек. жылдамдықпен айланса бұрыштық жылдамдығы 48рад. болады. Сонда жұмсалатын энергия:

Дөңді қысып ұнтақтау үшін $M = 108,7 \cdot 48 = 5,2 \text{ кВт}$. Болса жарып ұнтақтау үшін $M = 11,8 \cdot 48 = 0,6 \text{ кВт}$. Бұл есептен дөңді білікті машинамен қысып ұнтақтау үшін жұмсалатын энергия жарып ұнтақтау үшін жұмсалатын энергиядан 8-9 есе аз екендігін көруге болады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Б.А. Бутковский, Е.М. Мельников Технология мукомольного, крупяного и комбикормового производства – М.: Агропромиздат, 1989 г., с. 15.
2. Илинский Н.Ф. Основы электропривода. 2007 г., с.19.
3. Р.В. Поль. Механика, акустика и учение о теплоте. 1971 г., с.163.
4. Study of grinding roller mills Автор: Wheeldon, M (Wheeldon, Markus) [1]; Galk, J. (Galk, Joachim) [2]; Wirth, KE (Wirth, Karl-Ernst) [1], International Journal of Mineral Processing, Том: 136. Стр.: 26-31.

Специальный выпуск: SI DOI: 10.1016 / j.minpro. 2014.09.013.
Опубликовано: MAR 10 2015.

8.30. ӨМІР САПАСЫНЫҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН РӨЛІ

М.К. Тузубекова, А. Маратова

Казахский университет технологии и бизнеса
(г. Астана, Казахстан)

Өмір сүру деңгейі күрделі және көп қырлы категория екендігін адамның өмірдегі нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайларының жиынтығы сипаттайды.

Халықтың өмір сүру барысында туындайтын проблемалар және оларды ғылыми тұрғыдан зерттеу қай елдің болмасын әлеуметтік-экономикалық дамуына тәуелсіз, қашанда өзекті болып саналады. Кеңес одағының экономикасында халықтың өмір сүру деңгейін объективті бағалау идеологиялық себептер бойынша мүмкін болмады да, жабық экономиканың қағидаларына сәйкес өнімдерді тарату және жеке тұтыну, халықтың өмір сүру деңгейі мен әл-аухаты жөнінде көрсеткіштерге көңіл аударылмады.

«Өмір сүру деңгейі» категориясын алғаш рет К. Маркс «Жалақы, баға және пайда» атты еңбегінде енгізілген. Ол осы категорияны халықтың, әлеуметтік топтардың материалдық, рухани және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі мен деңгейінің әлеуметтік-экономикалық сипаты ретінде қарастырған. Халық саны проблемасының Қазақстан үшін айрықша маңызы бар. Халық санының тығыздығы республика бойынша тұтастай алғанда бір шаршы километрге 5,8 адамды құрайды. 2015 жылдың 1 қаңтарына республика халқының жас құрамы мынадай болды: 15 жасқа дейінгі балалар – 24%, 15-тен 65 жасқа дейінгі адамдар — 68,2%, 65 және одан жоғары жастағылар барлық халық санының 7,8%-ын құраған.

Кедейлік бейіні – кедейліктің барынша айқын көріністерінің сандық және сапалық сипаттамасы. 2015 жылы Қазақстанда ол мынадай деректермен сипатталады: халықтың 28,4%-ының табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен болды. Кедейлік — бұл халықтың белгілі бір топтары өмір сүру құқықтарын іске асыруға байланысты бірінші кезектегі физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыруда қиындық көретін, конституциямен бекітілген құқықтар мен бостандықтар шеңберінде қоғам өміріне толыққанды қатысу мүмкіндігінен айырылатын әлеуметтік экономикалық құбылыс.

Мемлекеттік реттеу қажеттілігін айқындауға мүмкіндік беретін келесі маңызды түсінік — тауарларды өндірушілер мен оларды

тұтынушыларды нарықтық өзара қатынастарының күшеюі мен тығыздылығының «сыртқы әсерлері» болып табылады.

Қазақстандағы саяси ахуал бүкіл әлемге тұрақтылықтың, конфессияаралық келісімнің, еліміздің барлық азаматтарының мүддесінде демократия мен қоғамдық институттарды дамытудың бірегей үлгісін танытып отыр. Қазақстанның орнықты саяси дамуы әлемдік қоғамдастық үшін теңгерімді бастамалардың көзі ретінде еліміздің қалыптасуында маңызды рөл атқара алады және атқаруға тиіс.

Қазақстан Республикасының қазіргі уақытқа дейінгі экономикалық өсуіне негізінен әлемдік нарықтағы шикізат бағасының өсуі мен табиғи ресурстардың елеулі бөлігін тұтыну есебінен қол жетіп отыр. Табиғи капиталдың барынша ысырап болуы мен құлдырауы орын алуда. Ішкі жалпы өнімнің өсуі қоршаған ортаға қалдықтардың көп шығарылуымен болуда. Қазіргі бағалау бойынша, ел аумағының 75%-ға жуығы экологиялық тұрақсыздықтың жоғары тәуекеліне ұшыраған. Шөлейттену проблемасы өткір қойылып отыр. «Тарихи ластанулар», қалдықтарды жинаушылар, тұрақты және жылжымалы көздерден бөлінетін улы заттар қалдықтарының өсуі табиғи ортаның жай-күйі мен халықтың денсаулығына қатер төндіреді.

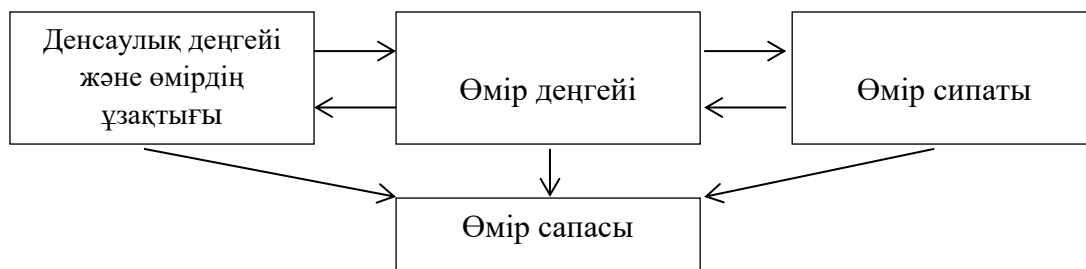
Ел экономикасының тұрақтылығына төнетін ықтимал қатерлер шикізат секторына елеулі тәуелділік, жекелеген салалардың Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) кіруге дайындық деңгейінің төмендігі, сыртқы қарыздың өсуі, «көлеңке экономика» проблемалары болып табылады.

Қазақстан өңірлерінің экономикалық және әлеуметтік жағдайларында айтарлықтай алшақтық бар. Демографиялық жағдай мен халықтың денсаулығының жай-күйінде проблемалар бар, әзірге оның құқықтық, экономикалық, экологиялық сауаттылық деңгейінің жеткіліксіздігі орын алуда. Бұл кедергілерді еңсеру Қазақстан Республикасының орнықты дамуға көшу жолындағы басты кезеңдік міндеті.

Өмір сапасы экономика ғылымының санаты ретінде өзінің шығу тегі және мазмұны жағынан адамның өмір сипаты, өмір стилі, өмір сүру деңгейі сияқты жақын ұғымдармен өзара байланысты.

Өмір сипаты объективтік шарттардың және адамдар қызметінің субъективтік жағының, ең алдымен, әлеуметтік-экономикалық белсенділігі көрінісінің қосындысы. Басқаша айтқанда өмір сипаты - бұл адамдардың әдеттегі, тәжірибеленетін нормалары, мінез-құлықтары, олардың еңбек және тұрмыс саласындағы, өндірістегі және материалдық және рухани құндылықтарды тұтынудағы күнделікті қызметінің әдісі.

Осылайша, өмір сапасы адамдардың алуан түрлі материалдық, рухани, зияткерлік, мәдени, эстетикалық және басқа да қажеттіліктерінің тұтас кешенін қанағаттандыру дәрежесін көрсетеді.

1 сурет - Өмір деңгейінің, сипатының және сапасының схемалық байланысы

Өмір сапасын адамның еркін әл-ауқаты деңгейін және дәрежесін, әлеуметтік және рухани дамуын, сондай-ақ, оның тән саулығын жан жақты сипаттайтын интегралдық санат ретінде түсіндіруге болады. Оның құрылымдық құрамдауыштарының қатарынан мынадай негізгі құрамдауыштарды: халықтың денсаулық деңгейін және өмірінің ұзақтығын, халықтың өмір сүру деңгейін, халықтың өмір сипатын атап өтуге болады.

Өмір сапасымен сондай-ақ, еркіндік, адам құқықтары, және бақыт сияқты ұғымдар жиі байланыстырылады. Алайда, бақыттың таза субъективтік субстанция болып табылатындығына және оны өлшеу қиын болуына байланысты әдетте басқа да өлшеуіштерге басымдық беріледі.

Өмір сапасы – ол арқылы өркениеттердің, мемлекеттердің, этностардың, адамзат пен адамның тұрмыс мәні әлеуметтік және экономикалық саясаттың нысаналы функциялары көрсетілетін негізгі санаттардың бірі. Өмір сапасы өмірдің материалдық және рухани-шығармашылық жақтарының, адамның тектік күшін іске асыру деңгейінің, оның интеллекті, өмірдің шығармашылық мәнінің синтезін білдіреді. Ол тек қана өмірдің материалдық деңгейіне енгізілмейді, дегенмен «материалдық өмір сүру деңгейі» елеулі рөл атқарады.

Өмір сапасы жеке адамның, отбасының, халықтың және жалпы адамзат қоғамының рухани, зияткерлік, материалдық, әлеуметтік-мәдени, ғылыми-білім беру, экологиялық және демографиялық құрамдауыштарының бірлігінің күрделі және қарама-қайшы жүйесі болып табылады. Ол осылайша, жеке және қоғамдық (әлеуметтік) өмір сапасын білдіреді, онда адамның қажеттіліктерінің және қабілеттерінің, оның жан-жақты, үйлесімді, шығармашылық даму әлеуетінің әртүрлілігі көрініс табады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы халықты әлеуметтік қорғау тұжырымдамасы // Егеменді Қазақстан. - 2001.- 21 тамыз.
2. Райханұлы Қ. Әлеуметтік саладағы экономикалық қауіпсіздік // Ақиқат. – 2007.

3. Габдуалиева Р.С., Муханова Р.Г., Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттары // Ғылым және білім. — 2009. - № 2. — С. 95-98.

4. Муханова Р.Г. Әлеуметтік қорғау әлеуметтік саясаттың негізгі бөлігі ретінде // Аймақтық экономиканың инновациялық дамуындағы жастардың орны мен рөлі: Ұлы Отан Соғысы Жеңісінің 65-жылдығына арналған студенттер мен магистранттардың аймақтық ғылыми-практ. конф. материалдары / БҚАТУ. — Орал. — 2010. - II Бөлім. — С. 249-252.

5. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің //www.stat.kz сайты.

8.31. РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ

М.К. Тузубекова, Д.М. Гельманова

Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова
(г. Кокшетау, Казахстан)

Стимулирование экономического роста является одной из важнейших задач экономической политики любой страны, так как экономический рост способствует повышению благосостояния населения.

Малый и средний бизнес является одним из факторов экономического роста. Роль малого и среднего бизнеса незаменима при решении наиболее острых экономических и социальных задач. Не требуя значительных затрат со стороны государства, малый и средний бизнес способствует формированию «здоровой» конкурентной среды, установлению рыночного равновесия, созданию новых рабочих мест, формированию среднего класса, удовлетворению различных потребностей населения, что в конечном итоге приводит к обеспечению устойчивого экономического роста. Вопросы развития малого и среднего бизнеса, особенно в сельском хозяйстве всегда являлись приоритетными для высшего руководства нашей страны.

Меры поддержки частного предпринимательства, предпринятые государством, беспрецедентны по своему масштабу среди всех стран СНГ. Глава нашего государства в своем послании народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» относит развитие малого и среднего бизнеса к одним из приоритетных направлений экономической политики государства. Развитие малого и среднего бизнеса – вот главный инструмент индустриальной и социальной модернизации Казахстана в XXI веке. Чем больше доля малого и среднего бизнеса в нашей экономике – тем более устойчивым будет развитие Казахстана в условиях интеграции. [1].

В настоящее время государством оказывается помощь по поддержке малого и среднего бизнеса в сельском хозяйстве. Был создан «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства», деятельностью которого является микрокредитование сельского населения и сельхозтоваропроизводителей, кредитование микрокредитных организаций.

Кредитный портфель АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства на 1 января 2015 года составил 57,1 млрд. тенге. За 2014 год объем КП увеличился на 19 млрд. тенге. Количество активных заемщиков составило 24 537 человек, в течение 2014 года увеличилось на 5 142 человека.

В 2014 году Фондом выдано 10 119 займов на общую сумму 30,4 млрд. тенге. Кроме того, 3 301 займ на сумму 8,7 млрд. тенге выдан по программе «Сельская ипотека». Обеспечено занятостью 14 216 человек.

В 2015 году финансирование составило на общую сумму 33,8 млрд. тенге (без учета «Сельской ипотеки»). Количество занятого в сельском хозяйстве населения в настоящее время составляет 25% от всех работающих казахстанцев. В 2015 году объем субсидий в АПК составил 157,3 млрд. тенге, что почти в 1,8 раз больше 2013 года (87,2 млрд. тенге).

По первым результатам реализации Программы «Агробизнес-2020», объем валовой продукции сельского хозяйства в 2014 году составил 2,5 трлн. тенге, что превысило уровень предыдущего года на 0,8%. Несмотря на сложные погодные условия, рост в растениеводстве составил 98,4%, в животноводстве — 3,8%.

Внедрение в 2014 году инвестиционного субсидирования позволило увеличить на 14,4% объем инвестиций в основной капитал сельского хозяйства, который по итогам года составил 166,4 млрд. тенге. Инвестиции в производство продуктов питания возросли на 16,5% и составили 40,8 млрд. тенге. [2]

В целом за счет реализации этих мер по предварительным подсчетам в 2015 году обеспечено занятостью порядка 30 тыс. человек. В результате реализации в отрасли целенаправленной государственной политики наблюдается положительная динамика увеличения численности поголовья и продуктивности животных. [3]

Происходящие в мировой экономике изменения требуют дополнительного участия государства в сфере малого и среднего бизнеса в АПК страны, что особенно важно в условиях Таможенного союза, поскольку тенденции в экономике Российской Федерации оказывают влияние на экономику Казахстана. Тем более, что страны-партнеры по ЕАЭС, также испытывающие негативное влияние мировой конъюнктуры увеличивают объемы господдержки сельского хозяйства, которые и сегодня превосходят показатели Казахстана. [4]

Министерством сельского хозяйства РК совместно с АО «НУХ «КазАгро» были разработаны программы кредитования малого и среднего бизнеса и определены индикативные планы по созданию фермерских хозяйств в овцеводстве и коневодстве, молочно-товарных ферм мощностью до 50 и 100 голов, предусмотрено беззалоговое кредитование создания семейных садов площадью до 5 га. Так, по предварительным данным Агентства РК по статистике за период январь-декабрь 2013 года численность КРС составила 5 760,9 тыс. голов, свиней – 923,7 тыс. голов, овец и коз составило – 17 530,5 тыс. голов, лошадей – 1 703,3 тыс. голов, верблюдов - 162,4 тыс. голов, птицы всех видов – 34 409,7 тыс. голов. [5]

При этом, наблюдается увеличение поголовья в агроформированиях. Таким образом, численность КРС увеличилась на 13,7 % и составила 1794,6 тыс. голов, овец и коз на 10,5 % и составила 6798,0 тыс. голов, свиней на 15,5 % и 398,7 тыс. голов, лошадей на 11,5 % и 774,0 тыс. голов, птиц на 5% и 21 739,1 тыс. голов.

В результате системной поддержки отрасли увеличивается удельный вес племенных животных в общей структуре стада, в том числе крупного рогатого скота вес племенного крупного рогатого скота возросло до 8,2% в 2012 году, овец – до 13,8%, свиней до 17%, лошадей до 7%, птицы до 11,7%. [6]

С 2013 года реализуется новая бюджетная программа по удешевлению лизинга сельхозтехники, путем снижения ставки вознаграждения по лизингу сельхозтехники (не более 14,0% годовых, из которых 7% оплачивает лизингополучатель, а 7% компенсируется за счет государства). Одним из приоритетов согласно Правил является приобретение в 2013 году осуществлен закуп (согласно Договорам финансового лизинга) свыше 1,7 тыс. ед. сельхозтехники на сумму порядка 18,0 млрд. тенге. Общий объем субсидирования СХТП составил 506,9 млн. тенге. В целях поддержки предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности в 2013 году выделены средства в сумме 3,4 млрд. тенге, за счет которых просубсидировано 139 предприятий. [7]

АО «КазАгроФинанс» профинансировал закуп племенного КРС зарубежной селекции для дальнейшей передачи в лизинг на сумму 5 230,32 млн. тенге. По состоянию на 01.01.2014 года осуществлена поставка 7 887 голов племенного КРС (при плане 7 198 гол. КРС), в том числе 5 624 гол. КРС породы Ангус и 2 263 головы КРС породы Геррефорд.

Кроме того, в рамках программы «Сыбага» АО «Аграрная кредитная корпорация» и АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства» профинансировано 1148 заемщиков на сумму 8 563,5 млн. тенге на приобретение 46 924 голов КРС, из них 46 034 голов маточного поголовья КРС (при плане 42 000 гол. КРС) и 890 голов племенных

быков-производителей (при плане 770 гол. КРС). лизинг сельхозтехники отечественного производства.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» от 27.01.2012 г.
2. Есентугелов А. На пути вступления Казахстана в ВТО нет серьезных преград // Аль-Пари, 2003. – № 3-4. – С. 12-20.
3. Сартанова Н.Т. Перспективы развития сельского хозяйства Казахстана при вступлении в ВТО, G-Global, 2014 г.
4. Вита Красодомските Тенденции и перспективы: сельское хозяйство Казахстана и России, журнал «Аграрный сектор», 2015 г.
5. <http://www.kazagro.kz/ru/>.
6. <http://www.stat.gov.kz/>.
7. <http://www.damu.kz/>.
8. <http://mgov.kz/>.

8.32. ПРЕДПОСЫЛКИ ПРОИЗВОДСТВА ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОЙ ПРОДУКЦИИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ КАЗАХСТАНА

В.Н. Сеитова

Университет «Туран»
(г. Алматы, Казахстан)

К.У. Стамкулова, Г.С. Сатбаева

АО Университет «Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

Агропромышленный комплекс Казахстана является сильнейшим драйвером устойчивого экономического развития в ближайшем будущем и крупнейшим сектором занятости населения. Для этого имеются все предпосылки и условия, в частности, площадь земель, используемая в сельскохозяйственном обороте, составляет около 215 млн. га. Казахстан отличается высокой конкурентоспособностью в производстве мясной, молочной продукции, в производстве кормовых культур, пшеницы, риса и др.

На повестке дня XXI века одним из важных является вопрос продовольственной безопасности, поскольку по прогнозу ООН предполагается, что к 2025 году численность населения планеты достигнет 8 млрд., а к 2050 году - 9 млрд. человек. На сегодняшний день аграрный сектор Казахстана обладает огромным потенциалом. В рамках государственной программы «Агробизнес-2020» объем инвестиций в АПК составит порядка 16 млрд. долларов. За последние четыре года в агропродовольственную отрасль вложено около 5 млрд.

долларов. Однако, в последние 5 лет наблюдается увеличение импорта сельскохозяйственной продукции на 45 % (4 млрд. долларов в год). Следовательно, есть спрос на аграрном рынке, есть потребители, но недостаточно предложение. В составе импорта продовольствия – 50 % потребляемого мяса птицы и сыров, порядка 40% сливочного масла и колбасных изделий [1, с. 3].

Немаловажное значение имеет и развитие эффективного, диверсифицированного перерабатывающего производства, ориентированного на экспорт. К 2020 году планируется создание совместных с ведущими мировыми компаниями мясных и молочных производств. Агробизнес страны будет занимать значительную долю на внешнем и отечественных рынках, и выступать в качестве крупного производителя экологически чистой продукции.

Следующим приоритетным трендом в развитии аграрного сектора является инновационное предпринимательство, наука и кадровое обеспечение. В условиях глобальной конкуренции и перехода отрасли в разряд высокотехнологичных отраслей получение эффективных результатов зависит от технологии использования природных составляющих. Изучение мирового прогрессивного опыта ряда стран, таких как Чили, Австралия, Новая Зеландия, Бразилия и др. показал, что они отошли от прямого безвозмездного субсидирования в пользу финансирования научных разработок и исследований. Практикой доказана эффективность такого подхода, в сельском хозяйстве названных стран произошло двукратное увеличение производительности. Кроме этого, в развитых странах в организации фермерского хозяйства участвуют научно-исследовательские институты, что позволяет им апробировать и внедрять новые разработки на местах. В ближайшие 5 лет для внедрения мирового опыта и реализации задач программ развития в РК будет создан совместный научно-образовательный центр в аграрной сфере.

В послании Президента Казахстана 2017 года, отмечается, что агропромышленный комплекс станет одним из драйверов устойчивого развития при условии внедрения в отрасль высокоэффективных технологий. Казахстан в ближайшем будущем ставит цель стать лидером в регионе по производству органической продукции. Все это достижимо с помощью механизации, рекультивации и развития агрономелиорации. Планируется достичь следующих показателей:

- повышение производительности труда в сельском хозяйстве в 1,2 раза в 2020 году, в 1,5 раза в 2025 году.
- повышение экспорта продукции агробизнеса в 1,2 раза в 2020 году, в 1,6 раза в 2025 году.
- увеличение доли аграриев, входящих в сельскохозяйственные кооперативы, до 3 % в 2020 году, до 5 % в 2025 году.
- увеличение площади земель сельскохозяйственного назначения на 30 % в 2020 году, на 60 % в 2025 году [2, с. 13].

В целом, устойчивое экологическое сельское хозяйство не может развиваться без соответствующей технологической модернизации агропромышленного комплекса на основе внедрения прогрессивных достижений науки и техники. Дальнейшее развитие получит кооперация как эффективная форма собственности в сельском хозяйстве [2, с. 14].

Предусматривается реформирование системы льгот, имеющих место в агропромышленном комплексе в целях соблюдения требований ВТО по «желтой корзине» и постепенным переходом с 2018 года на «зелёную корзину» государственных мер регулирования агросектора.

С 2017 года внедряется система обязательного страхования в растениеводстве, а к 2025 году планируется внедрение системы страхования в животноводстве.

Для достижения качественного роста в агросекторе до 2020 года предусматривается внедрение системы контроля для производства органической продукции, в частности это система сертификации, экологической маркировки и дистрибуция. Больших вложений требует и развитие орошаемого земледелия с применением водосберегающих технологий, восстановление нарушенных земель полигонов, оросительных, дренажных и водохозяйственных систем. Эти вложения должны основываться на принципах государственного-частного партнерства [1, с. 5].

Сложившаяся экологическая ситуация негативно влияет на качественные показатели аграрного сектора. Техногенный тип ведения хозяйства привел к экологическому кризису в сельском хозяйстве. Как отмечают специалисты в [3, с. 283] «внешними проявлениями этого кризиса стали крупномасштабная деградация и потери сельскохозяйственных угодий из-за эрозии, уменьшение содержания в почве гумуса и питательных веществ, засоление, заболачивание, перегрузка тяжелой техникой, падение естественного плодородия, загрязнение водных ресурсов химическими продуктами и отходами животноводства. Уменьшение естественного плодородия, гумусного горизонта почвы и уменьшение содержания гумуса в почве, является довольно известным процессом. Потери органического вещества восполняются лишь на одну треть». Сегодня есть все основания согласиться с ними.

В условиях АПК главной функцией экологического развития является обеспечение продовольственной безопасности. Большая часть экономистов считает, что аграрный сектор в состоянии обеспечить прогнозируемые потребности растущего населения, но устойчивое развитие требует, чтобы производство одновременно не оказывало пагубное влияние на природную окружающую среду. Известно, что органическое земледелие обладает урожайностью на 25% ниже, чем традиционное. Продуктивность современного сельского хозяйства в значительной степени зависит от использования

минеральных и органических удобрений. По оценке немецких специалистов, удельный вес минеральных удобрений в системе мер повышения урожаев достигает 50%. Мировое производство туков составляет в наши дни 120 млн. т. в год [4, с. 7].

Чрезмерное применение минеральных удобрений наряду с повышением урожайности приводит к загрязнению и деградации земельных ресурсов и поверхностных вод биогенными и балластными веществами. Поскольку земельные ресурсы являются главным фактором сельскохозяйственного производства, их качественный состав играет важную роль в обеспечении устойчивости аграрного сектора. На фоне того, что это проблема не новая и над ней работают многие организации, вопросам экологического земледелия уделяется недостаточное внимание.

Современные тренды в области здорового образа жизни и питания привели к тому, что потребитель все больше обращает внимание на качество потребляемых продуктов питания, на содержание в них побочных и вредных для здоровья веществ. Производство экологически чистой продукции с точки зрения здорового питания, является основной задачей экологического аграрного сектора. Следует отметить, что удельный вес ценных питательных веществ зависит от многих параметров: сортов посевных культур, качества почвы, климата, сроков посева и уборки [5, с. 12]. Кроме того, экологически чистая продукция содержит малое количество нитратов и натрия и более высокое - витаминов и питательных для человека веществ. Таким образом, экологическое земледелие - это экологически чистое производство, которое не оказывает негативное воздействие на компоненты природной среды. Соглашаясь с достоинствами экологического земледелия по сравнению с традиционным сельским хозяйством, нельзя не отметить барьеры, которые препятствуют широкому применению прогрессивных экологически чистых технологий. К таковым относятся недостаточная информированность, особенно об эффективной организации производства в аграрном секторе, слабый маркетинг на рынке маркированных товаров и т.д.

Оценка статистических данных позволила выяснить следующее: экологическое земледелие, сопровождается низкой урожайностью, чем традиционное сельское хозяйство, однако временной период между урожаями многих зерновых культур при определенных условиях выращивания является незначительным. Экологическое земледелие может вестись только на высококультуренных почвах. Если не соблюдать это условие и использовать более бедную почву, урожай будет слишком низок, а доход слишком мал.

Оценка предпосылок производства экологически чистой продукции в аграрном секторе позволяет сделать вывод, отрасль в целом имеет определенные условия для организации экологического

земледелия, необходимо эффективно и грамотно использовать природные, производственные и человеческие ресурсы.

Список литературы:

1. Выступление Президента Казахстана Н. Назарбаева на 28-м пленарном заседании Совета иностранных инвесторов, 4 июня 2015 года.
2. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года.
3. Хотунцев, Ю.Л. Экология и экологическая безопасность: учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Ю.Л. Хотунцев. – 2-е изд., перераб. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 480 с.
4. Глобальные природоохранные конвенции ООН / Сост. БОО "Экологическая инициатива". - Мн., 2004. - 12 с.
5. Деградация земель Беларуси: состояние проблемы и основные направления ее решения /Сост. БОО "Экологическая инициатива". - Мн., 2004. - 20 с.

8.33. ИНВЕСТИЦИИ В АГРАРНЫЙ СЕКТОР ЭКОНОМИКИ: ЗАЛОГ ПРОЦВЕТЕНИЯ СТРАНЫ

Г.Е. Кадырова, А.Н. Сейтжан

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина
(г. Астана, Казахстан)

Основная часть инвестиций в сельское хозяйство осуществляется на полумиллиарде ферм во всем мире. Решения фермеров о собственных инвестициях в сельское хозяйство основываются на учете возможных прибылей и рисков и на сравнении этих факторов с другими инвестиционными возможностями и отдельными ограничениями, с которыми они сталкиваются. В любой стране на соответствующие доходы, риски и ограничения, связанные с инвестициями в сельское хозяйство, оказывают воздействие общий инвестиционный климат, политика в области сельского хозяйства и ситуация с наличием общественных товаров, крайне необходимых для ведения сельского хозяйства. Правительства стран, в которых уровни занятости и ВВП в значительной степени зависят от сельского хозяйства, несут ответственность за создание условий, способствующих инвестициям в этот сектор. Основным элементом этого является обеспечение того, чтобы сельское хозяйство не находилось в более худшем положении по сравнению с другими секторами. Помимо того, что правительствам необходимо содействовать инвестициям в сельское хозяйство, на них

лежит ответственность за обеспечение экологической устойчивости этих инвестиций.

Сельскохозяйственные инвесторы могут быть классифицированы как государственные или частные и как иностранные или внутренние. Внутренние государственные инвесторы, в первую очередь национальные правительства, представляют собой следующий самый крупный источник инвестиций в сельское хозяйство, за которым с большим отставанием следуют иностранные государственные инвесторы, например, партнеры по развитию, и иностранные частные инвесторы, например корпорации.

Фермеры и другие частные инвесторы будут инвестировать в сельское хозяйство лишь в тех случаях, когда ожидаемый доход покрывает масштабы предполагаемого риска и превышает доход от альтернативных типов инвестиций [1].

Основанием для правительств и партнеров по развитию вкладывать государственные средства в сельское хозяйство являются три взаимосвязанных типа пользы для общества, которые может принести повышение производительности сельского хозяйства:

- экономический рост и снижение уровней нищеты,
- продовольственная безопасность и безопасность питания
- экологическая устойчивость.

Для правительств и доноров инвестирование средств в сельское хозяйство означает направление скудных государственных ресурсов на те виды деятельности, которые поднимают производительность в секторе. Исследования в области сельского хозяйства и рыночная инфраструктура представляют собой самые важные субъекты государственных инвестиций в сельское хозяйство.

В этом отношении правительства и их партнеры по развитию несут на себе четыре основных обязательства:

1) создание благоприятного инвестиционного климата в целях мобилизации социально ориентированных инвестиций со стороны фермеров и других частных инвесторов;

2) направление государственных расходов на создание необходимых высокорентабельных общественных товаров;

3) устранение ограничительных факторов, с которыми сталкиваются мелкие земельные собственники при накоплении и инвестировании средств;

4) управление частными инвестициями, особенно крупномасштабными инвестициями, в целях обеспечения социального равенства и экологической устойчивости.

Правительствам принадлежит главная роль в поддержании позитивного инвестиционного климата, который способствует частным инвестициям в сельское хозяйство. Инвестиционный климат зависит от благоприятных условий (политики, институтов и инфраструктуры), за которые несут ответственность правительства, и от рыночных

стимулов, которые в целом определяются рынком, но на которые оказывает воздействие политика правительств во многих сферах.

В инвестиционном климате отражаются многие характерные для конкретного района факторы, благодаря которым у компаний возникают возможности и стимулы осуществлять эффективные инвестиции, создавать рабочие места и расширять свою деятельность. Надлежащий инвестиционный климат предполагает не только получение компаниями прибыли – если бы только это было целью, то достаточно было ограничиться сведением к минимуму затрат и рисков. Благодаря надлежащему инвестиционному климату повышается результативность для общества в целом. Согласно концепции Всемирного банка функции государства по обеспечению в целом благоприятного инвестиционного климата заключаются в следующем:

1) обеспечение стабильности и безопасности, включая соблюдение прав на земельные ресурсы и другие объекты собственности, соблюдение договорных обязательств и уменьшение масштабов преступности;

2) улучшение режима регулирования и налогообложения как внутри стран, так и на их границах;

3) создание инфраструктуры и формирование финансовых рыночных институтов;

4) оказание помощи рынку рабочей силы посредством его профессиональной подготовки, выработки гибких и справедливых правил трудовых отношений и содействия работающим людям в деле адаптации к изменениям.

Каждый из этих элементов является комплексным и зависит от особенностей конкретного района. Для оценки делового и инвестиционного климата в различных странах специалисты Всемирного банка и других международных организаций и исследовательских институтов разработали несколько индикаторов. Некоторые индикаторы обеспечивают оценку управления в целом в любой из стран и включают такие параметры, как демократия, верховенство закона, отсутствие конфликтов и коррупция. Другие конкретно относятся к факторам, которые определяют режим ведения хозяйственной деятельности в странах.

Однако все сельхозпроизводители независимо от масштаба их деятельности или условий в их конкретных странах нуждаются в следующих базисных элементах благоприятного климата: развитая инфраструктура и подготовленные человеческие ресурсы, торговые и рыночные институты, макроэкономическая стабильность и надлежащее управление [2].

Инвестиции государства в сельское хозяйство необходимы для стимулирования количественного и качественного роста частных инвестиций и обеспечения их экономической и социальной направленности. Такие общественные товары для сельского хозяйства,

как НИОКР, образование и сельская инфраструктура, являются основной составляющей благоприятного климата, описанного в предыдущих главах, и исключительно важны для сельскохозяйственного роста и снижения уровней нищеты. Однако, поскольку правительства во всех регионах сталкиваются с финансовыми ограничениями и необходимостью удовлетворить потребности всех секторов, при распределении государственных ресурсов им приходится принимать трудные решения.

Не все виды сельскохозяйственных инвестиций равны с точки зрения их рентабельности. В стремлении привлечь в сельское хозяйство более существенный объем средств следует разделять виды деятельности с высокой отдачей и виды деятельности с низкой отдачей в плане роста производительности, снижения уровней нищеты или других параметров. При выборе видов сельскохозяйственных инвестиций важно учитывать ряд соображений:

1) Данные свидетельствуют о том, что инвестиции в НИОКР, как правило, имеют высокую рентабельность и способствуют снижению уровней нищеты, но выбор моделей других видов сельскохозяйственных инвестиций зависит от страны и сложившихся условий.

2) Государственные инвестиции в определенные секторы могут внести очень существенный положительный вклад в производственные показатели сельскохозяйственного сектора и искоренение нищеты. Ключевыми областями в этом отношении являются строительство сельских дорог и образование.

3) Необходима осторожная инвестиционная стратегия по географическому принципу, поскольку эффект воздействия государственных ресурсов на развитие сельского хозяйства, вероятнее всего, будет неоднородным в пространстве. А именно, представленные в настоящем докладе данные свидетельствуют о том, что в некоторых случаях имело место недофинансирование менее благополучных регионов по сравнению с регионами с высоким потенциалом.

4) Политики и другие заинтересованные лица должны знать, что польза от некоторых видов государственных инвестиций может проявиться не сразу и что анализ инвестиционных проектов на краткосрочную перспективу может и не показать экономической выгоды от государственных инвестиций в проекты долгосрочного характера [3].

Основные характерные для сельского хозяйства меры политики, затрагивающие стимулы в сельском хозяйстве, включают тарифы, субсидии на потребляемые факторы и кредиты, регулирование цен, количественные ограничения торговли, государственные расходы и налоги. Может оказываться также косвенное воздействие на сельское хозяйство посредством принятия таких других мер политики, как протекционизм по отношению к другим секторам (т.е. промышленный протекционизм), обменные курсы и процентные ставки, фискальная и

денежная политика. Такая политика может оказать существенное воздействие на стимулы осуществлять инвестиции в сельское хозяйство относительно других секторов [4].

Активизация инвестиционной деятельности является не только основным условием вывода сельского хозяйства из глубокого кризиса, но и становится важнейшим определяющим фактором дальнейшего его развития. Требуется не только реформирование общественного уклада на селе путем институциональных преобразований, что являлось приоритетом в начальный период аграрной реформы, но и привлечение в аграрный сектор крупномасштабных инвестиций. Поэтому создание предпосылок для массового притока инвестиций в аграрный сектор должно стать важнейшим элементом стратегии государственной аграрной политики на современном этапе. Прежде всего, необходимо обеспечить на государственном уровне формирование благоприятной, экономически эквивалентной рыночной среды, в которой экономика становится восприимчивой к инвестициям, а у субъектов хозяйствования появляются и расширяются инвестиционные возможности для обновления основного капитала и его наращивания за счет собственных и привлеченных средств, включая и иностранный капитал. Это в значительной мере может быть достигнуто путем внедрения нового, адекватного рыночной системе хозяйствования, учитывающего специфику сельского хозяйства. Инвестиционная политика в системе АПК должна быть подчинена задачам структурной перестройки экономики и направлена на обеспечение сбалансированного и гармоничного развития всех звеньев комплекса, на обновление производственного потенциала, повышение эффективности его использования на основе внедрения в практику достижений научно-технического прогресса, освоения ресурсосберегающих технологий, модернизации и реконструкции производства. Целесообразна государственная поддержка лизинга как одного из направлений специализированной системы сельскохозяйственного кредита. Необходимо повысить роль государственного целевого бюджетного фонда поддержки производителей сельскохозяйственной продукции и продовольствия в финансировании приобретения технических средств и оборудования, активно использовать целевую кредитную линию, мобилизовать местные источники финансирования [5].

Список использованной литературы:

1. Государственная поддержка фермеров в развитых странах от 23.08.2013 <http://agroinsurance.com/ru/11474/>.
2. Инвестирование в сельское хозяйство: (FAO)
3. Cuffaro, N. & Hallam, D "Land grabbing" in developing countries: foreign investors, regulation and codes of conduct. Paper presented at the International Conference on Global Land Grabbing. UK. - Brighton, 2011.

4. Vermeulen, S. & Cotula, L. Making the most of agricultural investment: a survey of business models that provide opportunities for smallholders. Switzerland. - Geneva, 2010.

5. Ткачев А.Н. Механизм инвестиционного управления агропроизводством. // № 6, Экономика с/х России. – 2012.

8.34. ТАСЫМАЛДАУ КЕШЕНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Э.М. Адиетова, Р.С. Уталиева, К.М. Утепкалиева

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
(Атырау қ., Қазақстан)

Тасымалдау кешенінің дамуы Қазақстан Республикасының экономикалық саясатының ерекше міндеттерінің бірі болып табылады. Экономикалық жүйенің жалпы қызмет көрсетуі, Қазақстанның дүниежүзілік экономикаға интеграциясы, еліміздің тұрақты әлеуметтік – экономикалық жағдайы тасымалдау кешенінің тиімді дамуымен тікелей байланысты. Нарық қатынастарының дамуы және экономикалық жүйедегі құрылымдық трансформациялар соңғы он жылда тасымалдау жүйесінің өмірлік негізін, тасымалдау кәсіпорынның қызмет көрсету құзіреттіліктерін және қоғамдық өмірдегі тасымалдаудың маңыздылығын түбегейлі өзгертті.

Тасымалдау кешенінің дамуындағы тұрақты қарқынға қарамастан, тасымалдау кәсіпорынның қызметінің мәселелерін жетілдіру, тасымалдау кешені қызметінің тиімділігін арттыру өзекті мәселелер қатарынан түспей отыр.

Тасымалдау саласының ең басты міндеттерінің бірі – республикамыздағы тасымалдау кешенін дамытудың жаңа деңгейіне көтеруге мүмкіндік беретін басқарудың тиімді құрылымын іздестіру болып табылады. Сондықтан да тасымалдау кешенінің қолданатын ұйымдастыру өзекті мәселе екендігі дәлелденіп отыр. Кез – келген қызмет тәуекелділіксіз жүзеге аспайды. Тәуекелділік бұл – жемісті еңбекке қол жеткізу. Тасымалдау кешені бойынша тәуекелділікті басқаруды көптеген шетелдік ғалымдар қарастырғанымен, отандық еңбектерде зерттеу нәтижелері сирек кездеседі.

Елбасының «Қазақстан - 2030» стратегиясында 7 ұзақ мерзімді артықшылықтарды республиканың тасымалдау кешенінің дамуымен байланыстырады. «Тасымалды және байланысты дамыту» Ұлттық Бағдарламасы еліміздегі тасымалдау түрлеріне дамытудың 12 бағытын көрсетті. Осы саланы қолдауға қатысты бағдарламалардың барлығында жалпы тасымалдау кешенін және оның жеке элементтерін жетілдіру бойынша нақты міндеттер қаралған [1].

Қазақстан Республикасының аумағы, халық саны, соңғы жылдардағы даму қарқыны тасымалдауға деген қажеттілікті барған

сайын арттырып отыр. Сәйкесінше, шаруааралық байланыстар шегінде, аймақтық экономиканың дамуында тұрғындар мен жүк ағымының қозғалысы уақыт өткен сайын қажет қызмет түрі екендігі айқындалып отыр. Экономикалық қызметтен басқа тасымалдау кешені әлеуметтік қызметті атқарады, демалыстарды ұйымдастыруға қатысады, адамдарға білім беру, мәдени дамуға қатысады, сонымен қатар, әртүрлі әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысады.

Қазақстан басқа дамыған елдерге қарағанда, дүниежүзілік нарықтан алшақтау болғандықтан жоғары жүк сиымдылығымен ерекшеленеді. Жүк тасымалының 80% құрғақ тасымалдауға арналған. Тасымалдау кешені мемлекетаралық байланысты ерекше орынды алып отыр. Олардың интенсивті қарқындылығы халықаралық бірлестікке тікелей байланысты. Соңғы жылдары дүниежүзілік сауда жоғары қарқынмен дамып келеді. Еуропа және Азия арасындағы тауар айналымы шамамен 400 млрд. \$ құрады. Осы қарқынмен жалғастырса 2015 жылы аяғына дейін 1 трлн. \$ жету қажет. Осыған байланысты Қазақстанның географиялық орналасуы (Еуропа және Азия арасындағы жүк айналымы) Қазақстанның тасымалдау компаниялары мен мемлекеттік бюджет табысын арттырады.

Халықаралық талаптар мен стандарттарға сәйкес Қазақстан Республикасының тасымалдау жүйесін модернизациялау қажет. Өйткені, отандық және шетелдік эксперттердің айтуынша кейбір халықаралық тасымалдаулар тиімділігін құрал – жабдықтардың тозуынан арттыра алмай отыр [2].

Еліміздің экономикалық өсуінің маңызды факторларының бірі көлік инфрақұрылымын серпінді дамыту және жетілдіру болып табылады. Қазақстандық көлік кешенін халықаралық көлік жүйесіне бірігу үдерістерін жеделдету және еліміздің транзиттік әлеуетін дамыту мақсатында көліктік қызметтерді көрсетудің бәсекелі ортасы қалыптасты. Көліктің тиімді дамуы ел экономикасына, сауданың өсуіне, құрылымдағы көлік шығынының үлесін төмендетуге біршама ықпал етеді. Елбасының 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында қазақстандық жолдың жаңа кезеңі – ол экономиканы нығайтудағы, халықтың әл-ауқатын арттырудағы жаңа міндеттер екенін атап өтті. Қазіргі әлемде бұл әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың негізгі мәселесі. Бұл Қазақстанның таяу онжылдықтағы дамуының басты бағыты. Қазақстан халқы біртұтас, бірлігі мызғымас кемел елге айналды. Дегенмен, біз күрмеуі қиын, қайшылығы мол алмағайып заманда өмір сүрудеміз. Біздің міндетіміз – экономиканы осы сынаққа дайындау, оны диверсификациялауды жалғастыру, - деп атап көрсетті Нұрсұлтан Назарбаев. Қуатты Қазақстан дегеніміз – бұл ең әуелі өңірлердің қуаттылығы. Елдің болашағы экономикадағы келешегі зор салалардың дамуымен байланысты. Алға үлкен міндеттер жүктеді. Президент атап айтқан кешенді 10 міндеттің алтыншысы,

инфрақұрылымды дамытуға деген қағидатты түрде жаңа көзқарастарды қалыптастыру. Елбасы халыққа Жолдауында «Инфрақұрылым экономикалық өсімнің мүмкіндіктерін кеңейтуге тиіс. Инфрақұрылымды екі бағытта дамыту: ұлттық экономиканы жаһандық ортаға кіріктіру, сонымен қатар, ел ішінде өңірлерге қарай қадам жасау қажет. Өз пайдамызды мұқият есептей отырып, Қазақстанның шегінен тыс өндірістік көліктік-логистикалық объектілер құру үшін, елден сыртқа шығуға назар тіктеудің маңызы зор. Біз қазіргі түсініктерімізден арылып, өңірде және барша әлемде – Еуропада, Азияда, Америкада, мысалы, теңізге тікелей шыға алатын елдердің порттары, әлемнің тораптық транзиттік нүктелеріндегі және тағы басқа, көліктік-логистикалық хабтар секілді қазіргі заманғы кәсіпорындар құруға тиіспіз. Осы мақсатта «Жаһандық инфрақұрылымдық интеграция» арнайы бағдарламасын әзірлеу қажет болады. Біз өз транзиттік әлеуетімізді дамытуға тиіспіз. Бүгінде нәтижесінде 2020 жылы Қазақстан арқылы транзиттік тасымалдау екі есеге ұлғаюы тиіс болатын бірқатар ірі жалпыұлттық инфрақұрылымдық жобалар іске асуда. 2050 жылға қарай – бұл цифр он есе ұлғаюға тиіс» - деп атап көрсетті [2].

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасында жол жөндеу, тасымалдау құралдарын жаңарту, тасымалдау кешенін білікті кадрлармен қамтамасыз ету, тасымалдау бойынша ғылыми мекемелермен қамтамасыз ету мәселелері орын алып отыр.

Экономиканы дамытатын нәтижелерге қол жеткізу үшін әрине тәуекелге бару қажет. Кез – келген мәселелердің шешімінде экономикалық нәтижені кемітетін немесе арттыратын қауіп бірге жүреді. Тәуекелділік жобаланған шараларда белгілі бір объектілерді немесе әрекеттерді ескермеуден болуы мүмкін. Жалпы соңғы жылдары Қазақстан Республикасында тасымалдау кешенінің қызметінің ұйымдастырылуы және оның тәуекелділігі туралы мәселелер жеткілікті дәрежеде қаралмаған.

Экономикада тасымалдау саласы экономикалық инфрақұрылымға жатқызылады. Транспорт - өндіргіш күштерінің бөлігі және жалпы экономикалық жүйенің қалыпты қызметін қамтамасыз ететін өзіндік жүйесі болып табылады. Тасымал өнімі материалдық сипатта болады және басқа салалардың заттай өнімінің орналасуымен сипатталады.

Тасымалдау өнімінің ерекшеліктері:

1. Тасымалдау өнімінің материалдық сипаты тасылатын тауарлардың кеңістіктегі жағдайларының өзгерісі;

2. Тасымалдау көлігінде өндіріс үдерісі мен өнімді тұтыну үдерісі уақыт бойынша бөлінбеген, тасымалдау өніміне зат емес, пайдалы тиімділік ретінде қолданылады;

3. Тасымалдау өнімін кейін жинақтауға болмайды, тасымалдауға деген сұраныстың артуы қосымша мүмкіндіктердің қолданысын талап етеді;

4. Тасымалдау қызметінде жаңа өнім қалыптаспайды, керісінше бұл үдеріс жүктердің физикалық көлемінің азаюына әкеледі;

5. Тасымалдау өнімі өндіруші салаларда қосымша шығындарды қажет етеді, себебі, жалпы экономика мен тасымалдау салаларының мүдделері сәйкес келмейді.

Қазақстан Республикасында тасымалдау жүйесі дамыған елдер секілді шаруашылық ірі базасы және өндірістік, әлеуметтік инфрақұрылымдардың маңызды бөлігі болып табылады.

Тасымалдау коммуникациялары аймақтың бірліктің, экономикалық кеңістік бірлестігінің қажетті шарты болып табылатын аймақтардың барлық аудандарын біріктіреді. Олар елді Қазақстанның сыртқы экономикалық байланыстары мен оның жаһандық экономикалық жүйеге интеграциясын қамтамасыз етудің материалдық негізі бола отырып, елді дүниежүзілік қауымдастықпен біріктіреді. Қазақстанның географиялық жағдайы тасымалдау қызметінің экспортынан, оның ішінде өз коммуникациялары бойынша транзиттік тасымалдауды жүзеге асырудан үлкен табыстар алады.

Тасымалдау еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуында да елеулі орын алады. Қауіпсіз және сапалы тасымалдау қызметіне қол жеткізу өндірістің қызметі мен дамуының, бизнес пен әлеуметтік саланы тиімділігін көрсетеді. Осыған байланысты еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуындағы транспорт ролі тасымалдау қызметінің көлемді, құнды және сапалы сипаттамаларымен анықталады.

Тасымалдау қызметінің көлемді сипаттамалары өндірістік және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында ел ішінде және одан тыс экономикалық байланыстардың толық жүзеге асырылуын, сондай –ақ халықтардың барлық топтарының орналасу мүмкіндігіне әсер етеді.

Тасымалдау қызметіне географиялық және технологиялық қол жетімділік экономика мен әлеуметтік саланың аймақтық даму мүмкіндіктерін көрсетеді.

Құндық сипаттамалары оның соңғы бағасына қосылады, өндіріс шығындарына қосылады, өнімнің бәсекегеқабілеттілігіне және оны өткізу аймағына әсер етеді. Жолаушыларды тасымалдау құны тұрғындар үшін жолға шығу мүмкіндігін шектейді. Тасымалдау қызметінің арзандауы тек қана әлеуметтік емес, сонымен қатар, экономикалық маңыздылығы болады.

Тасымалдау қызметінің сандық сипаттамалары тасымалдау жүйесінің жылдамдығымен, дәлдігімен, ырғақтылығымен, қауіпсіздігімен және экологиялық қызметімен байланысты. Тасымалдау қызметінің жылдамдығы экономикалық байланысқа және халықаралық қозғалысына байланысты.

Жолаушылар мен жүктерді тасымалдау жылдамдығының артуы экономикалық және әлеуметтік тиімділікті көрсетеді. Жүктерді тасымалдауда ол кәсіпорынның айналым құралының босатылуымен

сипатталады, ал жолаушыларды тасымалдауда басқа мақсатқа жұмсалатын адамдардың уақытының босатылуымен сипатталады.

Тасымалдаудың магистралды түрлерінің арзандауы және жеделдетілуі бір - бірінен алшақ аймақтарды жақындатуға, тұрғындардың өмір сапасын және іскерлік белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді, еліміздің территориялық бірлігін ұстап тұруға және потенциалды экономикалық және әлеуметтік мүмкіндігінің жүзеге асуына жағдай жасайды [4].

Жолаушыларды және жүктерді тасымалдауда тасымалдау қызметінің уақтылы (ырғақтылығы, реттелмелігі) көрсетілуі үлкен экономикалық мәнге ие. Жүк тасымалында оған жүк қабылдаушының қоймасындағы өнімнің сақтандыру қорларының көлеміне байланысты. Қоймадағы өнім қоры өндірістің үздіксіздігін және жергілікті халықтың жабдықталуын қолдауға, қажетті айналым құралдарының көлеміне қажетті.

Тасымалдау құралдарының тасымалдау желілері бойынша орналасуы, тасымалдау ағымын білдіреді. Тасымалдау құралдары тасымалдау желілерін жобалауда ескеретін кең диапазонға ие. Қолданылатын құрал – жабдықтар түріне байланысты (велосипед немесе самосвал, трамвай, темір жол вагоны болса да) тасымалдау ағымы сипатына байланысты емес, тасымалдау желілерінің геометриялық және техникалық параметрлеріне сәйкес өзгереді. Тасымалдау желілерінің буындарында жүктер мен жолаушылар, осы тасымалдау құрал – жабдықтарға бұларға дейінгі жүктер мен жолаушылар да басқа тасымалдау құралдарына ауыса отырып, өзіндік ағымын қалыптастырады.

Басқару жүйесі - тасымалдау ағымын басқаруды және тасымалдау құралдарының басқару жүйесін құрайды. Тасымалдау құрылысының жұмысын басқару жүйесі таңдалған тасымалдау технологиясымен анықталады және тасымалдау инфрақұрылымының негізгі бөлігі болып табылады. Бұл басқару жүйесінен жүргізушіні шығарып тастамау қажет. Өйткені ол мақсатты бұйрықты іске асырады. Жеке көлігі болған жағдайда жүргізуші осы басқару жүйесінің бір ғана субъектісі болып табылады. Жүргізушінің басқару жүйесіне қатысуы адам факторын есепке алады. Тасымалдау ағымын басқару жүйесі тасымалдау құралдары қозғалысын реттеу бойынша қажетті әрекеттерді іске асырады. Бұл жүйе белгі, жол белгілері арқылы көрсетіледі.

Тасымалдау жүйесінің тиімділігі жүйе ішіндегі сәйкес үдерісінің орындалу тиімділігіне қол жеткізу аясында ғана қарастырылады.

Осылайша тиімді тасымалдау жүйесін қалыптастыру үшін тасымалдау саласының экономикамен, қала құрылысымен, географиямен, экологиямен, әлеует және психологиямен байланыстылығын ескеру қажет [5].

Жалпы алғанда қоғам мен экономиканың дамуы тасымалдау жүйесін дамытумен байланысты. Тасымалдау жүйесінің жаңа

мүмкіндіктері экономиканың тиімділігін арттырады. Ертеде теңіз желкенін тежегішпен алмастырғанда Африкада, Азияда табиғи құбылыстарға қарамастан шикізаттар жеткізілді. Бұл Европа өнеркәсібінің дамуына себепші болады. Осы Европада маманданған өнеркәсіп өндірісінің дамуы шапшаң жылдамдықпен қозғалатын желілерінің және ірі жүктерді тиейтін тасымалдау құралдарының пайда болуына негізделген [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімді даму стратегиясы» - Алматы, 2005. 25-31 бет.
2. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы 14.12.2012 ж. (Алтыншы міндет) 4-5 бб.
3. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 <http://strategy2050kz/ru/page/message.text2014/>.
4. Сұлтанов К. Транзиттік жүк тасымалдары // Магистраль. – 2011. – No 3. – 7 – 8 б.
5. Атамкулов Е.Д., Жангаскин К.К. Железнодорожный транспорт Казахстана: реструктуризация и пути интеграции в мировую экономику / Под общей ред. Р.К. Сатовой. – Алматы: Экономика, 2003. – 742 б.
6. Бодаухан Г. Көліктік қызмет көрсету саласында Қазақстанның басқа елдермен экономикалық интеграциясы: қазіргі жағдайы, даму болашағы, Алматы, Алматы. 2008 ж. 52-53 б.

8.35. ОПТИМИЗАЦИЯ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ – ПОВЫШЕНИЕ УПРАВЛЯЕМОСТИ ФИНАНСОВЫМИ ПОТОКАМИ

А.Ж. Олжабаева

Алматинский технологический университет
(г. Алматы, Казахстан)

В Послании народу Казахстана «Третья модернизация: глобальная конкурентоспособность» Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев отметил, что «мировая геополитическая нестабильность, экономический кризис диктуют свои правила и нашей стране. В этих условиях стабилизация финансовой системы, легализация капитала, рыночные ценообразования, снижение инфляции в среднесрочной перспективе до 4 процентов, новая инвестиционная политика, устранение институциональных дефектов Национального Банка, а также передача пенсионных активов под управление частных казахстанских или иностранных компаний станут новым импульсом для продолжения структурных реформ в нашей экономике. «Жить по

средствам» - этого принципа должны придерживаться все. Особенно важно бережно относиться к расходованию государственных средств [1].

Финансовым институтам также необходимо перестроить свою работу, чтобы отвечать реалиям сегодняшнего дня. В Послании сказано: «В предыдущие годы с центрального на местный уровень передано большое количество функций и полномочий. Теперь их нужно подкрепить достаточной финансовой самостоятельностью. В то же время важно не допустить концентрацию расходных полномочий на областном уровне. Следует передавать их дальше на районный и сельский уровни. Акимы должны решать вопросы регионального и местного значения, а Правительство – сконцентрироваться на общегосударственных вопросах» [1].

Одним из наиболее важных механизмов, позволяющих государству осуществлять экономическое и социальное регулирование, является финансовый механизм – финансовая система общества, главным звеном которой является государственный бюджет. Именно посредством финансовой системы государство образует централизованные и действует на формирование децентрализованных фондов денежных средств, обеспечивая возможность выполнения возложенных на государственные органы функций. Основу системы государственного регулирования социально-экономических процессов составляют отношения по поводу перераспределения доходов.

Другой ключевой задачей является проведение налогово-бюджетной политики к новым экономическим реалиям. В связи с этим, во-1-х, следует кардинально повысить эффективность бюджетных расходов. В 2017 году полностью обеспечены необходимыми ресурсами государственные программы развития. Необходимо проверить эффективность использования средств министерствами и ведомствами. И, в первую очередь, необходимо начать с министерства труда и социальной защиты населения, здравоохранения, образования и науки, на которые приходится более 40% республиканского бюджета.

Во-2-х, следует перераспределить средства с неэффективных программ на программы, обеспечивающие реализацию Третьей модернизации.

В-3-х, необходимо упростить бюджетные процедуры для более быстрого и эффективного доведения средств до реальной экономики [4, 5].

Проведем анализ бюджетных расходов за 2011-2015 годы. Государство продолжает уходить в минус — темпы увеличения расходов республиканского бюджета в Республике Казахстан в 2016 году фиксируют рекорд за последние 5 лет. За год объем затрат вырос сразу на 2,1 трлн тенге, или на 31%. В предыдущие годы (2011–2015 гг.) расходы республиканского бюджета увеличивались в среднем на 0,5 трлн тенге в год [2].

Рост затрат в 2016 году значительно обошел скорость притока доходов. Сумма доходов в республиканский бюджет составила 7,7 трлн тенге, или на 1,5 трлн больше, чем было в 2015 году. Прирост поступлений также превышает объем увеличения доходов в предыдущие годы, но он не смог перекрыть более сильный рост расходов. Ожидается, что дефицит республиканского бюджета в 2016 году сложится на уровне 902,7 млрд тенге. Правительство надеется снизить давление на профиль государственных финансов в текущем году и довести уровень дефицита республиканского бюджета до 578 млрд тенге.

Finprom.kz

Источник: Министерство финансов РК

Рисунок 1. Динамика и диаграмма поступлений и расходов республиканского бюджета за 2011-2016 годы

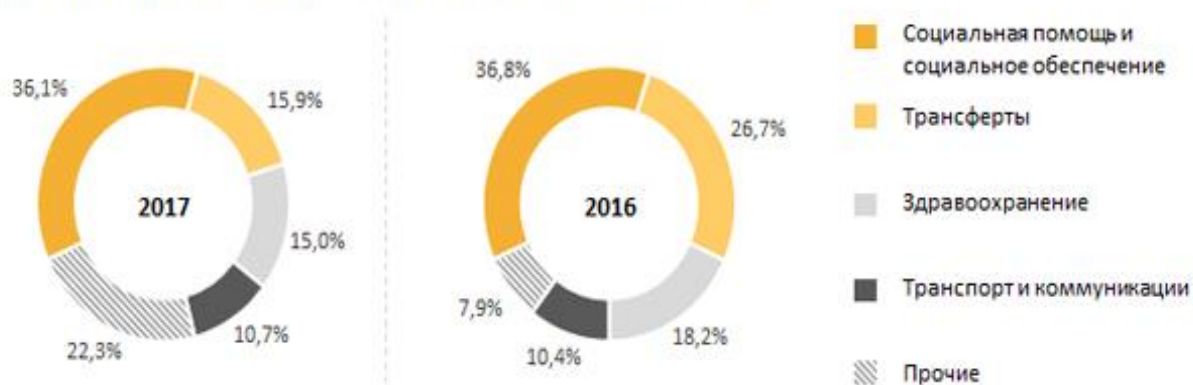
На этом фоне правительство сократило объем средств, выделяемых по целевым трансфертам из республиканского бюджета в местный. В 2017 году сумма таких трансфертов составит 215 млрд тенге, или на 9% меньше, чем в 2016 году. Также на 15% уменьшены расходы по бюджетным кредитам.

На 2017 год в республиканском бюджете запланировано выделение средств на новую программу жилищного строительства «Нұрлы жер» в объеме 184,6 млрд тенге [3].

Вместо «Дорожной карты занятости 2020» в 2017 году будет реализовываться новая программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства — на ее финансирование будет выделено 82 млрд тенге. Напомним, что по ДКЗ 2020 в 2016 году затраты бюджета составляли 100 млрд тенге.

В 2017 году на обязательное медицинское страхование выделяется 6,8 млрд тенге бюджетных средств.

Основные направления расходов республиканского бюджета

Finprom.kz

Источник: Министерство финансов РК

Рисунок 2. Основные направления затрат республиканского бюджета на 2016 и 2017 годы

С 2017 года правительство предлагает ввести новый Бюджетный кодекс, начать предлагается с разработки проекта республиканского бюджета на 2018–2020 годы.

Предлагается синхронизировать плановый период прогноза социально-экономического развития (ПСЭР) с плановым периодом бюджета (на три года) так как ПСЭР является основным документом при разработке бюджета.

Новый бюджет будет составляться методом начисления. В связи с этим с 2020 года Министерство Финансов Республики Казахстан будет разрабатывать прогнозную консолидированную финансовую отчетность по республиканскому бюджету по методу начисления. Консолидированная финансовая отчетность государственного бюджета за 2017 финансовый год составляться не будет.

Будет предусмотрено новое определение ненефтяного дефицита и консолидированного бюджета.

Ненефтяной дефицит (профицит) будет исключать все доходы, поступающие от нефтяного сектора включая трансферты из Национального фонда Республики Казахстан и вывозную таможенную пошлину на сырую нефть.

Будет дано новое определение консолидированного бюджета, включающего также поступления и расходы Государственного фонда социального страхования и Фонда социального медицинского страхования, который начал функционировать с 1 января 2017 года.

С целью повышения эффективности государственных инвестиционных проектов планируется законодательно закрепить элементы проектного менеджмента с расписанными пошаговыми инструкциями до полной реализации бюджетных инвестиционных проектов.

В Законе «О республиканском бюджете на 2017-2019 годы» было предусмотрено финансирование проектов, направленных на решение региональных вопросов в сфере водоснабжения и водоотведения в Восточно-Казахстанской, Павлодарской областях, в сфере транспорта, в том числе на реконструкцию автомобильных дорог в Павлодарской, Атырауской, Северо-Казахстанской областях, в сфере жилищно-коммунального хозяйства, в том числе на подведение инфраструктуры для строительства жилых домов, на газификацию населенных пунктов Западно-Казахстанской области [2].

Кроме того, поддержано увеличение расходов на проведение литературного Биеннале ЭКСПО-2017, международного симпозиума «Читающая нация — будущее страны Великой Степи», а также на развитие и содержание органов Международного финансового центра «Астана».

На реализацию этих проектов были дополнительно распределены из резерва правительства в 2017 году 26,1 млрд тенге, в 2018 году — 16,8 млрд тенге, в 2019 году — 10,1 млрд тенге.

В связи с трансформацией «Дорожной карты занятости — 2020» в новую программу по развитию продуктивной занятости и массового предпринимательства были перераспределены средства в сумме 113,5 млрд тенге, предусмотренные в бюджетных программах министерства здравоохранения и социального развития на 2017–2019 годы, в том числе 37,3 млрд в 2017 году. Указанные средства распределены между министерствами сельского хозяйства, здравоохранения и социального развития и национальной экономики.

Кроме того, за счет сокращения сумм бюджетных изъятий из бюджета города Алматы на 2017–2019 годы по 1,8 млрд тенге ежегодно на содержание двух ледовых комплексов, построенных для проведения Универсиады-2017, уменьшены на эту же сумму общие параметры по поступлениям и расходам бюджета на 2017–2019 годы.

Прогнозы международных финансовых институтов по цене на нефть в 2017 году существенно разнятся от 41 до 61 долларов за баррель [6]. В связи с чем, за основу формирования прогноза социально-экономического развития на 2017–2021 годы и бюджетных параметров на 2017–2019 годы взят базовый сценарий. При базовом сценарии цена на нефть заложена на консервативном уровне 35 долларов за баррель в 2017—2019 годах с последующим незначительным увеличением до 45 долларов за баррель к 2021 году. Цены на металлы в 2021 году к уровню 2016 года покажут рост до 11%.

Объем добычи нефти в 2017 году ожидается на уровне 79,5 млн тонн с последующим увеличением до 86,5 млн тонн в 2021 году.

Реальный рост ВВП прогнозируется на уровне 1,9% в 2017 году, с последующим увеличением до 3,1% в 2021 году. Номинальный ВВП, по прогнозам, вырастет с 48,4 трлн тенге в 2017 году до 63,6 трлн тенге в 2021 году. ВВП на душу населения прогнозируется на уровне 7,5 тыс.

долларов в 2017 году, с последующим ростом до \$ 10 тыс. в 2021 году. Среднегодовые темпы роста в промышленности составят 2,1%, в том числе в обрабатывающей промышленности — 2,1%, в горнодобывающей — 2,2%. Среднегодовой прирост объемов валовой продукции сельского хозяйства прогнозируется на уровне 3%, строительной отрасли — 3,6%.

Экспорт прогнозируется на уровне 40,2 млрд долларов в 2017 году с последующим увеличением до 53,3 млрд долларов в 2021 году, импорт увеличится с 29,1 млрд долларов в 2017 году до 38,2 млрд долларов в 2021 году.

Среднегодовой уровень инфляции будет находиться в пределах 6–8% в 2017 году с последующим снижением до 3–4% к 2021 году. В целом, доходы республиканского бюджета, без учета трансфертов, прогнозируются в 2017 году в сумме 4,338 трлн тенге, в 2018 году — 4,562 трлн тенге, в 2019 году — 4,877 трлн тенге.

В 2017 году из Национального фонда планируется привлечь целевой трансферт в размере 441,6 млрд тенге, из ранее одобренных советом по управлению Национальным фондом 720 млрд тенге, на финансирование госпрограммы «Нурлы жол».

Оставшиеся 278,4 млрд тенге зарезервированы в Национальном фонде. Их использование будет рассмотрено при уточнении республиканского бюджета в 2017 году с учетом складывающейся ситуации в экономике. Дефицит бюджета в 2017 году планируется снизить до 578,1 млрд тенге, или 1,2% к ВВП. В 2018—2019 годах запланировано дальнейшее снижение дефицита до 1% к ВВП.

Это позволит поддерживать государственный долг в 2017—2019 годах на уровне не выше 22% к ВВП. Расходы республиканского бюджета определены в 2017 году в объеме 8,563 трлн тенге, в 2018 году — 8,368 трлн тенге и в 2019 году — 8,746 трлн тенге.

Напомним, что в 2014 году для финансирования дефицита республиканского бюджета правительству Республики Казахстан пришлось прибегнуть к внешним заимствованиям. В результате размещения 10-летних и 30-летних суверенных евро нот Казахстан привлек 2,5 млрд долларов.

Целевые трансферты из Национального Фонда (млрд тг)

Целевые трансферты из республиканского бюджета на развитие (млрд тг)

Finprom.kz

Источник: Министерство финансов РК

Рисунок 3. Целевые трансферты из Национального фонда Республики Казахстан и из республиканского бюджета

Как видим из перечисленных направлений расходования государственного бюджета Республики Казахстан, ведется большая работа по преодолению кризиса. Исходя из успешных примеров преодоления вызовов за четвертьвековую историю независимости Республики Казахстан, предложены конкретные пути преодоления трудностей, рожденных мировым кризисом. Важной задачей является приведение налогово-бюджетной политики к новым экономическим реалиям. Конечная цель - выполнение амбициозной задачи по вхождению в число 30 развитых стран мира. В 2016-2017 годах целевым ориентиром Национального Банка является коридор годовой инфляции 6-8%. В среднесрочном периоде Национальный Банк стремится достичь годовой инфляции 3-4% к 2020 году [7].

Оптимизация бюджетных расходов позволит сократить расходы и повысит эффективность всей системы бюджетного планирования. Все эти меры дадут возможность экономике Казахстана эффективно противостоять глобальным вызовам и успешно выполнить стратегические планы.

Главная идея бюджетной перестройки заключается в необходимости изменения принципов построения бюджета на основе метода программно-целевого бюджетирования с переходом на электронные услуги. Целью реформирования бюджетного процесса является создание условий и предпосылок для максимально эффективного управления государственными финансами в соответствии с приоритетами государственной политики. Суть этой

реформы состоит в смещении бюджетного процесса от «управления бюджетными ресурсами (затратами)» на «управление результатами» путем повышения ответственности и расширения самостоятельности участников бюджетного процесса и администраторов бюджетных программ в рамках четких среднесрочных ориентиров. Таким образом, если рассматривать реформирование бюджетных процессов при формировании региональных бюджетов, то на практике оно ориентировано на оптимизацию доходов и расходов бюджета.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация: глобальная конкурентоспособность» - 31 января 2017 года;
2. Отчет Счетного Комитета об исполнении республиканского бюджета за 2015 год. – Астана.
3. Закон «О республиканском бюджете на 2017–2019 годы»;
4. Аймурзина Т.С., Асилова В.А. Современные тенденции налогово-бюджетной политики Казахстана – Журнал «Вестник КазНУ.Серия экономическая. – 2016, № 5 (Vol.117), с. 40-45;
5. Зейнельгабдин А.Б. Налогово-бюджетные инструменты решения стратегических задач // Международная научно-практическая конференция «Экономическая, налоговая и финансово-бюджетная стратегия Республики Казахстан на современном этапе», посвященная 75-летию профессора Нурумова А.А. // КазУЭФМТ. 24.02.2016. – с. 18-22;
6. Кучукова Н. Влияние негативных факторов мировой экономики на изменение денежно-кредитной политики Национального банка Республики Казахстан – Журнал «Вестник ЕНУ имени Гумилева». Серия экономическая. – 2015 г., № 3, с. 81-86;
7. <http://nationalbank.kz/?docid=3330&switch=russian>.

8.36. ҚР ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ

Б.А. Абдуллаева
«Нархоз» Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Түіндеме

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында бірінші деңгейлі банк болып саналатын Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің мемлекет тарихындағы және қазіргі таңдағы ақша-несие саясатындағы ролі барынша қарастырылуда. Осы жұмыста ҚР ҰБ ақша-несие саясатының басты мақсаты ретінде Ұлттың валютаның тұрақтылығын, яғни оның төлем қабілеттілігі мен басқа шетел валюталарына қатысты тұрақтылығын қамтамасыз ету деп

көрсетілген. Мақалада ақша-несие саясатының макроэкономикалық деңгейдегі субъектісі ретінде Ұлттық банк болып табылатындығынан бастап, ақша-несие саясатының түрлері, операциялары, шетелдік тәжірибе мен оларды жетілдіру жолдары толығымен қарастырылған.

Резюме

В этой статье рассматривается роль Национального Банка Казахстана, который является банком 1-уровня, в истории денежно-кредитной системы и настоящее время страны. В этой работе указано, что главной целью Национального Банка РК является стабильность национальной валюты, то есть его платежная способность и стабильность в отношении к другим иностранным валютам. Начиная с того, что Национальный банк является субъектом денежно-кредитной системы на макроэкономическом уровне и вплоть до видов, операций, иностранной практики и пути развития денежно-кредитной системы.

Summary

In this article the role of the National Bank of Kazakhstan in the monetary and credit system in the history and the present of the country is observed. In this work, it is specified that main aim of the National Bank of RK is stability of National currency, exactly payment ability and stability in the relation to other foreign currencies. Starting with the fact that the National bank is subject of the monetary and credit system at macroeconomic level and continuing with the kinds, operations, foreign practice and a way of development of the monetary and credit system all information are considered in this article.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі өзі жүргізетін операциялар бойынша ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесін, сол сияқты басқа да мүдделендіру мөлшерін белгілейді. Ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесін ақша нарығының жалпы жағдайына несие бойынша сұраныс пен ұсынысқа, инфляция деңгейіне байланысты белгілейді. ҚҰБ мүдделендіру мөлшерлемесі саясатын мемлекеттік ақша-несие саясаты жүзеге асырылатын аумақтағы нарықтың мүдделендіру мөлшерлемесіне әрекет ету үшін пайдаланады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі пайыз саясатының басты мақсаты — айналыстағы теңге деңгейін көтере отырып, несиеге деген сұранысты азайту, соның нәтижесінде ақша жиыны және инфляцияның өсуін төмендетуді қамтамасыз ету болып табылады. Жоғары пайыз мөлшерлемесі, шын мәнісінде пайыз үшін төлемдер өз кезегінде шығынның көлемін құрайды. Демек, жаңа пайыз саясаты алдағы уақытта немесе белгілі бір уақыт аралығында өзінің нәтижелеріне қол жеткізуге тиіс

ҚҰБ өзі жүргізетін операциялар бойынша ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесін, сол сияқты басқа да мүдделендіру мөлшерін белгілейді. Ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесін ақша нарығының жалпы жағдайына несие бойынша сұраныс пен ұсынысқа, инфляция деңгейіне байланысты белгілейді. ҚҰБ мүдделендіру мөлшерлемесі саясатын мемлекеттік ақша-несие саясаты жүзеге

асырылатын аумақтағы нарықтың мүдделендіру мөлшерлемесіне әрекет ету үшін пайдаланады.

Қазақстандағы инфляциямен күресудің тағы да бір маңызды факторы — шетел валютасына деген артық сұранысты төмендету болып табылады. Өткенге оралатын болсақ, теңгені енгізгеннен кейінгі жарты жылдай уақыт ішінде, валюталардың бағамдық айырмасы есебінен алыпсатарлық табысқа қол жеткізу мүмкіндігінің салдарынан банктің қысқа мерзімді капиталдары несиелік нарықтан валюталық нарыққа ауысып кетті. Теңгенің айырбас бағамы анықталатын сыртқы көрінісі мен сыртқы құны арасындағы шекті қатынастың бұзылуы Ұлттық валютаның тұрақсыздығын одан сайын арттыра түсті.

Ұлттық банктің мүдделендіру мөлшерлемесі ақша нарығындағы қаржылық операциялардың барлық түрлеріне пайыз мөлшерлемесінің белгілеу базасы ретінде қызмет етеді.

Қайта қаржыландыру мөлшерлемесінің шамасы ақшалай қаражаттарға деген сұранысқа және инфляция деңгейіне байланысты келеді. Ұлттық банк мүдделендіру мөлшерін реттеу арқылы республикамыздағы ақша жиынының шамасына әсер етеді және несиеге деген сұранысты арттыруға немесе қысқартуға мүмкіндік жасайды. Ресми пайыз мөлшерлемесінің деңгейі екінші деңгейдегі банктер үшін, Ұлттық банк саясатының ақша жиынына бақылау жасау шегіндегі негізгі бағыттарын сипаттайтын басты бір көрсеткішті білдіреді [1].

Ұлттық банктің ресми пайыздары, оның тікелей бақылауына жатпайтын несиелік ресурстар нарығының шартына сай банктер дербес белгілейтін нарықтық пайыз мөлшерлемесіне жанама түрде ықпал етеді. Соның негізінде сұраныс пен ұсынысқа байланысты саудада белгіленетін Ұлттық банктің қысқа мерзімді шоттары бойынша, банкаралық несиелер және мемлекеттік қысқа мерзімді несиелер бойынша пайыз мөлшерлемелері жыл бойына Ұлттық банктің мүдделендіру мөлшерлемесінің өзгеруіне байланысты төмендеп отырған.

Пайыздың нақты бейнелері, өз кезегінде инвестициялау үшін әлеуметтік ресурс болып табылатын депозиттердің несиелік мекемелерге ағылуын арттыра түсті.

Ақша-несие саясатының макроэкономикалық деңгейдегі субъектісі — Ұлттық банк болып табылады. Ал ақша-несие саясатының Ұлттық банк тарапынан реттеу объектілеріне экономикадағы қолма-қол және қолма-қол ақшасыз жиынының жиынтығы жатады.

Ақша-несие саясатының түрлері

Шаруашылық жағдаятына байланысты ақша-несие саясатының екі типі болады:

- 1) рекстрикциялық ақша-несие саясаты;
- 2) экспанциялық ақша-несие саясаты.

Рекстрикциялық ақша-несие саясаты — екінші деңгейлі банктердің несиелік операциялар көлемін шектеуге және қатаң шарт белгілеуге, сондай-ақ сыйақы мөлшерлемесінің деңгейін арттыруға бағытталатын шаралар жиынтығы.

Экспанциялық ақша-несие саясаты - несие беру көлемін кеңейтумен, айналымдағы ақша жиынының өсуіне бақылаудың әлсіздігімен және сыйақы мөлшерлемесінің төмендеуіне байланысты сипатталады. Соңғы жылдардағы ақша-несие саясатының басты көздеген бағыты: инфляцияны төмендету және теңгенің тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Жалпы мақсаттар жалпы экономикалық саясаттың, сонымен қатар қазыналық, валюталық, сыртқы сауда, құрылымдық және басқа да саясаттарды ескере отырып, несие-ақша саясаты жоғарыда аталған саясаттардың бір бағыты ретінде қарастырылады.

Аралық мақсаттар нарықтық жағдайда тікелей орталық банктің жанама құраддары арқылы жүзеге асырылады.

Бұл мақсаттарға жетуде Ұлттық банк ақша-несие саясатын жүргізуде. Нысанаға алатын ақша базасы келесідей ақша-несие саясатының негізгі құралдарының көмегімен реттеледі:

- қайта қаржыландыру мөлшерлемесі: ресми мүдделендіру мөлшерлемесі деңгейін белгілеу;

- ҚҰБ-те (Қазақстан Ұлттық банкі) жинақталатын ең төменгі міндетті резервтер нормасын белгілеу, оның ішінде сырттан тартылған қаражаттарды мерзіміне, көлеміне және түрлеріне байланысты жіктеу;

- мемлекеттің бағалы қағаздарын сатып алу және сату бойынша ақша нарығындағы операцияларды жүргізу;

- банктерге және үкіметке несие беру;

- валюталық нарықтағы басқыншылық;

- кейбір жағдайларда несиелік операциялардың жекелеген түрлерінің деңгейі мен көлеміне тікелей сандық шектеулер енгізу;

- ресми есепке алу (дисконттық) мөлшерлемесі.

Қазақстан Ұлттық банкі мемлекеттік ақша-несие саясатын анықтайтын және жүзеге асыратын орган болып табылады.

ҚҰБ ақша-несие саясатының басты мақсаты: Ұлттың валютаның тұрақтылығын, яғни оның төлем қабілеттілігі мен басқа шетел валюталарына қатысты тұрақтылығын қамтамасыз етуді көздейді. Ақша-несие саясаты — бұл айналыстағы ақша массасын, несие көлемін, сыйақы (мүдделендіру) мөлшерлемесін өзгертуге жалпы банк жүйесінің қызметін реттеуге бағытталған шаралар жиынтығы.

Ақша-несие саясатының макроэкономикалық деңгейдегі субъектісі Ұлттық банк болып табылады. Ал ақша-несие саясатының Ұлттық банк тарапынан реттеу объектісіне экономикадағы қолма-қол және қолма-қолсыз ақша массасының жиынтығы жатады.

Шаруашылық конъюктурасының жағдайына байланысты ақша-несие саясатының екі типі болады:

1. Рестрикциялық ақша-несие саясаты;
2. Экспансиондық ақша-несие саясаты.

Рестрикциялық ақша-несие саясаты — екінші деңгейлі банктердің несиелік операциялар көлемін шектеуге және қатан шарт белгілеуге, сондай-ақ сыйақы мөлшерлемесінің деңгейін арттыруға бағытталатын шаралар жиынтығы.

Экспансиондық ақша-несие саясаты — несие беру көлемін кеңейтумен, айналыстағы ақша массасынын өсуіне бақылаудың, әлсіздігімен және сыйақы мөлшерлемесінің төмендеуімен байланысты шаралар.

Соңғы жылдардағы ақша-несие саясатының басты көздеген бағыты: инфляцияны төмендету және теңгенің тұрақтылығын қамтамасыз ету. Бұл мақсатқа жетуде Ұлттық банк қатаң ақша-несие саясатын жүргізуде. Заңға сәйкес Ұлттық банк мынадай ақша-несие саясатының негізгі құралдарының көмегімен реттеледі:

Сыйақы мөлшерлемелерін белгілеу;

- Ең төменгі міндетті резервтер нормасын белгілеу;
- Мемлекеттің бағалы қағаздарын сатып алу және сатуы бойынша ашық нарықтағы операцияларды жүргізу;
- Банктерге және үкіметке несиелер беру;
- Валюталық нарыққа интервенциялау.

Кейбір жағдайларда, несиелік операциялардың жекелеген түрлерінің деңгейі мен көлеміне тікелей сандық шектеулер енгізу.

Қазіргі уақытта жоғарыда аталған құралдардың ішінде іс жүзінде қолданылып отырғандары: ресми сыйақы мөлшерлемелері, қысқа мерзімді ноттарды эмиссиялау, ашық нарықтағы операциялар [2].

Ұлттық банк өзінің жүргізетін операциялары бойынша мынадай ресми сыйақы мөлшерлемелерді белгілейді:

- ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесі;
- ресми есептік (дисконттық) мөлшерлемесі;
- РЕПО және кері РЕПО операциялары бойынша сыйақы мөлшерлемесі;
- «овернайт» займдары бойынша сыйақы мөлшерлемесі;
- күндізгі займдар бойынша сыйақы мөлшерлемесі.

Ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесі — ақша нарығының жалпы жағдайына несие бойынша сұраныс пен ұсынысқа, инфляция және күтілетін инфляция деңгейіне байланысты белгіленеді. Ұлттық банкінің заң актілері, ҚР Президентінің актілері негізінде немесе ҚҰБ Басқармасының жеке қаулылары бойынша жүргізілетін заем операциялары бойынша қолданылады.

Ресми есептік (дисконттық) мөлшерлемесі — ақша нарығының жалпы жағдайына, несиелер бойынша сұраныс пен ұсыныс көлеміне байланысты белгіленеді және Ұлттық банктің коммерциялық вексельдерді қайта есепке алу операцияларында қолданылады. Ресми есептік (дисконттық) мөлшерлеме жылдық пайыздық мөлшерлеме

болып табылады және ол айналыс мерзімі алты айдың вексельдерді қайта есептеуде қолданылады.

РЕПО және кері РЕПО операциялары бойынша сыйақы мөлшерлемелері — жылдың пайыздық, мөлшерлемелер, ішкі қаржы нарығының жағдайына байланысты белгіленеді және мемлекеттік бағалы қағаздармен операциялар жүргізуде қолданылады. РЕПО-ның мақсатты мөлшерлемесінен ауытқу жағдайында ақшалай қаражаттарды орналастыру немесе тарту жолымен РЕПО нарығындағы сыйақы мөлшерлемелерді реттеу арқылы сыйақы мөлшерлемелердің елеулі ауытқуын болдырмау.

«Овернайт» заемдары бойынша сыйақы мөлшерлемесі — Ұлттық банктің екінші деңгейдегі банктерге, олардың ҚҰБ-ғы корреспонденттік шоттары бойынша есеп айырысуды дебеттік қалдықпен аяқтауы барысында бір түнге берілетін заемдары бойынша қолданылады.

Күндізгі заемдар бойынша сыйақы мөлшерлемелері — Ұлттық банктің екінші деңгейдегі банктерге, олардың ҚҰБ-ғы теңгеде ашқан корреспонденттік шоттары бойынша төлем жүргізуге немесе ақшалай аударымдар жасауға қажетті ақша қаражаттары уақытша болмаған не жетіспеген жағдайларда займдар бойынша қолданылады.

Ұлттық банк екінші деңгейдегі банктер үшін, олардың пруденциалдың нормативтерді орындауына байланысты ең төменгі резервтік талаптарды орындау барысында банктерге мынадай екі тәсіл қолданады:

1. Міндетті резервтер;
2. Резервтеудің альтернативтік тәртібі.

Резервтік талаптарды орындайтын банктерге Ұлттық банк орташа айлық, қайта қаржыландыру мөлшерлемесінің 50% көлемінде теңгедегі резервтер бойынша, ал еркін алмастырылатын валютадағы резервтік талаптар бойынша Лондондағы депозиттер нарығындағы (LIVID) бір айлық депозиттің орташа өлшемді мөлшерлемесінің 50% көлемінде пайыз төленді.

Ақша-несие саясаты елден макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізуге және экономикалық өсу үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған мемлекеттің экономикалық саясатының маңызды құрамдас бөлімдерінің бірі болып табылады. Ақша-несие саясаты - бұл ақша айналысын реттеу мақсаты мен мемлекеттік ақша-несие саласында пайдаланылатын өзара байланысты шаралар жиынтығы.

Қазіргі жағдайдағы Қазақстандық экономикада ақша-несиелік реттеу сұрақтарының өзектілігі белгілі бір деңгейде ақша-несие саясатын жасау кезінде талдау және болжау әдістерін, сонымен бірге оны іске асыру механизмдерін жетілдіру қажеттіліктерімен анықталады.

Ұлттық банктің пайыздық саясаты нарықта сапалы параметрді белгілеу жолымен ақша айналысын реттеудің маңызды құралы қызметін атқарады. Банктік несиелер құнын реттеу арқылы ақша айналымына тез және адекваттық әсер етуге қол жеткізуге болады.

Ұлттық банктің несиесінің құнына әсер ету мүмкіндігі оның соңғы сатыдағы кредитор қызметін қамтамасыз етеді.

Несие бойынша сыйақы ставкалары ақша-несие саясатын бір құрал ретінде нарықтық сыйақы ставкаларына әсер ету үшін пайдаланылады. Осы құрал Қазақстанның Ұлттық банкісінің белгілеген қайта қаржыландырудың ресми ставкаларынан және оның іске асыратын операциялары бойынша тағы басқа сыйақы ставкаларынан тұрады. Ресми сыйақы ставкалары несиесі бойынша сұраныс пен ұсыныстан құралатын нарықтың жалпы жағдайына, инфляция деңгейіне тәуелді. Қазіргі кезде ресми сыйақы ставкаларының төмендеу тенденциясы байқалуда.

Инфляциялық күтілімдерді ескере отырып, ставканы анықтауға негізделген пайыздық схема кезінде нақтылық төмен болады. Бұл жағдайда болашақтағы инфляция деңгейін жеткілікті мөлшерде бағаламау арқылы кредитор немесе оны артық бағалау арқылы қарыз алушы ұтылады. Индекстік әдіс арқылы мәселелерді жартылай шешу уақыттық интервалды төмендетуі мүмкін, жоғары инфляция жағдайында экономикалық саясаттың бір міндеті оптималды пайыздық ставканы іздестіру болуы мүмкін. Яғни бұл жағдайда тиімсіз инвестицияны істен алуға және бір уақытта ставкалардың кері әсер етуінен экономиканы қорғауға мүмкіндік беретін деңгей деп түсіну қажет. Осы құралдың іске асырылуын қайта қаржыландыру ставкаларының мөлшерінің өзгеруін мысалға ала отырып қарастырылған. Егер Орталық банктің мақсаты несиелік институттардың несиелік патенциалын азайту болса, онда ол қайта қаржыландыру ставкасын жоғарлатады. Ұлттық банк алға қойылған мақсатына қол жеткізу үшін ақша нарығына тағы басқа әдістермен де әсер етуі қажет (ең төменгі резерв бойынша ставканы жоғарлату жолымен және т.б.). Қайта қаржыландыру ставкасын жоғарлатқан кезде коммерциялық банктер үшін қайта қаржыландыру қымбаттайды, яғни бұл жағдай елдегі несиесінің құнының өсуіне әкеледі. Бірақ кейбір ірі коммерциялық банктердің орталық банктің пайыздық ставкаларды жоғарлатуына қарамастан өздеріне неғұрлым көп клиенттер тарту үшін өздерінің пайыздық маржаларын төмендетуге мүмкіндіктері болады. Коммерциялық банктерді қаржыландырудың альтернативті әдісі орталық банкте вексельдерді қайта есепке алу болып табылады. Осы форманың тиімділігі бұл операция кезінде кепіл талап етілмейді, ал гарант ретінде вексель беруші болады [3].

Өнеркәсіптің қайта өңдеу салаларындағы ірі және орта кәсіпорындарда қайта қаржыландыру қаражаттарының ерекше тапшылығы байқалуда. Бұл ҚР ҰБ-де осындай кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығы және несиелік қабілеттілігі туралы ақпараттардың жоқтығымен байланысты.

Біздің көзқарасымыз бойынша, қайта қаржыландыру жүйесінің жақсы дамуының кепілі. Орталық банк жүйесінде экономиканың нақты

секторындағы кәсіпорындар мониторингін тиімді ұйымдастыру болып табылады. Себебі, бұл тәжірибе басқа елдердің Орталық, банктерінің қызметтерінің негізгі бағыттарының бірі болып танылған. ҚР ҰБ-де нақты сектордағы кәсіпорындардың қаржылық жағдайының мониторинг жүйесін жасау кезінде Франция Банкісінің және Ресей Орталық Банкісінің тәжірибелері ескерілді.

Орталық банктің есептік ставкаларының өзгеруі ақша нарығындағы жағдайларды ғана өзгертіп қоймай, сонымен қатар құнды қағаздар нарығына да әсер етеді. Орталық банктің есептік ставкасының өсуі ақша нарығындағы несиелер мен депозиттер бойынша ставкалардың жоғарылауына негізделеді.

Бұл құнды қағаздарға деген сұранысты азайтады және олардың ұсынысын көбейтеді. Құнды қағаздарға деген сұраныс банктер жағынан да азаяды, себебі олар үшін депозиттер неғұрлым тиімді болып саналады.

Инфляцияға қарсы саясаттың басты элементі - қаржыны сауықтыру мен халық шаруашылығы экономикасын тұрақтандыру, залалды және шамалы рентабелді шаруашылық субъектілерін қысқарту болып табылады. Бұған халық тұтынатын тауарлаға бағаны көтеру жолымен емес, интенсификация негізінде және өндірістің тиімділігін көтеру арқасында қол жеткізіледі. Шетел несиелерін солай пайдаланған маңызды, оларды тезірек иесіне қайтарып, сөйтіп аса мол пайда табу. Шетел ғалымдарының пайымдауынша, Қазақстандағы аса пайдалы салаларға — түсті металлургия, ауыл шаруашылығы, мұнай өңдеу өнеркәсібі, жеңіл өнеркәсіп және туризм жатады. Сондықтанда осы салалар басымдылықпен дамуы қажет. Сыртқы саудамен айналысатын кәсіпорындарға толық валюталық өзін-өзі өтейтін жолға көшіру керек. Бір сөзбен айтар болсақ, тұрғындардың өмір деңгейіне әсер ететін инфляцияның келеңсіздігін төмендету үшін шаралар жүйесін іске қосқан жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «ҚР-дағы банктер және банктік қызмет туралы» ҚР заңы. 30.08.1995.
2. Мақыш С.Б. Банк сі. — Алматы: Қазақ университеті, 2009.
3. Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары. «Елорда» - 2002 ж. 159 – 161 б.

8.37. РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ОРГАНИЗАЦИИ (КОУЧИНГ-ПОДХОД)

Н.К. Калаганова, А.М. Кушанбаева

Казахско-Русский Международный университет
(г. Актобе, Казахстан)

Одним из приоритетов развития казахстанского общества обозначено «улучшение качества человеческого капитала, необходимость нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации» [1].

Наука, представляющая собой результаты разработки фундаментальных проблем, «способна обеспечивать приоритет в создании новых технологий и продуктов, расширять ресурсную и информационную базу производства, повышать роль творческого участия человека в управлении организацией» [2].

Интеграция научных разработок в области менеджмента, HR менеджмента в реальную управленческую деятельность становится наиболее актуальной. В статье Алиева М.А., Манатилова Ф.И. «Инновационное образование как фактор развития человеческих ресурсов» авторы пишут: «Сегодня главными, определяющими успехи развития инновационной экономики становятся человеческие ресурсы. Именно уровнем развития человеческих ресурсов определяется степень формирования инновационного общества в стране [3].

Коучинг-подход рассматривается в работах многих исследователей в области менеджмента и управления персоналом, социологии, психологии и др., что свидетельствует о том, что проблематика коучинга стала предметной основой междисциплинарной интеграции наук.

Развитие человеческих ресурсов, повышение потенциала – это важный фактор роста производительности труда и эффективности деятельности организации. Многие отечественные компании по-прежнему не уделяют должного внимания развитию персонала. По мнению исследователей, успешность организации зависит от понимания потенциальных возможностей руководителями и управленцами среднего звена. Технология коучинга позволяет увидеть и изменить скрытые процессы, действующие в организационной системе и влияющие на эффективность и работоспособность организации, отделов или отдельных сотрудников компании.

Менеджеры в рамках своего развития должны получать не только функциональную, но и специальную подготовку, позволяющую им как успешно фокусироваться на стратегических целях компании, так и понимать индивидуальные задачи каждого отдельного работника.

Коучинг представляет собой комплексную социально-управленческую технологию развития управленческих кадров,

направленную на улучшение количественных или качественных характеристик деятельности руководителя, усовершенствование его профессиональных и личностных навыков посредством гибкого использования методов наставничества, управленческого консалтинга, тренинга, терапии и специальных вопросных методик [2].

Таким образом, коучинг представляет собой инновационный подход в менеджменте.

Котлярова Н.Г. в статье «Развитие человеческого ресурса организации методами управления и образования» отмечает, что «развитие человеческого ресурса организации необходимо ей для повышения эффективности работы. Развитие человеческого ресурса включает в себя создание благоприятного психологического климата в организации, внедрение и развитие системы стимулирования персонала, непрерывное обучение персонала, развитие рефлексивного управления среди руководителей, контроль текучести кадров, усовершенствование организации трудового процесса, развитие корпоративной этики и корпоративной культуры. Для успешного внедрения практически всех вышеперечисленных факторов необходимо качественное обучение, профессиональное развитие сотрудников всех уровней» [4, с. 123].

Майкл Мескон, Майкл Альберт и Франклин Хедоури пишут: «Развитие кадров предусматривает подготовку работника к будущей должности. Для эффективности обучения нужно, чтобы люди были заинтересованы в нем. Необходимо создать благоприятную для обучения атмосферу, сложные навыки должны отрабатываться последовательными частями, с соответствующим закреплением. Подготовка и развитие кадров можно осуществлять путем организации различных курсов, семинаров или ротации кадров» [5, с. 418].

Сторонники коучинг-подхода считают актуальным рассмотрение технологии коучинга в контексте развития человеческих ресурсов организации.

Питер Друкер поясняет, что книги по менеджменту обычно рассказывают об управлении людьми. Тема его книги «Эффективный руководитель» – управление самим собой в целях повышения эффективности своей деятельности. Руководители, не умеющие управлять собой для повышения эффективности своей деятельности, не смогут эффективно управлять коллегами и подчиненными. Управление в значительной мере осуществляется на личном примере [6, с. 3].

Эффективный руководитель использует практические методики, которым можно и нужно обучиться. В нашем все более разностороннем обществе эффективно работать в должности руководителя становится все сложнее, и это касается не только бизнеса, но буквально всех

организаций. Эффективный труд в равной мере необходим для самореализации индивида и эффективной работы организации [6, с. 2].

Эд Майклз, Хелен Хэндфилд-Джонс и Бет Экселрод в книге «Война за таланты» рекомендуют: «Компании должны также повсеместно внедрять процессы, направленные на развитие. Так как хороших управленцев будет не хватать, каждой компании и каждому руководителю придется развивать людей, чтобы увеличить их способности. Развитие также играет решающую роль в привлечении и удержании сотрудников».

Многие управленцы думают, что развитие — это обучение; но в действительности обучение — лишь небольшая часть этого процесса. Развитие происходит главным образом благодаря последовательности повышающих профессионализм заданий, коучингу и наставничеству. В большинстве компаний эти важные рычаги развития задействованы недостаточно» [7].

По мнению Джона Уитмора, автора книги «Внутренняя сила лидера. Коучинг как метод управления персоналом»: «Успешность лидера во многом зависит от того, какого уровня он сам сумел достичь в личностном развитии, способен ли отказаться от привычки давать указания и поверить в скрытый потенциал своих сотрудников. Коучинг устраняет внутренние препятствия и помогает открыть доступ к неисчерпаемым ресурсам — как вашим собственным, так и ваших подчиненных. Когда, где и с какой целью применяется коучинг? Вот несколько наиболее очевидных поводов для применения коучинга на работе предлагает Джон Уитмор:

1. Мотивация сотрудников;
2. Оценка и аттестация;
3. Делегирование полномочий;
4. Выполнение задания;
5. Решение проблем;
6. Планирование и проверка;
7. Проблемы во взаимоотношениях;
8. Повышение квалификации;
9. Формирование команды;
10. Командная работа.

Коучинг – не готовая техника, которую применяют в определенных ситуациях. Коучинг – это способ управления, способ обращаться с людьми, образ мыслей и жизни. Коучинг раскрывает потенциал человека и таким образом помогает ему достичь максимальной эффективности [8].

На сегодняшний день приходится признавать, что зарубежная школа продвинулась достаточно далеко в области научных разработок проблемы и предложений на рынке коучинговых услуг. Очевидна необходимость адаптации коучинга к нашему менталитету и условиям современной отечественной действительности организаций. Нам

необходимы адаптированные теоретико-методологические разработки к применению коучинга в управленческой деятельности различных организаций, что позволит прийти к совершенно новым, а главное – казахстанским основаниям в области теории и методологии коучинг-подхода в развитии человеческих ресурсов организации.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность», 31 января 2017 г. - <http://avestnik.kz/>.

2. Симонова Л.Н. Автореферат диссертации «Коучинг в развитии управленческих кадров банковских организаций: социолого-управленческий подход» на соискание ученой степени кандидата социологических наук, Москва, 2012.

3. Алиев М.А., Манатилова Ф.И. Инновационное образование как фактор развития человеческих ресурсов. // Журнал [Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки](http://cyberleninka.ru), 2013 - <http://cyberleninka.ru>.

4. Котлярова Н.Г. Развитие человеческого ресурса организации методами управления и образования // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки, № 41 (300), 2012. - С. 116-124.

5. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента/ перевод с английского - Общая редакция и вступительная статья доктора экономических наук Л.И. Евенко, - М.: Дело, 1997. – 493 с.

6. Друкер П. Эффективный руководитель. — М.: Вильямс, 2007. — С. 224.

7. Майклз Э., Хэндфилд-Джонс Х., Экселрод Э. Война за таланты. – М.: изд. «Манн, Иванов и Фербер», 2009. – 272 с.

8. Джон Уитмор Внутренняя сила лидера. Коучинг как метод управления персоналом. – перевод с английского - ООО «Альпина Паблицер», 2012. - 126 с.

8.38. ЭЛЕКТРОНДЫ ТӨЛЕМДЕР КӨЛЕМІН ҰЛҒАЙТУ ЖӘНЕ АҚШАСЫЗ ЕСЕП АЙЫРЫСУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

**А.О. Демеубаева, Н.Г. Жанасбаева,
Б.Ж. Көрпалиева, М.Б. Тойынбетова**
(Шымкент қ., Қазақстан)

Әлемнің түрлі аймақтарында жүргізілген көптеген зерттеулер электронды төлемдер көлемінің ұлғаюы елдерге елеулі экономикалық пайда келтіреді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұның өзі шығындар тұрғысынан алғанда, үлкен ауқымдағы едәуір дәрежеде

нәтижелі болуымен байланысты. Қолма-қол ақша төлемдері жүйесін пайдаланумен байланысты шығындар ЖІӨ-нің 5-тен 7 % -не дейін құрайды. Зерттеу нәтижелері сондай-ақ нақты қолма-қол ақшамен салыстырғанда электронды төлемдердің едәуір жоғары нәтижелілігі елдерге ЖІӨ-нің 1%-ті мөлшерінде үнемдеуді қамтамасыз етуге қабілетті екендігін көрсетті. Дамыған ақшасыз төлемдер үкіметке бейресми экономика ауқымдарын азайтуға мүмкіндік беріп, жүргізілуші қаржы операцияларының мөлдірлігін арттыра түсетін еді.

Ақшасыз есеп айырысудың негізгі артықшылықтарының бірі ақша ағымдарының мөлдірлігінен көрінеді. Экономиканың нақты ақшаға бағдарлануы банктердің қаржы делделдары ретінде көріну қабілетін төмендетіп қана қоймай, сондай-ақ жоғарыда атап өткеніміздей, бейресми экономияны қоректендіріп отырады.

Ақшасыз төлемдер басқа да артықшылықтар береді. Мәселен, жалақыны банк карталарында төлеудің түрлі схемаларын кеңінен қолдануға орай банк қызметі қамтылмаған тұрғындардың саны азая түсер еді. Осы арқылы ынталандырылған жеке адамдардың салымдарының ұлғаюы және ақша айналымы жылдамдығының артуы қаржы делдалдылығы сапасын арттыруға көмектеседі, мұның өзі экономиканың өсуіне ықпал етеді.

Ақшасыз есеп айырысу ауқымының ұлғаюы әлеуметтік дамуына да ықпал ететін болады. Электронды төлемдер мен есеп айырысулар механизмін нәтижелі қызмет атқаруы аймақтық экономика жұмыстарына да әсер етеді, сауданы оңайлатады және аймақтық шаруашылықтардың дамуын ынталандырады.

Сонымен қатар проблеманы кеңінен қарастыратын болсақ, мұндай жүйені ТМД және Еуразияға қатысушы мемлекеттермен халықаралық ынтымақтастық шеңберінде ендіру ықпалдастық өзара әрекеті едәуір жоғары деңгейге шығаруға мүмкіндік береді.

Осындай жағдайларда электронды технологияларға негізделген тиімді төлем және есеп айырысу жүйелерін, халықаралық тәжірибеде өмір сүру қабілеттілігімен көзге түскен клирингтік механизмдерді әзірлей мен ендіру мәселені ерекше маңызды сипат алады.

Жасырын экономика мәселелерін түпкілікті шешу тұралы айтуға әлі ертерек, оны азайтатын және мемлекетке әсерін төмендететін кейбір механизмдерді ғана болжауға болады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қолма-қол ақшасыз айналым ақшалардың қағазсыз айналуын білдіреді. Экономикалық қатынастарға қатысушылар арасында төлем және есеп айырысу операцияларын жүргізу тұрғысынан жасырын экономиканы азайту мәселесін қарастырған кезде, көрсетілген операцияларды өткізу жүйесі тұралы, төмен жүйесі тұралы мәселені қозғамасқа болмайды.

Қолма-қол нақты ақша айналымын қысқарту үшін төлем карталарын қоса алғанда, заманауи ақпараттық технологияларға негізделген арнайы құралдарды пайдалану арқылы ақшасыз төлем

аспабын ендіруге ықпал ететін құқықтық және әдіснамалық базаны нығайту жұмысы жалғаса түсетін болады.

Клирингтік жүйелерді жасау бойынша несиелік ұйымдардың бастамаларына қолдау көрсетіледі, олар төлем карталарын пайдалану арқылы қосымша төлем қызметін ұсына алады.

Ақша айналымы саласында электронды есеп айырысу арқылы ақшасыз төлемдер технологиясын дамыту идеясын барлық адам қолдайды. Бұл іс жекелеген банкттердің жеке бастамаларына орай мемлекеттің қарсылығынсыз дамыды. Осыған орай жұмсалған күш-жігерлер бірікпеді, жүргілікті сипатталды әрі әлеуметтік-экономикалық қауіп төндірген жоқ. Мемлекет, сондай-ақ жекеменшік сектор тарапынан «көлеңкелі» экономика мен күрестің нәтижелі болуы үшін, қағаз тасымалдағыштар қолданылатын төлем және есеп айырысудан қаржы айналымын электрондандыруға жедел көшу шараларына қолдау көрсету.

Заңды және жеке тұлғалардың ақша ағындарын есептеу бойынша жалпы ұлттық төлем – есеп айырысу механизмін құруға үндеу жаңа бір оқиға емес. Солай бола тұрса да, есеп айырысу – төлем жүйесінің жаңа механизмдерін күнделікті практикаға ендіруге (мәселен, клиринг), сондай-ақ салық салу жүйесімен өзара байланыс орнатуға бағдарлану талқыланушы жүйенің түбегейлі жаңа бір ерекшелігі болар еді.

Соның салдарынан заңды тұлғалар мен жеке тұлғалардан жыл сайын салық алу шеңберінде, түрлі төлемдер бойынша күнделікті операциялар жүргізу және мемлекетпен жеке кәсіпорындармен, бір-бірімен есеп айырысуда жүргізу кезінде проблеманы шешуге мүмкін болады.

Бөлшек төлемдер үшін өндіруші және өңдеуші салалардағы ірі ақша ағындарына қызмет көрсету үшін электронды есеп айырысу жүйесін ендірумен қатар аймақтық келісімдер негізінде банктік емес несиелік ұйымдарды – есеп айырысу – клирингтік орталықтарды дамытқан жөн. Мамандар клирингті өзара талаптар мен міндеттемелерді ескеруге негізделген ақшасыз есеп айырысу формасының бірі ретінде санайды. Шындығында, нетто (таза) негізінде есеп айырысуды ұйымдастыру (клирингті пайдалана отырып есеп айырысу) жалпы негізде есеп айырысуда ұйымдастырудың балемасы болып табылады. Клирингтік пен айырысулар тұрғысынан клиринг туралы айтудың мәні бар. Ақшасыз есеп айырысу дегеніміз ақшаның қатысуы мен есеп айырысу, яғни ақшамен есеп айырысу, клиринг дегеніміз – бұл ақшаның қатысуынсыз есеп айырысуды іске асыру. Демек, клирингті сенімсіз есеп айырысу формасына жатқызуға болады. Клиринг жағдайында есептелген соммаға арналған міндеттемелер «тазартылады», бастапқы міндеттемелер жаңасына ауыстырылады.

Клиринг институтының шешуге тиісі түбегейлі міндеттер, мынадай болып келеді:

- құн қорытындысы бойынша (сауда сессиясы) есеп айырысуды өткізу кезінде ақша қаражаттары мен бағалы қағаздардың нақты көлемін қысқарту;

- жасалған мәмілелер бойынша есеп айырысу кезінде туындайтын тәуекелді төмендету;

- мәміле жасау шарасын оңайлату және құжат айналымын азайту;

- мәміле жасау мен есеп айырысу кезінде технологиялық жаңа құралдарды (бағдарламалық – ақпараттық құралдар, заманауи телекоммуникациялар және т.б.) пайдалану мүмкіндігі;

- мәмілелерді салыстырып тексеруге, өңдеуге және есеп айырысу қызметіне арналған уақытта қысқарту.

«Бейресми» экономиканы төмендету мақсатында еліміздің төлем жүйесіне карточкалы механизмдерді ендірудің өзектілігі туралы мәселені қарастырудан бұрын қазіргі сәтте қалыптасқан пластикалық карталар нарығын қарастыру қажет.

Сонымен, пластикалық карталар сегменті банк қызметтері нарығында едәуір жылдам дамушы сегменттердің бірі болып табылады. ROMIR Monitoring зерттеу холдингінің деректері бойынша мегаполистерде әрбір төртінші тұрғын пластикалық карталарды пайдаланады. Мұнда пластикалық карталардың негізгі қызметі оларға жұмыскерлердің жалақысын аудару болып табылады. Жұмыскерлер өз кезегінде оны банкоматтарда қолма-қол нақты ақшаға айналдырады немесе картаның көмегімен қолма-қол ақшасыз есеп айырысатын орындарға тауарға және қызметтерге төлем жүргізеді. Сонымен, ақшасыз есеп айырысу үлесі тұтынушылық айналым бойынша бірнеше пайыздан әрі аспайды.

Осыған байланысты ақшасыз есеп айырысуға көшу үшін (пластикалық карталардың көмегімен) кемдегенде екі мәселені шешу қажет: біріншісі – қажетті техникалық базаны құру; екіншісі – халықты пластикалық картаны қолдану тиімді екендігіне сендіру. Сауда желісін толық қамту туралы әңгіме айтуға әлі ертерек екендігі құпия емес.

Сондықтан мемлекеттік органдар пластикалық карталар рыногын дамытуға мүдделі болып отыр. Ақшасыз есеп айырысу жүйесі қаржы министрлігі мен салық органдарына сауданың, кіріс пен пайданың шынайы ауқымын анықтауға көмектеседі деп болжануда. Статистика бойынша пластикалық карталарды қабылдау сату көлемін 7-20 %-ға ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Сарапшылардың пікірі бойынша, пластикалық карталармен жұмыс істеу аппараттарын орнатуға болады, бірақ халықты карталық төлем жүргізуге мәжбүрлеу қиын. Сондай-ақ мемлекет бөлшек сауданың маңызды айналымы базарлар арқылы өтеді, ал мұнда картаны пайдалану қиынға соғады. Сонымен қатар кейбір сарапшылардың пікірінше, егер барлық аймақтарда, облыстарда және ауылдарда банкомат орнату басталатын болса, онда мұндай

бағдарлама мемлекетке көлеңкелі айналымнан келетін шығыннан да қымбатқа түсуі мүмкін.

Көрсетілген проблеманы шешу үшін нәтижелілігін арттыру есебінен пластикалық карталарды ендіруге жұмсалатын шығындарды азайту қажет. Төлем-есеп айырысу құралының көрсетілген түрін комуналды қызмет төлемдері салық төлемі, зейнетақы мен жалақы, әлеуметтік-сақтандыру төлемдері, әлеуметтік субсидиялар мен жеңілдіктер алу үшін есеп айырысу кезінде пайдалану ыңғайлы. Бұл құралдың артықшылығы – оның төлем құралы мен ақша қаражаты (жалақы, зейнетақы, жеңілдіктер және т.б.) жинақталатын «әмиян» қызметтерін өз бойынша біріктіре алуында. Осы картаның технологиясы да ерекше болуға тиіс, яғни бұл микропроцессоры бар (чиптік карта) карта болуға тиіс. Ол бірнеше себептермен түсіндірілді.

Қолдан жасаудан, соған сәйкес өзіндік бір микрокомпьютер болып табылатын чиптің орнатылу есебінен алаяқтық операциялардан жоғары дәрежеде қорғалуы. Мұндай технологияларды пайдалану кезінде «карточка-терминал» жүйесінің жалпы құпиялық төзімділігі арта түседі. Сонымен қатар қаржыны барынша маңызды түрде қорғалуы үшін чиптік картаға электронды қол қою технологиясын пайдалануға мүмкіндік беретін жабдықты (банкомат, есептеуіш қондырғы) қарастыру керек.

Көп функционалдылық, мұның өзі эмитент – банкке картамен жұмыс істеу мүмкіндігі есебінен телекоммуникациялық шығыстарды төмендетуге, сондай-ақ карта ұстаушылары үшін қосымша басқа да қызметтерді нәтижелі атқаруға мүмкіндік береді.

Микропроцессорлық карта бірқатар толықтыруларға ие өз бойында бірнеше карталарды бір мезгілде біріктіре алады (дисконтты, бонусты карталар, сәйкестендіру құжаты және т.б.). Микропроцессорда көптеген алуан түрлі «қосымшаларды» сақтау мүмкіндігі, олардың көлемі микропроцессордың көлемімен ғана шектеледі, сондай-ақ картаны «электронды мультивалюталық әмиян» ретінде пайдалану мүмкіндігі. Қарсы жағдайда салықтан «жалтарушыларға» әкімшілік және қылмыстық қудалау шаралары қолданылуы мүмкін. Ал сатудың ашықтығын анықтау тіптен оңай, тұтынушылардың шотынан провайдердің шотына ақша қаражатының келіп түсу тізбегін егжей-тегжей тексеріп көреді.

Осындай жолмен алынған қаржылар қазіргі таңда біздің мемлекетіміздің әлеуметтік, ғылыми және мәдени саясатында орын алған кемшіліктер мен ауытқуларды түзетуге мүмкіндік береді. Бұл үшін бар болғаны провайдерлерге ұсынылушы тауарлар мен қызметтерге несиелік карталар бойынша белгіленген мөлшерден жоғары бағада есеп айырысуды міндетті. Бұл механизм банктер мен төлем схемалары деңгейін төмендетуді қамтамасыз етіп, жүйеге деген сенім деңгейін арттыруға ықпал ету қажет.

Электронды төлемдер үкіметке бейресми экономика ауқымдарын азайтуға мүмкіндік бере отырып, жүргізілетін қаржы операцияларының мөлдірлігін арттыра түсер еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира / Послание Президента РК народу Казахстана // Казахстанская правда 2006 г. 2.03.

2. Пряхникова Ю.А. Новые способы осуществления безналичных расчетов, как основополагающий фактор снижения теневой экономики. Ф.М. № 2, 2007. с. 105-115.

3. Есипов В.М. Экономическая безопасность хозяйствующих субъектов в России // Эпи № 8, 2004. с. 148-158.

4. Бодрых Е. Теневая экономика и методы и статистического учета // Аль Пари, № 4-5, 1999, с. 5-9.

5. Калаганова Н. Зарубежный опыт измерения масштабов теневой экономики // Экономика и статистика, № 3, 2005, с. 41-46.

6. Осаковский В. Влияние реформирование ЕСН на теневую экономику: негласный сговор и конфликт интересов // Вопросы Экономики, № 5, с. 89-99.

7. Видрицкая Ж.И. Теневая и неформальная экономика в сельском хозяйстве // Аль Пари, № 5, с. 89-99.

8. Тарасов М. Усиление роли государства по ограничению теневой экономики в России // Проблемы теории и практики управление, № 2. 2002, с. 19-23.

SECTION 09.00.00 / СЕКЦИЯ 09.00.00

PHILOSOPHICAL SCIENCES / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

9.1. CAVITATION, AS A SYNERGETIC EFFECT AND A PHILOSOPHICAL CATEGORY OF NATURAL-ARTIFICIAL NATURE

D.A. Aubakir

Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University

K.A. Aubakirov

EcE-center "Noosphere and Sustainable development"

at the L.N. Gumilyov ENU

(Astana, Kazakhstan)

Introduction. In the article, the report proposed to discuss one of the phenomena of nature, which until now did not reveal his secret, but finds greater and greater scope of practice - the phenomenon of cavitation.

Cavitation (lat. *cavita* - emptiness) - the process of vaporization and the subsequent collapse of vapor bubbles while condensing vapor in the liquid flow, accompanied by a noise and water hammer formation in the fluid cavities (cavitation bubbles, or cavities) filled with the steam of the liquid itself. Cavitation occurs as a result of local pressure reduction in the fluid, which can occur either by increasing its speed (hydrodynamic cavitation), or during the passage of the acoustic waves of high intensity during vacuum halftime (acoustic cavitation), there are other causes of the effect. Moving with the flow in the area of higher pressure or during the half-cycle compression, cavitation bubble collapses, emitting at the same shock wave (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Кавитация>).

The phenomenon of cavitation is local and occurs only where there are conditions. Navigate among the occurrence cannot (controversial conclusion - author's note). Cavitation destroys the surface propellers, water turbines, acoustic emitters, parts shock absorbers, hydraulic clutches, etc. Cavitation also benefits. It is used in industry, medicine, military technology and other related fields (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Кавитация>).

1. Various manifestations of cavitation. Formation of a number of categories

Today Cavitation manifests itself as a vortex cavitation phenomenon (VCP), cavitation effect (CE) and the vortex cavitation process (VCP). The techniques and technologies are known for more than a century, as the swirling vortex cavitation and cavitation. The main purpose of this article, the report is a statement to the methodologists-experts as the actual problem - a comprehensive study VCP, the CE and the VCP in order to transform these concepts into general scientific and philosophical categories.

As an example, production of the so-called principle of a vortex cavitation (PVC), consider the heating system, namely the need for urgent

intensification became existing extensive heating system (EHS) and the replacement of it for innovative intensive heating system (IHS) and innovation domestic system (IDS) or household innovative system (HIS) - the system based on the principle of vortex cavitation and cavitation at all (electro-cavitation thermal camera). The usefulness in practical terms, the phenomenon. The effect of cavitation, open the French engineer J. Ranque (J. Ranke) in 1931-1933, confirmed by Soviet specialists. For the main hypothesis in this report is taken to create a new intensive heating system IHS and household innovative system HIS, which, being environmentally friendly, harmless to human health and life, absolutely clean technology, does not require any kind of fuel.

Such an understanding of the effects will expand the scope of their application, hitherto ignored.

Hence the relevance of the topic of a research project the authors is that it is time to radically change the situation in the heating system.

2. For the examination of cavitation to enter into the role category

What seems to us a criterion by which we can judge the scientific concept of "cavitation" in order to justify its category? This issue is only at first glance seems simple, supposedly used by some notion of hypotheses, theories, what is it satisfied with scientists, specialists - the whole business. For a long time effect, opened J. Ranque in 1931 he did not have an explanation, so the scientific world not only did not accept his arguments, and not denied, so for decades was forgotten that effect. Disclosure of the secret began with the intensive introduction of innovations into practice. Armed with patents protected J. Ranque and R. Hilsch, Soviet specialists under the direction of A. Merkulov (closed laboratory ONIL-9 at the Kuibyshev Aviation Institute, now Samara Aerospace University) really advanced effect J. Ranque to complete the technology and, most importantly, revealed the essence of the phenomenon, has appeared in the depths of innovation [1]-[2]. At the same time it was found, in our opinion, is another important aspect, which we think makes the concept of categories, namely its uniqueness in relation to the incident to the phenomenon, ie, contribute to the understanding of a phenomenon or process in such a way that no other term for it is not capable.

2.1 Raising fundamental principle in order to verify the consistency of the thesis: Cavitation is a scientific category

In our opinion, such a role is most suitable IPHM [3].

Informatiologic principle of harmonized mesoscopicity (IPHM). Also, as hierarchically stable and unstable conditions at self-organization are replaced, on cognate scenario it is realized change of lower level harmony of ensemble structure to harmony of higher-level. In some cases, we have a whole chain of mutually replaced forms of the harmony manifestations.

In cognitive respect change of IPHM level to a new level is accompanied by the cognitivity of facts, data about this object or phenomenon (the so-called effect of cognitivity of features).

Regarding the cognitive concept of "cavitation" has a very extensive information database of information covering at least the period of a century in chronological perspective. Home takes the appearance of a screw ships steam-powered. Although cavitation is then considered harmful phenomenon, corrosive screws, but it still attracts the attention of the designers and engineers. The solution also engaged in designer and creators of submarines, hydro power plants, aircraft designers and then jet engines and aircraft. More later - builders and creators of other rockets thrust of aircraft, say a military purpose. Every manifestation of this concept is becoming more sophisticated, i.e., the researchers put forward all the new problems and be difficult to overcome.

On each hierarchical step, it takes place self-organization and all steps are synergized (the **relay effect**) i.e. they are intrinsically synchronized and coordinated (according to the strength of principle of the submission).

Cavitation in the air is much easier than in the steam-air environment, and it takes place in an aqueous medium even more difficult, since the water is quasi-solid a substance, so the formation of bubbles similar to the appearance of cracks in metals.

In aviation, more aware of such phenomena: triboluminescence - effect Kopp-Etchells, St. Elmo's fire, the effect of the Prandtl-Gloert, Coand effect. In our opinion, and these effects do not last, and the primary role - for the CE (cavitation effect) and VCPH (vortex cavitation phenomenon). Although the first two effects is still necessary to prove, to experiment, but for the last two effects is that the CE plays a pivotal role - almost obvious.

Such immersion in the principle IPHM concept of "cavitation" has shown that it may well be included in the scientific category. And, as this principle is formulated in the philosophy of involving synergistic mesoscopocity principle, it can also be stated, and that the term "cavitation" is both philosophical and synergistic categories.

Methodical approach to solution of different problematic tasks of practice in other words, instrumentality of the motivation of informational essence of the processes and phenomena from different branches of the cognition, founded on IPHM-synthesis and/or on IPHM-genesis is named by us as **IPHM-method**, shorter - **h-method** [3]. In shaping this method except the above-named principles there is also attracted the principle of **self-improvement of harmony and principle of self-movement of information**.

3. Cavitation - not known a natural phenomenon

Background: In the CE more negative manifestations in the natural environment:

- Firstly, it is extremely destructive manifestations of tornadoes and waterspouts, mainly required to the CE, as it was due to the CE scattering in different directions at high speed parts of destroyed buildings acquired over penetrating, in particular chips wooden structures penetrate the bricks and metals without charred;

- Secondly, the manifestation of volcanic eruptions, and all sorts of natural inside the Earth, other planets and the stars will certainly accompanied by the CE, so that the transmutation of elements occur in inanimate nature;

- Thirdly, in conjunction with nuclear fusion CE is also responsible for transmutation in living organisms (LO) [4];

- Fourthly, the natural manifestation of the CE and VCPH here we mention in order to expand our understanding and knowledge about the nature of cavitation, and that in addition to the authoritative statement V.I. Vernadsky on the allocation of additional energy (in terms of free energy) radiation in the environment - the spontaneous radiation trans mutation of chemical elements: "the extra energy in the environment is also providing cavitation, namely the effect of cavitation and vortex cavitation phenomenon!"; therefore, we are in the message starting from this statement, we are conducting about what benefits can provide a vortex cavitation process is organized in a tube Ranke-Hilsch and electro-thermo-chamber, and, generally, in many of its applications.

More than 15 years of open sores ignored. It was only in 1946, German physicist R. Hilsch published a paper on experimental studies of V, which made recommendations for the design of such devices. Since then, the trumpets are called Ranque-Hilsch pipe (RHP). Subsequently, Soviet specialists have successfully promoted this technique.

4. The omission of the authors cited sources on the nature cavitation. Formulation of the main results of the report

We took a reason so much space in our citation report [1]. In these passages the authors focus given the similarity of the natural phenomenon of the vortex and the vortex process and RHP only, not full disclosure of the nature of cavitation. Startling facts about tornadoes and tornado them is due to electrification of the environment and the things covered by the tornado. Yes, there is electricity, as facing oppositely charged layers of air-steam environment and the presence of numerous lightning when tornadoes and tornadoes - proof.

But not only this explains everything that is said in these passages. In our opinion, most of the credit - for cavitation and its manifestations. Vortex Cavitation certainly generated when cyclones and typhoons, tornadoes and tornadoes, hurricanes, and even more so - with strong vortices. Now, remember the fragments about the concrete 75-meter-long bridge, about splinters, broken up by a whirlwind, to easily penetrate the planks and tree trunks (even metal structures - *note the authors!*), About the metal pot, captured the tornado, which has been turned inside out without metal breaks about the flying alarm clock, etc. Such tricks explained by the fact that the deformation of the metal in this case is carried out without the rigid support that can damage the metal, because the subject was in the air (this explanation does not fully reflect the cause of the incident - *a comment the authors!*).

We and all the specialists are still about cavitation knew such facts that it is a vortex cavitation spoiled screws submarines and ocean, marine ships, the blades of jet engine turbines, hydro power plants and thermal power plants, despite the fact that designed and created special racks for them, particularly strong alloys, etc.

Now we can state our main discovery: ***"In all of these amazing phenomena culprit - vortex cavitation. The phenomenon of cavitation - not just a source of additional energy, cavitation, or more precisely - the ancestress of the free energy opposes the spontaneous growth of entropy in nature, as well as radiation"***.

Finally, we can think about the most important manifestation of the CE in the face of ball lightning (BL). While hypothetically speak for: "And the nature of BL CE revealed!". This mystery is still "an enigma!", Although there is no shortage of factual material on this phenomenon (thousands, if not millions!). However, scientists in many countries are conducting research and are constantly looking for clues to this promising earth civilization secrets. Nikola Tesla, who was considered a tamer of lightning, namely BL, showed the world what energy is fraught with this phenomenon, he placed the first experiments on fireballs management and not without success (remember Vordenklif tower in Colorado Springs, United States). There is also no lack of attempts to explain the nature of ball lightning.

4.1 The allegory about the nature of ball lightning

But, nevertheless, there is in all these attempts do not account of the role of CE and VCPH. These effects are certainly present in the air and air-steam environment in the aforementioned bright displays that produce energy, mobility with high speeds, screens, associated with lightning, thunder, eruptions, etc. So, it is sure to affect their appearance and the nature of ball lightning. As a consequence of the manifestations of the CE and the trans mutations occur VCPH chemical elements present in the environment of the generation, emergence and further development of BL motion. In addition, aware of the many aspects that are similar to the natural tornado inside RHP [1]-[2], [5]-[6]: "There would be a nano-robots with AI commensurate with air bubbles (AB), arising and collapses during operation of the pipe, if even those nano-robots (NR) would have been in the environment within the RHP, they would have perceived AB fireballs. Moreover, although the majority of the EP collapse at lightning speed, but some of them "live" for a long time, shrinking, stretching, expanding and having a different temperature from a huge range (from 5 000°C to 25 000°C - it is, however, the basic range, in fact, the temperature inside the micro-explosions of bubbles RHP can be arbitrarily large!)"

"According to estimates of experts, based on the measured brightness temperature of the gas in the bubble when it reaches the collapse of thousands and even millions of degrees Celsius, i.e. thermonuclear temperatures. Therefore, there are many hypotheses and speculations about the thermonuclear reactions supposedly going in cavitation bubbles

and leading to the emission of their energy in much larger quantities than putting it in the water source of ultrasound, which provides the appearance of cavitation "[1, p. 312]. Scorching to the NR temperature, trapped inside RHP as people stay in a familiar environment? Question - rhetorical. But, we would answer: sometimes - yes, sometimes - no! "No", because their water is washed with a low temperature; "Yes", because among the bubbles, as we have already noted, there are dodgy, over hot single, if there had been a number of NR with the EP, it would be burned, in spite of its location in the aquatic environment.

Of course, we were a bit exaggerated the situation, hitting into an allegory. Returning to reality, we cannot say that everything happens with people, both NR and BL have the AB. But, based on the already set out above in relation to EC and striking manifestations VCPH, we can safely say: "The nature of these effects of BL play, if not the primary role, then at least a significant role." Even we take the liberty: "All known hypotheses and scientific and pseudo-scientific and anti-scientific nature regarding BL, taken together, do not hold as much as a natural way to explain the nature of ball lightning and VCPH CE. Thus, the birth and education of BL have cavitation in conventional zippers, i.e. they also formed, as in the air-steam plasma [7], bubbles, and - charged: they too collapse, and everything else - just as in a normal VCPH, but, because of the power of combination and cavitation unusual will travel speed in the space and high permeability.

Conclusion. It formulated the main result of which shall be submitted to the court of the academic community. This is the result of many years of the conclusion of scientific and applied innovative technologies of searching group of developers, associated with the intensification of heating systems in Kazakhstan. The fact that the report made by the opening of the scientific sounding - it is quite natural, sooner or later, someone is still would have been committed. As it hovered in the air, and requests to the scientific reputation: "***The phenomenon of cavitation - not just a source of additional energy, cavitation, or more precisely - the ancestress of the free energy opposes the spontaneous growth of entropy in nature, as well as natural radiation***".

5. Cavitation - the source of creation of technology in this age of innovative start-up technology

In the article, the report [7], presented in the bibliography, we thoroughly talked about innovative technologies in thermal engineering, developed by our group in the EcE-center "Noosphere and Sustainable Development" at the L.N. Gumilyov ENU in Astana and in the laboratory "Intensive heating systems" in the IE "Revinov N.M."

Conclusions: Cavitation today is a key concept, which is focused on the hope, expectation and confidence in the successful solution of many very important unresolved practical issues and challenges. We will list some of the most paramount of them:

- CNF problem - cold fusion, and contributing to refuse to do without fusion for energy;
- The problem of desalination of sea and ocean water to address the deficit in drinking water;
- The problem of disinfection and purification of non-potable water before drinking;
- The problem of the full replacement of the existing EHS innovative IHS;
- Problem management and safe use of plasma in a number of areas;
- The problem of creating completely safe aircrafts at any distance with any load-carrying capacity: screen-FA, plasma-FA, UFO-FA etc.;
- Problem-driven transmutation and production of rare earth chemical elements for the industry and the needs of human life everywhere and anywhere.

References:

1. *Потапов Ю.С., Фоминский Л.П., Потапов С.Ю.* Энергия вращения. – 286 с. (Данная книга из сжатого формата Интернет-текста нами переведена в расширенный формат Word-текста, поэтому страницы соответственно изменились, перевалив за 400 единиц).
2. *Аубакир Д.А.* Основания теории систем. Bases of Systems Theory. Учебник / Textbook (на трёх языках: третий язык – казахский). – Астана: ЕНУ, 2011. – 500 с.
3. *Аубакир Д.А.* Гармония – неисчерпаемый источник бытия и вечный двигатель интеллекта. / Под редакцией Е. Смирнова. Germany: Palmarium Academic Publishing is a trademark of: Omni Scriptum GmbH & Co.: 2015, ISBN 978-3-659-60170-52015, 220 с.
4. *Vysotsky V.I., Kornilova A.A.* Nuclear fusion and transmutation of isotopes in biological systems. – M., 2003. – 157 p.
5. *Aubakir D.A., Azen E.* Transformation into a useful source of energy of a Maxwell's Demon, by means of concepts of chaos, tornado. // Materials of the international conference "Chaos and structures in nonlinear systems. The theory and experiment" (October 3-4 1998). Astana: Eurasia National University, 2008. P. 233-236.
6. *Аубакир Д.А.* Инновация инновации рознь. – Семей: Printmaster, 2006. – 250 с.
7. *Аубакир Д.А., Азен Ерабылай, Нуртаев Ескендир.* Инновационные предпосылки к устойчивому развитию системы теплоснабжения и горячего водоснабжения на базе ИИОС, ИОС города Астаны. // V Международная научная конференция по фундаментальным и прикладным проблемам устойчивого развития в системе «Природа-Общество-Человек»: проблемы измерения и управления устойчивым развитием в условиях глобальных вызовов, рисков и угроз: сб. научных трудов. Электронное научное издание «Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление»

www.rypravlenie.ru. Том 11. № 4(29), 2015, ст. 10. (Москва-Дубна). – С. 126-148.

9.2. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ АРХЕТИПТЕРІ

Г.А. Адаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана қ., Қазақстан)

Тарих көрсетіп отырғандай, кез келген мәдениет ғасырлар бойы көптеген реттеуші факторлардың ықпалымен қалыптасады. Осылардың қатарына сыртқы дүниенің құбылыстарына адамның психикалық реакциясы да жатады. Сондықтан мәдениетті талдау халықтың мәдени шығармашылығын қалыптастыруға ықпал еткен терең психикалық қатпарларды зерттеумен тығыз байланысты. Бұларды архетиптік деп атайды және олар өте тұрақты болып келеді. «Сана табалдырығының әржағында әр кезде әртүрлі мәдениеттерден көрініс тапқан мәңгі праформалар жатыр. Олар бейсанада сақталып қалып, ұрпақтан ұрпаққа тұқым қуалаушылықпен берілетін сияқты... Архетип – тұлғалықтан тыс, жалпыға ортақ маңызы бар бейсаналықтың бейнесі. Оны жеке адамның тұлғалық терең қатпарларынан, аңыз, дін, өнерден және жалпы мәдениеттен табуға болады» [1].

Ежелгі түркілердің ең көне дүниетанымында қалыптасқан дүниенің қос жыныстық бастауы туралы түсініктерінде дүниенің өте белсенді, қозғалмалы, шығармашылық бастамасы әйел болып табылады. Мифологияда кездесетін архетиптік әйел бейнелерінің ішіндегі ең бастысы Тәңір-Ана бейнесі. Жасаушы, қорушы, күзетуші, жебеуші, қамқоршы, емдеуші, білім беруші, құпия білім мен өнер иесі, қиратушы, жазалаушы, таңдаулылар қатарына алушы – Әйел тәңіріе [2].

Мирча Элиаде өзінің «Миф аспектілері» атты еңбегінде қарабайыр қоғамдардың мифологиясында «демалушы құдай» туралы түсініктер сарыны бар екенін айтады: «Көптеген ілкі қауымдық тайпалар, әсіресе, өздерінің дамуында аңшылық пен термешілік сатысында аялдап қалған тайпалар, діни өмірге ешқашан қатыспайтын, ешқандай әрекет жасамайтын Жоғарғы Сүриет туралы келтірімге ие. Ол туралы мәліметтер болмашы, ол туралы мифтер де азын-аулақ және барынша қарапайым. Осы Жоғарғы Сүриет Дүниені және адамды жаратқан, бірақ көп ұзамай ісін тастап, Аспанға кетіп қалған деп есептелінеді. Кейде ол жаратуға қатысты істерінің өзін аяқтамайды, осы істі өзінің «Ұлына» немесе өзінің өкіліне тапсырады.... Бұл Құдай адами және зайырлы өмірге селқос қарайды. Оның бейнесі де, абызы да жоқ ...Жоғарғы Сүриеттің жоғалуының себебі діни өмірдің әлсіреуінде жатқан жоқ. Қайта керісінше, нағыз «діндер» осындай жоғалудан кейін

пайда болады: анағұрлым мазмұнды және драмалық мифтер, анағұрлым ерекше ғұрыптар, құдайлар мен құдай аналардың барлық түрінің сан алуандығы, ғибадатханалар, бет перделер, түрлі - түсті жабық қоғамдар – осылардың барлығы да, Жоғарғы Сүриет не жоғалған (ұмытылған?), не басқа құдайлармен араласып кеткені соншалықты, енді оны түрлеп - түстеу мүмкін болмай қалған, аңшылық пен терімшілік сатысынан өткен мәдениеттердің нышаны болып табылады» [3, 103-105].

Түркі мифологиясына талдау жасасақ, осы «демалушы құдай» архетипінің бізде де бар екенін байқаймыз. Кейінгі ғибадатханасы да, мүсіні де, қызметшілері де жоқ, бет-бейнесіз, енжар абсолют түріндегі Тәңір ежелгі түркілердің аңшылық, терімшілік сатысында қалыптасқан жаратушы Құдай. Ал Көк Тәңірі, Ай Тәңірі, Күн Тәңірі, Жол Тәңірлері (ала атты, қара атты) және тағы басқа тәңірлер түсінігі кейін қалыптасқан. Бұндай толып жатқан тәңірлер біздің аңшылық, терімшілік сатысынан өткеннен кейінгі мәдениетіміздің нышаны болып табылады. Ал «жарату» мәселесіне келсек, «біздің Тәңір» сол жарату ісін ешкімге қалдырмай өзі тындырып кеткенге ұқсайды. Тәңірдің жаратушы құдай-екеніне Ғарифолла Есім күмән келтіреді. Ойшыл Күлтегін ескерткішіндегі мына бір жолдарға:

Жоғарыда көк тәңірі

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы

Адам баласын басқаруға ата-бабам жаралды [4, 56 б.] –деген жолдарға сілтеу жасай отырып былай дейді: «Тәңір» мен «Алла» ұғымдарын түсіндіруде түріктер Тәңірді жарылқаушы дейді де, жаратушы демейді. Жырда да: «Биікте көк Тәңір, ал төменде қара жер жаралғанда», - деп тәңірді жаратушы демейді. Тәңір түркілер дүниетанымында өз сыры өзінде, құпия оқшау күйде» [5, 223 б.]. Біз Көк Тәңір мен жаратушы Тәңір арасын ажыратып алғанымыз жөн. Бұл арада айтатынымыз, түркілер түсінігінде бүкіл дүниені, көк тәңірін, жер-суды, басқа тәңірлерді, адамды, ата-бабаларымызды жаратушы Тәңір бар, болған. Кеңестік мифология мектебі Тәңір мен Зевс бейнелерін салыстыра келіп, Зевс антропоморфты тұлға, Тәңірдің бет бейнесі жоқ, сондықтан Тәңір Зевстен көне деген тұжырымға келді. Аңшылық, терімшілік сатысынан өткеннен кейін, қоғамдық өмір күрделене түскенде, ежелгі түркілер мәдениетінде де көп тәңірлерге деген қажеттілік пайда болды. Осының нәтижесінде жоғарыда аталғандай түркі тәңірлерлерінің пантеоны пайда болды. Көне түркі руникалық жазуларындағы құдайлар триадасында Тәңірдің (Көк Тәңірдің) ең басты құдай екені және оның әке құдай екені күмән келтірмейді. Бірақ жоғарыда айтқанымыздай, Көк Тәңірге жаратушылық функциясы берілмеген. Жердегі өмірдің түркі елін ел қылу мақсатымен қаған тағайындау, соғыста түркілердің жеңіске жетуін қамтамасыз ету сияқты саяси жағына жауаптылық, Орхон-Енисей жазбаларына сүйенсек, Көк

Тәңір құзырында болғанын байқаймыз. Осы жазбаларға сүйенсек, сол дәуірде түркі халқының өмірінде елеулі орын алған үш құдайдың болғанын байқаймыз. Бұл Тоныкөк ескерткішіндегі мына жолдардан да көрінеді:

Тәңірі, Ұмай, қасиетті Жер-Су

Жеңіс сыйлай берген екен

Неге қашамыз көп екен деп [4, 111 б.].

Және қалған екеуінің, Жер-Су мен Ұмайдың әйел тәңірлер екенін аңғаруға болады. Жер-Судың тәңір-аналығы Жер-ана, Су-ана түсініктерінен байқалса, Ұмайдың түркі дүниетанымындағы бейнесінен оның әйел тәңір екендігіне күмән қалмайды. «Ежелгі түріктер Ұмайды өте сұлу және қайырымды, күліп-ойнайтын, күміс шашымен аспанды жарқыратқан, күн сәулесімен кемпір қосақ шомылған, қолында балаларды қорғайтын алтын садағы бар жас келіншек, әйтпесе қыз ретінде таныған» [6, 154-155 бб.]. Сонымен, жоғарғы, әке-құдай Тәңір мен екі әйел құдай Жер-Су мен Ұмай үштігі шықты және екі әйел құдай «бәйбіше-тоқал» бинарлық жұбын еске түсіреді. М. Орынбеков Ұмайдың беделінің біртіндеп өсуі, Тәңірмен қатар қойылуы Жетісу мен Ыстықкөл маңынан табылған көп ескерткіштерден, Құдырғы тасына салынған суреттен: Тәңір мен Ұмайға түрік әскерлерінің сыйыну сәті бейнеленген, айқын көрінетінін, біртіндеп Жер-Су соңғы орынға ысырылып, Ұмайдың Тәңірден кейінгі екінші орынға шыққанын, бұның түрік өміріндегі қатардағы құбылыс, жас әйелдің өзінен бұрынғы жасы үлкен әйелді ығыстырып шығаруына ұқсайтынын айтады [7, 11-12 бб.].

С. Қондыбай «Арғықазақ мифологиясының» үшінші кітабында Ұлы бабаның функцияларын талдауды «өлтірілген тәңіриеден» бастайды. Ойшылдың өзі М. Элиаденің «Миф аспектілері» деген еңбегіндегі ілкі қауымдық тайпалардың мифтерінде «демалушы құдаймен» қатар «өлтірілген құдай» архетипінің бар екендігі туралы тұжырымдамасына сүйене отырып, көптеген оқиғалары ұқсас қазақ ертегілеріне талдау жасайды. Бұл ертегілердің сюжеттері ұқсас, бәрінде бір астамтекті тіршілік иесі (жалмауыз кемпір, ергежейлі, айдаһар, жылан, самұрық құс және т.б.) таңдаулы ету мақсатында (инициация), адамдарды өлтіреді (жұтып құяды). Оның бұл «әрекетін түсінбеген адамдар оны өлтіреді, «жіліктеп», «пәрша-пәршасын шығарып», ішіндегі адамды босатып алады. Ол адам белгілі бір өнерге, астам текті күшке ие болып шығады [8,52-56]. Серікбол Қондыбай «көкпар тарту» ойыны туралы ештеңе айтпайды. Мен төменде келтіргелі отырған аңыздың «өлтірілген тәңірие» архетипінің қазақ мәдениетіндегі көрінісі екендігіне назар аударғым келеді.

Қазғақ Күнбиге қатысты «Шипагерлік Баяннан» бір аңызды келтірейік. «Қасиетті Қазғақ күнбиді елі сырмаққа отырғызды. «Тағзым» деумен-ақ түгел бас иіп төбеге көтерді. Мәртебесі аса түсті. Думан қуанышы таудай асқақтады. Осындай мерекеде топ-топ болып, үй

тастамай аралады. Ел арыстары шатшадыман, үй басы кәріжілік табақпен әкелінді, бата берілді. Жеті дәм қосылды.

Төрдің бас ағасы Қазғақ күнби салтанат ішінде төрге отырды. Жиналған арыстарға шарапат шаттығы тасыған мұндай күн тым сирек кезігетін. Осы кезде тұтқиылдан бір көкбөрі күнбиді жеуге ұмтылды. Оның қайдан шыққанын ешкім білмеді. Арыс біткен лап қойды. Көкбөрі қолға түсті, қатер жойылды. Бұл қатерді жаратқан ие жібергендігі айқын. Алаш елі арыстары күнбиді құтқарғандықтарына қуанысты. Төбеге жиылды. Ту баста жаны мұрнының ұшына келе қорқысты. Көкбөрінің қолды болуы қуантты. Атты жасақтар ұсталған көкбөріні таласа тартқалы тұрды. Бас демей, бұты-қолы демей, құйрығы демей, қабырға, сирақ, құлақ демей қолы ілінгенінен ұстап, жан-жаққа тартты. Алғашында көкбөрі жанталасып қашты. Жарып та жіберді. Артынан пәре-пәресі шығып, қаны мен жыны араласқан еті көрінгеннің қолында кетті. Қызық-ақ болды. Қолына ілінгендер қашты, басқалар қуа таласты. Қым-қуат қашып, қуып жүр. Көріп отырған күнби Қазғақ қуанғанынан Көкбөрі тартуды жалғастыруға жарлық түсірді.

Той, мерекелік текті шарты болып Көкбөрі тарту соңғыларға жалғассын! –деді. Қазірге дейін көкпар тарту қуаныштың айғақ дәлелі [9, 410-411 бб.].

Бұл аңыздан көргеніміз көк бөріні (түп ана), бөрінің ұрпақтарымыз деп, Алтайда бөрінің басы салынған көк байрақ көтерген түрік ұрпағы «пәре-пәресін шығарып», мерекелік ойынға айналдырды. Жоғарыда келтірілген аңызда Қазғақ алаштың күнбиі болып отыр ғой. Аңыздағы «Бұл қатерді жаратқан ие жібергені айқын», яғни бөрінің күнбиді жеуге ұмтылуы, таңдаулы ету мақсатымен (инициация), адамдар оны түсінбей, «бас демей, бұты-қолы демей жан жаққа тартып таратып, пәре-пәресін шығарды». Бұл «өлтірілген тәңірие» архетипінің қазақ мәдениетіндегі көрінісі.

Қазақ мәдениетінің архетиптерінің қатарына әлемдік мәдениет праформаларына жататын батыр, қара күш архетипі – Толағай (тау көтерген Толағай), көсем (ақсақал) бейнелері бар. Сонымен қатар, ұлттық мазмұндағы аруақ (ата-баба аруағы), қыз-әулие архетиптік бейнелерін де атап өтуге болады.

Әдебиет тізімі:

1. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и символ / пер. А.М. Руткевича – Москва: Ренессанс, 1991. – 485 с.
2. Қазақ мәдениетіндегі әйел бейнелері. Монография / жауапты ред. Г.Адаева. – Астана, 2014. – 194б.
3. Элиаде М. Миф аспектілері. Ауд. Қондыбай С. // Мифология: құрылымы мен рәміздері. Алматы, Жазушы, 2005. - 566 б.
4. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. –Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.

5. Есімов Ғ. Сана болмысы (саясат пен мәдениет туралы ойлар) – Алматы: Ғылым, 1998. – 1 кітап - 272 б.
6. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996.
7. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 240 с.
8. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 488 б.
9. Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. Араб қарпінен көшіргендер – К. Елемес, Д. Мәсімхан. – Алматы: Жалын, 1996. – 464 б.

SECTION 10.00.00 / СЕКЦИЯ 10.00.00

PHILOLOGY / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

10.1. SEMANTIC TRADITIONS OF COLOR IN THE KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES

Zh.T. Kulakhmetova, A. Qadysqyzy, R.T. Khasenov
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)

The concept of color in different cultures acts as a valuable and estimated term. As a reflection of the national mentality, it includes all the specific features of perception of the world that had been developed by ethnic group for a long period of time. The preference of certain colors in different cultures explains the historical background, traditions and customs, the features of character of the nation, aesthetic norms, religious beliefs and the natural environment. All these factors have had an impact on the spread of a particular color in costumes, household items, in works of art of different nations.

We can point out three main colors that are very important for the Kazakh people. They are black, white and multicolored or motley – in Kazakh language “kara, ak, ala” respectively. The color spectrum is not limited only by these colors, but they are the basic symbols or characters of the three worlds.

Semantic meaning of the white color is the most common among the color gamut of the Kazakhs. In the ancient time the new elected Khan was usually raised on the white felt. On the white felt mat the corpse of a dead man was carried to the grave. White felted rug is the main element of the bride`s wedding-dress. As we can observe, the use and application of white color in the Kazakh culture is not limited, it is wide. Solution or agreement of the both negotiating sides on a marriage matter was usually marked by the slaughtering of a white horse and matchmakers smeared their faces with something white (flour or chalk) when they visited the groom`s house for the first time.

The legend says that two Kazakh “bais”-Karabai and Sarybai had become matchmakers long before the birth of their children, they had eaten sheep's rump, and spoiled each other's faces with flour to fix this decision. This custom to swear the face with flour and chalk has become a tradition since that time. It was also used during the ritual "kuda tartu" (matchmakers wrestling). The groom who came to the house of his father-in-law for the first time had to drink something "white" – “kumys (mare`s milk) or ayran” (yoghurt). The bride crossing the threshold of the house had to perform the same ritual. Her face had been smeared with milk. During the rite "betashar"

(opening the face of the bride) her face was covered with a white cloth. The groom should present the bride's father a white horse.

According to the Kazakh customs, if a woman had experienced several losses, after forty days of the funeral ceremony her relatives invited her to their houses and gifted her white silver decoration, a white dress and a white scarf.

White color was also widely used during the childbirth. In the difficult cases a white horse with a thorn in the eyes was usually brought to a room where the woman was suffering. It was believed that it had a power to drive away evil spirits during the childbirth. If the old man died in the family, on the yurt of that man it was hung out a white flag. Kazakh Bucks (shamans) used white animals during their rituals and to the gods` sacrifice white horses and white sheep were commonly brought.

White color “白” in Chinese and “ak” in Kazakh language both make people think of "pure" meaning. However, it would be mentioned while translating from Chinese to English, care should be taken with Chinese terms or expressions that contain the word “白”. In some cases, “白” may refer to the color, but the English equivalent of the term or expression usually does not have the word “white”, as in “白菜” (Chinese cabbage), “白熊” (polar bear), “白蚁” (termite). In other cases, “白” even has nothing to do with the color at all; the meaning might be something like “白费事” (all in vain, a waste of time and energy), “白开水”(boiled water). It might even have more generalized meaning that is apparent, as in “坦白” (to be frank), “白痴” (idiot), etc. the important thing to remember is that not all that is “白” is "white".

In Kazakh culture, such important events as childbirth, wedding and funeral ceremony are equal to the process of the world`s prime-creation, to the rise of a sun-light illuminating the darkness of chaos and mess.

As for Chinese people, they use “米” which means "rice" color to describe the light yellow, because rice is their staple food, while the British use “cream” and “butter-yellow”, the Kazakh use “sut” which means “milk” to express the light yellow. This is due to the different national eating and living habits.

The semantic meaning of a white color grew out from the ideas that the darkness of grief in the day of death should balance and establish harmony on birthdays and weddings.

But white color cannot exist without black one; there is no day without night. The black color is the symbol of the underworld, the lower world. In a year after a person's death, the Kazakhs saddled his horse, loaded on it his clothes and covered it with a black blanket, and again repeated the funeral rite; the horse also was mourned as the host. If the deceased person had reached 35 years, on the yurt it was hung a black flag as a symbol of the fact that the death snatched him from life. The wife of the deceased man wore a

black scarf. People who did not have children were met in a black yurt and served with black lamb meat, and invited to sit on a black felt mat.

Black is mostly associated with expensive and powerful across cultures, though for our Kazakh culture black (kara) has numerous connotations both positive and negative ones. For instance, "kara shanyrak"-home, "kara dombyra"-national instrument dombyra, "kara halyk"-people, but "kara jamyly"-mourning.

Black in the Chinese culture has both commendatory and derogatory meaning. As the black and iron color, similar, so since ancient times people often use the black as a symbol of "straight, determined, and solemn" and so on. As in the Chinese opera, using the black mask art to show the noble character's straightforward, unselfish. Such as the Tang Dynasty Wei Chigong (尉迟恭), the Song Dynasty Bao Zheng (包拯) and other historical figures of the stage image, are black face. In addition, the ancient Chinese the word "黥" the ink punishment is linked with black color. As early as the Zhou Qin period, the prisoner was portrayed or tattooed on his face or forehead, and then painted with black ink, so that the prisoner's face left a shame that was never wiped out. The meaning of a black color as a symbol of death, the end of the life, a symbol of the lower world was too obvious.

There are many different psychological factors and different ways to deal with the problem of indicating many differences in the use of color words among Chinese and Kazakh people. For example, in both cultures different color words may be used to describe the objective appearance of the same thing. Kazakh people say "black tea", while Chinese people say "红茶" which means "red tea". Why the same kind of tea is described as a different color? Kazakh people focus on the color of tea, called "black", while the Chinese people are focused on the color of tea water, called "red", which are due to their different angles of observation, seemingly contradictory things, in fact, not contradictory.

Speaking about the symbolism of black and white, it is necessary to bear in mind one more feature of the Kazakh world perception. The sense of the interconnectedness of all phenomena and their interdependence does not allow dividing them clearly into "black" as "evil", "negative" and "white" as "good" and "light." Division is impossible because in the worldview of the Kazakhs exist some other laws of understanding the world order- evil is impossible without good as good without evil, a day without night and etc. Everything is so closely interrelated that for the Kazakh people there is no conflict of opposites, there is only the unity of opposites. Good and evil, day and night, there is only a one-to-transient phenomenon and their relationship is endless because there is a harmony in the whole world. According to linguist E.N Zhanpeisov who studied the etymology of the word "kara", it means "testimony", "sign". In our opinion, this is a proof of the recognition of the primary impulse that gave the pursuit of knowledge and developed it in intelligence [1].

Finally, the color that the Kazakhs designated as "ala", that is "striped, mottled, and multicolored". As you can see it has a wide range of applications because it represents not only one specific color, but the colors symbolizing all colors of the world and thus, being as the unifying color its sanctity is related to the vital issues. So, for instance, in order to strengthen labor contractions maternity a colored rope (hair reins of a horse) was put in the mouth of a woman, which is a marker of life on the earth, or a tie-during the special "tusau keser" ceremony, the child's legs were tied with a colorful ribbon when he was attempting his first steps. "Ala" as a symbol of the middle world, life on earth is used in many customs.

A.H. Margulan gives the example in which several horses had been tied to a colorful rope, in the case if the deceased person belonged to the middle-class of society. Abyz- a person making funeral rite - fixed to the body of the deceased man one end of the rope, and the other one he picked up himself screwing and muttering "Ala gip, ala gip, bul kisinin bar zhazygynala bit." This meant "Multicoloured rope, colorful rope, take away all the sins of this man " and it was a rite of communion, forgiveness for sins, release from them, the forgiveness for sins and appeal to leave them on the ground, in the middle world, the world of variegated colors, where they had appeared before [2]. Poetization of the color "ala" in songs and names is related to the love for this world of colors that does not exist in another world- the world of death and it is needed to be appreciated now, while the person is alive.

As we see color is a complicated phenomenon and a source of information, which cannot be underestimated in intercultural communication.

Knowing that usually feelings and moods are unstable and that color plays role in forming attitude, it is important to define specific color similarities and differences in intercultural contexts.

Language is an important tool for people to communicate with each other, but also an important and prominent part of culture. Therefore, "in order to communicate smoothly, language knowledge and cultural knowledge must be combined" said Hu Wenzhong [3].

Above discussions on the differences of color words among Kazakh and Chinese by means of contrast, indicating that due to different language habits, historic background, and traditional customs and so on. To sum up, different color words can not only reflect the colorful world, but also reflect a nation's history, life and culture. Therefore, it is practically useful to know and study the differences, thus promoting the cultural communication and translation practice.

References:

1. Zhanpeisov E.N. Ethno-cultural lexis of the Kazakh language (on a material of works of M.O. Auezov) - Alma-Ata: Nauka, 1989.
2. Margulan A.H. Kazakh folk applied art: t.1 Alma-Ata, 1986.
3. Hu Wenzhong. How does intercultural communication research start? Foreign languages and their teaching. №1, 1995.

10.2. PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF IDIOMATICITY

**A.K. Kairzhanov, N.G. Shaimerdivina, U.A. Mussabekova,
A.R. Mayemerova, A.B. Shaldarbekova**
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)

Today the majority of semasiologists do not have a doubt about the definition of the term "idiomaticity", which is understood as the uniqueness of a lexeme or combination of lexemes, leading to semantic shifts of sememes in a lexeme or in the components of a particular compatibility with intralinguistic idiomaticity and specificity of translated equivalent of a lexeme or components of phrases of the language L1 to the language L2 with cross-language idiomaticity.

In this section, we try to highlight a number of new data of our investigation on the issue of intralingual idiomaticity, interpreted as a semantic integrity of lexemes combination, irreducibility of their meanings to the sum of components semantics. This phenomenon can be graduated from the initial zero degree to the highest degree of intralingual idiomaticity, allowing to differentiate the types of phrasal combinations in the symbolism from D1 and D2 to K1, K2 and K3 [1; 2].

We believe that when studying denotative meanings of phrases in semantic status, if the combination data are of two-lexemes, they can have the following symbols - D1D1, D1D2, D2D2. In this case, make sure to take into account their properties, and they have three. It is necessary for the following description of connotative combinations of lexemes.

The first property. In denotative combination of lexemes, a speaker is referring to what he says. In other words, denotative meaning of compatibility coincides with the semantics of statements context, reflecting the immediate extralinguistic nature of a peculiar objective reality.

The second property. In general, denotative meaning of lexemes and their combinations defines a set of truth conditions only in relation to a set of background assumptions that are not included in the semantic content of the context of a sentence or a peculiar speech activity.

The third property. Here, it is impossible to manage without the concept of similarity in any description of denotative predication.

The problem of intralinguistic and / or cross-language idiomaticity (of semantic shift of lexemes) should be considered on an ephemeral line between semantic side of the linguistic unit and psychological aspect of imagination and feeling. In traditional linguistics a sense action focuses on a lexeme, and formation of meaning is conditioned by the whole sentence-statement. In the West, and at the end of the twentieth century in the linguistics of our country, this tradition was formed under the influence of some of the ideas of Ludwig Wittgenstein. Compare, for example, his aphoristic postulate: "Only a sentence has a meaning and only in the context

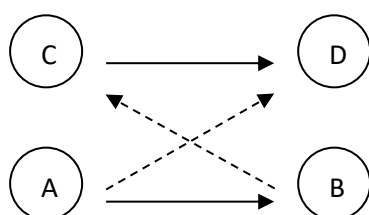
of the sentence a name gets a meaning" [3, p. 39]. It turns out that the theory of idiomaticity is entirely dependent on the semantics of the compatibility of lexemes and sentences-statements.

We believe that today this is not enough, i.e. it can not be made without the involvement of the latest achievements in the field of psycholinguistics. So, idiomaticity can not be correctly described and interpreted as long as we rely on the theory of discrete perception, defined by Hume as impaired sensory impression. In addition, the problem of idiomaticity of semantic shift of sememes can not be taken down to the alternation of two types of association: contiguity and similarity. Thus, semantic shift is considered as a result of similarity with which connotative meaning is created. Likeness mechanism is associated with an iconic aspect of the focus of a sentence-statement (or discourse). We believe that a creator of connotative combinations of lexemes is the true master of words, who might create a statement with a new figurative connotative interpretation from the expression with a literal interpretation. This combination of lexemes can have a high level of idiomaticity, because one or both composites of a combination not only deviate from the norm of codified language with their meanings, but such a meaning can occur that becomes acceptable in this or that particular discourse. Compare, for example, a combination of lexemes from the "Collection of 1076": *«Пианство... целомоудрьнааго блудника сътворити // правды не вестъ, съмысль отъемлетъ, // и яко же воды соупротивъ есть огню, тако же безмерие медвьное съмысль погашаетъ»* [4, p. 265. 1-13].

With the help of lexical means of the first and second members of the text connotative semantics is updated in the combination **сътворити целомоудрьнааго блудника** – "to be subjected to deception, lies, weak conception". However, this semantic innovation is not only the essence of semantic shift, but also the result of cooperation between two semantic fields, consisting in the transition from the literal inconsistency to connotative (figurative) concordance of these fields.

Let us consider in detail the aspects of imagination. The first aspect of imagination is understood as insight that affects the shift of logical distance, i.e. a convergence of two previously incompatible opposite semantic fields takes place, because such thinking affects restructuring of semantic fields.

Looking ahead, we will present to the reader three aspects of imagination in predication focus as a logical scheme, being defined by the scope of statement-sentence.

Notes to the scheme:

- 1) the solid line denotes the compatibility of lexemes reflecting directly extralinguistic reality (denotative meaning);
- 2) the dotted line - a new compatibility of lexemes, where semantic shift (connotative meaning) occurred;
- 3) AB, CD - semantic fields.

This creative act can be designated with assimilative predication when at the beginning a functional unity of the semantic field is disturbed, and then for some time in the imagination of native speakers a new balance in the new semantic field is established. Assimilative predication, having paradoxicality is close to Kantian schematism, allowing restructuring different opposite semantic fields within the communication unit, in which the context focus (it can also be a freestanding lexeme or combination of lexemes) takes connotative meaning. Here is a reader example: *Чаша для Диониса то же, что щит для Ареса. Дионисов щит или Аресова чаша.* (A bowl for Dionysus is the same as a shield for Ares. Dionysus's shield and Ares's bowl).

It turns out that in order to create a semantic shift an old incompatibility should be maintained by the new compatibility.

The second aspect of imagination suggests the following - when analyzing the semantics of lexemes combination (or univerbs) the depth of fine imagination measurement must be taken into account. We can find this aspect in figurative character of lexemes combination. But such conception is different from semasiological notions of traditional linguistics. Our position is in some ways similar to the understanding of this problem by Ayzor Richards, Max Black and Paul Ricoeur [5]. Ayzor Richards believes that the content and form should be highlighted in metaphorical expressions. Max Black - the difference between a frame and focus, which is understood by him as contextual environment, i.e. a sentence-statement, and the term (i.e. a lexeme) is a carrier of semantic shift. The content and shell are a concept and image. We feel a strong desire to agree with the above statements. But we must go further, and in this case, it would be appropriate to recall a forgotten remark of Immanuel Kant that one of the scheme functions is to ensure that the concept of images, by the terminology of P. Henle with "iconic representations" [6], although the term combination is borrowed from Charles S. Peirce. An iconic notion can be found in assimilative predication of certain combinations of lexemes: there is something where we can read a new connection. This new connection is not explicated until we consider the image as a kind of mental picture of a peculiar reality. In this case, the image is alienated and perceived as a kind of external phenomena in relation to assimilative predication, i.e. the focus in the frame of discourse reflects an immediate extralinguistic nature of certain realities. However, the frame of discourse makes explicit a focus of a statement-sentence, in which a convergence to another reality, phenomenon appears on the surface of

predication, through which we see and perceive similarities between different denotations. Note that it is not a process of reflection that extends the Kantian schematization and gives an image to the concept (archesemes or peripheral semes), the semantics. In fact, it happens like this: during the schematization paradoxical images form, that are salient for semantics, if they remain in this intermediate position. It is in this ephemeral line that images lead semantic shift in the context of predication to a specific design and completion. The meaning is not only schematised, but also superimposed on the image, that is, both images, as if, exist in parallel, but in a certain context, one comes out more clearly and visibly than the other one.

And finally, the third aspect of idiomaticity (semantic shift) is primarily concerned with the fact that we designate, following Paul Ricoeur, the term "suspension" or "moment of negativity" that are introduced in the iconic representation of idiomatic process.

To begin with let us return to the original notion of the meaning with regard to connotative expression. P. Ricoeur believes that a meaning is an internal functioning of proposition as a predicative operation. Gottlob Frege called a meaning as a sense in the opposite reference or denotation. The meaning of a peculiar linguistic unit is the appearance of a new semantic concordance (or relevance), acquired as a result of semantic shift of denotative sense, moved away because of semantic incompatibility. However, connotative meaning of a lexeme does not replace, but keeps denotative meaning, i.e. arised "split" reference retains ordinary vision in a tense relation with a new meaning, realized only in the context of a particular discourse.

So, from psycholinguistic position there is "split" reference, which is inherent in denotative and connotative meanings. Implementation of a peculiar meaning depends on which of imagination functions sets "suspension". This imagination is directly involved in the "suspension" of usual reference and in planning new connotative opportunities of rewriting environmental reality.

In the structure of a "split" reference there is an image in which we can sometimes detect the absence of an image, which is a negative aspect of this iconic representation. It is this aspect that formation of symbols and their systems is related with, which reflects not intersecting parallels of reality. These emerged parallels at the same time reflect and retain two incompatible images - specific and iconic. Compare, for example, the symbolic system of ancient Russian manuscripts: sun, light, warmth, spring, water sources ("Christianity", "book learning"); dark, cold, winter ("heresy"); sea ("life"), storm, waves ("disaster"); ship ("destiny of man"); pilot ("God, prince, king"); earth ("mind"); germinated seed ("good idea"); prickly plant, tares ("evil thoughts"); a sower, shepherd ("teacher"); flock ("believers"), wolf ("false teacher"), pigeon, turtle dove ("virtuous man"), eagle ("a man with lofty thoughts"), a lion ("a brave, strong man"), bowl ("fate") and others [7].

This is a distinctive creative planning function of fiction, representing “splitting” structure of reference concerning only connotative meaning of a statement-sentence.

Imagination and feeling are genuine components of the process of predication, i.e. they also play a role in the design of connotative semantics. Sensations, firstly, complement imagination in its function of schematization of a new agreement. Secondly, assimilative predication should be understood as follows: we feel like what we see equivalent arising from the illocutionary force during semantic shift in the context of the speech act. In addition, sensations that make up the part of imagination, which can be defined as a spirit of fine relations. The spirit is a method of expression and impression, being iconic representative of the sign, but it is iconic, which is understood as heartfelt.

Imagination brings in a “splitting” reference, on the one hand, the “suspension” of a direct reference of an idea to that reality which is reflected in the speech, on the other hand, it provides models for reading another new reality in paradoxical way. So, there is a structure of imagination as fiction in “splitting” reference. However, due to the feelings a person is geared up for aspects of reality, but this reality is not expressed in terms of objects, so as there was a semantic shift of lexemes, carried out by reference in a specific context of predication.

So, in the analysis of idiomatic expressions we have to take into account at least three basic preconditions: 1) to interpret connotative linguistic units as an act of predication rather than a phenomenon of nomination; 2) a theory of deviation from the language norms is considered to be as flawed and inadequate to explain the emergence of semantic shift in lexemes or their combinations; 3) the concept of connotative meaning is incomplete without a description of “splitting” reference, a priori of which is peculiar to artistic speech.

Based on the above, we claim that imagination and feeling are not something strange in relation to formation of connotative meaning of different semantic status (K1, K2 and K3), due to “splitting” reference. However, we are aware that they can not replace the lack of informative content in connotative discourse, but may supplement it with cognitive intention. Using the machine D/K, introduced in 1970 by M.M. Kopylenko and Z.D. Popova, we analyze linguistic units with a distinct psycholinguistic semantics. It is necessary to take into account the cognitive component, which is understood by us following P. Ricoeur as tense relationship between concordance and inconsistency of denotative and connotative meanings, between “suspension” of denotative meaning and obligation of a new meaning on a reference level. In addition, it should be kept in mind that in the context of predication there may be a certain structural analogy between cognitive, imaginative (imaginary), expressive (pragmatic) and impressive (suggestive) components of semantic shift (idiomaticity). In this case, connotative process acquires its fullness and concreteness. This can be determined by creative

application of the theory of typology of lexemes and their combinations in the description of linguistic units of multi-structural and closely-related languages.

Thus, based on the foregoing, we can conclude the following. Iconicity includes verbal aspect in linguistic terms. In this case, to the extent to which it fixes the equivalent inside the differences and in spite of them on pre-conceptual level. Connotative predication thus appears as a mechanism in the light of Kant and Aristotle schematic vision of producing idiomatic attribution. On the basis of imagination there are formed semantic shifts as a result of interaction of identities and differences. Connotative meaning itself allows you to see all the actions of this mechanism, as the identity and difference are not merged, but confront each other.

Literature:

1. *Kopylenko M.M., Popova Z.D.* Essays on general phraseology. - Voronezh, 1972; 1978; 1989.
2. *Kayirzhanov A.K.* Research in the field of phraseology of Old Russian manuscripts XI – the beginning of XII century. - Almaty, 1994.- p.207; the same. Palaeoturcica: Research in the field of phraseology of Old Turkic runic manuscripts VII–IX centuries. - Akmola: Gylym, 1996. – p.195.
3. *Wittgenstein L.* Logical-philosophical treatise / Translated from German. - M., 1958. - p.39.
4. Collection of 1076. – M., 1965. - p.679.
5. *Ivor A. Richards.* The Philosophy of Rhetoric. New York, Oxford University Press, 1950, vol. V, VI; *Max Black.* Metaphor. - In: M. Black. Models and Metaphor. Studies in Language and Philosophy. Ithaca – London, Cornell University Press, 1962, p.25-47; *Paul Ricoeur.* The Metaphorical Process as Cognition, Imagination and Feeling. - "Critical Inquiry", 1978, vol. 5, № 1, p. 143-159.
6. *Henle P.* Metaphor. - In: - "Language, Thought and Culture", ed. by P. Henle. Ann Arbor, Mich., 1958.
7. *Ulukhanov I.S.* About the Language of Ancient Rus. – M., 1972.

10.3. COMMUNICATION AS A PART OF PSYCHOLINGUISTICS

G.R. Nurekeshova, R.B. Abenova

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
(Кызылорда, Казахстан)

Резюме

Статья посвящена вопросам психолингвистического аспекта коммуникации. В этом ключе рассматриваются: психолингвистика как особое направление в науке, основные аспекты и актуальные проблемы психолингвистических исследований, соотношение психолингвистики и психологии, этнопсихологии, когнитивной психологии и лингвистики,

социолингвистики, вопросы языковой и речевой личности, психолингвистические основы, типы и условия адекватной коммуникации.

Ключевые слова: *psycholinguistics, communication, a mental phenomenon, bilingualism, linguistic picture of the world, ethnopsycholinguistics, consciousness, cognitive linguistics, cognitology, psychological aspects.*

The development of scientific thought in the twentieth century is characterized by a special interest to man, to his inner world, to his consciousness and subconscious. To some extent this explains the appearance of the intersected and interdisciplinary research, the development of such areas of science as psycholinguistics, cognitive linguistics and cognitive psychology, ethno psycholinguistics, study of concept sphere, linguistic picture of the world, the language of consciousness.

Psycholinguistics occurred at the intersection of science and has an interdisciplinary, integrative character. But at the same time psycholinguistics exists as an independent discipline, which conditions can be found in the history of science. The origins of psycholinguistics are laid in the works of famous linguists and psychologists: Wilhelm von Humboldt, W. Vund, A.A. Potebni, I.A. Boudouin de Courtenay, A.A. Shakhmatov, L.S. Vygotsky, I.M. Sechenov, S.I. Beryshtein, A.N. Leontiev, A.R. Lurya, N.I. Zhinkin and etc. The psychological in the language, the unconscious in the language, the relationship between consciousness and unconsciousness due to language and speech activity were written by N.V. Kruszewski, F.F. Fortunatov, Ferdinand de Saussure, A.A. Potebnya, F. Boas, E. Seter, R. Jakobson and etc. Although scientists had different attitudes to the relationship of language and psychology, they were unanimous in the view that the delimitation of the psychology from linguistics is not for the benefit of both disciplines. This approach in methodical plan impoverishes linguopsychology and undermines its foundations and linguistics deprives prospects and humanitarian basis.

The emergence of psycholinguistics was due to the fact that there began to be realized the need to "develop a new scientific approach, able to overcome the "narrow departmental" examination of the facts and thus provide new perspectives of their vision and explanations" [1]. The fact is that the traditional psycholinguistics and traditional psychology could not give a theoretical understanding and practical solution to a number of problems, such as, for example, learning the language (native and foreign), speech education of preschool children, speech influence, restore of speech after a brain injury, and so on. In addition, according to scientists, conventional science did not describe the language as a mental phenomenon [2].

Psycholinguistics was intended to solve some kinds of problems. Nowadays the subject of psycholinguistics is extremely wide and the main areas in the center of its attention are the following:

- mechanisms of understanding, memorizing and speech production;

- the processes of producing and understanding speech;
- the functioning of language in speech production and perception;
- mechanisms of language use;
- mental dictionary;
- mastery of the language (native, foreign);
- ontogeny of children's speech, innate language mechanisms, the linguistic environment of the child;
- the phenomenon of bilingualism;
- human speech mechanism and feature of its formation and functioning;
- language (speech) disorders;
- intellectual processes in communications.

At this stage of development for the native and foreign psycholinguistics following problems are the most relevant:

- the non-verbal components of communication;
- the ratio of the phenomena of "language - people - society";
- the phenomenon of linguistic personality;
- an image (picture) of the world;
- ethno-cultural specificity of communication;
- intercultural communication, aspects of language pictures of the world;
- the theory and practice of translation [3].

Psycholinguistics exists and develops in close genetic relationship with psychology. Thus, psychology is engaged in interpersonal communication, one of the main means of which is a language. Psycholinguistics is most closely associated with the traditional linguistics, as it deals with a wide range of issues directly related to the language. The origin and development of a new direction in psychology – cognitive psychology, involving the study of the role of cognitive processes in speech activity, led to the emergence and parallel development of cognitive linguistics, which aims at the study and description of the "conceptual sphere" of a person [4]. Based on the linguistic picture of the world, cognitive linguistics has been studying the language of consciousness, linguistic image of the world. The development of civilization, the emergence of new technologies has led to the fact that more and more important role in a person's life began to be occupied by the contacts with other cultures. As a result, the study of inter-ethnic, inter-cultural contacts and, unfortunately, conflicts are increasingly being developed. All this contributed to the formation of a new scientific direction in psycholinguistics – ethnopsycholinguistics. Psycholinguistics is also closely linked with sociolinguistics, since studying communication in a broad sense; it can not consider the subject of communication – human and human society.

Human is a social being, social in nature, the humanity is generated by his life in the conditions of a society, in the conditions of a culture created by human. Consequently, the human consciousness is a reflection of reality, refracted through the prism of socially developed linguistic values, concepts,

and individual human consciousness is possible only in conditions of existence of social consciousness. Many psychologists and psycholinguists use awareness and language awareness to describe the same phenomenon - a human: "To have consciousness is to speak the language. To speak the language is to own values. The value is a unit of consciousness (meaning linguistic, verbal value). Consciousness in this sense is a landmark" [2]. By I.A. Zimnyaya's definition, "linguistic consciousness is a form of existence of the individual, cognitive consciousness of Homo sapiens, of a speaking human, of a communicating human, of a human as a social being, as a person" [5]. Thus, consciousness has the linguistic nature, manifests itself in language, and language is the best reflection of a human mind.

From the above it, the linguistic consciousness is one of the aspects of human consciousness, an area of consciousness that is associated with a person's speech activity.

With consciousness and linguistic consciousness there is closely connected a picture of the world and the language picture of the world.

Modern psycholinguists believe the concept of "consciousness" and "the picture of the world" (the image of the world, a model of the world) are close, if not synonymous. Modern psycholinguists believe the concept of "consciousness" and "the picture of the world" (the image of the world, a model of the world) are close, if not synonymous. Picture of the world is recognized as a reflection of the world in a human mind. At the same time, the picture of the world is understood as a "display in a human psyche by the subject of reality, mediated by substantive values and corresponding cognitive schemes and amenable to conscious reflection" [2], as a result of the past people to whom we classify ourselves [6]. Picture of the world certainly bears the national-cultural imprint. Linguistic picture of the world is the world in the mirror of the language; secondary, perfect world in linguistic terms; the body of knowledge about the world that reflected in the vocabulary, phraseology, grammar. Each natural language reflects a certain way of conceptualizing (perception and organization) of the world. And the values that are expressed in language form a single belief system, which is a certain "collective philosophy", which hold all the carriers of the given language as a mandatory. Linguistic picture of the world is a kind of material form, in which the picture of the world is fixed and implemented.

For socialization, becoming a member of a society, therefore, a person, an individual need to learn, to assign experience gained by the members of society, to achieve spiritual and material culture, to learn how to use them. In other words, to become a member of a national linguistic and cultural community, it is necessary "to assign the consciousness of the community. At the same time one of the main channels of information in the process of socialization of the individual is the language, which, in E. Sapir's theory, is "a powerful factor of socialization, perhaps the most powerful of the existing" [7]. This state of the language due to the fact that in the system of linguistic signs there is modeled and displayed social life of people. Language is a part

of the social memory, a set of values that constitute the indicative basis of the activities of not only speech, but also to the other, for example, cognitive. In this connection it is necessary to form different personality competence: linguistic, speech, communicative and cultural competence.

With the above ideas there are closely connected the phenomenon of linguistic identity, the doctrine of which recently has become increasingly popular among researchers. But so far there is no single, accepted and recognized one by all treatments. The range of its understanding is large – from the subject, the individual, the author of a text, the speaker of the language, and even just the informant (passive or active) to the linguistic picture of the world and knowledge of the world, language skills and knowledge of the language, until the linguistic national consciousness and mentality of the people [4].

J.N. Karaulov suggested structure of language personality, consisting of three levels [3]:

- 1) verbal-semantic;
- 2) cognitive;
- 3) pragmatic.

1. Verbal-semantic level for the carrier assumes normal possession natural language, and for researchers – the traditional description of the formal means of expressing certain values.

2. The cognitive level, units of which are ideas, concepts, folding each linguistic identity in a more or less orderly, in more or less systematized "picture of the world", reflects the hierarchy of values. The cognitive level of linguistic identity device and its analysis suggests the expansion of the value and transition of knowledge, and thus covers the intellectual sphere of the individual, allowing the researcher to exit through language, through the processes of speaking and understanding - to knowledge, consciousness, the process of human cognition.

3. Pragmatic level includes the goals, motives, interests, attitudes, and intentionality. This level provides in analysis of the linguistic individual the natural and conditioned transition from the estimates of its speech activity to understanding the real activity in the world.

4. Scientists are engaged in the first, verbal-semantic, level in a long time, the last two levels have become the object of attention of researchers in recent decades, due to the development of psycholinguistics, theory of acts, cognitology and cognitive linguistics.

5. Due to the problem of linguistic personality there raises the question of the relationship between language and speech, on which scientists have speculated since the time of Ferdinand de Saussure. Currently, there is considered by a number of researchers through the prism of the linguistic personality and linguistic personality is interpreted in the light of this dichotomy. The logical conclusion of these studies was the thesis that there is not only a phenomenon of linguistic personality, but also the phenomenon of the speech personality. In this case "any linguistic personality is a multi-

layer and multi-component paradigm of speech personality". Otherwise, according to J.E. Prokhorov, if linguistic identity is a paradigm of speech personalities, on the contrary, the speech identity is a linguistic personality in the paradigm of real communication. According to A.A. Leontiev, the linguistic identity is related to the language as a subject, and the speech identity - to the language as ability [2].

Linguistic personality and speech personality are paradigmatic phenomena and if linguistic personality is a paradigm itself, the speech personality is a member of such a paradigm. But, as is known, the system manifests itself in the functioning. Functioning of the paradigm is "a language of the process". The last component corresponds not to the linguistic and speech personalities, but to the personality involved in the communication at the moment, that is "communicative" personality. Thus, the totality of "personal" phenomena is the following:

- personality of speaking - a person, one of the activities of which is speech activity, covering the process of speech production and the process of perception of speech works;
- personality of linguistic - a personality, manifesting itself in speech activity, which has a certain set of knowledge and understanding;
- personality of speech - a personality that realizes itself in the communication, expressing and carrying out a particular strategy and tactics of communication, selects and uses one or the other set of strategy as a proper linguistic and extralinguistic;
- personality of communicative - an individual participant of communicative acts, actually acting in real communication [5].

However, it should be noted that this distinction of personal phenomena is conditional. Every person, as a "speaking personality" in every moment of his speech activity at the same time acts as a linguistic personality and communicative personality.

The main channel of person socialization, appropriation of social funds, achievement of development of previous generations, and cultural information is a communication, in which a person is turned on since childhood. Communication is one of the sides of the interaction of people in the course of their activities. Communication is a necessary and specific condition of human life in society. The basis for communication is a problem situation, and it (communication) begins with the fact that a person feels the need to communicate. Communication in the psychological sense is always a process of solving communicative problems. However, since the communication is two-way, in the process of communication there is also solved perceptual task, which defines the process of speech perception.

One of the most important factors that determine the adequacy of the communication is the existence of a common fund of knowledge of communicators, community of symbolic means, and certain commonality of social experience. At the same time the specificity of communication using a specific national language is:

1) in the specifics of construction of the speech chain which is carried out by the grammatical rules of the given language;

2) in the specifics of consciousness images that display items of specific national culture.

And in order to achieve mutual understanding it is necessary for communicants to have:

- a community of knowledge about the used language;
- community of speech communication skills;
- community of knowledge about the world in the form of images of consciousness [8].

For adequate communication as a necessary condition is the existence of a common presuppositional framework in communicants, or in other terminology - the total perceptive base. Presupposition is a common fund of knowledge, a common experience, a common thesaurus, common preliminary information possessed by communicants. The categories of the presuppositions are communicant's personality, his life experience, his social characteristic. Presupposition is the intersection area of communicants' cognitive spaces and updated in the communication process. On the basis of what is placed at the heart of, what aspects of communication attract particular attention and are subject to review, there are allocated different types of communication.

For example, if for the analysis the nationality of the communicants is not relevant, if we are interested only in universal communication, interpersonal communication is appeared as such in the spotlight. This approach is typical, particularly for psychological research. Thus, interpersonal communication is a communication of the communicants beyond their belonging to a certain society, i.e., at the pre-national, national and supra-national levels. And if for analyzing the communication it is important the social or national origin of communicants, which largely determines the specificity of communication in a particular language, it is necessary to talk about the two main oppositions:

- 1) monosocium or intersocium communication;
- 2) mononational (monocultural) and international (intercultural) communication.

Communication can be provided as communication of "societies" of a different nature - the different national-linguocultural communities. At this level monocultural and intercultural communication are delineated. Monocultural communication is a communication of representatives of national-linguocultural community and intercultural communication is a communication of different national-linguocultural communities, carriers of different mental-lingual complexes that have different national communicative base. In this regard, intercultural communication can be defined as a process of direct interaction of cultures. At the same time the process of cooperation is in the framework of not fully coincident or partially overlapping national stereotypes of thinking and behavior, which greatly

affects the mutual understanding of participants of communication. There a lot in common between intersocium communication and intercultural communication, but there are significant differences between them.

The main, basic types of communication are intercultural and intersocium. However, each identity does not exist by itself, but in the society, it is included in certain societies, and functions in the field of a particular national-linguocultural community. As a result, these types of communication are not acting in a "pure" form, but are the result of the some intersection and interaction, creating the following types of communication:

- 1) monosocium monocultural communication;
- 2) intersocium monocultural communication;
- 3) monosocium intercultural communication;
- 4) intersocium intercultural communication [4].

Modern communicative models are characterized by the release of the poles, which are represented by the consciousness of the speaker and the consciousness of the listener. In these models, communication is seen as a trinity: product – speech – perception, and each link is equally significant and important.

A fragment of communication is a communicative act. It is important to clarify the relation of communicative and speech act. Speech act is considered as a communicative action, a structural unit of linguistic communication. The core of the speech act is a text that can be presented as a monologue, dialogue or polylogue. Each communicative act has two component parts, two plans: the situation and the discourse, which are two sides of the same phenomenon. Situation is a fragment of an objectively existing reality, a part of which may be a verbal act. Discourse is a verbalized speech-mental activity, which includes not only the linguistic but also extralinguistic components.

There are distinguished four aspects of any communicative act:

- 1) extralinguistic aspect, that includes constitution – objectively existing extra linguistic situation of communication: the conditions of communication in the broad sense and its members (i.e., who, what, where, when);
- 2) communicative aspect – the context, which is implicitly or explicitly expressed sense, is part of the situation, applying in the discourse and relevant for the given communicative act;
- 3) cognitive aspect – a presupposition, which is a zone of crossing of individual cognitive spaces of communicants, including the presentation of the communicants about consituation;
- 4) actual linguistic aspect – a speech, which is the product of direct speech production, which is produced by communicants [4].

The structural component of the communicative act is a discourse that is a verbalized speech-mental activity, which is a set of process and result, and has properly linguistic and extralinguistic (linguistic and cognitive) plans. The first one is associated with the language, realizes itself in the used linguistic means and is shown in the aggregate of generated texts (discourse

as a result). The second plan is associated with linguistic consciousness, determines the choice of linguistic means, affects the production and perception of texts, appearing in context and presuppositions (discourse as a process).

Many researchers have a positive answer to the question of the existence of different types of discourse, on the one hand, delimiting the national discourses, on the other hand - in one of the national discourse, highlighting, for example, poetic discourse, scientific, aesthetic, political, legal, etc. With regard to the allocation of types (kinds) of the discourse, it should be noted that they are not isolated individual types or kinds of discourse, and serve as a "modification" of the latter, in a certain way adapted to the area in which it operates.

From a linguistic point of view, discourse is a single organism, in which is simultaneously implemented a variety of aspects of not only the language but also the linguistic thinking.

Psycholinguistics studies the processes of production and comprehension of a text, social, communicative conditions of these processes taking into account extra-linguistic factors and psychological significance of used linguistic means. A text as a phenomenon of linguistic and extra-linguistic reality is a complex phenomenon, performing a variety of functions: it is a means of communication, and a way to store and transfer information, and a reflection of the individual's mental life and the product of a particular historical epoch and a form of the existence of the culture, and recognition of certain socio-cultural traditions. This is due to the variety of definitions of a text, a variety of approaches to it. Construction of psycholinguistic models of perception of a text should be based both on the basis of accounting content and formal characteristics of a text, as well as psychological aspects of perception of a text by different recipients.

As a unit of discourse, that is the part of the communicative act, the text has the basic properties for the typical communicative act itself. The text as a unit of communication has a special semantic structure, reflecting the substantial structure of the elements of meaning; certain logical structure, manifested in the sequence and structure of the representation of semantic elements in the process of deployment of a text; communicative unity, predetermined by communicative action oriented text. Thus, the text is a kind of system of semantic units of varying degrees of complexity, completeness and relevance, may have and not have verbally expressed formulation in a text, that is, can be un verbalized and verbalized. The production and perception of a text, as well as other units of communication, is a psycholinguistic phenomenon in which linguistic and extralinguistic factors interact.

List of literatures:

1. Zalevskaya A.A. Introduction to psycholinguistics. - M., 1999.
2. Leontiev A.A. Fundamentals of psycholinguistics. - M., 1999.

3. Karaulov J.N. Russian language and linguistic identity. - Moscow, 2001.
4. Krasnykh V.V. Fundamentals of psycholinguistics and communication theory. - M.: ITDGK "GNOsis", 2001.
5. Zimnyaya I.A. Psychology of teaching foreign languages in school. - M., 1991.
6. Ufimtseva N.V. Human and his consciousness: the problem of formation // Language and consciousness: the paradoxical rationality. - M., 1993. - P. 59-79.
7. Sapir E. Status of linguistics as a science. - M.: Progress, 2002.
8. Tarasov E.F. Intercultural communication - a new ontology of analysis of linguistic consciousness // Ethnocultural specificity of linguistic consciousness. - M., 1996. - P. 7-22.

10.4. REFLECTIVE TEACHING IN PRE-SERVICE EFL TEACHING TRAINING

I. Loshkova, M. Novozhilova, R. Balgabekova
M.Kh. Dulaty Taraz State University
(Taraz, Kazakhstan)

Reflective teaching is the critical exploration of one's own teaching practice and is essential to life-long professional development [1: 126] and it applies to all educational situations, including language teaching. Our trainees and students evaluate a wide range of their teaching skills and techniques, such as implementing a lesson plan, giving useful feedback, managing a class and introducing communicative activities. However, critical self-reflection goes beyond simply assessing these skills and requires students to thoughtfully analyze and determine how their own belief system and attitudes impact their decisions and actions in the classroom. Reflective teaching should begin at an early stage of teacher training. As teacher trainers, we should provide a number of simple procedures that can be used to help teachers analyze classroom teaching.

Critical reflection makes teaching more productive and satisfying, thereby freeing teachers 'from impulse and routine behavior', and helping them 'to avoid burnout' [2: 79].

Reflective teaching includes: observation, lesson reports, action research, teaching journals, surveys and questionnaires, audio and video recordings.

Applying all above-mentioned approaches in pre-service teacher training and receiving feedback from our students, we would like to consider advantages and drawbacks of each approach.

Observation generally means attending somebody else's class in order to observe different features of teaching. Wajnryb views observation

mainly as a “a multi-faceted tool for learning” and “a skill that can be learned and improved with practice” and she adds that “being in the classroom as an observer opens up a range of experiences and processes which can become part of the raw material of a teacher professional growth” [3:19].

Observation should not mean mere coming into a classroom, pulling out a sheet of blank paper and filling it with chaotic notes, although, even this is the way observation can proceed. As Wajnryb argues, observation should involve also a phase of preparation where the aim, method and focus of the observation will be made clear and a follow-up with analysis, discussion and interpretation of the data, together with reflection on the process.

Observation can be used by different people for different purposes: (a) a teacher trainee can observe an experienced teacher for the purpose of learning teaching; (b) a teacher trainer can watch a teacher trainee to guide him and help him in his first teaching attempts; (c) two teacher trainees can observe each other to support themselves in the training; (d) a supervisor can visit a teacher’s lesson to evaluate his/her teaching; (e) and finally, the situation which is being focused on here, two teachers or a group of teachers can agree on attending one another’s lessons to work on their professional development.

Action research is a typical example of a reflective teaching cycle. In action research a teacher concentrates on one particular problem right in his/her classroom, inquires about it in a systematic way, draws a conclusion based on collected data and develops a strategy for improvement. After implementing the strategy, he/she finds out whether it was effective.

As Richards and Farrell explain, the term action research itself expresses two aspects of the activity: (1) research, being “a systematic approach to carrying out investigations and collecting information that is designed to illuminate an issue or problem and to improve classroom practice”, and (2) action, meaning “taking practical action to resolve classroom problem”.

Many benefits of carrying out an action research can be found, one of the main ones being the fact that the teacher him/herself chooses the issue of the research within his/her classroom and its outcomes will again be applied there, on his/her pupils. Wallace emphasizes two other important benefits of action research: it is “very problem-focused and very practical in its intended outcomes”.

Richards and Farrell add that by planning and implementing the action research teachers learn to understand a lot of teaching and learning processes deeper and gain useful inquiry skills. Moreover, “the research dimension” in the teacher’s every day practice together with redefining the role of the teacher as of the one to have means for improvement, leads to teacher’s over-taking the responsibility for change and improvement in his/her teaching.

Action research is a time-demanding activity and it can be carried out either by a teacher on his/her own or with the cooperation of other colleagues.

Action research has four basic procedures that repeat in cycles: planning, action, observation and reflection. Richards and Lockhart [5:12-13] develop the individual phases from the teacher's point of view:

The teacher (or a group of teachers):

1. Selects an issue or concern to examine in more detail.
2. Selects a suitable procedure for collecting information about the issue.
3. Collects the information, analyzes it, and decides what changes might be necessary in his teaching.
4. Develops an action plan to help bring about the desired change in classroom behavior.
5. Observers the effects of the plan on teaching behavior and reflects on its significance.
6. Initiates a second action cycle, if necessary.

The individual phases will now be examined in more detail.

Choosing the appropriate issue to examine is the first and very important step of the whole process which determinates its successful completion. A teacher begins with deciding about a problem or a concern he/she has in his/her classes or with choosing an issue he/she would like to know more about.

Richards and Farrell emphasize that the selected issue has to be made specific and turned into a question and also point out "the importance of choosing issues that can be fairly readily explored and that are likely to lead to practical follow-up". They give a few examples of a selected issue, e.g.: "No matter how many times I correct certain errors in my students writing, they seem to continue making them". Turned into more specific question: "What change in error correction strategies might improve the accuracy of students writing?"

Wallace provides detailed strategy for selecting and developing the topic. He looks at the selecting process from the point of view of (a) purpose (Why are you engaging in this action research?); (b) topic (What area are you going to investigate?); (c) focus (What is the precise question you are going to ask yourself within that area?); (d) product (What is the likely outcome of the research, as you intend it?); (e) mode (How are you going to conduct the research?); (f) timing (How long have you got to do the research?); (g) resources (What are the resources, both human and material, that you can call upon to help you complete the research?); (h) refocusing / fine-tuning.

The second step is collecting the information the teacher needs in order to answer his/her question and deciding how to collect it.

For example, in relation to the question asked about the error correction, the teacher can proceed this way: "This question requires

collecting information on the types of error correction strategies you currently use and their effects on learner performance. Alternative strategies can be tried and monitored for their effects". [3: 188]

Richards and Farrell point out that there are two stages of collecting the data within the progress of action research: (1) before carrying out the action research to examine the investigated issue deeply, and (2) after the strategy has been implemented to decide whether the taken action solved the initial problem.

Various research approaches can help a teacher to decide about what methods would be the most suitable for his/her action research. Wallace presents (a) quantitative and qualitative approaches (quantitative describe what can be measured and is therefore objective, qualitative describe what cannot be counted or measured and is therefore subjective); (b) individual and collaborative approaches (whether only the teacher him/herself is involved or the collaboration of other people is needed); (c) complementary and intrusive approaches (distinguish between research techniques that do not disrupt but rather extend ordinary teaching routines and the ones that disrupt learning or teaching processes in the classroom or even lives of students or teachers); and (d) illuminative/heuristic and conclusive approaches (conclusive approaches try to prove that some facts are true; illuminative want to look at a problem from a different point of view, heuristic try to discover something new). Data needed for the research can be collected in many different ways, Burns suggests the following examples of observational approaches to collecting the data: (a) notes (descriptions and accounts of observed events); (b) journals; (c) recordings (audio or video); (d) transcripts (written representations of recordings); (e) diagrams (maps or drawings of the classroom indicating physical layout and/or student-teacher interactions or locations).

Also non observational methods are mentioned by Richards and Farrell: (a) interviews and discussions (face to face personal interactions to discuss the issues from other people's perspectives); (b) questionnaires and surveys (to gain responses to non-face - to face situations); (c) life/career histories (profiles of students previous life and learning experiences); (d) documents (relevant to the research questions including students written work, records and profile, course overviews, lesson plans and classroom materials).

All the mentioned means of data collection have their advantages and disadvantage and serve different purposes. Two important conditions that have to be taken into account when collecting the data are validity and reliability. As a way to guarantee the reliability, it is recommended to collect the data from several different sources (e.g. a colleague observing a class, questionnaires filled in by pupils, audio recording of a lesson), which is called triangulation. After the data, have been collected, third step follows, the data must be analyzed.

There are, obviously, differences in the difficulty of data analysis of individual research techniques, e.g. questionnaires are easier to be analyzed than narratives.

The information collected and analyzed should lead to the fourth step, to creating a plan for making changes in the classroom in order to improve the initial situation. The changes can involve “changes in the way the teacher teaches, in the materials he or she make use of, or in the forms of assessment that are employed”.

After the results of the research are incorporated, the situation in the classroom should be reflected on again to find out whether the changes have been effective.

As Richards and Farrell add, action research “can go through two or more cycles (plan, gather data, intervene, reflect, plan, gather data, intervene, reflect...), which means that the cycle can take place in a spiral rather than in sequential steps”.

After the action research, has been completed, it is possible and welcome to share its results with other colleagues which help “build a community of practitioners aligned towards teacher research and a professional climate that is open to public scrutiny and constructive critique”.

Journals. Writing a teaching journal is a continuous process of keeping a written record of teacher’s thoughts, experience and observations. It can be also kept in the form of audio or electronic journal. Svec regards “a teacher’s inner dialogue expressed in writing to be a purposeful means of analysis and improvement of his/her pedagogical activities”. [6: 80]

Bailey defines writing a journal as “a first-person account of a language learning or – teaching experience, documented through regular, candid entries...and then analyzed for recurring patterns or salient events”. [7: 41]

In the following paragraphs examples of topics to write about will be given; the reasons for keeping a journal; different forms of writing a journal and its target audience will be mentioned; and journal writing benefits and difficulties will be discussed. At the end, tips for successful journal writing are included.

Many various topics can be drawn from journal writing; different authors often offer lists of similar reflective questions it is possible to use as a starting point or areas to focus on in journal entries. Richards and Lockhard offer examples of such areas: persona reactions to things that happen in the classroom or in the school; questions or observations about problems that occur in teaching; descriptions of significant aspects of lessons or school events; ideas for future analysis or reminders of things to take action on. Within each such topic, many further sub-questions arise to be explored in greater detail. The purposes of writing a journal depend in the first place on the individual teacher and his/her needs for writing, he/she is usually the one who decides why to write and what. Richards and Lockhard state two general purposes of keeping a journal: (1) events and ideas are recorded for the purpose of later reflections; (2) the process of writing itself helps trigger

insights about teaching. Richards and Farrell mention also a purpose of it being a way of collaborating with other teachers in exploring teaching issues.

Some authors stress especially the importance of subsequent analysis of the entries, e.g. Bailey says that "in reworking, rethinking, and interpreting the entries, teacher scan gain powerful insights into their own classroom behavior and motivation". Thinking about journals, most people usually have an individual writing on mind. Nevertheless, other forms of journal writing are possible too. Richards and Farell mention also writing for a peer and group or dialogue journal writing which are less common and require a cooperation of two or more teachers. Connected with the forms of writing is the audience the journal is intended for. Richards and Farell talk about three types of audience for a teaching journal: the writer, other teachers, and a supervisor. Firstly, for the teacher him/herself «journal serves as a personal record of thoughts, feelings and reactions to teaching», Gebhard calls it an intrapersonal journal". Secondly, it is also possible to share the journal with other teachers as "a basis for comparison, discussion, and further reflection" which can be called "a dialogical journal". Thirdly, sharing a journal with a supervisor is another possible way of working on solution to some problems; alternatively, it can serve as "a richer source of information about a person's teaching than could be obtained from a brief classroom visit".

Depending on who the audience is, the teacher decides about the approach to his/her writing, whether it will be a stream-of consciousness approach or edited approach. A stream of consciousness method is more suitable for individual writing where the message the text carries is of much greater importance than used style or grammar; edited approach might be more preferable when sharing the journal with another person. To exhaust the journal writing investigation method, it is necessary to mention also its positives and negatives and give tips for successful writing. The advantages of keeping a journal were summarized by Brock, Yu and Wong in Richards and Ho, e.g. journals are a great instrument for reflection; they are easy to keep; they increase the teacher's knowing of the way he/she teaches; serve as a source of questions and hypotheses about teaching; offer direct record of classroom events and experiences which is undisturbed by an outside observer etc.

On the other hand, Burns in Richards and Ho describes journal writing limitations as collected from teachers comments: journals are time consuming; the activity is artificial unless you are a regular writer; comments are unfocused; it's initially interesting, ultimately tedious, activity; they are difficult to analyze and interpret. Jarvisin Richards and Ho adds difficulties some participants have in moving beyond description to more reflective mode of writing; entries sometimes fail to make links between what they write about and their own classroom practices, sometimes little sense of "reflection on practice" is evident; Richard and Farrell mention also the question of sharing the journal as one of the difficulties.

To avoid the difficulties and make journal writing successful, Richards and Farrell offer the following suggestions:

1. Set goals for journal writing.
2. Decide who your audience is.
3. Be prepared to set aside time for journal writing.
4. Set a time frame for a written activity.
5. Review your journal entries regularly to see what you can learn from them.

6. Evaluate your journal writing experience to see if it meets your goal.

Bailey and Gebhard suggest the following process:

1. Provide an account of personal teaching history.
2. Systematically record events, details and feelings about the current teaching experience in the journal.
3. Study the journal entries, looking for patterns and significant events.
4. Interpret and discuss those factors identified as being important.

Surveys and questionnaires are probably the most common data collection technique used. Freeman describes them as “sets of written questions focusing on a particular topic or area, seeking responses to closed or ranked questions or open-ended personal opinions, judgments and beliefs”. [8: 94]

A teacher can either use pre-prepared forms created by other teachers or experts or he/she can prepare them him/herself which is more time-demanding and requires a prior study of the area the questionnaire is supposed to focus on in order to be able to prepare suitable questions.

The main benefit of this method is that information can be collected quickly from a large number of people. Otherwise, it is impossible to discuss other positives and negatives of this method in general since each questionnaire serves a different purpose, is intended for a different group of people and focuses on a different topic.

Audio and video recordings enable a teacher to document either whole lessons or parts of them. With the audio or especially video help it is possible to record the lesson in a much greater detail than with any other method and it is indisputably very objective as it captures the reality of a lesson as it is. Many other benefits of audio or video recordings are mentioned by Richards and Lockhard : (a) they allow the teacher to choose who to focus on - the teacher him/herself or a particular group of students; (b) the recordings can be replayed and used many times; (c) they show details that cannot be seen otherwise; (d) Schratz adds that “they confront the lecturer with a mirror-like “objective” view of what goes in a class”.

As Richards and Farrell point out, teachers are usually surprised by what they see or hear although they “tend to assume that they have a fairly high level of self-awareness of their own teaching style or approach”.

As for the audio recording, Richards and Farrell mention several possible ways of recording the lesson depending on the position of the recorder which can be either placed on teacher’s desk, in the centre of the

room or the teacher can have a portable microphone. Nevertheless, in all the places, the quality of the audibility of the teacher and pupils will vary depending on their distance from the recorder. It is also possible to use more recorders to ensure that most reactions from the pupils will be captured.

Video recordings are the best in providing all the possible details from a lesson.

Following points need to be considered before videotaping the lesson: (a) who will do the videotaping (a colleague, a student, other member of the staff or the camera could be set up and turned on); (b) what should be included in the video (a whole lesson, part of it, pupils' performance, teacher performance etc.).

Most student teachers want to continue recording themselves during their practicum and develop their own self-evaluating techniques. The results of the surveys made on reflective teaching approaches during teacher practicum allow us to make a conclusion that audio and video recordings are cited as the most valuable approach because they:

- provide opportunities student teachers to distance themselves and be dispassionate about their teaching;
- help trainees notice and respond to both strong and weak aspects of their teaching;
- allow trainees to view a DVD immediately and re-examine it many times.

The approaches described in the abstract are just some of the ways in which teachers can become involved in 'critically reflective teaching'. They let teachers themselves decide which aspects of teaching they wish to explore and which procedures they prefer to use.

Bibliography:

1. Wallace M.J. 1998. *Action research for language teachers*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 228.
2. Richards J.C., & Farrell, T.S. C. 2005. *Professional development for language teachers - Strategies for teacher learning*. NY: Cambridge University Press. p. 390.
3. Wajnryb R. 1992. *Classroom observation tasks*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 298.
4. Richards J.C. 1994. *Beyond training*. NY: Cambridge University Press.
5. Richards, J.C., & Lockhart, C. 1996. *Reflective teaching in second language Classrooms*. NY: Cambridge University Press. p. 410.
6. Svec V. 2005. *Pedagogical experience of teacher*. Prague: ASPI. p. 198.
7. Bailey K. M., Curtis A., & Nunan D. 2001. *Pursuing professional development*. Toronto: Heinle & Heinle Publishers. p. 360.
8. Freeman D. 1998. *Doing teacher research: From inquiry to understanding*. Toronto: Heinle&Heinle Publishers. p. 328.

10.5. РЕЧЕВАЯ ПРАКТИКА И ПИСЬМЕННЫЙ ДИСКУРС ПРИ ОСВОЕНИИ МЕДИЦИНСКОГО ЯЗЫКА

Д.П. Желязкова

Медицинский университет, ДЕСО
(г. Пловдив, Болгария)

Статья рассматривает нарастающую словообразовательную роль английского языка, который все более налагается, как общий язык коммуникации и в научной общности, а это приводит к смещению приоритетной роли латыни. Обычно врачи используют без изменения новосозданные термины английского происхождения, так как появляется трудность каким должно быть болгарское соответствие в употребляемой терминологической лексике. Ясно, что в медицинской учебной литературе встречаются все чаще термины, занятые с английского языка, но не ищутся их значения. Это, конечно же, имеет и свой оправдательный тезис. Незнакомые термины скрывают настоящую причину заболевания. Но приводит к парадоксу, что ныне пациенты – достаточно информированные о заболеваниях. Посредством неизвестных терминов врачи дистанцируются от пациентов, успевают скрыть диагноз, и таким образом могут пощадить пациента. Так, речевая практика разграничивается от письменного дискурса, причем новое интернет поколение ищет симптомы и причины заболевания в анкетах, разговорах в социальных сетях, на разных форумах и так далее. Врач скорее всего друг, который советует пациента и порождает доверие к себе. Он не Бог, от которого действительно зависит жизнь больного (в более старой модели медицины, унаследованной от первых лечебных центров, названных асклепионами на имя бога медицины Асклепия, за которым было последнее слово и который обладал силой лечить). В указанных двух моделях общения и вопросы, и ответы разные. Иногда, существуют популярные наименования болезни, которые используются и врачами, и пациентами (например, *абразиам* (от лат.) имеет значение – *вырвать*). Но простой пациент не знает значения *абразио*, при этом врач меняет код в зависимости от своего послания к пациенту, и использует слово *кюретаж*. Данное слово из нижнего регистра, и его употребление приводит к осуществленному коммуникативному акту между лечащим и больным. Применение нижнего регистра – единственный способ коммуникации простых людей с лечащим специалистом. Чтобы его правильно поняли, врачу надо осуществить коммуникативный акт, который зависит от образования, социального статуса пациента. Это, соответственно, рефлектирует на общее состояние больного, и он – зависимый от языка врача, имеющего и моральный, и социальный и сильно психологический характер.

В учебной литературе по дентальной медицине (в рабочем рулоне находим сравнительно немного терминов с английского языка, но уже имеющих точный перевод, соответствующий болгарскому языку (например, **ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ПРАКТИКУМ**

Прочитать и запомнить!

Термин	Значение
десквамация (от лат. desquamation) десквамированный вискозный (от лат. viscosus) ингибирование (от англ. inhibition)	отслаивание отслоенный клейкий задержание, торможение, подавление
коагуляция (от лат. coagolatio)	свертывание, превращение раствора в желе
коагулирующие факторы саливация (от лат. saliva „слюнка”)	факторы, причиняющие коагуляцию слюноотделение

(„Справочник по дентальной медицине”, Янкова, Желязкова) [1, с. 33]

Примером буквального перевода с английского языка является термин *“perfect storm”*, т.е. „идеальный шторм”, который имеет значение „наихудший возможный сценарий”, несмотря на то, что последний обладает более одной гипотетической коннотацией. Наведенная справка в Оксфордском медицинском энциклопедическом словаре (1996) показала, что отсутствует справочный материал. Указанная реалья не представлена словарной статьей и в Новом фразеологическом словаре болгарского языка (НФРБЕ, 1993), а также и в Болгарско-английском медицинском словаре. Языковых репрезентаций не находим ни в словарных статьях, ни на странице науки scholar.google. В медицинской литературе термин „идеальный шторм“ обнаруживается единственно в журнале „Ангиология и сосудистая хирургия“, где напечатана статья доц. д-ра Буряна Кирова, озаглавленная: „Случай с расслоением грудной аорты типа Б, аневризматическое расширение грудной аорты и тромбоз аневризмы абдоминальной аорты – *Идеальный шторм* в сосудистой хирургии“ [2].

Выводы: Язык в медицине имеет не только коммуникативный характер, но и социальный, моральный и психологический. Он является основным средством общения, и от него зависит состояние пациента. Проникновение английской терминологии не создает проблем при коммуникации в медицинской общности, но не всегда ищутся болгарские соответствия, а иногда буквальный перевод требует изучения значения, что, как мы видели на примере термина идеальнй шторм, - сравнительно ограниченное с точки зрения количества источников, в которых он используется, и оказывается, что имеется один-единственный репрезентативный отпечаток в медицинском журнале.

Литература:

1. Янкова, Н. и Д. Желязкова. Помагало по дентална медицина. Пловдив: (под печат), 2017.

2. Д. Желязкова. „За термина „перфектна буря“ и инвазията му в медицинската езикова действителност”, материали от Националната конференция с международно участие „Светът е слово, словото е свят”, Благоевград, 6.10.– 7.10.2016 г. (под печат).

Словари:

Ничева, К. (1993) Нов фразеологичен речник на българския език. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски" (Nicheva, K. New phrasebook in Bulgarian. Sofia: "St. Kliment Ohridski" University Press)

Oxford University Press (1996) Оксфордски медицински енциклопедичен речник. София: изд. „Петър Берон” (Oksfordski meditsinski entsiklopedichen rechnik. Sofia: izd. „Petar Beron”)

Георгиев, А. и колектив (1994) Българско-английски медицински речник. София: Наляя – 2 Лиляна Янкова (Balgarsko-angliyski meditsinski rechnik. Sofia: Nalia – 2 Lilyana Yankova)

Тишева, Й. (2013) Езиковите стандарти, езиковите регистри, езиковите ресурси и медийната комуникация. – В: Електронно научно списание "Реторика и комуникация", 2013, бр.9. 24.09.2016 <http://rhetoric.bg> - <http://rhetoric.bg/сп-реторика-и-комуникации-юли-2013-година-2> (Tisheva, Y. Language standards, language registers and media communication. - In: Elektronno nauchno spisanie "Retorika i komunikatsia" 2013, бр. 9. 24.09.2016 <http://rhetoric.bg> - <http://rhetoric.bg/сп-реторика-и-комуникации-юли-2013-година-2>).

26 September 2016 <http://scholar.google>.

10.6. ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ӨРІС КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖАЙЫНДА

Қ.Ж. Айдарбек

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білім институты
(Алматы қ., Қазақстан)

Тілдік жүйе құрылымын, сондай-ақ оның құрамындағы терминологиялық жүйелерді зерттеу үлгілеу арқылы ғана жүргізу мүмкін, яғни жүйе элементері арасындағы қатынастар құрылымын айқындау негізінде [1, б. 14]. Мұндай үлгілердің бірі тілдің өрістік үлгісі болып саналады. Бұл үлгі бойынша тіл жүйесі бірнеше семантикалық өрістерден тұрады. Өрістің конституенттері инварианттық қасиеттері бар бірліктер болып табылады. Яғни олар нақты тілдік элементтердің топтамаларынан түзіледі.

Әрбір өріс жалпы (инвариантты) ортақ мағынасы бар немесе архисемасы бір болып келетін көптеген тілдік бірліктердің жиынтығынан тұрады. Олардың ортақ мазмұны белгілейтін құбылыстардың функционалдық, заттық немесе ұғымдық ұқсастығымен айқындалады. Термин үшін өріс өзінің терминологиясы болып саналады. «Терминологияны тілдің құрылымдық элементі ретінде түсіну үшін, ең алдымен өрістерді анық ажырата білу қажет: яғни терминологиялық өрісті, онда термин әрқашанда бейтарап сипатта болады және термин өзінің бейтарап сипатын міндетті түрде жоғалтатын терминологиялық емес өріс» [2, б. 53]. Терминологиялық өрістің шеңберінен тыс термин термин қарапайым лексикалық бірлік секілді конотаттық мағынаға ие болады.

Терминологиялық өріс семантикалық өрістің ерекше түрі. Ол белгілі бір ұғымдық саланы қамтитын сөздіктің ықшамдалған бөлігі секілді. Бірақ оның ерекше тұстары жетерлік. Мәселен, бір терминологиялық өрісте лингвистикалық тұрғыдан жүйелілік ұйымдастырылуы әртүрлі бірліктер болуы мүмкін және керісінше, бір типтік тілдік құрылымы бар бірліктер түрлі терминологиялық өрістер мүшесі болып табылады. «Эстралингвистикалық маңызға ие терминологиялық өріс белгілі бір тілдік категория ретінде терминологиялық жүйелердің қалыптасуына, қызмет етуіне және қайта құрылуына жағдай жасап отырады» [3, б. 113-114].

Адам өзінің сөйлеу шығармашылық қызметін және ойының лексикалық берілуді лексика-семантикалық өріс арқылы жүзеге асырады. Ол өрістен сол білім саласындағы коммуникативтік мақсаттарға ең бір сәйкес келетін бірліктерді іріктеп алады. Алайда кәсіби тілдесім грамматикалық категориялар өрісіне негізделуі мүмкін емес. Кәсіби тілдесім түрлі грамматикалық сипаттағы терминологиялық өрістер арқылы жүзеге асырылады. Мұндай жағдайда терминологиялық өрістер бір типтік жағдаятқа тән бірліктерден құралады. Бұл терминологиялық өрістер коммуникативтік бағытымен ерекшеленеді, өйткені ұқсас семантикасы бар түрлі функционалдық тілдік бірліктер жиынтығымен айқындалады.

Терминологиялық (семантикалық та) өрістер құрылымы үшін мынадай белгілер маңызды болып саналады:

- жүйелі қатынастар (конституенттердің семантикалық тұтастығы);
- барлық элементтерінің белгілі бір реттілігі, мұндай жағдайда өріс өзегі доминанта маңайына орналастырылады;
- өзек пен шеткері аймақ арасында айқын шектің болмауы;
- автономдылық (оның мән-мағыналық кеңістігінің үздіксіз белгіленуі);
- бүкіл сөздіктің семантикалық өрістерінің бір-бірімен байланысы.

Өрістік құрылым күрделі әрі көп қырлы ұғым. Оның құрамында төрт компонент болады: өріс өлшемі, оның бірліктерінің семантикалық

қатынастары, өріс өзегі мен шеткері аймағы, аталған өрістің өзімен тектес басқа өрістермен қарым-қатынасы.

Өріс өлшемі үш қырлы болып келеді:

- парадигматикалық (өріс бірліктерінің бір-бірімен парадигматикалық қатарлар мен семантикалық топтардағы қатынастары);

- синтагматикалық (өріс бірліктерінің сөйлеу барысындағы байланыстары);

- деривациялық немесе ассоциативті-деривациялық (бірліктердің бірнеше түрлі өріс мүшелері болу мүмкіндігі, яғни ғылымаралық немесе пәнаралық омонимия құбылысы).

Терминологиялық өріс бірліктерінің топтастырылуы негізі семантикалық-парадигматикалық категориалдық қатынастарға сүйенеді. Олардың ең маңыздыларына гипер-гипонимиялық байланыстар, сондай-ақ көпмағыналылық немесе полисемия, омонимия, синонимия, конверсия, антонимия жатқызылады. Алайда «идеалды терминге» көпмағыналылық немесе синонимдер тән емес деп саналады, бірақ іс жүзінде терминология пәнаралық омонимиямен, категориалды полисемиямен, сонымен бірге терминологиялық бірліктердің синонимиялық және антонимиялық қатынастармен сипатталады.

Өріс орталығы жалпы өрістің мағынасын білдіретін бірліктермен ерекшеленеді. Орталықты құрайтын компоненттер әдетте өрісті айқындайтын белгілерді толық қамтитын бірліктер болып табылады. Өрістің жалпы мағынасы орталықта айқын беріліп, орталықтан шеткері аймаққа ығысқан сайын маңыздылығы төмендей береді. Өрістің шеткері аймақ бірліктерінің мазмұны орталық пен өзек бірліктерінен әлде қайда күрделі болып келеді. Себебі, олардың мағынасында аталған өрістің барлық белгілері болмауы мүмкін, бірақ басқа, көрші өрістердің белгілерін де айқындау қасиеттеріне ие.

Шеткері бірліктер басқа өріс бірліктерімен белсенді өзараәрекеттестікке түсіп, өрістердің бір-біріне өту сипатын дәлелдейді. Семантикалық өрістің ерекше түрі ретіндегі терминологиялық өрістің бірліктері біртекті ұғымдық сәйкестікті білдіреді. Семантикалық өрістер өзара бір-бірімен иерархиялық және бағыныңқы принцип бойынша байланысады. Яғни кең және тар өрістер болып бөлінеді. Терминологияға қатысты терминологиялық бірліктер ірі макроөрістерге жинақталып беріледі ді, сонымен бірге өрістердің ішкі кіші құрылымдарына да, микроөрістерге де қатысы болады. Микроөрістің архисемасы макроөрістікіне қарағанда нақтырақ мазмұнға ие. Сонымен терминологиялық өріс концепциясы тілдің жалпы өрістік концепциясына негізделеді. Олар:

- терминологиялық өріс элементтері өзара бір-бірімен жүйелі қарым-қатынастармен байланыстырылады;

- терминологиялық өріс элементтері семантикалық біртұтастықпен сипатталады және тілде бір қызмет атқаруымен ерекшеленеді;
- терминологиялық өріс элементтері біртекті және түрлі тектес формалды құрылыммен беріледі;
- терминологиялық өріс микротерминологиялық өрістерден құралуы мүмкін;
- кем дегенде екі микроөрістен тұратын күрделі терминологиялық өріс құрылымы тігінен ұйымдастырылып, микроөріс құрылымдарын көлденең айқындайды да олардың өзара қарым-қатынастарын көрсетеді;
- терминологиялық өрістің өзегі мен шеткері аймағы болады;
- терминологиялық өрістің өзектік компоненттері міндетті болып табылады және сол өріс үшін доминантты болып келеді. Шеткері аймақ бірліктеріне қарағанда өзектік бірліктер өрістің басты қызметін толық атқаруымен ерекшеленеді;
- терминологиялық өрістің қызметтері өзек және шеткері аймақ құрылымдарға бөлініп жүзеге асырылады;
- өзек пен шеткері аймақ арасындағы шектер айқын емес;
- терминологиялық өріс конституенттері бір терминологиялық өрістің өзегін құрап, сонымен бірге басқа өрістің шеткері аймағында орналасуы да мүмкін;
- жай семантикалық өрістер секілді терминологиялық өрістер де ақырын бір-біріне өтуі мүмкін, бірақ терминологиялық өрістерде мұндай құбылыстар терминологиялық бірліктердің айқын жіктелуімен сипатталады.

Сонымен терминологиялық өріс дегеніміз – қызмет ететін лингвистикалық ортасы болып табылады. Бұл ортада ол өзінің барлық белгілерін жүзеге асырып, арнаулы ұғымды атау сияқты басты қызметін іске асырады. Дегенмен терминологиялық бірліктерді терминологиялық өріс құрамында қарастырғанда, әрине терминдер кәсіби тілдесімнің негізгі бірліктері болып табылатындығы сөзсіз, алайда кәсіби коммуникация тек терминдер арқылы ғана жүзеге аспайтынын ескеру қажет. Сол себепті де терминологиялық өрісті тек өз алдына, тілдің басқа кішігірім жүйелері мен кішігірім тілдерімен байланыссыз зерттеу дұрыс емес деп санаймыз.

Белгілі бір тілдік қауымдастықтарда орын алатын тілдесім (кәсіби тілдесім) кішігірім тілдер немесе арнаулы мақсаттағы телдір деп аталатын тілдік кіші жүйелерге қызмет етеді. Әрбір дамыған қызмет немесе білім саласының өзіндік кішігірім тілі болады. Осы орайда белгілі ғалым, академик Ә. Қайдардың мына бір пікірі назар аударарлық: «Ғылым тілін жалпы әдеби тіл тұрғысынан алып, оны бейнелі түрде «кішігірім тіл» (подъязык, языковая система, мини-язык мағынасында) деп қарайтын болсақ, осы «үйшіктің» дүниеге келуін жазба әдеби тілдің қалыптасуымен басталады деп қараған жөн. Өйткені жазу-сызу

болмаған, не кенжелеп қалған тілде ғылым тілінің дүниеге келуі мүмкін емес» [4, б. 18].

Бір жағынан қарағанда, «кішігірім тіл» арнаулы сөздер арқасында тілдің сөздік қорының бай екендігін білдірсе, екінші бір жағынан, жалпы тілдің бейнелеу құралдарының тек бір бөлігін ғана қолдануы оның кемдігін көрсетеді. Сонымен «кішігірім тіл» дегеніміз – тілдің кәсіптік мақсатта жұмсалатын ерекше формасы. Бұл салада тек сол кәсіби қызметке қажетті болып саналатын тілдік элементтер ғана қолданылады.

Терминдердің ең бір талас келтірмейтін ерекшеліктерінің бірі олардың негізгі тілдік құралдар ретінде тілдік жүйенің белгілі бір бөлігінде қызмет етуі. Мұндай тілдің ішіндегі бір жүйені белгілеу үшін лингвистикалық әдебиеттерде көптеген терминдер қолданылады (В.М. Лейчик, А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева, В.П. Петушков, А.Я. Шайкевич т.б.): 1) «арнаулы мақсаттарға арналған тіл»; 2) «арнаулы тіл»; 3) «кішігірім тіл».

Осымен байланысты, осы күнге дейін шешімін таппаған мәселелердің бірі арнаулы мақсаттарға бағытталған тілдердің лексикасындағы терминдердің алатын орны болып табылады. Сонымен бірге, В.М. Лейчик, С.В. Гринев, С.Д. Шелов сынды орыс ғалымдары терминдердің номенклатуралық атаулардан, терминоидтардан, предтерминдерден, квазитерминдерден, кәсіби лексика мен кәсіби жаргондардан өзгешілігі де тиісті шешімін таппағандығын атап көрсетеді.

Біздің зерттеуіміз үшін арнаулы лексиканың терминологиялық және кәсіби лексика (кәсіби сөздер мен кәсіби жаргондар) деп жіктелгені маңызды. Ал мұндай жіктеу жүргізу үшін ең басты критерий ретінде коммуниктивтік жағдаяттың формалдылық, бейформалдылық құбылыстары басшылыққа алынады.

Кәсіби кішігірім тілдер жалпы тілдің үлгісі бойынша ұйымдастырылғанымен, оған қарағанда көлімі жағынан әлде қайда кіші және өзінің кәсіби бағыттылығымен ерекшеленеді. Кәсіби, арнаулы кішігірім тілдің ең үлкен және негізгі бөлігін терминологиялық бірліктер құрайтыны белгілі. Бірақ кәсіби тілдесім барысында терминологиялық бірліктердің негізгі атқаратын қызметі коммуниктивтік қызмет. Сондықтан да адамдардың жүзеге асыратын кәсіби коммуникациясы тек терминдер арқылы жүргізілуі мүмкін емес, түрлі жағдаяттар терминдердің эмоционалды эквиваленттерінің пайда болуына алып келеді.

Яғни кәсіби тілдесімнің кішігірім тіліне кәсіби ауызекі сөйлеу бірліктері де енуі мүмкін. Терминдердің экспрессивтік аналогтары тілдік тілдесімнің түрлі жағдаяттарда өтуін, тілдесімнің түрлі шарттары мен қатысушылардың түрлі қатынастарда болуын айқындайды. Осыған орай кәсіби тілдерді зерттеуде тек стилистикалық ерекшеліктерді ғана

қарастыру жеткіліксіз, сонымен қатар әлеуметтік және жағдаяттық шарттарға да көңіл бөлу қажет.

Мамандар арасындағы тілдесім жағдаятының өзі түрлі әлеуметтік жағдайлар мен шарттарға тәуелді (серіктестер арасындағы міндеттемелердің орындалмауы, өнім жеткізілімінің уақытында болмауы, тілдесушілердің жеке қарым-қатынастары т.б.). Кәсіби ауызекі сөйлеу бірліктері терминдер секілді ғылыми дәлдік қасиетіне ие болмағанымен кәсіби ортада еркін қолданыла береді. Кәсіби ауызекі сөйлеу бірліктеріне мыналар жатқызылады: неологизмдер, бейнелі құрылымдар, кәсіби ауызекі сөйлеу фразеологизмдері, метафора мен метонимия негізінде жасалған жаргонизмдер.

Жалпықолданыстық, кәсіби атаулар сияқты жүйелі терминдер де белгілі бір ұғымдарды білдіргенімен ғылыми, өндірістік ұғымдардың арнаулы белгіленуі болып табылады. Терминдердің кәсіби сөздерге қарағанда қолданыстық аясы әлдеқайда кең және бірнеше елдерде, мемлекеттерде белгілі болады.

Кәсіби сөздер мен терминдердің айырмашылығы олардың сипаттамаларында айқынырақ көрінеді. Кәсіби сөздердің жүйелі терминдерден өзгешелігі – ұжым және белгілі аумақпен шектелуінде. Кәсіби лексика–терминдердің қысқартылған және қарапайым дублет-атаулары. Кәсіби лексикада жалпықолданыстағы лексиканың метафоралануына келе бермейтін, маңызы жоқ белгілері алынады. Мысалы, *каплей – капитан – лейтенант* (теңізшілердің кәсіби кодификацияланбаған ауызекі сөйлеуінде), *коробка – ғимарат* (құрылысшылардың кәсіби терминологиялық емес атауы) және т.б.

Жүйелі терминдердің жалпықолданыстық, кәсіби лексикалық атаулардан ең маңызды, басты өзгешелігі – бейэмоционалдылығы. Егер терминде эмоционалдық реңк (семема) пайда болған жағдайда ол терминологиялық жүйеден тыс қалып, пассив, жалпы тілдік қордан немесе кодификацияланбаған кәсіби сөйлеу жүйесінен орын алады. Сондықтан да неологиялық терминжасам сипатын айқындауда кез келген жаңа инновацияның термин бола бермейтіндігіне жете мән беру қажет.

Арнаулы коммуникацияда кәсіби ауызекі сөйлеу бірліктерінің қолданылуы бірнеше себептермен түсіндіріледі:

- психологиялық (бір кәсіп иелерінің сол жағдаятқа сәйкес өзінің қарым-қатынасын білдіру мақсатындағы сөйлеу тәсілдерін түрлендіру ниеті);

- психолингвистикалық (мамандар сөйлеуінде метафоралану және метонимиялану үдерістенің нәтижесінде пайда болған нормативтік қолданыстан тыс бірліктерді қолдануын түсіндіреді);

- лингвистикалық (тілдің үнемдеу заңына байланысты қысқартылған формаларды немесе эллипсис арқылы жасалған кәсіби ауызекі сөйлеу бірліктерінің қолданылуы).

Сонымен терминологиялық өрістерді зерттеу, міндетті түрде, сол кішігірім тілге сәйкес келетін элементтер негізінде жүргізілуі тиіс: терминдер, номендер, прагмонимдер, терминдерге эквивалент болып келетін кәсіби ауызекі сөйлеу бірліктері, кәсіби коммуникацияны жүзеге асыруда өз үлесі бар жалпы тіл бірліктері.

Әдебиеттер тізімі:

1. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. Воронеж, 1979.
2. Реформатский А.А. Что такое термин и его терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 53-67.
3. Суперанская Н.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 336 с.
4. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

10.7. КӨРКЕМ МӘТІННІҢ КОММУНИКАТИВТІК АСПЕКТІСІ

А.Ә. Аққозова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(Қазақстан, Алматы)

Тілтанымдық ғылым жүйесінде кез келген мәтін түрінің маңыздылығы оның қасиеттері мен қызметтері арқылы айқындалып, әсіресе сан алуан түрлі ақпаратқа ие болуы және сол ақпаратты беру сипатымен ерекшеленеді: «Дәл осы мәтіндік қызмет негізінде ақпарат беріліп (мәтіннің жасалуы, қабылдануы мен интерпретациясы), түрлі сезімдер көрініс тауып, адамдар арасындағы қарым-қатынастар жүзеге асырылады; әсер ету; қоршаған орта реалитеттері, сана мен тіл сипатталады» [1, 112 б.]. Әрбір мәтін коммуникативтік бірлік ретінде коммуникативтік акт, тілдесім актісі болып табылады. Ол дәстүрлі түрде төмендегідей беріледі:

автор – мәтін – оқырман

Түрлі мәтіндердің ішінен көркем мәтіннің орны ерекше, себебі көркем мәтін тілдік таңбалар арқылы жүзеге асырылып, бұл тілдік таңбалар автордың ой-ниетіне сәйкес іріктеліп, рәсімделіп жайғастырылады. Ғалым М.Ю. Сидорованың пікірінше: «Автор тілдік таңбалар мен құрылымдарды жалпыхалықтық тіл және әдеби конвенциялар жүйелерімен негізделген олардың жұмсалымдық шеңберлері аясында қолданыла алады немесе грамматикалық категориялар мен лексикалық элементтердің қызметі мен мағынасын өзгертіп, кеңейтіп аталған шеңберлерден тыс шығуы да мүмкін» [2, 12 б.].

Тіл зерттеушісі Н.В. Кулибинаның пайымдауынша, көркем мәтінді оқудың өзі коммуникацияның, көркем (эстетикалық) тілдесімнің күрделенген түрін айқындайды. Осы ретте белгілі ғалым А.А. Потебняның әдеби шығарма, сондай-ақ оқырманның шығарманы қабылдау үдерісінде көрініс табатын жазушының шығармашылығы барысындағы тілдік бейне мен көркемдік идея тұтастығы жайындағы концепциясын басшылыққа ала отырып, жоғарыда келтірілген дәстүрлі ұштағанды келесі түрде өзгертуге ұсыныс жасайды:

автор – бейне (мәтін) – оқырман [3, 114 б.].

Ал, өзге тілді (өзге мәдениетті) көркем мәтіннің оқылуы, автордық пікірі бойынша, мәдениаралық (мәдениаралық көркем коммуникация) коммуникацияның жекелеген жағдай болып табылады да және оны былайша беруге болады:

автор – бейне (мәтін) – оқырман-инофон.

Бұл көзқарас бойынша, мағыналық көркем қабылдау үдерісі бола тұрып, көркем мәтіннің инофонмен қабылдануы тілдік, сонымен бірге тілдік емес себептерге байланысты қосымша ерекшеліктермен сипатталады [3, 114 б.]. Біздің ойымызша, аталған концепцияның ғылыми шынайылығы күмән келтірмейді, өйткені коммуникацияның көркемдік күрделенген ерекшеліктерін ескерумен қатар, реципентпен (оқырман-инофон) ақпараттың қабылдануы сипатына да назар аударады. Алайда, ғалым Н.С. Болотнованың да пікіріне толық қосыламыз. Ғалымның тұжырымы бойынша, мәтінді талдау барысында автор мен адресатты есепке алумен қатар оның терең тілтанымдық маңызы мен тілден тыс бағыттылығын айқындау қажет. Сондай-ақ, мәтінөзектілік бағытына орай байланыс арнасы мен ақиқат болмыспен сәйкестілік ерекшеліктеріне де жете назар аударған жөн [1, 112 б.]. Осымен байланысты, сөйлеу коммуникациясының үлгісін келтіргенімізді дұрыс деп санаймыз:

ТІЛ (КОД)

АВТОР МӘТІН БАЙЛАНЫС АРНАСЫ (ҚАТЫНАС) АДРЕСАТ

АҚИҚАТ БОЛМЫС

1-Сурет. Сөйлеу коммуникациясының үлгісі

Сонымен, сөйлеу актісінің үлгісінде орталықтық орынға мәтін ие болады, одан кейін барып автор мен адресаттың тілдік тұлғалары және тіл жүйесі орнастырылады, себебі тілдік білімсіз мәтіндік қызмет негізінде тілдесім жүргізу мүмкін емес. Сонымен бірге, мәтіннен кейін ақиқат болмыстың болуы заңды, өйткені ол автордың мәтін жасауына арқау болып, сөйлеу хабарламасының (мәтіннің) мазмұнын айқындаушы рөлін атқарады. Сондықтан да мәтін арқылы автор мен адресат арасындағы тілдесімнің жүзеге асуы үшін, міндетті түрде тіл

(код) және ақиқат болмыс жайында білім қажет, сонымен бірге қатынастың (байланыс арнасының) болуы да шарттардың біріне жатқызылады. Өз кезегінде, ол сөйлеу коммуникациясының шарты мен тілдесім тәсілі, тілдесім саласы, жағдаят сипаты, тілдесім жағдайы ретінде анықталады.

Осыған орай, үлгінің әрбір компоненті көркем мәтінге қатысты коммуникативтіліктің эстетикалық ерекшелігіне ие бола бастайды. Сол себепті де, көркем мәтінді көпқабатты және көпқырлы тілдік құбылыс деп анықтауға болады. Ал, тілдесім үдерісінің өзі оқырманның мәтіннің сөз құрамын ұғынуымен тікелей байланысты. Бұл ретте тілдік құралдардың (лексика-грамматикалық, стилистикалық және т.б.) таңдап алынуы маңызды рөл атқарады, өйткені сол арқылы ғана оқырман автордың шығармашылық мақсатын түсіне алады.

Жалпы, қазіргі тіл ғылымындағы жүйелі-құрылымдық парадигманың коммуникативтілікке қарай ауысуы текстология саласындағы бірнеше өзгерістерге алып келді: басымдылыққа коммуникативтік-қызметтік бағыт ие бола бастады, өйткені ол тіл ең мәтіннің онтологиялық қасиеттерін терең және толық айқындау мүмкіндігіне ие әдістердің бірі болып саналады. Осы тұрғыдан келгенде, эстетикалық құндылыққа ие, коммуникативтік бағытындағы вербалды шығарма ретіндегі көркем мәтіннің өзгешелігі, оның ғаламның ерекше көркем бейнесін автордың белгілі бір үлгіге салып, бейнелі түрде бере алу қабілетінде болып табылады. Бұл ретте, көркем мәтін субъектісі тек автор ғана емес, сондай-ақ оқырман да саналатын коммуникацияның ең күрделі өнім түрлерінің бірі – көркем-әдеби болып табылады.

Осымен байланысты, сөйлеу мінез құлық – психологиялық және тілтанымдық ұғымдардың ең бір іргелі категориялар қатарына жатқызылатыны сөзсіз (Т.Г. Винокур, Т.М. Дридзе, И.А. Зимняя, А.А. Леонтьев, К.Ф. Седов, Н.И. Формановская, Т.А. Чеботникова және т.б.). Бұған дейін белгілі ғалым Л.В. Щербаның өзі «сөйлеу мінез құлқы» терминін қолданып, оны кең ұғымда кез келген грамматикалық операциялар деп түсінген. Ғалым грамматика «сөйлеу мінез құлық ережелерінің жинағы» - деген қорытынды жасаған [4].

Әдетте, сөйлеу мінез құлқын талдау барысында, оның вербалды және бейвербалды айтылымдарын ажыратып көрсету амалдары қалыптасқан. Сөйлеу мінез құлықтың вербалды бөлігі прагматикалық (интенциялардың қалыптасуы) және стилистикалық (тілдік айтылымдардың рәсімделуі) аспектілерден құралады. Ал, коммуникативтік үдерістің бейвербалды тәсілдеріне таңбалардың кинесикалық жүйесін (ым-ишара, қимыл), паралингвистикалық амалдарды (интонация, фонация, іркіліс) жатқызылады. Сөйлеу өзараәрекеттестігінің тиімді ұйымдастырылуы сөйлеу тілдесімінің стратегиялары мен тактикалары арқылы жүзеге асырылады. Осыған орай, сөйлеу тілдесімінің стратегиясы дегеніміз – коммуникативтік мақсаттарға жетуге бағытталған сөйлеу мінез құлықтың кешені болса,

сөйлеу мінез құлқының тактикасы – практикалық қадамдардың, нақты сөйлеу өзараәрекеттестігі үдерісіндегі сұхбаттасушылардың сөйлеу мінез құлқының бағыттары дегенді білдіреді.

Адамның сөйлеу мінез құлқы сол қоғамда қабылданған нормалар мен ережелерге бағынатыны анық. Сондықтан да ол ұлттық-мәдени ерекшеліктерді де айқындайды. Яғни нақты бір лингвомәдени қауымдастық сөйлеу мінез құлқының ұлттық-мәдени өзгешелігі сол қауымдастықтың мәдениетімен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрыпымен тікелей байланысты. Себебі, сөйлеу мінез құлқында тілдік стереотиптер, тілдік формаларда көрініс беретін халық дүниетанымының тілдік санасы жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, ол жеке тұлғаның тілдік, коммуникативтік құзіреттілігі, ұлттық қатыстылығы, әлеуметтік-мәдени мәртебесі мен психологиялық өлшемдер тұрғысынан айқындалатын тілдесім ерекшелігімен сипатталады. Бұл дегеніміз – сөйлеу іс-әрекеті мен мінез-құлқы ауызекі дайындықсыз тілдесімде маңызды рөл атқарады: тілдік тәсілдердің сөйлеу қимыл әрекеттерімен өзараәрекеттестігі, сөйлеудің алуан түрлі формалары, этикет нормалары барлығы тілдесім жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Сөйлеу әсерін үдеріс ретінде қарастырғанда, ол интенционалды-мағыналық пен дискурстық-коммуникативтіктің синтезін айқындайды. Ал, интенционалды-мағыналық аспектіге мыналар жатады: 1) интенциялар, немесе коммуниканттардың бір біріне қатысты прагматикалық ниеттері; 2) коммуниканттардың жеке тұлғалық мән-мағыналары. Адресант интенциялары динамикалық психикалық құрылымдарды білдіреді, яғни адресатқа қатысты ниеттерімен байланысты уәждері. Олардың ішінен төмендегідей түрлер ерекше сипатқа ие болып келеді: оқырманның белгілі бір түріне бағытталу; хабарлама тақырыбының берілуі; хабарламаны қабылдауға бағытталған ұстанымның қалыптасуы; мәтін мазмұнымен айқындалатын мінез құлық уәждері мен ұстанымдардың берілуі және т.б.

Ал, сөйлеу әсерінің дискурстық-коммуникативтік аспектісі хабарлама рәсімделуі мен іске асу тәсілдерімен тығыз байланысты. Ол мынадай ерекшеліктерден тұрады: 1) коммуникация жағдаятының дискурстық аспектісі мен коммуниканттардың жеке тұлғалық ерекшеліктері (олардың әлеуметтік, этникалық, гендерлік, жасына қатысты параметрлері және т.б.); 2) қолданылатын коммуникативтік стратегиялар мен мән-мағыналарды беру тактикалары және олардың интерпретациялары. Ғалым О.С. Иссерстің пайымдауынша: «...стратегия дегеніміз – белгілі бір коммуникативтік мақсатқа жету үшін бағытталған сөйлеу іс-әрекеттерінің (сөйлеу актілерінің) кешені» [5, 257 б.].

Автор негізгі (семантикалық) және көмекші стратегиялар деп екіге бөліп жіктейді. Ғалымның пікірі бойынша, негізгі стратегиялар тікелей

адресатқа әсір етумен байланысты, оның ғалам үлгісіне, құндылықтар жүйесіне, мінез құлқына, ал көмекші стратегияларға тиімді сөйлеу өзара әрекеттестігінің ұйымдастырылуына ықпал етеді. Өз кезегінде, негізгі стратегиялар жұмсалымдық-семантикалық аспектіде өзара ажыратылатын түрлі кішігірім типтерден тұрады (дискредитация, апология, бағындыру және т.б.), көмекші стратегиялар өз ішінде прагматикалық, диалогтық және риторикалық деп бөлінеді [6, 75 б.]. Алайда, біздің ойымызша, стратегия өз алдына сөйлеуші интенциясының (уәждерінің) мен хабарламаның денотаттық-мағыналық мазымынына тікелей қатысы жоқ. Себебі, біздің анықтауымыз бойынша, стратегия – коммуникация жүргізу тәсілі, ол арқылы денотаттық мәннің берілуі мен уәждердің тиімді жүзеге асуын қамтамасыз ететін белгілі бір коннотаттық мән-мағыналар айқындалады.

Осы тұрғыдан келгенде, көркем мәтіндер үшін сөйлеу мінез құлқының түрлі тәсілдері тән келіп, ең алдымен көркем шығарма кейіпкерімен байланысты болады. Сөйлеу мінезі құлқының сипаты мәтін құрылымына қосылып, кейіпкер көңіл-күйі мен ахуалын көрсетеді. Дайындықсыз диалогтан көркем мәтіннің айырмашылығы, ол кейіпкерлердің сөйлеу мінез-құлқын көрсетумен қатар, тілдесім жүзеге асатын жағдаяттарды да айқындауға мүмкіндік береді. Осы ретте сөйлеу мінез-құлқы тек коммуникативтік қызметті ғана емес, сонымен бірге кейіпкер бейнесін қалыптастырудың басты тәсілі эстетикалық қызметті де жүзеге асырады. Кейіпкердің сөйлеу мінез-құлқын зерттеуде «тілдік тұлға ретіндегі көркем мәтін кейіпкері» мәселесі ерекше маңызға ие болатыны сөзсіз.

Тілдік тұлға ретіндегі кейіпкер мәдени-тілдік, коммуникативтік-қызметтік құндылықтар, білімдер, ұстанымдар мен мінез-құлықтық әсерлер иесі болып табылады. Алғаш рет кейіпкердің тілдік тұлға үлгісі ретінде қарастырылу мүмкіндігі жайында ғалым Ю.Н. Караулов айтқан болатын. Ғалымның анықтауы бойынша, тілдік тұлға дегеніміз: «шығарма (мәтіндер) қабылдануы мен жасалуын қамтамасыз етуші адам сипаттамалары мен қабілеттерінің жиынтығы. Олар мына критерийлер арқылы ажыратылады: а) құрылымдық-тілдік күрделілік деңгейі; ә) ақиқат болмыс берілуінің нақтылығы мен тереңділігі; б) белгілі бір мақсатты бағытталғандығымен» [4].

Осымен байланысты ғылыми әдебиеттерде тілдік тұлғаға қатысты зерттеулерде үш аспект ажыратылып көрсетіледі: құндылықтық, танымдық және мінез-құлықтық. Құндылықтық аспект жеке тұлғаның лексиконын, сөздік қорын, тілдік бірліктер деңгейін айқындайды. Олар тікелей жеке тұлғаның коммуникациясы мен вербалдану актісін қамтамасыз етеді. Танымдық аспект тілдік тұлғаның когнитивтік деңгейімен сәйкестендіріліп, құндылықтар иерархиясынан, концептілер мен идеялардан, ұғымдардан тұратын ғалам бейнесін білдіреді. Ал, мінез-құлықтық аспект, өз кезегінде прагматикалық деңгейді құрайды.

Ол жеке тұлғаның иллокутивтік және интенционалды саласын (мақсаттары, уәждері, мүдделері, ұстанымдары, интенциялары) беретін тілдік тәсілдер жиынтығымен сипатталады.

Жалпы, лингвостилистикада кейіпкердің тілдік тұлғасы өзі жасаған мәтінінің лексикалық құрылымын талдау негізінде мәтінішілік коммуникация субъектісі тұрғыдан зерттеледі. Әрине, кейіпкерді тілдік тұлға ретінде қарастыруда, ең маңыздысы прагматикалық деңгей болып саналады. Себебі, аталмыш деңгей тілдік тұлғаның күнделікті аспектісін айқындап, оның сөйлеу мінез құлқын сипаттайды. Сонымен, зерттеушілердің көркем мәтіннің коммуникативтік мәселелерін қарастыруы, көп жағдайда шығарма кейіпкерлері арасында өзара түсіністіктің жоқтығымен байланысты болып келеді. Ал, өзара түсіністіктің болмауы, өз кезегінде коммуникативтік сәтсіздікке жол беретіні сөзсіз.

Қорыта келгенде, сөйлеу мінез құлқы дегеніміз – сан алуан түрлі нақты өмір жағдайлары ұсынып отырған жағдаяттардағы адамның тілді қолдануы. Кейіпкерлердің сөйлеу мінез құлықтары баяндау көркемділігіне әсер етеді: көркем мәтін кейіпкерлері сөйлеу мінез құлық ерекшеліктері арқасында ғана танылып, оқырманға белгілі болып отырады. Сондықтан да көркем мәтіндердегі сөйлеу мінез құлқы мәтін авторының тілдік тұлғасы ерекшелігі арқылы да айқындалады, өйткені осы негізінде ол өз кейіпкерлеріне деген көзқарасын білдіреді. Сөйлеу мінез құлқын сипаттауда оқырманның маңызы ерекше, себебі ол кейіпкер мінез құлқын интерпретациялауда өзінің нақты қабылдауына ғана сүйенеді. Алайда, бұл факторлар арнайы зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста: Учеб. пособие. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта; Наука, 2007. – 520 с.
2. Сидорова М.Ю. Грамматика художественного текста: Монография. – М., 2000. – 416 с.
3. Кулибина Н.В. Художественный текст в лингводидактическом осмыслении: Монография. – М.: Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина, 2000. – 304 с.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Ред. Л.Р. Зиндер, М.И. Матусевич; Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз., Ленингр. отд-ние, 1974.
5. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 284 с.
6. Иссерс О.С. Речевое воздействие в аспекте когнитивных категорий / О.С. Иссерс // Вестн. Омск. ун-та. – 1999. – Вып. 1. – С. 74–79.

10.8. К ВОПРОСУ О ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВАХ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗА ПРАВИТЕЛЯ В ТЕКСТАХ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Р.Р. Ганеев, Н.С. Исабаева, С.Х. Жакупова
Центрально-Казахстанская Академия
(Караганда, Казахстан)

В настоящее время связь мышления и языка не вызывает ни у кого сомнения. Язык запечатлел в своих структурах определенный способ восприятия окружающей действительности, логику мышления, систему верований и ценностей, а также базовые модели поведения. Являясь одним из основных средств познания мира, он в некотором смысле определяет наше с ним взаимодействие. Понимание механизмов взаимодействия языковой системы и мышления в общем, а также в частности при рассмотрении определенной языковой системы, способно значительно облегчить решение такой практической задачи, как идентификация скрытой речевой интенции говорящего и прагматической функции высказывания.

Используя определенные психолингвистические рычаги, автор текста может апеллировать к ментальным образам, ценностям и чувствам реципиентов в открытой или скрытой форме, вызывая нужную психологическую реакцию и стимулируя реализацию определенного алгоритма действий.

Возможность такого воздействия существует благодаря наличию внутри языкового коллектива так называемого коллективного сознания, выражающегося в универсальности алгоритмов мышления и способов актуализации идей в речи. Наличие коллективного сознания делает возможным коммуникацию внутри языковой группы. Коллективное сознание языковой группы формируется при наличии двух факторов:

- 1) единство пространственно-темпоральной парадигмы существования членов языкового коллектива и, как результат, формирование единого историко-культурного опыта;
- 2) генетическая языковая преемственность.

Нарушение единства пространственно-темпоральной парадигмы неизменно ведет к нарушению языковой общности. Ярким примером может служить американский и британский варианты английского языка, которые приобрели отличительные черты вследствие нарушения единства пространственной парадигмы в результате провозглашения Соединенными Штатами Америки своей независимости от Королевства Великобритания в 1776 году. Подобные отличия мы можем обнаружить в средствах и способах выражения английского языка в Великобритании в начале 20-го в. и в настоящее время. Эти отличия появились в результате эволюции языка во времени. Что же касается генетической языковой преемственности, то

она заключается в градуальном развитии языков на основе постепенного введения изменений в ранее существовавший вариант языка. Так, например, носители турецкого и крымско-татарского языков способны в большей степени понимать друг друга, что объясняется общностью происхождения данных языков от единого праязыка. Другими словами, языковой материал, сохранившийся со времен существования праязыка, обеспечивает возможность коммуникации между представителями этих разных языковых коллективов. Наличие же схожести в языковых системах свидетельствует и о частичном совпадении в восприятии окружающего мира, сродства так называемых языковых картин мира.

Однако необходимо принимать во внимание тот факт, что, несмотря на наличие общего коллективного сознания, члены любого языкового сообщества переживают индивидуальный опыт. Это, в свою очередь, накладывает отпечаток на восприятие окружающего мира и использование языковой системы. Тем не менее, отличительные особенности не могут быть значительными, так как в противном случае они препятствовали бы коммуникации индивидуума с обществом.

Если же речь идет о социальных подгруппах внутри языкового коллектива, то здесь отличия в использовании языковой системы будут глубже. Это можно объяснить уникальностью опыта социальной подгруппы вследствие ее относительной замкнутости, что способствует выработке определенных ценностей, верований и алгоритмов поведения, дополняющих или даже противоречащих тому, что является характерным для данного языкового коллектива в целом.

Таким образом, можно говорить о существовании трех языковых картин мира:

- 1) индивидуальная картина мира, реализующаяся в идиолекте;
- 2) картина мира социальной подгруппы, реализующаяся в социальном диалекте (социолекте). Сюда же можно отнести картину мира пространственно обособленной подгруппы внутри языкового коллектива, реализующуюся в региональном диалекте;
- 3) общеязыковая картина мира, характерная для всех носителей данного языка.

В рамках исследования, освещаемого в настоящей статье, нами были проанализированы три памятника древнетюркской рунической письменности с целью выявления особенностей отраженной в них картины мира, а если быть точнее, ее части, связанной с репрезентацией образа правителя.

Образ правителя в качестве объекта исследования был выбран не случайно. Специфика исследуемых текстов заключается в том, что они были составлены под диктовку представителей самой правящей элиты. Таким образом, анализу была подвергнута часть картины мира небольшой социальной группы, отражающая видение ею своего положения и роли в мире.

Целью исследования было не только раскрыть образ правителя, но также рассмотреть психолингвистические средства, используемые правящей элитой для закрепления данного образа в сознании народа.

Исследуемые тексты, а именно: памятники в честь Тоньюкука, Малая и Большая надписи относятся приблизительно к одному периоду времени (первая половина VIII в.) и были обнаружены на относительно небольшом расстоянии друг от друга, поэтому можно говорить о репрезентации в памятниках единой картины мира. Поскольку авторы текстов принадлежат к одной социальной группе внутри одной лингвокультурной общности, сохраняется единство пространственно-темпоральной парадигмы.

В результате проведенного анализа текстов было выявлено, что образ правителя в древнетюркских рунических текстах достаточно однороден и раскрывается в двух аспектах, направленных на достижение определенных целей:

1) утверждение исключительности личности правителя, имеющее своей целью оправдать почти неограниченную власть и достичь безапелляционного восприятия решений и действий со стороны правителя;

2) утверждение выгоды, приносимой правителем народу, что имеет целью установление симпатии по отношению к правителю.

Утверждение исключительности личности правителя, в свою очередь, осуществляется по трем направлениям:

1) указание на наличие таких качеств, как экстраординарные ум и отвага;

2) указание на связь с божественными силами;

3) указание на благородство происхождения.

Ум и отвага, по мнению древних тюрков, являются наиболее желанными в образе правителя, и этому можно найти объяснение. Ум, представляющий собой умение планировать, взвешивать данные и прогнозировать, был способен обеспечить выживание народу во враждебной обстановке того времени. В сочетании с отвагой, проявляющейся не только в виде воинской доблести, но также в смелости выбора правильного шага, ум делает возможным принять наиболее правильное решение при разрешении задачи любого характера. Однако статус правителя, предполагающий его нахождение на верхушке социальной лестницы, должен быть подкреплён в сознании народа качествами, выделяющими его среди остальной массы, для того, чтобы правомерность данного положения не подвергалась сомнению. Это неизбежно приводит к тому, что выгодные качества личности правителя гиперболизируются.

Для формирования образа интеллектуального превосходства в памятниках древнетюркской рунической письменности используются следующие приемы:

1. *Ситуативное подтверждение своего умственного превосходства.* Правители рассказывают о событиях своей жизни, ярко иллюстрирующих интеллектуальные способности. Реципиент формирует свое суждение на основе полученных из текста данных. Как правило, это суждение зависит от личностных оценочных установок и мировоззрения. Тем не менее, необходимо понимать, что данные установки и мировоззрение основываются на коллективной картине мира, характерной для данного лингво-культурологического сообщества. Другими словами, с большой долей вероятности, люди, принадлежащие к одному лингво-культурологическому коллективу, будут обнаруживать сходства в моделях поведения, оценочных установках и т.д. Кроме того, естественно предположить, что выводы, сделанные на основе собственного анализа, кажутся наиболее достоверными. Поэтому данный прием является одним из самых эффективных при формировании образа.

2. *Утверждение о сверхъестественном источнике своих знаний.* То, что дано божественными силами, не может быть ординарным. Соответственно, все решения, принимаемые носителем такой мудрости, должны быть непогрешимы и не могут оспариваться.

3. *Сравнение своих интеллектуальных способностей с интеллектуальными способностями обычных людей, других правителей (но не предков!).* Данное сравнение обычно строится на отождествлении своего ума с благом, а «неразумности» других – с несчастьем и гибелью. Так, например, правители подчеркивают плачевное состояние своего народа и государства в период, предшествующий приходу их к власти. В качестве причин такого положения они называют трусость и глупость своих предшественников. Таким образом, становится ясно, что идти против воли и мудрости правителя - значит обречь себя на несчастье и гибель. В текстах приводятся примеры случаев непослушания народа с описанием ужасающих последствий (потери свободы, государственности, обнищания и гибели).

Что же касается предков, в особенности основателей рода, то их принято идеализировать и даже обожествлять. Это можно объяснить тем, что сам правитель считается наследником качеств своих легендарных предков. Каган – носитель знаний о государственном устройстве предков – идеальной формы существования.

4. *Прямое утверждение об интеллектуальном превосходстве.*

5. *Утверждение о признании интеллектуальных способностей врагами.* Признание противником силы и ума правителя должно восприниматься как неоспоримое доказательство превосходства и экстраординарности последнего.

Формирование элемента «храбрость» в структуре образа правителя в рунических текстах осуществляется посредством приема описания участия в военных походах и сражениях. Однако необходимо

отметить, что в разных памятниках данное описание осуществляется с применением различных средств. Наиболее ярко и полно описание храбрости осуществляется в Большой надписи при характеристике Культегина:

1. *Указание на раннее возмужание и начало ратного пути.*
2. *Противопоставление манеры ведения боя Культегина манере ведения боя опытных воинов.* Так, в тексте говорится о том, что в плащ Культегина во время одного из боев попало более ста стрел, в то время как начальника авангарда не задела ни одна стрела.
3. *Описание опасности, которой подвергает себя Культегин в бою.* Культегин трижды садится на коня, и трижды его конь погибает на поле сражения.
4. *Иллюстрация силы.* В тексте два раза говорится о том, что Культегин своим копьем пронзил сразу двоих врагов.
5. *Описание сражения против превосходящего численностью врага.*

Важным компонентом образа правителя является установление его связи со сверхъестественными или божественными силами. Данный компонент призван утвердить легитимность положения правителя. Реализация данной части образа осуществляется посредством следующих приемов:

1. *Утверждение о своем божественном происхождении (мифологизация происхождения).*
2. *Утверждение об избранности предков божественными силами и их возвышение над людьми (сакрализация предков).*
3. *Утверждение об избранности самого правителя божественными силами и его возвышение над людьми с целью спасения народа (сакрализация правителя и мессианство).*
4. *Утверждение о наделении правителя со стороны божественных сил качествами, необходимыми для правления народом.*

Таким образом, правитель стремится оправдать свое положение и почти безграничную власть волей Неба. Действия правителя непогрешимы, его решение – единственный верный путь. Идти против его воли - значит перечить воли высших сил, что может повлечь за собой наказание.

Благородство происхождения является важной частью образа правителя, так как оно призвано оправдать положение кагана на вершине иерархической лестницы общества, а также его право распоряжаться жизнями других людей. Однако правитель не может быть обычным представителем знати, его предки должны возвышаться над остальными людьми, иначе любой другой представитель знати мог бы претендовать на его положение. В связи с этим, реализация компонента «благородное происхождение» осуществляется с

использованием следующих приемов психолингвистического воздействия:

1. *Указание на связь предков с божественными силами.* Так, в Большой надписи миф о происхождении мира связывается с происхождением предков кагана. В ней говорится о том, что после сотворения мира предки кагана воссели над «сынами человеческими» (kisi oylu). Отождествление тюркского народа со всем человечеством наверняка основывается на распространенной в древности традиции приравнивать народы другого языка и культуры к неполноценным людям или животным. Тем не менее, какими бы ни были мотивы использования оборота речи, он определенно придает образу бóльшую значимость.

2. *Описание величия предков.* Масштабность и величие фигуры предка также достигается путем указания на ее авторитет среди других народов. В Большой надписи это происходит, например, путем перечисления народов, представители которых пришли выразить свое соболезнование в связи с их кончиной.

3. *Воспевание экстраординарных качеств предков, позволивших им достичь величия.* Предки характеризуются как мудрые и храбрые правители, сумевшие достичь многого во враждебной обстановке благодаря своим экстраординарным качествам. Достижения и качества родоначальников, как правило, гиперболизируются.

Что же касается последнего компонента образа («правитель-источник благ для народа»), то он призван установить благожелательное и благодарное отношение к правителю. Стремление достичь подобного отношения со стороны народа может иметь такие прагматические цели, как верность народа, его защита и поддержка.

Реализация данного компонента образа в изучаемых текстах осуществляется посредством следующих приемов:

1. *Завоевательные походы рассматриваются как меры, направленные на устройство и стабилизацию народов.* Тем самым происходит подмена реальных целей военных походов, а именно: расширение границ государства, увеличение численности населения и прочее – на более возвышенные цели. Наверняка, это можно объяснить стремлением добиться расположения у покоренных народов и тем самым сохранить спокойствие и единство в своих границах. Правитель перестает быть разрушителем, а становится созидателем.

2. *Перечислением завоеванных земель подчеркивается вклад правителя в дело расширения и укрепления государства.* Эффект масштабности достигается не только перечислением земель, но также распределением их по четырем сторонам света.

3. *Причиной благополучия народа называются качества правителя.* Формула «хороший правитель – нет стеснения в государстве» направлена на подрыв авторитета прежних правителей.

Это можно объяснить тем, что верность покоренных народов не может строиться при сохранении симпатии к низвергнутым правителям.

4. *Подчеркивается жалкое существование народа до начала правления кагана, а затем говорится о том, что было достигнуто за время правления.* Тем самым утверждается позитивная роль правителя в улучшении качества жизни народа.

5. *Указание на то, что правитель беспокоится за судьбу народа в трудное время.*

6. *Указание на то, что верность народа правителю вознаграждается.*

7. *Моделирование альтернативного хода событий при условии наличия у правителя противоположных качеств.*

Таким образом, в ходе исследования было обнаружено, что образ правителя в древнетюркских рунических текстах представлен четырьмя основными компонентами:

1. Правитель – носитель экстраординарных качеств.

2. Правитель связан с божественными / сверхъестественными силами (сакрализация образа правителя).

3. Правитель имеет благородное происхождение.

4. Правитель является источником благ для народа.

Три первых компонента образа имеют своей целью утвердить легитимность власти и положения правителя. Что же касается последнего компонента, то он направлен на формирование позитивного восприятия правителя, а также преданности со стороны народа.

Формирование образа и реализация вышеназванных целей осуществляются в текстах посредством различных психолингвистических приемов. Используя лингвистические формулы, автор сообщения апеллирует к мировоззрению реципиента, вызывая необходимую психологическую реакцию. Мы считаем, что с большой долей вероятности подобные приемы психолингвистической манипуляции используются и главами различных религиозных культов, так как их статус внутри руководимых ими сообществ, схож со статусом абсолютного монарха. Гипотетически, образ главы культа в среде его приверженцев формируется с использованием тех же приемов легитимизации статуса и закрепления преданности с возможными незначительными отклонениями ввиду специфики культурно-исторического фона, а также деятельности самих глав культа.

Понимание подобных механизмов психолингвистического воздействия может быть использовано при решении различных прикладных задач, в том числе при противодействии психолингвистическому программированию.

Список использованной литературы:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Издательство Академии наук СССР: Москва, Ленинград – 1951 г.;

2. Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. Издательство «Наука». Ленинградское отделение: Ленинград – 1969 г.

10.9. ӘБІЛҚАСЫМ ӨЗ-ЗАМАХШАРИДЫҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-ӘДӘБ» СӨЗДІГІ (XII ғ.) МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ МОРФЕМАЛАРДЫҢ ТАРИХИ ТЕКТЕСТІГІ

Ш.Ш. Жалмаханов

ҚР ІІМ Б.Бейсенов ат. Қарағанды академиясы
(Қарағанды қ. Қазақстан)

С.Ә. Рақымберлина

Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды мемлекеттік университеті
(Қарағанды қ. Қазақстан)

Ә.Т. Толысбаева

Қ.А. Яссауи ат. Қазақ-түрік халықаралық университеті
(Түркістан қ. Қазақстан)

З.З. Ордабаева

Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды мемлекеттік университеті
(Қарағанды қ. Қазақстан)

Лингвистика тарихында тілдердің интеграциясы мен дифференциация, ішкі, сыртқы факторлар, туысуы мен туыстасуы кеңінен, түбегейлі қарастырылған мәселелер. Ресей білім-ғылымы тарихында үндіеуропа тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, орыс тілінің тарихи грамматикасынан алғаш дәрістер оқыған Ф.И. Буслаев (1818 – 1897) «Отандық тілді оқыту туралы» деген мақаласында (1884): «Тілдерді салыстыру тілдік заңдардың айқын да ақиқат түсінігін бере алады, тек тарихи зерттеу ғана белгілі форманы генетикалық тұрғыда неге осылай қолданатынымызды түсіндіре алады» дейді [3, 25-б.]. «Сөздер мен заттар» бағытының негізін салушы, австриялық лингвист Г. Шухардт (1842-1927) «Тілдердің тоғысуы туралы мәселеге» атты еңбегінде тілдер арасында шекара болмайды, тілдердің тоғысуы тілдердің өзгеруіне және араласуына әкеп соғады деп есептеді [1, 143-б.]. тілдер тарихының бірігуі және ыдырау тұрғысынан келгенде сөздік жазылған дәуірде тұтас түркі тілінің диалектілерге жіктеле бастаған кезі болатын

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында тіл білімі тарихында Италияда пайда болған ареалдық лингвистика (неолингвизм) бағытының көрнекті өкілі И. Шмидтің «толқындық теориясы», яғни

тілдерді классификациялауда тілдердің географиялық орналасуын негізге алу, ерекше рөл атқарды. Шмидт географиялық көршіліктегі екі тілде жалпы тілдік қасиеттердің, белгілердің пайда болуына әкелетінін айтып, бұл құбылыс кейін «тілдердің туыстасуы» (сродства языков) деп аталып, «туыс тілдер» (родства языков) деген ұғымнан ерекшеленді. Тілдердің туыстасуы дегеніміз – екі немесе бірнеше тілдің көрші, жақын, аралас-құралас тұруынан жалпы белгілер мен қасиеттердің пайда болуы, яғни қазіргі «тілдік одақ» деген ұғымның негізі болды.

Қазіргі лингвистикада әуелде Балқан тілдік одағы (грек, албан, болгар, румын, македон тілдері) туралы пайым пайда болса, кейінгі кездерде Еуропа тілдік одағы, Еділ бойы тілдік одағы, Иран-ирак тілдік одағы (оңтүстік Кавказ тілдері, шығыс Түркия, солтүстік Ирак, солтүстік Иран кіреді), Орта Азия (Гималай) тілдік одағы және т.б. он шақты тілдік одақ бар деген теориялар шықты.

Неолингвистиканың тілдердің араласуы, тілдік одақтар және кеңістік лингвистикасы теорияларына өзіндік үлес қосқан В. Пизани бұл теорияларды салыстырмалы-тарихи тіл біліміне қолданды.

«Тіл туралы жаңа ілім» бағытын негіздеуші Н.Я. Мардың (1864-1934) «Тілдердің тоғысуы туралы теориясы» тілдер туыстығы дегеніміз әуелде туыс емес тілдердің бірігіп-кірігуі, тоғысуы және араласуы, үндіеуропа немесе басқа семьяларда ата тіл деген болған емес, тілдердің дамуының жалпы заңы бір тілдің бір тілге бірігуі деді кезінде.

Демек жоғарыда мазмұндарын баяндаған ғылыми-теориялық ойлардың негізгі идеяларын орта ғасырлардағы туыс түркі тайпаларының тілдері бойынша да талдауға болады. Орта ғасырдағы түркі тілдері – интеграцияның, қазіргі түркі тілдері – дифференциацияның нәтижесі.

Тіл атаулының басқа тілдермен, тілдік жазба ескерткіштермен қатыстылығын қарастырудағы басты мақсат – өз ара қатыстылығын, байланысын анықтау. Қатыстылығын анықтаудағы міндет – олардың тектестігін, туыс-туыс еместігін айқындау. Тілдер мен тілдердің, тілдер мен ескерткіштердің және ескерткіштер мен ескерткіштердің тектік байланысын айқындау үшін негізінен сипаттама, тарихи және типологиялық әдістер қолданылып, тілдің, тілдердің (ескерткіш, ескерткіштердің) фонетикалық, лексикалық және грамматикалық бірліктері салыстырылады, салғастырылады. Ал тілдердің (ескерткіштердің) тектестігі мен туыстығын айқындауда Расмус Раск «Происхождение исландского языка» атты еңбегінде: «Халықтардың пайда болуы мен олардың туыстық байланысын тануда тілден артық құрал жоқ. Тілдерді салыстыра зерттеуде тілдің ең сенімді саласы – грамматика, өйткені тілдердегі сөздер бір-бірімен ауысқанмен, жіктік, септік жалғауларының ауысуы мүмкін емес» [1, 88-б.] дегеніндей, тілдің ең сенімді элементі грамматикалық көрсеткіштер, нақтырақ айтқанда, көмекші морфемалар. Демек тілдегі дыбыстар мен сөздер түрлі экстралингвистикалық факторлардың әсерінен өзгере, ауыса беруі

мүмкін, ал жалғаулар мен жұрнақтар туыс тілдердің өзінде де өзгермейді, ауыспайды. Сондықтан да түркі тілдерінің қазіргі жіктелуіне сай Замахшари сөздігіндегі қарлұқ, қыпшақ және оғыз бұтақтарына тән көмекші морфемаларды қазіргі қазақ тілінің морфемалық бірліктерімен салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жеке-жеке талдаймыз. Бұған дейінгі мақаламызда атап өткеніміздей, түркі тілінің үш бұтағына қатысты белгілердің болуы сөздіктің олардың бір-бірінен толық жіктеліп болмаған дәуірінде құрастырылуына байланысты [2, 284-б.]. Бұл тұжырымдарды көмекші морфемалар дерегімен нақты дәлелдеу керек болады.

Салыстырмалы-тарихи талдау сыртқы реконструкция және типтік модификация мен тілдік универсалиялар деген әдістерді қолдану арқылы жүргізілетіні белгілі. Біз ізденісіміздің мақсатына орай сыртқы реконструкция әдісін қолданамыз. Көмекші морфемаларды дәстүрлі түрде жалғау, жұрнаққа, жалғауды көптік, септік, тәуелдік және жіктік жалғауларға, жұрнақтарды сөз тудырушы, сөз түрлендіруші деп бөліп аламыз.

Сөздікте қазіргі қазақ тіліндегі *септік жалғауларынан* ілік септігінің –дың, –ның, –нің, барыс септігінің –қа, –ке, –ға, табыс септігінен –ды, –ді, –ны, –ні, жатыс септігінің –да, –де жалғаулары кездеседі. Ал сөздіктегі шығыс септігінің –дын, мен жалғаулары қазіргі қазақ тілінде кездеспейді. Жазба ескерткіште көмектес септігінің жалғауы мүлдем жоқ. *Көптік жалғауының* –лар, –лер формалары екі салыстыру нысанында да бар. *Жіктік жалғаудың* I жағының –м, –ым, –ім, II жақтың –ың, –ің, III жақтың –ды, –ді, –ты, –ті, көпше түрдің III жағындағы –іміз бар. Тәуелдік жалғаулары III жақта да, жекеше-көпше түрлерде де сөздік пен қазақ тілінде еш өзгешелік жоқ.

Замахшари сөздігіндегі *зат есімнен зат есім жасайтын* бір ғана –кек жұрнағы сәйкес болса, *басқа сөз таптарынан зат есім жасайтын* сөздіктегі 42 жұрнақтың (дыбыстық варианттарын қоса есептегенде) 16-сы (-гіш, -ек, -қ, -лық, -лік, -ма, -мақ, -рақ, -ік, -сіз, -тық, -шы+лылық, -ық, -ім, -іш, -хана) қазіргі қазақ тілінде грамматикалық қызметін атқарып тұр.

Ескерткіштегі 25 сын есім жасайтын жұрнақтың (-ғач, -дыр, -ді, -ек, -ер, -қа+ра, -қач, -лү, -лүк, -лық, -рақ, -ры, -суз, -тыр, -ті, -уқ, -ум, -чақ, -чы, -шы, -ы, -ық, -ым, -і) қазіргі қазақ тілінде 11-і (-ды, -ек, -ер, -лық, -рақ, -сыз, -шы, -ы, -ық, -ым, -і) кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде кездеспейді дегендердің көбі қазіргі жұрнақтардың дыбыстық вариациялары (-лүк, -суз, -ум, -чы), ал сын есімнің салымстырмалы шырайының –рақ жұрнағы сөздікте де, қазақ тілінде де бар.

9 *сан есімнің* жұрнағының (-мыш, -нчі, -інчі, -лүк, -лық, -лік, -чі, -ік, -іш) екеуі ғана (-лық, лік) қазақ тілінде болғанмен, сөздіктің кезінде жазылуы мен оқылуында болған ерекшеліктер мен қателіктердің болатынын ескерсек, жазба мұраның дыбыстық өзгерістегі қосымшаларының бәрі дерлік тілімізге жат емес.

Барлық тілдердегі секілді грамматикалық тұлғаға бай да күрделі категория – *etiстіk*, сондықтан да етістіктің көмекші морфемаларын басқа сөз таптарынан етістік жасайтын, есімше, көсемше, тұйық етістік, болымсыз етістік, етіс, рай және шақ жұрнақтары деп саралап талдаймыз. Мәселен, Замахшари еңбегінде басқа сөз таптарынан етістік жасайтын 26 жұрнақтың (-а+ш, -ғар, -ге, -да, -де, -ды, -ді, -кі+т, -ла, -ле, -ма, -не, -пү, -пі, -р, -ра, -ре, -се, -т,-та, -уғ, -уқ, -і, -ік, -ір, -іт) жартысына жуығы (-да, -де, -ды, -ді, -ла, -ле, -ма, -і, -ік, -ір, -іт – барлығы 11 жұрнақ) қазақ тілінде грамматикалық мағыналар жасайды. Есімшеде (-ген, -ған, -кен, -күн, -қан, -мек – барлығы 6 жұрнақ) қазақ тілінде –күн деген жұрнақтан басқа қалған 5 жұрнақта еш өзгеріс жоқ. Көсемшенің де 8 жұрнағының (-а, -й, -е, -ей, -п, -үп, -ып, -іп) –ей, -үп деген екі жұрнақтан басқа біздің тілімізде әлі күнге дейін қызмет етіп келеді. Тұйық етістіктің негізі –у жұрнағының алдына –гү, –ғу, -кі, -ку, -қу болып, г, ғ, к, қ дәнекер дыбыстарының жалғануы түбір сөздің соңғы буыны мен дыбысына байланысты, бұл – негізінен қарлұқ, оғыз тілдеріне тән құбылыс. Етістіктің болымсыз түрін жасайтын –ма, -ме, -с жұрнақтардың екі нысанда да өзгешелігі жоқ. Етіс түрлеріне қарай жіктегенде, өздік етіс жұрнағы –н ғана болса, өзгелік етіс сөздікте 15 түрлі (-гүз, -дур, -кер, -күр, -қуз, -қур, -н, -т, -тур, -түр, -ур, -үр, -ын, -ыт) бар да, қазақ тіліндегі нақ дыбыстық нұсқасы болмағанмен, -т жұрнағынан басқа –гүз, -дур, -дүр, -қуз, -тур, -түр болып келетін жұрнақтарының айтылу және жазылу ерекшеліктерін ескерсек, 7 жұрнақ сәйкес келуі заңды деуге негіз бар. Ырықсыз етіс (сөздікте: -ал, -ар, -ул, -үл, -ыл, -іл; қазақ тілінде: -ыл, -іл), ортақ етіс (сөздікте: -еш, -ш, -уш, -үш, -ч, -ыш, -іш; қазақ тілінде -с) жұрнақтары қазақ тілінде жұрнақтың негізгі тұлғасына (-л, -р; ш) дәнекер дыбыстары түрленіп (-а, -у, -ү, -ы, -і; -е, -у, -ү, -ы, і) жалғанбайтын болғандықтан, саны жағынан әлдеқайда аз (етіс жұрнақтары сөздікте 29, қазақ тілінде 4-еу ғана). Рай түрлерін салыстырсақ, бұйрық рай сөздікте –гіл, -гін, сун, -сүн, -сын, -т болса, қазақшадв –гін, -сын, -т, қалау рай сөздікте –ғай, -з, қазақ тілінде –ғай, шартты рай жұрнағы екі нысанда да –са жұрнағымен беріледі. шақ жұрнақтары өткен шақта -ді, -мыш, -міш, -ун – -ді, -мыш, -міш, келер шақта –ер, -з, -мақ, -мек, -р, -ур, -үр – -р, -ер, -мақ, -мек. Етістікке тән жұрнақтар бойынша түйін ой «Мукаддимат әл-әдәбта» етістіктің 99 жұрнағы болса, оның қазақ тілінде 42-сінің болуы, дыбыстық вариацияларын қосқанда бұдан да көп сәйкестіктің байқалуы – кейінгі тарихи дәуірлерде қыпшақ, қарлұқ және оғыз болып бөлінген туыс тілдердің тарихи тамырластығының, динамикалық өзгерісінің нәтижесі. Замахшари еңбегінің деректері үстеу жұрнақтары бай: -ге, -ғы, -да, -де, -дуз, -дүз, -е+ли, -кі, -ле, -лық, -ік, -ч, -ча, -че, -чуқ, ал біздің тілімізде: -ғы, -да, де, -дүз, -кі, -ле, -лық болып, жартысы ғана пайдаланылады.

Ал жалпы Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігінде барлығы 244 жұрнақтың қазіргі қазақ тілінде 111 жұрнақтың болуы,

көмекші грамматикалық формалардың жартысының қазақ тілінде сақталуы – олардың тарихи төркіндіктің толық дәлелі.

Түйіндей келгенде,

1) қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын қосымшалардың басым көбінің ерекшелігі дыбыстық құрамында ғана, ал грамматикалық қызметтерінде өзгешелік жоқ;

2) Замахшари еңбегі тұтас мәтіндерден тұратын туынды емес, сөздік болғандықтан грамматикалық көмекші формалардың бәрі қамтылған деген тұжырым жасауға болмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ, 1999. – Б.88. – 203 б.

2. Жалмаханов Ш.Ш., Толысбаева Ә.Т., Ордабаева З.З. Әбілқасым әз-Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігіндегі омонимдік және полисемиялық қосымшалар // Түркі жазба мәдениеті: тарихи тағлым және тәуелсіздік мұраттары. Өскемен қаласында өткен ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 2016. – Б. 85-91.

3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1975.

10.10. АҚЫНДЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КЕШЕНДІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР (XIX Ғ. АЯҒЫ МЕН XX Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Т. Өмірбаева

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
(Тараз қ., Қазақстан)

Resume

National poetry as the collection of people's wisdom have become sayings and proverbs. Kept from the Kazakh ancestors and distributed to several generations of descendants they show the ethnic culture, character. The poetry reflected in songs, aytys, dastans reveals national thought proverbs.

Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұраларының ұлттық – этнографиялық ерекшеліктері - өркениет кеңістігіндегі табиғи заңдылықтар болып саналады. Халықтардың әуелгі пайда болуынан кейінгі қалыптасуы, дамуы кезеңінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ата-бабалық ұстанымдардың сақталатыны тарихи тұрғыда бағаланды.

Ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдердің тарихи-поэтикалық негізі - тұрмыстық-салттық дәстүрлерге, халықтың атамекенге, ата-қонысқа, ата-бабалық ұстанымдарға арналған көзқарастар жүйесі. Бұл орайда, әлем халықтарының этнологиясын (этнографиясын, халықтар

туралы ғылымды) арнайы зерттеп жүрген ғалымдар У.Х. Шәлекеевтің, М.У. Шәлекеевтің пікіріне назар аударамыз:

«Этнография ғылымының зерттейтін басты мәселелерінің бірі халықтардың әр түрлі сатыдағы өмірі мен мәдениетін тегіс қамтиды. Сондықтан да этнография өзіне жақын болған ғылымның жетістіктерін пайдалануы керек. Ең алдымен этнография төмендегі ғылым салаларымен тығыз байланысты: археология, тіл, әдебиет, музыка, сурет, сәулет өнері, антропология, география және тағы басқа салалардағы пәндер. ...

Этнография халықтарды зерттеп, олардың өздеріне ғана тән: тіліндегі, шаруашылығындағы, мәдениетіндегі және қоғамдық құрылысындағы ерекшеліктерге айрықша көңіл бөледі. Бірақ әр халықтардың мұндай ерекшелік қасиеттері, олардың рулық, ұлттық және этно-психологиялық жағдайынан туып жататыны сөзсіз .

Этнография–халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи салт-дәстүрлерін, қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынастарындағы ұстанымдарын, әуелгі пайда болуынан бастап ғасырлар белестерінен өткен ататек-әулет жүйелерін және т.б. сан тараулы халықтың болмыс әлемін қамтитындығымен ерекшеленеді. Ақындық поэзия шығармаларындағы этнографиялық сипаттардың жырлануы халықтың пайда болуындағы, қалыптасуындағы тарихи жолды саралауымен танылады.

Ақындық поэзияның азаматтық сарындағы лирикалық өлеңдерінің басым бөлігі халықтың ататектік-әулеттік жүйесін, атадан-балаға жалғасқан ұрпақтар сабақтастығын жырлайды. Бұлар - ақындық поэзиядағы шежірелік жырлар.

Этнология ғылымындағы осы сала хақында аталған зерттеушілер: этнография ғылымының айрықша көңіл аударып зерттейтін мәселелерінің бірі – халықтардың арғы шығу тегі (этногенезі). Бұл мәселе өте қиын да, күрделі жұмыстардың бірі. ...бұл проблема халықтардың өмірінің барлық саласын: заттай, рухани мәдениеттердің, қоғамдық тұрмыстарын, психологиялық ерекшеліктерін, өркендеу жолдарын және т.б. қамтиды. Сондықтан бұл проблема тарих, археология, этнография, тіл, география, экономика, заң, фольклор және сол сияқты сан салалы ғылымдардың күш қосуымен шешіледі .

Этнографиялық кешенді ерекшеліктер ақындық поэзиядағы шежірелік баянмен жырланатын лирикалық-дидактикалық өлеңдер арқылы танылады. Мысалы, Бұдабай Қабылұлының «Жеті ата Шашты жайында», Тұрымбет Салқынбайұлының «Жолай Алмасқа Тұрымбеттің айтқаны». («Бекеттің асында»), Молдахмет Дабылұлының «Өлеңмен өзім айттым өз жайымды» деп аталатын өлеңдерінде белгілі бір аймақтағы, мекендегі ататек-әулет ұрпақтарының, қоныстас ағайындардың, тілеулес ел ағаларының, шығармашылық тұлғалардың өзара сабақтас тағдырлары, өмір жолдары жырланған. Аталған

өлеңдерде қазақтың атадан балаға жалғасқан дәстүрлі қарым-қатынастар мәдениетінің ұлтық-этнографиялық ұлағаты аңғарылады.

Бұдабай Қабылұлының «Жеті ата Шашты жайында» деп аталатын шежірелік өлеңінде қазақтың Қаратау атырабының байырғы атақоныстары мен халықтың ұлтық тұрмыс мәдениеті, елішілік өзара туыстық, ағайындық ататек сабақтастығы жүйелене жырланған:

*«Тайсоққан», «Жүзбай», «Шоңбас»,
«Үрме» менен,*

Бір жағы «Таржайған мен

Ірбеленген»

*«Сарытораңғыл», «Керделі біздің қоныс,
Оқшаулау атыс, шабыс, дүрбелеңнен.*

*Құм жайлап бай, кедейі ынтымақты,
Жер ұйық –құм қыраты гүл бөленген.
Құтымы, Малайы мен жұп жазбаған,
Не жақсы шыққан осы іргелі елден.*

Өлеңнің ұлттық-этнографиялық сипатын аша түсетін осындай географиялық-топонимикалық атаулардың мағыналық ерекшеліктері қазақы дәстүрлі дүниетаным тағылымын байқатады.

Өлең композициясының келесі бөлімінде Қыпшақ аталығынан тарайтын ататек-әулет жүйелері де тарихи сана аясында деректілікпен жырланған:

*Ботақара батырдың алты бала,
Құтым батыр болыпты Малай аға.
Шағыр, Жегір, Бошай мен ақылды Айдар,
Бұлбұлдан Байсары бар жалғыз қара,
«Жеті ру шашты» - аталды осы жеті,
Жетеді – жеті ру ел біріне ниеті.
Құтым мен Айдар болған екен,
Қонысы – елдің сырты, жаудың өті.*

Ақын – ата-бабалар қалыптастырған өнегелі жолдың, дәстүрдің жыршысы. Қазақтың ата-бабалық салт-дәстүрлерінің өзекті желісінде әулет тектілігі басты назарға алынады. Адамның тектілігі–халықтың барлық әлеуметтік топтарымен қарым-қатынасының өнегелі болуымен бағаланатын ерекшелік. Халыққа жақсылық жасаудан жаңылмаған, адалдықтан ауытқымаған, қазақ баласының барлығын тең көзқараспен бағалаған көңілі кең, пейілі жомарт, үйінен, дастарханынан бүкіл қазақ дәм татқан, пендешіліктен, пайдакүнемдіктен ада және т.б. сан алуан асыл қасиеттерді бойына жиған қазақтың ұлттық діл болмысын танытқан тұлғаларды жырлау – қазақ поэзиясындағы көрнекті үрдіс.

Тұрымбет Салқынбайұлының «Жолай Алмасқа Тұрымбеттің айтқаны» «Бекеттің асында» деген өлеңдерінде «Ел азаматы», «Ел ағасы» ұғымдарының поэтикалық бейнеленуін көреміз. Шежірелік баянмен жырланған өлеңнің құрылысында бірнеше мәселелер

қамтылған: біріншісі - өлең нысанындағы кісінің (Жолай Алмастың) өзіндік адамгершілік тұлғасын даралап сипаттауы; екіншісі – қазақ тарихының көрнекті адамдары Бекет бидің, оның ұрпақтарының (Жолайдың, би Кетебайдың, Өтетілеудің, Пірәлінің) өнегелі жолын мадақтауы;

Өлеңнің идеялық-композициялық желісінде қазақ халқын құрайтын әулеттердің бір тармағындағы аталған тұлғалардың халық жүрегінен орын алған азаматтың ұлағатты істері баяндалған.

Ақын өлең нысанындағы кейіпкелерді даралауда қазақы дүниетаным аясындағы бейнелілік өрнектерді бейнелейді. Мысалы: «Тұлпардың тұқымындай ер едіңіз», «Өлкенің бойын алдың ұзын аққан, Оздырдың таласқаннан оғыңды атқан, «Мысалың пайғамбарға болған ұқсас, басына пайда етпеген үммәті үшін». Жеке адамның бүкіл халыққа танымал, өнегелі тұлға болуының әлеуметтік сипатын азаматтық-отаншылдық рухпен жырлағаны:

*Байтаққа арыстансыз болған кебеп,
Сыйлаған бүкіл қазақ тегіс елеп.
«Ата көрген – оқ жанар» деген нақыл,
Құдайым келді ғой желеп-жебеп».*
*Заманның Көрұлыдай ері едіңіз,
Бас анаң ханның қызы екен қалмақ.
Айтайын өскеніңді болып талтақ.
Алдына ерегіссе жан салмайтын,
Тұқымы Үкілінің едің ардақ.*

Өлең арқауындағы тұлғаларды даралауда ақын дәстүрлі бейнелеулерді идеялық бағдарлы үйлесіммен өрнектейді:

*Ол Бекет ер болыпты жеті жастан,
Сөзі көп айта берсе талай дастан...*
*Бекеттің абзалы артық болған жолай,
Батырлық, әм билікке туып қолай,
Ерімес ер сүйегі өзін айтып
Атадан қозғалмаса бермен қарай.*

*Жолайдан би Кетебай және туған,
Ақылға адамзатта дана туған.
Жүргізіп әділдігін тартқан сымдай,
Жесірге-ер, жетімдерге ана туған.*

Өлеңде халық үшін жақсылығын аямай өткен ел ағаларының денелерінің жерленгеннен кейінгі үш жыл өтсе де тірі қалпында сақталған («Мұрты өсіп сақалымен жатыр дейді») құдіретімен әйгіленгені де мысалға алынған. Халық бақыты жолында жақсылық жасаудан айнымаған адамдардың елдің дербестігін, отаршылдықтан құтылуын ойлаған қайраткерлігін айқындай айтад.

Жат жұрттық отаршылдардың, басқыншылардың баса-көктеп кірген озбырлықтарына қасқая қарсы шапқан күрескер азаматтардың қаһармандардық-жауынгерлік іс-әрекеттерін баяндаған ақын жырының

тарихи тағылымы романтикалық сарынмен жырланған. Бұл арада халықтың қаһарман рухын мәңгілік әлсіретпеді ұстанған, елдің қорғаны, ұрпақтардың, ұлттың болашағын ойлаған қайраткерлер тағылымы зар заман поэзиясы үрдісімен шынайы бейнеленген:

*Көшпелі ел, халық күтпеді тілегіңді,
Сыбантты құр далаға білегіңді.
Садықтың «Сарбұлақта» ұрысында,
Көрсеттің қандай қайрат-жүрегіңді
Дұшпанды жөңкілтіпсің қойдай қуып,
Ақырып айбатпенен түсің суып
Бұл дұшпан шенімізге келер ме еді,
Әр елден шықса бәрі Сіздей туып,
Отырсың бұл уақытта заманың жоқ,
Құса мен көздің жасы бетті жуып.*

Қазақ тарихындағы халықтың көңілінен берік орын алған жақсы адамдардың ұлағатын жырлау – ұлттық құндылықтарымызды ұлықтаудың көрсеткіші. Адамдардың өздері өмір сүрген кезеңдеріндегі өнегелі істерін мадақтау арқылы ұрпақтар жалғастығындағы адамгершілік тәлім-тәрбиесі тағылымы нығайтылады. Қазақтың салт-дәстүрлерінің адамгершілік тәрбиесін нығайтудағы ұлағаты ақындық поэзия шығармаларының насихаттық ықпалымен орындалатыны мәлім.

Қазақтың ұлттық-этнографиялық салт-дәстүрлерінің бірі - байтақ даланың барлық аймақтарынан, өлкелерінен асқа, тойға ел ағаларының, би-шешендерінің, ақын-жырауларының, палуандарының, ат сейістерінің т.б. атақты тұлғаларының жиналатыны. Бұл - ұлттық-этнографиялық сипатты, халық тұтастығының мәңгілігін дәлелдейтін көрнекті көрсеткіштердің көрінісі.

Бұл орайда, Оңғар жырау Дырқайұлының «Мақтаймын халық жақсысын» атты жырындағы ұлттық-этнографиялық дүниетаным тағылымының сипаты айқын. Үлкен тойға халықтың жан-жақтан жиналуы, алыс, жақын ауылдардан келген аталық, ағайын топтардың әрқайсысының әкеліп қосқан үлестері - бәрі де халықтың өзара бірліктегі тұтастығының көрсеткіші екендігі дәріптелген:

*Мақтаймын халық жақсысын жар дегенмен,
Жігітті өңшең ірі нар дегенмен...
Араға қона жүріп келдік тойға,
Сөз келді тойда көріп біздің ойға.
...Еліңнің бір баласы Мырзабайдың.*

Қазақ тарихының атақты адамдарының кең-байтақ даламыздың барлық түкпірлерінен, аймақтарынан үлкен асқа, тойға жиналуы, дидарласуы сол бас қосуға өздері алып келген малмен, аспен үлес қосатыны, ауызбіршілік, ағайындық қарым-қатынастардың әрі қарай жалғасуына мол үлес қосатыны –ұлттық–этнографиялық сипаты.

Қазақ ақыны - әлем халықтары арасындағы шығармашылық өнер шеберлерінің өзіндік ұлттық-этнографиялық сипатымен даралана бағаланатын тұлға. Қазақ ақындарының өзіндік ұлттық сипаты отаншыл, азаматтық парасат биігіндегі көңіл-күй психологиясын танытатын шығармашылық тағылымымен ерекшеленеді.

Ақындардың туған ауылы, ататегі-әулеті, ұрпақтарының алдындағы азаматтық жауапкершілікпен жырлайтыны - дәстүрлі ұлттық ерекшелік.

Ақын - ұлттық-азаттық жолындағы қаһармандық-жауынгерлік істердің, сол кезеңдердегі көсемдердің, батырлардың тағылымын жырлайтын азаматтық ойдың иесі. Қазақ тарихындағы батырлық-азаматтық өнегелі жолдағы тұлғалар тағылымында ұлттық болмысымыздың желісі үзілмеген маңыздылығы ұлықталады.

Қазақ халқының этнографиялық салт-дәстүрлері, тарихымыздағы атақты адамдар тағылымы туралы тұрақты зерттеулер жүргізіп, еңбектер жариялап келе жатқан ғалым-қаламгер С. Кенжеахметұлының кітаптарындағы деректер ақындық поэзиядағы ата-бабалық шежіре, тұлғалар тағылымы туралы жырлардың дәйектілігін толық дәледейді.

Ақындық поэзиядағы ұлттық-этнографиялық сипатты өлеңдер - халық тұрмысының ғасырлар бойы қалыптасқан эстетикалық тағылымын танытатын мұралар. От басы, ошақ қасынан басталып, ауыл-аймақтан асып, тұтастай қазақ даласын қамтитын ұлттық дәстүрлі көзқарастар аясында сөз өнері шығармаларының халықтық тұғырнамасы нығая сақталады. Соның нәтижесінде, қаншама ғасырлар бойы ұлттық ділдің қуатты негізділігі жоғалмады, жат-жұрттық ықпалдарға берілмеді. Әрине, әлсіреген ұлттық діл қазіргі тәуелсіз Қазақстанның болашақ жаңа тарихындағы серпілістермен жаңғыра күшейеді.

Ақындар – халыққа, адамзатқа арналған рухани қызметі арқылы үнемі шығармашылық шабытпен қуаттанатын айрықша тұлғалар. Шығармашылық өнерінің халыққа, адамзатқа мәңгілік рухани азық болатын қызметін анық сезінген ақындардың сол көңіл-күй толғаныстарын, тебіреністерін арнаулы жырлайтыны – классикалық дәстүрлер үндестігінің айқын көрсеткіші. Ақындарымыздың аталған азаматтық сарындағы лирикалық-эстетикалық өлеңдерінен тәлім-тәрбие беретін аса мәртебелі қайраткерлік-ұстаздық тұлғалары дараланады.

Өнер туындылары арқылы авторларының, олардың туған халқының қасиеті, дүниетанымы мәңгілік сақталатыны айқындалады. Ақындардың өзінің шығармашылық тағдыры туралы толғаныстары арқылы адамзат тарихындағы тектес, тағдырлас тұлғалардың уақыт пен кеңістіктегі тарихи келбеті, ұрпақтар жалғастығы, өнердің эстетикалық құдіреті бағаланады.

Мысалы, Молдахмет Дабылұлының «Өлеңді қастерлейік, жас ұрпақтар!» атты шығармасында лирикалық қаһарман-ақын мен оның

шығармашылық ортасының арғы-бергі тарихындағы тұлғалар (Жүсіп Ешниязұлы, Жүсіп Кәдірбергенұлы, Омар Шораяқұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Тұрымбет Салқынбайұлы т.б.) тағылымы – бәрі де сөз өнерінің халықтық-эстетикалық ұлағаты рухымен бағаланған. Лирикалық қаһарман-ақын сөз өнерін кие тұтқан халықтық дүниетанымға тән өткенді, бүгінді, болашақты жалғастыратын көңіл бағалауларын бейнелі өрілімді жолдармен өрнектей төгеді:

...Иә, бұл кез заман еді дүрілдеген,

Өлеңмен елдің ерні күбірлеген.

Атақты Сырдың ақын сүлейлері,

Қозатын жүйріктердің дүбірімен.

...Халқының еді бұлар бұлбұлдары,

Көтерген қошеметтеп елдің бәрі.

Аузынан шыққан сөзін жаттап алып,

Беретін топқа жырлап ұл-қыздары.

Ақындар – сөз өнері жолындағы кейінгі толқынның өнеге алатын тұлғалары. Әлем әдебиеттеріндегі классикалық көркемдік үрдістерді қалыптастырған көрнекті тұлғалар (Әбунәсір әл-Фараби, Хакім Абай, А.С. Пушкин, т.б.) мұраларының келер ұрпақтарға жетуі, ұмытылмауы тектес өнер үлгілеріндегі сабақтастықтар, үндестіктер арқылы жалғасатыны ақиқат. Қазақтың ақындық поэзиясы да осындай дәстүрлі көркемдік үндестіктердің жалғасуы жүйесінде ұлттық және жалпыадамзаттық сипатын тереңдете байыта дамып келеді. Бұл – қазақ әдебиетінің әлем өркениетіндегі өзіндік орнын, тұғырын мәңгі айқындап тұратын көрсеткіші.

Ақындық поэзия - замандар бойы қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті салаларындағы ұлттық-этнографиялық сипаты көркем шындықпен бейнеленген рухани қазына. Ақындар халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ата-бабалық әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін, еңбек, шаруашылық, кәсіп қажеттілігіне байланысты құрал-сайман, жабдық, іс-әрекет, өнім, т.б. барлығын да өмір қозғалыстары деректерімен жырлады. Адамдардың өмір сүрген уақытына лайықты дүниетаным, сөйлеген сөздері, ұстанған дағдылары, киімдері, құрал-жабдықтары, бұйымдары және т.б. саналуан заттар мен әрекеттер тұтастығындағы болмысы толық қамтылады.

Шығармашылық тұлғалардың ата-бабалар қалыптастырған дәстүрлі қасиеттерді поэзиялық шығармаларында жырлауы арқылы қоршаған әлеуметтік ортаның да ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан дүниетаным қалыптасты. Ақындар шығармаларының ұлттық сипаты халықтың ұрпақтар жалғастығындағы тәлім-тәрбиелік тағылымы мол адамгершілік-гуманистік, эстетикалық көзқарастарын қалыптастырады. Қазақ халқының өзіндік ділінің, тілінің, дінінің сақталуындағы басты тірек-желі осы болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Әлем халықтарының этнологиясы. – Алматы: Алтын мұра, 2002. – 302 б.
2. Қабылұлы Б. Шығармалары. – Алматы: Мұраттас, 1994. – 152 б.
3. Салқынбайұлы Т. Талайды таңырқатқан жырау едім: Өлеңдер, толғаулар, айтыстар. – Алматы: Газет, 1993. – 103 б.
4. Дүр Оңғар: Өлең, толғау, айтысы және бірқақпайлары мен жұмбақтары. – Алматы: Арыс, 2004. – 107 б.
5. Қалмағамбетов Т. Ой ағысы: өлеңдер мен айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1984. – 56 б.
6. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына (бірінші кітап). – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2005. – 136 б.
7. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына (екінші кітап). – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2002. – 136 б.
8. Ақатаева Ш.Б. Қазіргі ақындық поэзияның жанрлық, көркемдік-стильдік ерекшеліктері (XX ғ. екінші жартысы және XXI ғ. басы). Канд. дис. авторефераты. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 27 б.

10.11. ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

О.А. Анищенко, Г.В. Забинякова, Н.П. Локтионова

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
(г. Кокшетау, Казахстан)

Особое значение в духовном обогащении и развитии имеет художественная литература. Общеизвестна роль мастеров слова в формировании мировоззрения человека, его нравственных убеждений. В процессе общения с книгой дети не только познают прошлое, настоящее и будущее мира, но и учатся думать, анализировать, развиваются творчески.

Юных читателей привлекают разнообразные произведения современных писателей о детстве – озорные, веселые, серьезные, печальные, а подчас и трагические. Но объединяет все эти произведения мысль о том, что детство – лучшая пора жизни человека. Когда он вступает во взрослую жизнь, то многое утрачивает: «чистоту нравственного чувства», умение жить в ладу с собой и быстро восстанавливать гармонию с окружающим миром.

Вовлечение юных читателей в мир, близкий им и хорошо знакомый, является отличной мотивацией чтения. Анализируя психологические ситуации, предложенные писателями, постигая сложные душевные переживания героев, учащиеся развиваются как читатели, но в первую очередь они учатся понимать окружающий мир, людей, разбираться в самом себе.

Подростковый возраст – это пора первой влюбленности, первых разочарований, когда маленькому человеку трудно самому разобраться в своих новых чувствах, и тогда он ищет ответа в книгах о своих сверстниках. В рассказе Виктора Драгунского «Девочка на шаре» – в произведении, с одной стороны, веселом и радостном, а с другой стороны, лирическом и грустном по своей тональности, автор раскрывает внутренний мир подростка, зарождение искренних чувств в душе ребенка. Герой рассказа – мальчик-подросток, в котором впервые пробуждается чувство влюбленности. Он умен и романтичен, по-рыцарски благороден и вместе с тем по-детски наивен. После чтения рассказа на вопрос, какой эпизод запомнился больше всего, учащиеся чаще всего называют сцену выступления девочки-эквилибристки в цирке. И это неудивительно – так ярко и выразительно передана автором эта сцена, с такой любовью и теплотой описана героиня! *«И вдруг на арену выбежала маленькая девочка. Я таких маленьких и красивых никогда не видел. У нее были синие-синие глаза, и вокруг были длинные ресницы. Она была в серебряном платье с воздушным плащом... Она стояла на шаре... И все это было как в сказке. И тут еще потушили свет, и оказалось, что девочка вдобавок умеет светиться в темноте, и она медленно плыла по кругу, и светилась, и звенела, и это было удивительно – я за всю свою жизнь не видел ничего подобного»* [1, с. 242-243], – так рассказывает о волшебном мире детства В. Драгунский.

Портрет героини дается глазами мальчика, от лица которого ведется повествование. Он испытывает «чуждое мгновенье», потрясение, которое останется с ним на всю жизнь. Наступает новый этап в жизни героя – взросление. Его больше не смешит «глупый» клоун «с красным носом», потому что отвлекает от необыкновенной девочки. И в антракте он не побежал, как все зрители, в буфет, а *«тихонько спустился вниз и подошел к занавеске, откуда выходили артисты»* [1, с. 245]. И эпитет «длиннющая неделя» до следующего представления тоже хорошо передает состояние томительного ожидания будущей встречи. Но новая встреча героев не состоялась, и мальчик захотел уйти из цирка, не досмотрев представление до конца. Герой так описывает возвращение домой в финале рассказа: *«Папа прибавил шагу и крепко сжал мою руку. Мне стало даже больно. Он шел очень быстро, и я еле-еле поспевал за ним. Отчего он шел так быстро? Почему он не разговаривал со мной? Мне захотелось на него взглянуть. Я поднял голову. У него было очень серьезное и грустное лицо»* [1, с. 248]. Ученики пытаются ответить на вопросы о том, понял ли отец своего сына и почему у него было такое «серьезное и грустное лицо», какие новые для себя чувства испытал юный герой рассказа. В. Драгунский показывает первую душевную потерю своего героя, психологически достоверно изображает недоумение мальчика, разочарование и грусть – новые чувства, до сих пор не известные ему.

Писатель рисует героя в тот момент, когда от него уходит детство, сочувствует ему и грустит по этому поводу.

О сложных отношениях между подростками, об истинных и ложных ценностях говорит в своих произведениях Фазиль Искандер. Живой меткий язык, доверительная интонация писателя привлекают к нему широкий круг читателей как среди взрослых, так и детей. Неподражаем Искандер и как мастер смеха, автор многих юмористических произведений. В то же время в небольших смешных и трогательных рассказах писатель ставит серьезные нравственные вопросы: что такое честь и бесчестье, достоинство и трусость, правда и ложь, в чем состоит коварство, как выражается предательство? Обращение к детству не снижает важности этих вопросов, а лишь делает их более близкими читателю.

Например, в рассказе «Мученики сцены» повествование ведется от лица мальчика-подростка, который был приглашен в школьный драматический кружок играть главную роль Балды в сказке А.С. Пушкина. С присущей подросткам самоуверенностью он убежден в своем таланте и превосходстве над другими ребятами, но в ходе репетиций вдруг начинает осознавать, что громкость голоса и самоуверенность еще не являются признаками таланта. В итоге перед самой премьерой руководитель драмтеатра отдал главную роль неказистому на первый взгляд Жоре Куркулия, а герою-рассказчику пришлось исполнять *«роль задних ног лошади»*. Участие в веселом спектакле неожиданно заставило героя взглянуть на себя со стороны, сравнить себя с ровесниками и сделать кое-какие выводы.

Ф. Искандер – мастер детали в литературном произведении. Например, выразительные детали в портрете Жоры Куркулия (*«толстенькие ноги», «большие выпуклые глаза», «жалкая, но совершенно необиженная улыбка»*) сами по себе не очень привлекательные, но, как ни странно, в целом создают образ очень симпатичного мальчишки. Постепенно меняется отношение к Жоре руководителя театра, это передается и читателю. Как же получилось, что в итоге герой-рассказчик и Жора Куркулия поменялись ролями в инсценировке? Какой урок извлек для себя герой? Эти вопросы заставляют размышлять и над смыслом названия рассказа – «Мученики сцены».

У рассказа великолепный юмористический финал. На спектакль пришла тетушка главного героя, желая увидеть любимого племянника исполнителем главной роли, а у него не хватило смелости раскрыть ей правду об актерских заменах. Каков же был ужас, когда после спектакля все вышли на поклон, и нужно было снимать маски. Подростку хватает юмора, чтобы закончить свой рассказ следующей фразой: *«Но стоит ли говорить о том, что я потом испытал дома? Не лучше ли: – Занавес, маэстро, занавес!»* [2]. «Открытый» финал создает эффект незавершенности, оставляя читателю возможность домыслить

ситуацию, представить и написать возможное продолжение этой истории.

О нравственных проблемах заставляет задуматься творчество В. Астафьева. Писатель создал цикл рассказов о своем детстве, о тех впечатлениях, что были вынесены им из той далекой поры. Глазами мальчика из рассказа «Васюткино озеро» показан окружающий мир, взаимосвязь человека и природы, сложные человеческие отношения. Сибирский край тайги – это родина В. Астафьева и его героев. Тайга красива и величественна, но в ней действуют суровые законы, несоблюдение которых может грозить смертью.

Рассказ «Васюткино озеро» дает возможность обратиться к очень важным нравственным вопросам о поведении человека в сложной жизненной ситуации, о преемственности старшего и младшего поколений, о единстве человека и природы. В рассказе ярко описывается состояние маленького героя Васютки, когда он понимает, что заблудился в тайге: «Сердце Васютки сжалось, на лбу выступила испарина...» [3, с. 264], «страх начал давить еще сильнее», «бодрости хватило ненадолго» [3, с. 265], «отчаяние охватило его, и сразу не стало сил», «ему захотелось плакать» [3, с. 266]. Вид беспомощной, попавшей в паутину мухи подсознательно натолкнул Васютку на сравнение: ведь и он попался в капкан, не зная выхода из тайги. Окружающая природа напоминает враждебную невидимую силу, она подобна живому существу, нагоняющему страх и отчаяние.

Какие советы взрослых помогли Васютке успокоиться, собраться с силами, искать выход из создавшегося положения? Васютка вспомнил законы тайги, о которых говорили дедушка, отец, рыбаки: тайга «хлипких не любит», бери в тайгу запасы еды, спичек, соли, умей развести огонь, береги в ружье порох и дробь.

Рассказ «Васюткино озеро» чем-то напоминает произведения устного народного творчества: герой так же, как в сказке, попал в приключение, столкнулся с силами природы и вышел победителем; перед Васюткой тоже стоял вопрос выбора, как перед Иваном-царевичем у развилки трех дорог. Темный лес, наполненный враждебными силами, путь-дороженька – это традиционные сказочные образы. Сказочные герои путешествуют не только в пространстве, с места на место, но и меняются внутренне, приобретая в скитаниях храбрость и мудрость. Подобный путь проходит и Васютка: он не дает волю своим эмоциям, много думает, оценивает ситуации, внимательно всматривается в окружающую природу, чтобы найти выход из тайги к людям. Тринадцатилетний мальчишка понял, что теперь надеяться не на кого и его жизнь зависит только от него самого.

Как и сказочные персонажи, герой рассказа Астафьева проявляет находчивость, терпение, смекалку: он замечает мельчайшие перемены в погоде, соотнося их с народными приметами, по веткам дерева он может определить, где север и юг. Благодаря советам старших и

собственной наблюдательности мальчик познает законы природы, учится понимать ее «язык». И со временем враждебно настроенная тайга становится для него проводником к людям.

Почти пять дней шел Васютка по тайге один, без помощи. Размышляя над вопросами (Каким вы представляете себе этого мальчика? Чему бы хотели у него научиться?), дети соотносят себя с литературным героем, ставят себя на его место, мысленно проигрывают какие-то ситуации. Именно в такие моменты делается установка на определенный тип человеческого поведения. Таким образом, уроки по рассказу В. Астафьева несут большой воспитательный заряд: учащиеся наглядно убеждаются, как нужно вести себя в сложной жизненной ситуации, не поддаваться своим слабостям, как важно помнить заветы старших.

Богатый материал для духовного воспитания дает творчество Ч. Айтматова. Для писателя назначение литературы – это, прежде всего, пробуждение умов и чувств для созидания красоты на Земле, общего дома для всех во имя будущего. «Каждый из нас, – пишет он, – являет частицу человечества. Писатель тем более: в нем сходятся параллели и меридианы Вселенной, перекрещиваются века, концентрируется связь времен. Художника формируют ритм и температура эпохи, глобальная ответственность за разумность человеческого бытия» [4, с. 79]. Творчество Ч. Айтматова отражает боль писателя за судьбу молодого поколения. В произведениях органически связаны думы о Родине, разных поколениях, о непрерывающейся связи времен, о назначении человека, о миссии учителя. В этом – непреходящее художественное и воспитательное значение его произведений.

В повести «Первый учитель» вечные вопросы о добре и справедливости рассматриваются через детское восприятие. Героиня повести вспоминает: *«Наверно, мы все любили тогда своего учителя за его человечность, за его мечты о нашем будущем. Хотя мы и были детьми, мне думается, мы это уже тогда понимали. Что же еще заставило бы нас каждый день ходить в такую даль и взбираться на крутой бугор, задыхаясь от ветра, увязая в сугробах?»* [5].

В произведении Ч. Айтматова «Ранние журавли» – на первом плане личность подростка Султанмурата, делающего первые шаги по пути нравственного и духовного освоения мира. Автор раскрывает перед читателем мир мыслей и чувств взрослого героя: *«Султанмурат походил немного, почему-то ему страшно было. Безлюдье, мертвая тишина, непроглядная бескрайняя ночь. Занятый делом и заботами, не замечал он, оказывается, как страшно здесь ночью в глухой степи. Он поспешил вернуться в юрту. Умогнулся на своем месте и долго не мог заснуть. Лежал с открытыми глазами во тьме. Думал о разном, вспоминал. Загрустил, затосковал вдруг по*

дому. Как там мать без него? От отца, стало быть, все нет и нет никаких вестей...» [6, с. 152]

С большой любовью к детям написана и трагическая повесть «Белый пароход». На вопрос, о чём эта повесть, Ч. Айтматов ответил: «О семилетнем мальчике. Но это и не сказка для детей и не повесть о детях для взрослых. Писал я для себя и для всех, кому это покажется интересным: о совести, о том, что в детстве в человеке возникает зародыш совести, порядочности, и от того, как он уцелеет и разовьётся, какие ему создадут условия, зависит и ценность личности» [7, с. 101].

Способность сопереживать, откликаться на чужую боль, не быть равнодушным – не в этом ли главная задача литературы? И произведения Ч. Айтматова вполне отвечают этой цели. Рассказы, повести, романы, эссе, статьи, диалоги заставляют переживать, обдумывать, размышлять. Каким должен быть настоящий человек, в чем его высшее предназначение, в чем смысл его жизни – вот те простые и вечные проблемы, которые волновали Айтматова и которые продолжают бесконечно волновать и нас сегодня.

Из повести «Белый пароход» дети могут очень многое почерпнуть для себя. Она учит их чтить память своих предков, традиции, помнить свои корни, бережно относиться к опыту предыдущих поколений. Образ мальчика помогает раскрыть легенда о Рогатой матери-оленихе. Он любит всё: и небо, и траву, и шелест ветра. Дед Момун сумел воспитать в нём способность отзываться на чужую беду, спешить на помощь тому, кто в беде. Мальчик ещё наивный, но у него есть сочувствие ко всему и всем. Повесть Чингиза Айтматова учит быть достойными людьми, быть добрыми и чуткими не только к людям, но и к животным, помогать слабым и беззащитным, не делать людям зла, быть готовыми прийти на помощь.

Великодушие, широта и открытость души, бескорыстное отношение к миру, доброта, естественность чувств и душевных порывов, самопожертвование, стремление откликнуться на любую беду – это те качества, которые воспитывает повесть «Белый пароход».

В творчестве писателя одной из главных является идея всеобщей взаимосвязанности всего сущего. Для Ч. Айтматова абсолютно истинно утверждение, что жизнь каждого отдельного человека находится в постоянной незримой взаимосвязи с жизнью всех людей, живущих ныне, живших ранее и тех, кто будет жить потом. Это так, потому что любой человек в ответе за все свои поступки перед предками, современниками и потомками.

Думы о разных поколениях, о непрерывающейся связи времен, связи отцов и детей органически связаны в повести Ч. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря». Пегий Пёс – это скалистая сопка, похожая на собаку. Она служит для охотников за нерпой своеобразным маяком, который возвышается над горизонтом, когда земля уже не видна. Суровый край, холодное северное море, суровая жизнь. «Для

более полного раскрытия нравственного мира своих героев Ч. Айтматов прибегает к описанию конфликта не межличностного и даже не конфликта между отдельным человеком и обществом, а между Человеком и слепыми силами природы» [8].

Одиннадцатилетний мальчик впервые отправляется на охоту в море с дедом, отцом и дядей. А потом их настигает беда. Чтобы спасти мальчика, взрослые, жертвуя собой, один за другим погружаются на дно моря. Когда мальчик остается один, совсем без сил, теряет счет одноцветным, беспроглядным дням и ночам, туман рассеивается. Дует ветер, несущий его домой к Скале в виде Пегого пса, бегущего краем моря...

Повесть Ч.Айтматова воспеваает силу воли, силу духа, терпение, мужество, стойкость, выносливость, человечность. Судьба героев повести волнует детей. Эта мифологическая поэма повествует о непреходящих человеческих ценностях: о любви к родным и близким, о любви к родным с детства местам. Когда мальчик выбился из сил, он увидел скалу, которая напоминала ему Пегого пса. Эта скала и любовь к этому месту, где он вырос, дали ему силу и жизненную энергию. Для героев Ч. Айтматова непреходящими остаются духовные ценности, заветы предков.

Таким образом, все анализируемые произведения – о детстве, о мире, который И.С. Шмелев назвал когда-то «маленькой вселенной». Обращаясь к детям, писатели объясняют ценность того возраста, в котором они находятся, значимость мира детства с его тягой к прекрасному, к гармонии и согласию, с неприятием вражды и ненависти. Именно в детские годы формируются нравственные ценности, которые становятся опорой во взрослой жизни.

Список литературы:

1. Драгунский В.Ю. Девочка на шаре // В мире русской литературы: Книга для внеклассного чтения. 5 класс. / Сост.: В.Я. Коровина, Т.Ф. Курдюмова, И.С. Збарский. Под ред. И.М. Косоножкина. – М.: Просвещение, 1983. – С. 241-248.
2. Искандер Ф. Мученики сцены // [modernlib.ru/books/iskander ..](http://modernlib.ru/books/iskander)
3. Астафьев В.П. Васюткино озеро // В мире русской литературы: Книга для внеклассного чтения. 5 класс. / Сост.: В.Я. Коровина, Т.Ф. Курдюмова, И.С. Збарский. Под ред. И.М. Косоножкина. - М.: Просвещение, 1983. – С.258-283.
4. Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой: Очерки, статьи, беседы, интервью. – Фрунзе, 1978. – 408 с.
5. Айтматов Ч. Первый учитель. Повести. – М.: «Детская литература», 1967.
6. Айтматов Ч. Ранние журавли // Повести. – М: «Советский писатель», 1987. – С. 77–159.

бихевиористік теорияға негізделген аудиолингвализм тәсілін көрсетеді. Себебі «аудиолингвализм шығыс ақпаратына қарағанда кіріс ақпаратына басты назар аударды. Бұл тәсіл аясында 4 кезеңнен тұратын цикл ұсынылды: қайталау, әңгімелеу, оқу, жазу негізделді» [5, 14]. Айтылым дағдыларын жақсартудың қадамдары аудиолингвизм тәсілінде жатыр. Ол қайталауға, әңгімелеу, оқу, жазу дағдыларына негізделіп, бұл әрекетке қатысушы адамдардың жұп немесе топ болуын талап етеді. Айтылымның тыңдалымнан басты ерекшелігі осында, бұл әрекетке көбінесе, екі немесе одан да көп адамдар қатысуы керек.

«Айтылым – адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің бір түрі. Ол – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізуі» [5, 115].

Айтылым әрекетін қарастырған Ф.Оразбаева оны айтылым және сөйлесім әрекеті деп жеке-жеке қарастырады. Себебі ғалым айтылымды тыңдалымнан кейін ақпаратты алғашқы қабылдау үдерісі ретінде белгілесе, сөйлесімді оқылымнан кейінгі кезеңдегі аналитикалық үдеріс ретінде көрсетеді. «Тілдік арқылы оқу, жазу, тыңдау, сөйлеуге үйрету жүзеге асады, оларға қатысты жұмыстар атқарылады» [5, 119]. Біз бүгінгі білім беру жүйесінде мұны бір әрекет, дағды ретінде қарастырамыз. Себебі айтылым сөз заңдылықтарын сақтай отырып, «ең алдымен өмірде оны екінші адаммен түсінсе білуге үйрету, ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білуге, өзара ұғынысуға, тілдік қарым-қатынас жасай білуге үйрету деген сөз» [5, 115]. Ал тілдік қарым-қатынас жасау – адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесудің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы болып табылады. [5, 120]. Бұл жердегі айтылым мен тілдік қарым-қатынасқа ортақ идея - екеуінің де сөйлеушінің белсенді әрекеті арқылы өз ойын жарыққа шығаруы мен оны ауызша және жазбаша жеткізе білуі.

Орыс ғалымы В.М. Филатов айтылым мен тілдік қарым-қатынас бір категория ретінде қарастыра отырып, оларға тән бірнеше белгілерді көрсетеді:

- Айтылым уәжге негізделген. Оның ішінде коммуникативтік уәжге ерекше басымдық беріледі.

- Айтылымның мақсаты айқын, ол қандай да бір мақсатқа жетуді көздейді.

- Айтылым белсенді әрекетке негізделеді. Онда әрекет иесінің қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы көрінеді. Сөйлеушінің сөйлеу әрекетіндегі бастамашылдығы мен белсенділігі қарым-қатынастың мақсатына жетуін қамтамасыз етеді.

- Айтылым адамның барлық әрекетінің түрлеріне ортақ қызмет түрі болып табылады. Тілдік әрекет үдерісі ойлау әрекетімен тығыз байланысты. Кез келген коммуникативтік міндеттер тілдік ойлау әрекетінің нәтижесі болып табылады.

- Айтылым ол тұлғамен тығыз байланысты. Себебі тұлғаның өмірлік көзқарасын көрсетіп береді.

- Айтылым әрекет ретінде алгоритмдене алмайды, себебі сөйлеудің бағдарламасын оның авторы өзі жасағандықтан, ол эвристикалық және даралық деңгейде болып табылады.

- Айтылым белгілі бір қарқынмен сипатталады, кейде ол белгіленген нормадан жоғары немесе төмен болып кетуі мүмкін.

Бұл тұжырымдар айтылым кезіндегі коммуникативтік тәсілдің маңыздылығын көрсетіп береді. Жаңарған білім беру бағдарламасында да «коммуникативтік тәсіл оқушыларға арналған тапсырманың олардың сауаттылығына назар аудармай, қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беруді көздейді. Аталған әдіс қазіргі кезде әртүрлі жастағы оқушыларға кеңінен қолданылуда» деп көрсетеді [5, 115]. Ал Ф. Оразбаева «сөйлесім – тілді үйрену жолындағы маңызды баспалдақ, қажет шарт қана емес, ол – адамзаттың қоғамдағы әлеуметтік орнын, қызметін көрсететін күрделі әрекет. Өйткені сөйлесім әрекеті- адамдық қасиетті білдіретін басты өлшемдердің бірі» деп В.М. Филатов айтқан тұжырымдарды бекіте түседі.

Айтылым әрекеті нәтижелі болу үшін алдымен, тыңдалым дағдысын жақсартып алу керек. Ол үшін оқушылардың айтылым әрекетін жақсартуға қолдау көрсететін әдіс-тәсілдерді іріктеп беруі керек. Байгейт (1999) жаттығуды қайталаудың сапаға әсер ететіндігін көрсетті [3, 15]. Сондықтан да айтылым кезінде әсіресе, 1-сынып оқушыларына қайталау тәсілін жиі пайдаланған қолайлы болады. Қазақ тілінің оқыту әдістемесімен ұзақ жылдар айналысқан Ф. Оразбаева айтылым процесін меңгеру үшін бірқатар жағдайларды ескеру қажеттігін айтады. Ғалым оның ішінде айтылым әрекетіне түсіру үшін қажеттілік тудыру маңызды деп санайды. Қажеттілік тумайынша, оқушыда айтылым әрекеті жүрмейді. Екіншіден, қоршаған ортаның әсері күшті болатындығын айтады. Бұл яғни, тыңдалған мәтіннің балаға әсерінің қандай болғандығын көрсетіп береді. Үшіншіден, жеке бастың қабілетін ескеру, яғни айтылымға қатысатын тұлғалардың үлесі, ара салмағы қандай болады, соны зерделеп алу керек. Соңғы аспекті, ол сөйлеудің түпкі мақсатын айқындау. Сөйлеу, яғни айтылым үдерісі не үшін қажет, қандай мақсатты көздеп отырады. Бұл аса маңызды болып табылады.

Айтылым негіздері лексикалық және грамматикалық дағдылардың, тыңдалым дағдыларының қалыптасуына тікелей қатысты. Бұл дағдыларды тілді үйренудің бастапқы кезінде бір-бірінен бөлмей, тұтастықта қарастыру керек. Мұғалім жаңа сөздерді өзі бірінші айтып, соңынан оқушыларға қайталатып, дауыс ырғағын, қарқынын, екпінін дұрыс қойып алуы керек. Сосын мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасында шағын диалог жүргізіледі. Кейін бұл әбден қалыптасқан кезде шағын монологтар, диалогтік сұхбаттарды қосуға болады.

Сонымен айтылымның ғылыми аспектілеріне тоқталатын болсақ, Ф. Оразбаева айтылым әрекетін меңгеруге қойылатын талаптарға да тоқталып өтеді. Біз қысқаша түйіндейтін болсақ, ең алдымен, тіл үйренуші мен тіл үйретушінің арасындағы қарым-қатынас тең дәрежеде ұйымдастырылуы қажет. Бұл маңызды аспект тіл үйренуде ғана емес, бүгінгі заманауи сабаққа қойылатын талаптардың ең маңыздысы болып табылады. Мұғалім оқушының сөйлеуде жіберген қателіктеріне назар аудармай, оның өз мақсатына жеткен, жетпегенін бағамдау керек. Бұл өз кезегінде тіпті баланың тіл үйренудегі психологиялық кедергілерін жоюға мүмкіндік береді. Бала тілді қате айттым деп жасқанбайды, ең бастысы ойын жеткізуге талпынады. Бұл жүйе батыста, еуропаның тіл үйрену мектептерінде, өзіміздің қазақ-түрік лицейлерінің білім беру жүйесінде айқын көрініс тапқан. Келесі, айтатын маңызды мәселе - оқушылардың тіл үйренудегі еркіндігі мен тіл үйрену қажеттілігін саналы түрде сезінуі. Яғни, бала жаттанды жауап беруге әуестенбей, мәтінді саналы түрде түсініп, жеткізуі үшін барлық жағдайларды жасау керек. Нәтижесінде мұғалім мен оқушы тиімді тәсілдерді бірлесе отырып таңдайтын болады. Үшінші аспект - сөйлесудің хабарламалық, ақпараттық, белсенділік сияқты түрлерін кеңінен қолдану. Бұл әсіресе, жаңа ақпаратпен жұмыс істеген кезде оны игеру тиімділігін арттырады. Тіл үйренудегі айтылым дағдыларын жақсартуға қойылатын соңғы талап - тілдің жүйелілік, ұйымдастырушылық, арнайы әдістемелік бағыт, байланыстылықта болуы. Айтылым тілдің қатысымдық қатынасын арттыратын дағды болып саналады. Айтылымның тілдесімдік сипатын қарастыратын болсақ, ол адамдардың бір-бірімен түсінісуіне, ортақ мәмлеге келуіне ықпал ете отырып, оларды рухани қарым-қатынасқа жетелейді. Бұл тұрғыдан алып қарағанда ғалым Ф. Оразбаева тілдесімнің әсері әр түрлі болуы мүмкін екендігін қарастырады:

- 1) жағымды немесе жағымсыз әсер;
- 2) ашық не жасырын әсер;
- 3) тікелей не аралық әсер;
- 4) негізгі не қосалқы әсер.

Бұл жерде әсіресе, тыңдалым мен айтылым дағдыларын жақсартатын тәсіл ретінде жаңа бағдарлама аясында қолданылып жүрген «Эмоция кестесін», «Қарым-қатынас аймағын» айтуға болады.

Адамдардың тілдесім кезіндегі қойған мақсатына қарай тілдесімнің ресми, бейресми, қалыптасқан, кәсіби, әлеуметтік, дербестік тілдеріне ғалым егжей-тегжейлі тоқталады. Ресми тілдесім, оқушылардың күнделікті өмірде қолданатын ресми қарым-қатынас дағдыларына жаттықтырса, бейресми, қалыптасқан және әлеуметтік тілдесім оқушылардың функционалдық сауаттылықтарын арттырады, кәсіби тілдесім мен дербестік тілдесім оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастырып дамытады. Жалпы тілдесімнің біз кең тараған үш түрін білеміз. Олар – ақпараттық, ықпалдастық, қабылдамалық.

Ақпараттық – сөйлесім әрекеті кезінде оқушылардың бір-біріне ақпарат бере отырып, пікірлесуі, идеялар алмасуы, хабарларымен бөлісуі. Бұл жерде соңғы уақыттарда оқушылардың тілдік дағдыларын анағұрлым жақсартатын «Ара» әдісі, «Графикалық органиайзерлерді» айтуға болады. Бұл оқушылардың жаңа ақпараттарды оңай қабылдап, оны қайтадан өңдеп, өзінше жарыққа шығара білуіне ықпал етеді.

Ықпалдастық – оқушылардың бір-біріне ықпал етуі, көзқарасын өзгертуі, ортақ шешімге келуі. Мұнда да «Графикалық органиайзерлерді» тиімді тәсіл ретінде айтуға болады.

Қабылдамалық – сөйлеу кезінде оқушылардың бірінің пікірін бірі қолдануы. Яғни, кез келген пікірді өз сөзімен айтып жеткізе білуі маңызды болып табылады. Бұл жерде «Идеялар сандығы», «Пікірлер сызығы», «Ар-ождан аллеясы» тәсілдерін тиімді қолдануға болады. Жаңарған білім беру бағдарламасында анық әлі мүдірмей сөйлеуге көмектесе алатын келесі тәсілдерді тұжырымдайды:

- Мұғалім балаларды тапсырманы орындауға дайындайды: тақырыптарды хабарлау, оқушылардың тәжірибесін / реакциясын анықтау.

- Мұғалім айқын нұсқау береді, тапсырманы түсіндіреді.

- Мұғалім оқушыларды бақылау арқылы балалардың ана тілін емес, үйреніп жатқан тілді пайдаланатындығына көз жеткізеді.

- Мұғалім оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқуға уәждеу үшін олардың жастарына сәйкес келетін тақырыптарды таңдайды.

- Оқушылар ұялшақ оқушыларға қатысуға мүмкіндік беру үшін топпен және жұппен жұмыс істейді.

- Тапсырма жеңіл еске түсіруге болатын қарапайым тілге негізделген.

- Мұғалім оқушыларға олардың пайдаланғанын қалайтын тілді көрсетіп, өзі үлгі болады (айтылым алды кезеңінде).

- Мұғалім айтылым дағдысын оқылым, жазылым және тыңдалым тәрізді басқа дағдыларға қатысты тапсырмалармен біріктіреді.

- Мұғалім байыппен түзетеді.

- Мұғалім шұғыл (жекелеген жағдайларда бұл қажет, алайда оқушылардың сөйлеуге деген ынтасына кері ықпалы болмау керек) және кешіктірілген кері байланыс (жалпы қателіктерге назар аудара отырып жұптық және топтық жұмыстан кейін) ұсынады.

Е.Н. Соловова оқушылардың айтылым дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтайтын бірқатар көрсеткіштерді белгілеп көрсетеді:

- Оқушы сабақтың басым бөлігінде сөйлейді. Мұғалім - тек бағыттаушы және сөйлеу әрекетінің түрлі формаларымен үлгілеуші.

- Оқушылардың барлығы бір-бірімен тең дәрежеде қарым-қатынас жасайды.

- Оқушылар сөйлеуге ынталы болады. Сабақтағы оқушылардың уәждері өте жоғары себебі түрлі уәжді арттыратын формалар белсенді қолданылады.

• Оқушылардың тілді игеру деңгейі сол сыныптың шынайы мүмкіндіктеріне сәйкес.

Оқушылардың тілдік дағдыларын жақсартуда айтылым маңызды орын алады. Ол тыңдаған, оқыған, жазылған ақпаратты өз ойымен жеткізе білуі болып табылады. Айтылым дағдылары оқушылардың сөздік қорын пайдалануға, тыңдаған немесе оқыған мәтінін зерделеуге, сол ақпарат бойынша өз көзқарасын, пікірін білдіруге мүмкіндік береді. Сондықтан да бүгінгі күні екінші тілді үйретуде оқушылардың атылым дағдыларын жақсарту өзекті де маңызды мәселе болып қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

[1] ҚР «Білім туралы» Заңы. Астана, Ақорда, 27 шілде 2007 ж. №319-3 РК // Білім беру мекемесі басшысының анықтамалығы 2007, № 9 (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>).

[2] ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Астана, 2010 (http://nkaoko.kz/documents/law_of_education/).

[3] Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде орыс тілді мектептердегі «Қазақ тілі» пәні бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

[4] Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде орыс тілді мектептердегі «Қазақ тілі» пәні бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

[5] Оразбаева Ф. Тілдік қатынас Сөздік-Словарь, 2005.

[6] Говорение как вид речевой деятельности <http://doshkolnuk.com/govorenie-kak-vid>.

10.13. «ҚАРАСАЙ-ҚАЗИ ЖЫРЫНЫҢ» МҰРЫН ЖЫРАУ ЖЫРЛАҒАН НҰСҚАСЫ

С.Н. Сисенәлиева

Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова
(Атырау, Казахстан)

Аннотация:

В данной статье говорится о культурном наследие казахского народа в виде сказании. Рассматривается сказание «Карасай-Казы» и особенности его сложения известным сказателем Мурын жырау. Рассмотрена история написания и сложения.

Ключевые слова: казахский фольклор, жырау, сказание, вариант, сюжет

MURIN ZHIRAU'S VERSION TO CAROLING THE LEGEND A KARASAI-KAZI

S.N. Sisenaliev

Khalel Dosmukhamedov Atyrau state university
(Atyrau, Kazakhstan)

Abstract:

This article refers to the cultural heritage of the Kazakh nation in the form of a legend. Consider legend a "Karasai-Kazi" and features to caroling them to famous tellers Muryn zhyrau. It examines the history of writing and slogans.

Key words: *Kazakh folklore, zhyrau, legend, version, plot*

Қай қазақ, қай халықтың болмасын ондағы мол мұрасы, мәдени-рухани болмысында ауыз әдебиетінің, оның ішкі түбінде батырлар жырының алар асулар кең көлемді. Батырлар жыры ұрпақтан-ұрпаққа кең қанатын самғатып, ұштастырып келеді. Айтпақ ойым, үнемі батыр қай жерде, қай елді мекен деп жүрсе де, оның көңілінен қаймана халық еш уақытта жадынан шығармаған. «Батыр, батырмын деп, күллі халықты көзге жанарының ұшқынына ілмей кетуге болмайды. «Кеңес қылған ел азбас» деген нақыл сөз, батырлардың еш уақытта қылығынан кемімеген, қайта-қайта бойына күш, жанына серік, жігеріне қайрат бітіп отыратын.

Төменгі сатыда, біз қарастырғалы отырған жырлаушы жыршымыз «Қарасай-Қази» эпосы. Өзге жырлармен салыстырған да көп нұсқалы, ел арасында мол сақталып келе жатырған, варианттарының көркемдігі, көлемдігілі жағынан да ерекшеленетін жыр – осы «Қарасай-Қази» жыры. Осыған дейін ел жадында сақталып келген, жыршы, жыраулардан әр кезде жазылып алынып отырған. Солардың бірде бірегейі – халық арасында кең таралған «Қырымның қырық батыры» жырлар циклының қатарында таралып, кейін жырлаушы жыршылардың қызығуынан түрлі нұсқалары мен версиялары жарық көріп, жеке туындының бірі «Қарасай-Қази» жыры.

Бұл қордың сюжеттік желісі мен композициялық құрылымында, тілдік, стилдік сипатында, көркемдік ерекшелігінде, көлемінде әр қилы өзгешеліктер, тіпті кей оқиғалар мүлдем ұқсамайтын ауқымды айырмашылықтарыда бар жырдың отызға жуық нұсқалары сақтаулы тұрғаны мәлім. [3, 44]

«Қырымның қырық батырындағы» «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази» жырларының маңыздылығы түсінуі үшін бұл туындылардың өзге де нұсқаларын білудің маңызы зор екені мәлім. Бұлардың зерттелу тарихын зерделеудің де бағасы өте жоғары. Себебі, жалғыз Мұрын жырау нұсқасымен шектелу жартыкештік етері сөзсіз. Бұл жырлар ерте кездегі СССР шегіндегі түркі халықтары арасында кең таралған. Әсіресе, қазақтар арасында әр түрлі нұсқалары көп.

1924 жылы Ташкент қаласында «Мұрат ақынның сөздері» дейтін жинақта Мұрат Мөңкеұлы жырлаған «Қарасай-Қази» дастаны бар. Алаштың абызы Ахмет Байтұрсынов 1926 жылы Москвадан «Жиырма үш жоқтау» жинағын шығарды. Бұнда «Қараүлектің Мамайды жоқтауы». 1928 жылы «Орақ-Мамай» жырының Нұртуған нұсқасы, 1936 жылы Васильев нұсқасы, 1941 жылы Айсә Байтабынұлы, Жұмағазин Әміреш нұсқалары, 1942 жылы Мұрын жырау нұсқасы қолжазба қорына түсті. Ал, Мұрын мен Нұртуған нұсқасы кейін жинақтарға енгізілді. Күні бүгінге дейін «Қарасай-Қази» жырының жоғарыда атап өткендей отызға тарта нұсқасы бар екені анықталды. [3, 234]

Осы жырды бізге жеткізген Мұрын жырау өміріне қысқаша ғана тоқтала өтуді жөн көріп отырмыз. Жыр алғаш рет 1942 жылы жазылып алынды. Мұрын жырау – қол өнерімен айналысқан термеші ұста семьясында дүниеге келген. Оның шын есімі Тілеген. Ұсталығын қатар ұстаған, ол ақын-жыршылардың ежелгі дәстүрімен өнер қуып, он сегіз жасынан бастап Орал, Астрахань, Ақтөбе, Хиуа бойларын аралайды.

Осы сапарларында бірден-бір басты мақсаты халықтың тың тарихи шындарын насихаттау. Ол Маңғыстау, Хиуа елдеріндегі Қарыз, Қарасай, Қалым, Бегім жыршыларға кездесіп, үйренісіп, жыр жаттайды. Жырдаудың өнерінің өрбуіне Нұрым жыраумен кездесу, Қашағанға ел аралау ерекше әсерін тигізеді.

Сонымен қатар бұл іске тікелей басшылық етіп, Мұрын жырауды Алматыға шақыртып алып, жыршы сексеннің шеңінде отырған шағында өзі естіп өскен жырларды айтуға еш аянбастан баяндайды. Мұнда бірталай мүйізі қарағайдай өкілдеріне батырлық еткен жырларды айтады.

Мұрын жырауға мұрындық болған Тіл, әдебиет және тарих институтының директоры Н. Сауранбаев пен Е. Ысмайылов болды. Мұрынның ұлы Дәуітбайдың айтуына қарағанда, бір айдан кейін жырау Жамбыл атындағы филармонияда алпыстан астам кісі алдына үш сағат бойына «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазиды» жырлап беріп, осы күні Жамбыл мен Нұрпейіспен жолығады. Мұнда, жырауды тыңдауға белгілі Ж. Шаяхметов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Тәжібаевтар да келеді. [1, 16].

«Қарасай-Қази» туындысы көбіне «Қырымның қырық батыры» жырлар циклының құрамында зерттеліп, әр кезеңдерде М.Әуезов, Қ. Жұмалиев, С. Сейфуллин, Ә. Марғұлан, Е. Исмаилов, Ә. Қоныратбаев, Ы. Дүйсенбаев, Р. Бердібаев, М. Мағауин, С. Садырбаев сынды біртуар ғалымдар да өзіндік ой-пікірлерін білдіріпті. Ел тәуелсіздігін алған кезден бастап қорларда ұзақ жылдар жатып қалған, іздерді жаңадан жаңартып, екінші өмірі басталады. Жырдың барлық нұсқаларымен танысуға мүмкіндіктер туып, Қ. Сыдиықов, Ш. Ыбыраев, Ж. Тілепов, С. Сәкенов секілді ғалымдар зерттеу еңбектерінде бұрын соңды айтылмаған жаңа қырларымен таныстырып, оны қорытынды-тұжырымдар жасайды. Тағы да бір айта кететін жәйт 1994 жылы Есенжанова Дина Әнесқызының «Қазақтың

қаһармандық жыры - Қарасай-Қази» атты тақырыпта диссертациясын қорғайды. [3, 42].

Осы пікірді негізге ала отырып, «Қарасай-Қази» жырының негізінің қалану кезеңі туралы жорамал айтуда, М. Өуезовтің эпостық дастандардың шығу тегі туралы айтқан пікірне сүйене отырып: «Эпостық дастандардың шығу тегі сөз болғанда олар тұрмыс-салт жырларының негізінде туды деп айтуға кәміл болады» Батыр жорыққа атанғанда айтылатын «қоштасу» жыры, қоштасу жырлары негізін құрамауы негіз емес.

Жалпы «Қарасай-Қази» жырының оқиғасы жас батырлардың әке арманын орындау жолындағы жорықтарға құрылған жырдың қалыптасу кезеңі туралы проблеманы қозғай қалған кезде ескеруіміз керек, өйткені, батырлардың әкелері Орақтың өлімі – оқиғаның өрбуіне тікелей септігі бар негізгі мотивтерінің бірі болып табылады.

Бұл ізденіс негізі етіп отырған жырдың варианттарын бірнеше жылдар бойы кітапхана қорларынан, жеке адамдардан алып қолымызға жинақтадық. Қолжазбалардың көбі араб, латын әріптерімен беріліпті. «Қарасай-Қази» жырының бір нұсқалары әр кезеңде жырлаған жыраулар Мұрат, Қашаған, Мұрын, Нұрпейіс, Наурызбек, Қобылаш, Қайролла және Айсадай айтулы жыршылардан жазып алынған екен. Сонымен қатар, Ғұмар Қараш хатқа түсірген екен текстке. Шыңжандық Сейіт жырау мен қолжазба қорына Қ. Сәттаров тапсырған нұсқалары да алынды. Дегенмен де, отаншылдық рухы, азаматтық күш-жігері, намысы асқақ халқымыздың басынан кешкен тарихы мен сол халық тудырған батырлар жырындағы суреттелетін оқиғалар шиелісі арасындағы байланыс, тепе-теңдік бейнесін қоюдан аулақпыз, дей тұрғанмен де, тарихи оқиға дерегі немесе куәгердің әңгімесі жыршының сергек сезімі арқылы қабылдап, ой өрісінен сүбелі өткізіп, айтушының жалпы эпикалық білім нәрімен қауышады.

Жырда қойнауында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ерлік дәстүрі көрініс табады. Қарасай-Қазидың өз ата жауымен атысқан ерліктері, қаһармандығы дәріптелінеді. Ата-бабаларымыздың шығу тегі, жырда аңызшының бейнесін таратылып көрсетіледі. [2, 13]

Тарихта болған Алтын Орданың ыдырауы негізінде құрылған Ноғай ордасы тұсындағы мынандай шайқас «Қарасай-Қази» жырында былай суреттеледі деп айтуға негіз жоқ, дегенмен де, жырда есімдері аталып, оқиғалық желісі әрекеттері енгізілген тарихи тұлғалары Орақ-Мамай, Қарасай-Қазидың арғы аталары Едігенің Ноғай Ордасын құру, күшейту жолындағы жорықтары тарихтан мәлім ғой. Едіге батырдың бер жағындағы үрім-бұтағынан тараған батырлар ерліктерінің жырдың оқиғасына негіз етіп алынуы да заңды. Ал, халық аңсары ерлік дәстүрін жалғастырып, ата-баба аманатын орындаған Қарасай мен Қазидай батырларды тудырған ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы ноғайлы батырлары әскери қуаттылығының көршілес Қырым хандығы тағдырына шешуші орын алғандығы халық жадында сақталса керек еді. Осы ретте

қарастырғанда «Қарасай-Қази» жырының сюжеттік желісі ХҮ-ХҮІ ғасырдағы ноғайлы дәуірі оқиғаларынан серпеліс береді.

Бұл тарауда атадан балаға жалғасқан ежелгі жаудан елді қорғау дәстүрі шежірелік сипат алғандығы мәлімделеді. Эпикалық дәуір ерекшелігі айтылады. Жырда ноғайлы батырлары Қарасай-Қазидың қаһармандығы паш етілді. Батырлардың ноғайлы нәсілінен деп көрсетілуі де негізсіз емес те. Өйткені, «негізінде бұл жырда қазақтың дербес саяси одағы құрылмаған кездегі дәуірді сипаттайды. Кейін қазақ халқының этникалық негізін құраған рулар ол кезде Алтын Орда, Қырым, Қазан хандықтарының және орта Азия халықтарының қарамында болатын.

«Қарасай-Қази» жырындағы ең басты суреттелетін оқиғалар – эпикалық заңдылық шеңберінде жасалған көркем суреттеулер. Атақты «Алпамыс», «Қара қыпшақ Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», секілді батырлар жырына тән эпикалық белгілері: басты қаһарманның ғажайып туысы, елін жаудан қорғау үшін айнымас серік – ат іздеуі, ерлік пен шайқас т.б. секілді бойына қайсарлық дарытады.

Бұл тарауда қолымыздағы бар мәліметтер ішінен «Қарасай-Қазидың» Мұрат, Қашаған, Мұрын, Қобылаш жырланған варианттары бойынша зерттеуімізден берілді. «Ұстаз» бен «шәкірт» байланысымен анықталуы себепті нақ осы жыршылардың текстері арасынан алынды. Мысалы, менің «ұстазым» Мұрын, Қашаған, деген сияқты «шәкірттердің», куәландыратын сөздерімен қатар, бұл ретте зерттеуші, ғалымдардың да пікірлеріне арқа сүйеп отырдық та.

Жыршылық өнері, соның ішінде қазақтың «ұстаз» бен «шәкірт» арасындағы егіз ұғым өте шартты. Шәкірт ұстазының жырлаған дайын тексін қайталаушы емес, оқиғалық желіні өзінің түсінуі бойынша қайта жырлаушы, емес, оқиғалық желіні өзінің түсінуі бойынша қайта жырлаушы, жаңғыртушы. «Ұстаздан» «шәкіртке» берілетін жырдың ұзақ өмір сүруіне де, сақталуында жыраулық дәстүрдің сабақтастық сипаты мен жыршылық генеологиясының үлгісі ерекше. [2, 21]

Қорыта айтқанда, «Қарасай-Қази» жыры варианттарының өзара салыстыра жалғастырудан байқағанымыздың нәтижесінде төмендегідей түйін жасауға болатын сияқты: бұл эпос бір ғана сюжет арасында жырлаған. Көп варианттарға ортақ, негізінде, «Қарасай-Қази» жыры көне дәуірдің классикалық эпос схемасынан шыға бастаған жыр деп айтуға жоғарыдағы байқаулар негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабиболла Сыдиықұлы, Мұрын жырау және «Қырымның қырық батыры», «Арыс» баспасы, 2005-ж, [1, 490]
2. Д.Ә. Есенжанова «Қазақтың қаһармандық жыры - Қарасай-Қази (сюжетика, варианттары, көркемдік сабақтастық). Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты (10.01.09). Алматы, 1994.

3. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті Маңғыстау облыстық мәдениет басқармасы. «Ноғайлы жырлары және Мұрын жырау феномені» атты халықаралық ғылыми-практикалық жинағы, Ақтау қаласы, 2014-жыл.

10.14. АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЖЕКЕШЕЛЕГЕН ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Л.У. Алипбекова

Еуразия гуманитарлық институты
(Астана қ., Қазақстан)

Ономастика – тіл білімінде әлі де зерттеуді қажет ететін салалардың бірі. Ономастиканы зерттеуші ғалымдардың көпшілігі бұл саланы зерттеудің кейінеректе қолға алына бастағанын айтады. Нақты деректер келтірер болсақ, А.В. Суперанскаяның «Общая теория имени собственного» еңбегінде ономастика саласының тек ХХ ғасырдың 50 жылдарының аяғы мен 60 жылдарының басында ғана сан мен сапа жағынан өте қарқынды түрде дамығандығы, библиографтардың санағы бойынша 1918–1962 жылдар аралығында Кеңес дәуірінде ономастика бойынша барлық тілде 800-дей жұмыс болғаны, ал 1962–1975 жылдар аралығында 4515 жұмыстың жарыққа шыққандығы туралы айтылады [1, 17 б.]. Ал, қазіргі таңда ономастика тақырыбында жазылған еңбектер қаншалықты мол десек те, ол әлі де нақты анықталмаған даулы тақырыптар қатарына саналады. Ономастика теориялық негіз ретінде жалқы есімдердің ерекшеліктерін, олардың жалпы есімдерден айырмашылығын зерттеумен, олардың тілдегі ерекше жағдайымен, сөйлеудегі құрылымының ерекшелігімен ғылымдар жүйесінен жеке ғылым ретінде бөлініп шықты. Ономастика (грек *onomastike* – ат беру өнері) – тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Бүгінгі таңда ономастиканың деңгейі, оның ғылымдар жүйесіндегі алатын орны, сондай-ақ басқа ғылымдармен байланысы анықталып, бірнеше өзіндік жеке салалары пайда болды. Атап айтқанда, ономастика кісі есімдерін зерттейтін антропонимика, географиялық объектілерді қарастыратын топонимика, жануарлар мен құстар атауын зерттейтін зоонимика, аспан денелерінің атауын зерттейтін астронимика және т.б. болып бөлінеді [2, 12 б.].

Барлық тілдердегі сөздер үлкен екі топқа бөлінеді. Олар – жалпы және жалқы есім сөздер. Жалқы есімдер (ЖЕ) тілдегі жалпы есімдердей құрылысы мен қолданылу жүйесіне және мағыналық ерекшелігіне қарай әр түрлі болады. Жалқы есімдердің (ономастиканың) бір саласы – антропонимика. Антропонимия (гректің *anthropos* «кісі» және *onoma* «ат», «есім» деген сөзі) деп бір тілдегі кісі есімдерінің жиынтығын атайды. Антропонимика мен топонимика орыс тіл білімінің ғалымдары

тарапынан қарқынды зерттеліп келеді. Әсіресе, антропонимдер белсенді зерттелуде (Л.И. Андреева, И.Б. Воронова, М.В. Карпенко, В.М. Михайлов, В.А. Никонов, А.В. Федоров, Л.М. Щетинин, т.б.). Топонимдердің стилистикалық потенциалы жайлы Ю.А. Карпенко, О.И. Фоякова, В.П. Григорьева, т.б. еңбектерінде сөз болады. Жануарлар атаулары, яғни зоонимдер өте аз зерттелген. Белгілі ғалым В.И. Супрунның айтуынша, олардың функционалды ерекшеліктерінің толық зерттелмегендігі көркем мәтінді бүтіндей және жан-жақты түсінуге мүмкіндік бермейді. Әдеби антропонимдер, топонимдер, зоонимдер, т.б. шығарма беттеріндегі автор тудырған көркем ақиқат нысанының атауы ретінде шынайы және ойдан шығарылған ономастика элементтерінің көрінісі ретінде қарастырылады [2, 22 б.].

Қазіргі ономастикада ономастика мәселелері маңызды орын алады. О. Есперсен, Е. Курилович, А.А. Реформатский, А.В. Суперанская, т.б. жалқы есімдердің көркем мәтіндегі функционалды құндылығын атап көрсетті. Антропонимика – ономастиканың кісі аттарын зерттейтін негізгі бөлімі болып есептеледі. Антропонимиканың негізгі қарастыратын мәселелері антропонимдердің шығу тегі, даму заңдылығы, олардың құрылымы, жүйесі және басқа тілдердің антропонимдерге тигізетін әсері болып табылады. Бұл мәселелердің барлығы да қазірде өз шешімін тауып зерттеліп келеді: 1. Антропонимиканың теориялық негіздері; 2. Антропонимиканың этнолингвистика тұрғысынан қарастырылуы; 3. Диалектілік негізінде зерттелуі; 4. Антропонимдердің тарихы мен этимологиясының мәселелері [1, 25 б.]. Кісі есімдерінің өзіне тән жалпы белгілері болады:

Біріншіден, кісі есімдерінің барлық түрлері ортақ белгімен, яғни адамдарды атау қабілетімен біріктірілген. Олардың ішінде жеке есім денотаттың жекелік мәнінің жоғарғы деңгейіне ие, яғни әрбір адамның өзінің жеке аты болады да, ал антропонимдердің басқа түрлері (қосалқы, лақап, бүркеншік, тектер мен әке аттары т.б.) қосымша болып, олар халықтың тарихи-мәдени салт-дәстүрлерімен ара-қатынаста болады. Сонымен қатар, жеке атауларды адамдар өз еркінше таңдап қояды, ал тек пен әке аты туыстық байланыстарға қатысты қойылады, лақап ат пен бүркеншік аттар, т.б. негізгі есімдер қатарына жатпайды, олар қосымша есімдер қатарына енеді. Себебі барлық адамда лақап ат немесе бүркеншік аттары бола бермейді. Лақап немесе мазақ аттар адамға басқа адамдар арқылы (көбінесе құрбы-құрдастары атайды) берілсе, бүркеншік есімдерді белгілі бір себептерге қатысты адамның өзі таңдап алады. Көп жағдайда бүркеншік аттар нағыз есімдер орнына қолданылады да, сол тұлға бүркеншік атпен елге танылады. Бұл кезде адамның жеке есімі екінші сатыға түсіп қалады. Мысалы: Максим Горький (А.М. Пешков), Марк Твен (Сэмюэл Клеменс), т.б.

Екіншіден, әр түрлі халықтардың антропонимдерінің дамуында бір атаулық антропонимдік жүйеден көп атаулыққа заңдылықты даму байқалады. Бір есімдік жүйе көне болып есептеледі.

Үшіншіден, әр түрлі халықтардың есім берудегі ресми формуласы – тарихи категория. Есімдерді қояда қатаң тәртіп болмайды, себебі олар өзгергіш келеді әрі оның құрамындағы компоненттер де, олардың орналасу тәртібі де әр түрлі болады.

Төртіншіден, кісі есімдері ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайды.

Бесіншіден, ұлттық кісі есімдерінің негізгі қорын көп жағдайда ана тілдің сөздері арқылы жасалған есімдер құрайды.

Алтыншыдан, кісі есімдері жүйесі жаңарған есімдермен және кірме есімдермен толықтырылып отырады.

Жетіншіден, кісі есімдері жүйесінде ер адамдарға тән есімдер мен әйел адамдарға тән есімдер бөлінеді. Олар белгілі бір мағынаға ие болады.

Сегізіншіден, есімдер маңызды заңды қызмет атқарады, яғни жеке тұлғаның қоғамдағы идентификациясын білдіреді [1, 32 б.].

С.Д. Кацнельсонның «алдымен есімдердің тарихы, сонан соң мағынасы» ұстанымы бойынша оларды зерттеудің лингвистикалық емес (соның ішінде семантикалық) тарихи зерттелуіне әсер етті [3, 25 б.].

Қазіргі таңда авторлардың жалқы есімдер жайлы жазылған еңбектерін барлай қарасақ, «жалқы есімдердің мағынасы», «семантикасы», «лексикалық мағынасы», «лексика-семантикасы» кей жағдайларда «атаулар уәжі», «онимдер этимологиясы» терминдері, анықтамалары мен түсініктері бірінің орнына бірі жұмсалып, семантика мәселесінің төңірегіндегі әртүрлі кереғар ой-тұжырымдардың туындауына себеп болып отыр. Сондықтан жалқы есімдер семантикасы зерттелмеген ғана емес, анықталмаған сала болып табылады. Басым көпшілік зерттеушілер жалқы есімдерді ұғымнан тыс жатқан категория деп есептегендіктен, ал семантика үнемі ұғымға байланысты болғандықтан семантиканы жалқы есімдер аспектісі ретінде ерекшелеудің заңдылығына күмәнданады. Кейде есімдер семантикасын олардың туындауына негіз болған сөздер семантикасымен байланыстырады: Шиелі ауылы - Шие, осыдан топоним немесе антропонимдердің «өсімдіктерден, жануарлардан» және т.б. салаларға бөлінген негіздемесі шығады. Кейде жалқы есімдер семантикасын есімнің белгілі денотаты ретінде санамызда туындайтын бейнелерге жүктейді (Илья Муромец батыр, күшті, әділетті) толықтай экстралингвистикалық салаға ауысып, семантиканың негізінен ауытқиды. Сонымен қатар жалқы есімдердің негізгі мағынасы есім деген пікір бар [2, 18 б.].

Б. Тілеубердиев еңбегінде «Жалқы есімнің семантикасы деп негізінен экстралингвистикалық сипаттағы оның құрамдас компоненттерінің тіркесімен ұғынамыз, жалқы есімнің семантикасы ақпараттан жинақталады, ал ақпарат тілдік, сөйлеу және арнайы ономастикалық функциялардан, стилистикалық және эстетикалық

маңыздылықтан құралады», - деген анықтамаға сүйенген [4, 21 б.]. Сонымен қатар отандық зерттеушілер Г.Б. Мәдиева мен С.Қ. Иманбердиеваның пікірлері бойынша, кез келген белгі сыртқы (дыбысталу жоспары) және ішкі (мазмұн жоспары) тарапқа ие. Бұл тараптан алғанда жалқы есімдер де сондай. Дыбысталу жоспарының қандай да бір нақтылық жағдайында жалпы және жалқы есімдерде мазмұн жоспары ешқашан сәйкес келмейді, кейде айқын қарама қайшылықты болады (Ақылжанов тегіне ие ақымақ адам). Егер апеллятивті мағынаның болуы немесе болмауы жалқы есімдерге жалқы есім функциясын атқаруға кедергі келтірмесе, бұл олардың әртүрлік емес, біркелкілік белгісі. Тілдік жағдайда жалқы есімдердің апеллятивті мағынасы ешкімнің қызығушылығын туғызбаса да, есім қызметін атқара береді. Есімде апеллятивті ұғым белгісіз болған сайын есім дәйекті әмбебап ретінде қабылданады. Апеллятив ұғымы мен байланыс күшейген сайын аталған есім жалпы есімдер қатарына жақындай түседі. Медициналық институт, спорт мектебі, қалалық саябақ атаулары жалпы есімдерден тек белгілі нысанға нақты жағдайда бекітілгендігімен ғана ерекшеленеді және ұғыммен байланысы әлсірейді [5, 45 б.]. Егер ұзақ қызмет барысында сөз есім ретінде жалпы есім семантикасына ие болса, ол қысқа мерзімді есім қатарына енеді (лақап ат) бұл сөздерде қысаңдау жүзеге асып үлгермейді. Сонымен қатар олар көп жағдайда қалаулы емес. Мұндай есімдер шектелген тұлғалар арасында ғана қолданылады және оны құрушылар арасында ғана толық мағынаға ие. Қандай да бір себеп бойынша оларда семантикалық қысаңдану пайда болғанда олар «күнделікті» есіммен алмастырылады. Мұндай лақап аттар ресми түрде тіркелмегендіктен жаңалардың пайда болуы мен ескілердің өшуі тез және оңай жүзеге асады.

Біз А.В. Суперанскаяның еңбегіне сүйене отырып, келесі тұжырымға келдік: жалқы есімдер семантикасымен байланысты мәселені анықтау үшін бірқатар жалпы лингвистикалық категорияларға тоқталу қажет, олардың жалқы есімдер семантикасындағы ерекшеліктерін атап көрсетпеуге болмайды. Олар: мағыналық, ақпараттылық, қызметтілік. Сөздерді дәстүрлі түрде мағыналы және мағынасыз, яғни көмекші деп бөлу қабылданған. Мағыналы сөздер заттарға атау болып, сөйлем мүшесі қызметін атқарады; көмекші сөздер бұл қызметті атқара алмайды. Мағыналы сөздер табиғаты әр түрлі болуы мүмкін. Негізінен бір жағынан жалпы зат есім, етістік, сын есім, үстеу және екінші жағынан есімдіктер немесе сан есімдер ажыратылғандай көмекші сөздер емес, мағыналы сөздерге жатқызылатын жалпы есімдер де табиғаты бойынша солай ажыратылады [1, 85 б.].

Жалқы есімнің маңыздылығы тілдік тұрғыдан ерекшеленеді. Ол жалқы есімдер басқа сөз таптарымен теңестіреді, жалпы есімдерді ерекшелейді және оларды бір бірімен біріктіреді, бұл жағдайда тіл деңгейінде негізгі болып, жалқы есімге жатқызылған сөздер саналады.

Әдетте бұл тілдік акт қатысушылары сөзді дұрыс түсіну үшін жеткілікті. Осыған байланысты жалқы есімдер семантикасын жалқы есімдер деп шектейтіндер дұрыс істейді. Мысалы, оқылған мәтінді түсіну және басқа тілге аудару үшін бір немесе бірнеше сөз жалқы есім екендігін түсінсең жеткілікті. Бұл түсінік қанағаттандырарлық аударма (көркем емес) жасауға жеткілікті, ол барлық оқылған сөздер үшін қосымша аударма бергенмен тең. Мәтінді жалпы түсіну үшін жалқы есімдердің егжей тегжейлі талдауы қажет емес, сөйлем синтаксисі әдетте есім, орын атқарушы тұлға немесе тағы да басқаға ие екендігін білдіреді. Жалқы есімдерді талдау барысында біз олардың жүйедегі құндылығы мәселесімен бетпе бет келеміз. Бұл ұғым жүйе туындысы болғандықтан және жүйеден тыс өмір сүрмейтіндіктен, жеке есімдердің құндылығы жайлы толықтай есімдер жүйесі қарастырылған жерде ғана айта аламыз. Бұл ең алдымен шектелген территорияларда және тұйық ұжымдарда қолданылатын есімдердің ілеспелі сипаттамасына қатысты. Яғни аймақтық ономастикалық зерттеулерге жатады. Мұндай заманауи және әр сөйлеушіге оңай қол жетімді тілдік ортаға негізделген оңай бақыланатын жүйелерде әр элемент өзіндік құндылыққа ие. Ономастикалық жүйеде барлық элементтер түсінікті болғандықтан жүйені өзгерту және қайта құру оңай жүзеге асады. Бір немесе бірнеше элементтерде орын алатын қайта құрулар толықтай барлық жүйеге қатысты. Себебі әр элементтің әр элементке қатысты құндылығын өзгертеді. Ол тек ғана «көрші элементтерді» қамтымайды.

Жалқы есім негізінде жатқан апеллятивтің лексикалық мағынасы әдетте қысаңданатындықтан ал есімнің бұл апеллятив ұғымымен байланысы нөлге жақындайтындығы есім ешқандай ақпаратқа ие емес дегенді білдірмейді, алайда есім ақпараты апеллятив ақпаратынан мүлдем бөлек. Ол маңызды болуы мүмкін, алайда барлық адамдар үшін ашыла бермейді.

Сөздің ақпараты есімнің нысанмен байланысын білдіреді және сөйлеушінің нысанға қатынасын анықтайды. Бұл есімнің ең жалпы және ең «беткі» мағынасы үнемі және барлығына қол жетімді. Өзінің жалпылығының әсерінен ол нақты емес, бір сөйлеушіден екіншісіне мінезі мен экстралингвистикалық тілдік жағдайларына байланысты өзгеруі мүмкін. Есімнің сөз ақпараты нысанмен бастапқы таныстық орын алғандығын шарттайды және бұл есімнің сөзге енгізілуінің міндетті шарты болып табылады. Энциклопедиялық ақпарат бұл берілген есімді пайдаланушы тілдік ұжымның барлық мүшелеріне қол жетімді нысан жайлы ақпараттың кешені. Атауға ие болмаса нысан энциклопедиялық ақпаратты ала алмайды, себебі нысанмен есім көмегімен байланысады. Бірқатар жағдайларда (әлемге әйгілі нысандар) есімдер өзіндік нысанды «алмастырушылар» рөлін атқарады. Есімнің энциклопедиялық ақпараты көп жағдайларда жеке және субъективті, себебі жеке қабылдауға байланысты объективті бола алмайды. Есім мен әлемге әйгілі нысандар үшін энциклопедиялық ақпарат жергілікті

көлемде ғана белгілі есімдермен салыстырғанда әлдеқайда біртекті және көлемі бойынша үлкен болады. Алайда бүгінгі күні де Наполеон немесе Сервантостың кім болғандығын білмейтін адамды кездестіруге болады. Есімнің энциклопедиялық ақпаратына сөйлеушінің нысан мен таныстығы жағдайында туындайтын мәліметтер кешенін ғана емес, оны көрмей тұрып қабылдаған алғы шарт ақпарат қосындысын да жатқызамыз. Есімді сөзге енгізуге қажетті ақпарат минимумы есім салғастырылатын негізгі анықталатын сөзді енгізуге келіп тіреледі, мысалы Кирк арал атауы, Василий адам атауы [1, 41 б.].

Жанама лингвистикалық тізбекті (есім, атау) экстралингвистикалық (арал, адам) алдында енгізу сөзді түсінуге қажетті тілдік ақпарат минимумын құрады. Әдетте ол сөйлеуші үшін ең маңызды. Есімнің тілдік ақпараты (бастапқы және минималдыдан басқа) оның ақпаратының тұрақты және өзгеріссіз бөлігі болып табылады, ол есім компоненттерінің сипаты мен құрамына енгізілген. Алайда оны алу үшін есімді егжей тегжейлі талдап шығу қажет, бұл өз кезегінде өте қиын. Ю.А. Карпенко мұндай ақпараттың бес аспектісін атап көрсетеді: 1. Есім немесе ол алынған сөздің тілдік тегі; 2. Есімнің сөзжасамдық үлгісі; 3. Этимологиялық мағына; 4. Берілген тудырушы негізді талдау; 5. Сөзді құрудағы жергілікті жағдай. Соңғысын анықтау өте қиын, себебі ол тез ұмыт болады. Географиялық және тарихи жағдай өзгереді. Бұл белгілердің қоғамдық маңызды иерархиясы және басқа да нысандардың географиялық белгілері қайта құрылады. Бұл жағдайда туындайтын есім және шынайы жағдай арасындағы қарама қарсылық ақпараттық жойылу үрдісін жылдамдатады. Алайда қысқандану және жоғалу үрдісімен қатар есімнің ақпараттық трансформация үрдісі де орын алады: ескі ақпаратты жоятын жаңа ақпарат пайда болады, бұл мысалы есімнің бір сөзжасамдық үлгіден екіншісіне ауысуынан көрініс табады. Сөзжасамдық ақпарат тілдік тек, сонымен бірге тудырушы негіз белгісіз болғанда жоғалады. Сөздің өткеніне қатысты және қызметіне қажетсіз ақпарат жойылады. Ю.А. Карпенко мұны этимологиялық ақпарат деп атап, сөздің қызметі үшін синхронды немесе нысан және нысан жайлы ақпаратпен байланысты мәлімет ғана қажет деп есептейді (яғни біздің сөздік және энциклопедиялық біліміміз). Ол жоғалмайды, себебі есім онсыз қызмет атқармайды. Ол нысан деңгейі өзгергенде адам өміріндегі рөлі өзгергенде өзгереді [6, 3 б.]. Осылайша, есімді сөзге енгізу үшін бастапқы тілдік (бұл есім не) және экстралингвистикалық (адам, қалаға қатысты) таныстық қажет. Лингвистикалық және экстралингвистикалық байланысты жүзеге асыратын бұл кезеңдерсіз оның сөздегі қызметі мүмкін емес. Энциклопедиялық және тілдік ақпарат тілдік актіде жанама түрде қолданылады, есімнің нысанмен байланысы және сөйлеушінің аталған нысанмен байланысты көңіл күй кешені негізгі орынға шығады. Жалпы мағына және жалқы есімнің мағынасы әр түрлі мәселелер. Кейде мағына терминін семантика терминіне толықтай теңестіреді,

кейде сөздің мағынасы деп оның білдіретін мәселесін айтады, мұнан сөздің лексикалық және грамматикалық мағынасы туындайды. Дж.С. Милль және оның ізбасарлары сөздің мағынасы деп оның ұғыммен байланысын, конотациясын атайды. Бұл көзқарасқа сәйкес конотацияланбайтын сөздің мағынасы жоқ. О.С. Ахманова ұғым және мағынаның айырмашылығын атай отырып, былай деп жазды: «сөздің барлық мағынасы ұғым бола бермейді, себебі сөздер ұғымдық мазмұнмен қатар бір қатар функциялар атқарады (экспресивті, стилистикалық және т.б)... егер ұғым деп тек «бұл не?» сұрағына шынайы немесе мүмкін жауап бере алатын ойларды қабылдасақ, кез келген сөз қолданысы қандай да бір ұғымды білдірмейтіндігін, алайда кез келген сөз жалпы мағынаға ие екендігін көре аламыз. А. Гардинер әр сөздің мағынасы оның көптеген индивидтерге қатысынан қандай да бір деңгейде ажыратылады деп жазды. Сөзді айта отырып, сөйлеуші тыңдаушыға бір қатар мағына ұсынады, мағынаның мұндай көлемі сөздің мағына мазмұнына сәйкес келеді. Тыңдарманға мағыналар топтамасынан таңдау ұсынылады. Кез келген сөздің мағынасын объективті немесе субъективті негізде қарастыруға болады [1, 49 б.].

Л.П. Ступин жалқы есімдер мағынасы деп келесіні атаған: жеке есімдер, географиялық атаулар, жаратылыстану нысандарының атаулары (тоғай, жануар), жұлдыздар мен жұлдыздар шоғыры, жасанды нысандар (пороход, пойыз, қару, қоңырау) және т.б. алайда бұл олардың мағынасының бір бөлігі ғана және сонымен қатар әр жалқы есімде көптеген арнайы мағыналар бар (Платон есімі Платон есімді адамның барлық мінездемесін қамтиды) [7, 45 б.]. Осылайша жалқы есім үшін ең бастысы нысанмен байланысы. «Жалқы есімнің мағынасы дегеніміз біздің нысан жайлы біліміміз деп жазады К.А. Аллендорф жалқы есімнің мазмұнын білмеу оның нысанмен байланысын білмеу; жалпы есімнің мазмұнын білмеу оның ұғыммен байланысын білмеу». Г.О. Винокур былай деп жазады: «жалқы есімнің мағынасы логикалық тұрғыдан алғанда жеке заттарды және тұлғаларды тану құралы болуымен шектеледі. Оның терең мағынасын түсіну тек поэтикалық немесе экспресивті эмоционалды кеңістікте жүзеге асады, себебі ол үнемі жалғыз және нақты. Ал жалпы есімдер жалпы ұғыммен қоса заттың диалектикалық нақты мағынасын үйлестіреді». А.А. Реформатский пікірі бойынша сөздер «сөздің өзі білдіретін затқа немесе құбылысқа қатынасы, яғни тіл фактісінің тілдік емес фактіге қатысы» [1, 147 б.].

Кез келген атауыштық сөз мағыналық (ұғымдық) және номинативті қырларға ие, алғашқысы оның мағыналық мазмұны мен ұғымдық сәйкестігінде (логикалық жоспар), екіншісі сөздің қандай да бір әсеріне және сол сөз бағытталған адам тарапынан әрекетке есептелген (коммуникативті және эмоционалды жоспар). Жалпы атауларда әдетте логикалық аспект басым, жалқы атауларда номинативті аспект басым.

Жалқы есімдердің мағынасы жайлы айта отырып, олардың апеллятив мағынасына тең еместігін және ешқашанда олармен шектелмейтіндігін тіптен олармен фонетикалық және морфологиялық тұрғыда сәйкес келсе де бірдей болмайтындығын атап өту қажет. Морфемалардың лексикалық мазмұны оның мағынасын анықтауда негізге алынбайды. Есімнің мағынасы оның белгілілік факторы, қоғамдық тарихи факторы болып табылады.

Осылайша тілде жалқы есімдердің қандай да бір ерекше арнайы функциясы жоқ. Олардың негізгі грамматикалық қызметі сөйлемде бастауыш пен толықтауыш қызметін атқару, ал негізгі лексикалық қызметі атау және жекешелеу. Бұл қызметтер жалпы есімдер сынды, жалқы есімдерге үнемі қолдану саласы мен жағдай ерекшелігінен тәуелсіздік тән. Сөйлеу барысында жағдайға байланысты есімдер басқа лексикалық бірліктер сынды хабарлама негізі бола алады (коммуникативті қызмет), сонымен қатар шақыру (апеллятивті қызмет), көркемдік құрал (экспрессивті қызмет) ретінде қолданылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: ЛКИ, 2012. 368 с.
2. Жанұзақ Т.С. Ономастика және қоғам // Сөзтаным. Алматы, 2003, № 3. б. 18-28.
3. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М., Едиториал УРСС., 2011. - 316 с.
4. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвотивтік аспектілері. - Алматы: Арыс, 2006 - 321 б.
5. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2005. - 240 б.
6. Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в художественной литературе Конференция по топонимике Северо-Западной зоны. Рига, 1996. - 140 с.
7. Ступин Л.П. Имеют ли имена собственные лексическое значение? В кн. Методы исследования семантика и лингвистических единиц. М.: МГУ., 1997. - 70 с.

10.15. А. СЕЙДІМБЕКТИҢ «РАМАЗАН МЕРГЕН» ӨНГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

Б.Т. Тлеубекова, С.А. Кенжеғалиев, Д. Бейсен, Ә.М. Жакулаев
Орталық Қазақстан академиясы
(Қарағанды қ., Қазақстан)

Ұлттық характердің баса ашып көрсететін мәселесі сол халықтың рухани биік парасатын, төл қасиеттерін айқындауында десек, сол

шындыққа апарар жол болмақ. Осы тарапта, Ақселеу Сейдімбектің «Рамазан мерген» әңгімесі жайлы сөз етпекпіз. Белгілі ғалым Ақселеу Сейдімбек өмірде сері, өнерде сегіз қырлы, бір сырлы тұлға болғаны ел арасында көп айтылады. Арамыздан озған қадырменді ағамыздың өнерінің арналы бір саласы – суреткер-жазушылығы еді. Ахаң прозаға өзінің даралық стилімен келді. Оқырманды бірден өзінің шұрайлы тілімен, ұлттық танымымен бірден баурап алды. Ол – ұлттық дәстүрдің терең білгірі болатын. Ұлт мәдениетінің мәйегі оның қай шығармасынан болсын мәуелі ағаштағы нәрлі жемістей сыңсып тұратын. Қазақ халқының дәстүрін қай қырынан алмасын терең таныммен суреттейтін. Халқымыздың аңшылық дәстүрін ерекше дәріптеп, сол тақырыпта қайталанбас туындылар дүниеге әкелді. Сол шығармаларының ішіндегі ерекше құнарлысының бірі – «Рамазан мерген» әңгімесі. Әңгіме баяу да, байыпты баяндаумен басталады: «Бұл әңгімені Рамазан мергеннің өз аузынан естіп едім. Сары ала күздің жаңа басталған, шілде-тамыздың қара үзе қоймаған кезі еді дейді. Мал баққан аталарымыз бұл шақты «шыбынсыз жаз» деп атайды. Десе дегендей, шөп буынын бекітіп, бар маңызын басына жинап, төңірек қызылды-жасылды түрге еніп, шуақты күндер басталады. Табиғат-ана өзінің төсіндегі тіршілік атаулыға соңғы иіндісін емірене беріп жатқандай бола-ды. Кәусар шыққа малынған даланың ен-тегін мол оты төрт түлік мал былай тұрсын, несібесін тек қана түзден терген аң-құсты да аз күнде қоңдантип, алаңсыз күй кештіреді. Бұл мезгіл, әсіресе, мың-мыңдап жөңкілген киікке қолайлы. Ала жаздай сай-сала, сағымды далада шашырай жайылған киік, енді үйір құрап, ешкі-лақтары әулетті құлтекелерді төңіректен, күйекке түсер алдында бір-біріне бой үйретіседі. Жер сонысын көп шалған сақ текелерге қосылған соң қалың киік аз күнде қоңданып, қабырғаларын май жауып шыға келеді. Бұл кезде киік аулау – қияметтің қайымы. Ертеден қара кешке желдеп жайылған киік қияннан қылт еткенді көргіш келеді. Шілденің ми қайнаған ыстығында ғой, пысынап көп жусаған киікті кім көрінгеннің атып ала беретіні. Ал қазіргідей сары күзде аңшының аңшысы ғана өнерін асырып барып, қанжығасын қандай алады»[1, 26-27].

Табиғатты терең таныммен суреттеу сол табиғаттың баласына тән. «Шыбынсыз жаз» тіркесі қазаққа тән таным. Кез келген қазақ оның мәнін ұғады. Алайда оның жаздың қай мезгіліне дәл келетінін жазушы Ақселеу Сейдімбектей бейнелеп суреттеу сол ұғымның болмысын танудан туындайды. Шыбынсыз жаз дегеніміз жаздың күзге ауар шағы екен. Оның өзін қандай анықтамамен бейнелеген: «шөп буынын бекітіп», «бар маңызын басына жинап», «Табиғат-ана өзінің төсіндегі тіршілік атаулыға соңғы иіндісін емірене беріп жатқан». Сөзбен салынған жанды сурет. Табиғат ананың толысқан сәті қаншама тереңдікпен берілген. Аталған тіркестер атадан балаға мирас болған ерекше тіркестер. Бақылудан, табиғатпен біте қайнасқаннан қалыптасқан ұғымдар. Және, де табиғаттың бұл ерекшеліктері жайдан

жай суреттелмейді. Ол сол табиғаттың қойнауындағы аң-құстардың өсіп-өнуімен бірлікте суреттеледі. Табиғаттың толысуы олардың да жетіліп толуынан хабар береді екен. Оны жазушы былай суреттейді: «Соған қарамай, Рамазан мерген дәл осы кезде киіктің ізін көбірек бағатын. Оның мәнісі – жаз айларында қуғын-сүргіні, жортуылы көп киіктің еті көкшақа, шандыр келеді. Сонсоң да: «Ой, тәйір-ай, қан шығарғанға мәз болған аңшыны аңшы демей-ақ қой!» - деп отыратын. Ал күздің жөні басқа. Бұл кезде Рекең өнерін көрсетіп бағады. Сонда, осы тұста бір қарпып қалайыншы деген ниет ол кісиде атымен болмайды. Жо-жоқ, атамаңыз, аңшылықты кәсіп-нәсіп ететін Рамазан ба! Құлтекеден айласын асырса болды, бір жасап қалады. Оның үстіне күзге қарай жылқы ағытылып, желі босайды. Күздік соятын кез емес, бір мезгіл алданатын ағы да болмаған соң, ауыл-үй кәдуілгідей қоңылтақсып отырады». Осы үзіндіде табиғатпен үндестіктен белгі беріледі. Рамазан мерген аңшы екенмін деп түз тағысын қырып салмайды. Аңшылық өнердің ең биік үлгісін көрсетеді. Обал мен сауапты білетін халықтың ұрпағы екенін байқатады. Сондықтан ол киіктің көкшақа кезінде аңшылыққа шыққанды аңшы деп қабылдамайды.

Рамазан мергеннің жазда аңшылық құрмауы обал-сауап ұғымдарымен астасып жатыр. Ал, жаздың соңын ала келетін «шыбынсыз жаз» шағындағы аңшылықтың орны бөлек. Осы бір кезеңді әңгімесінде жазушы былай бейнелейді: «Осындайда Рамазан мергенге сөзі өтетін жеңгелері:

«Әй, осы сенің мергендігіңді айтқанда аузымызды ашып, көзімізді жұмамыз, көрсетсеңші сол өнеріңді»,— деп емеурін етеді. Бұлдану Рамазан мергеннің табиғатында жоқ, көрші-қолаңды бірінен соң бірін елеп, ескеріп жатқаны. Бір күні киік аулауға шығып бара жатса, алдынан Бәтеш дейтін қадірлі жеңгесі ұшырасады.

- Жолым болады екен, жақсы кездестің-ау, Бәтеш! Бүгінгі олжам-өзіндікі, — дейді Рамазан. Тілеуім жолыңда болсын, бұйырғанын көрерміз, — деп, қарыз-парызы жоқ ниет білдіріп Бәтеш қала береді. Рамазан болса қадірлі жеңгесін шын риза еткісі келеді» [1, 26-27].

Жазушы осы жолдар арқылы Рамазан мергеннің «мергендік» қабілетін ғана ашып қоймаған, ұлттық мінез, ұлттық қарым-қатынас мәйегін аша білген. Осы жолдарда жеңге мен қайнысының арасындағы болатын мәдени қарым-қатынас ерекше бейнеленген. Бір ұзақ сапарға, немесе бір нәрсені мақсаттап шыққанда алдынан жеңгесі шықса, әсіресе, жақсы көретін жеңгесі шықса жолы болады деп қабылдаған. Және, оның астарында терең сыр жатыр. Бойдақ қайны бәлкім кейін үйленер. Соған ықпалды болатын, ниетті болатын жеңге керек. Рамазан мерген аңшылыққа аттанған сәтінде жақсы көретін Бәтеш жеңгесінің алдынан шыққанын жақсылыққа жориды. Рамазан мергеннің «жолым болар» деп қанаттанып шығуына осы жайт сеп болады. Аңшының дйттеп шыққаны киіктің текесі. Жеңгесінің тілегі де сол, қайнысының аңшылықтан қанжығасының майланып қайтуы. Жазушы

осылайша адресатты, яғни, оқырманды белгілі мақсатқа дайындап алады. Алайда, әңгіменің мақсатталған сюжетіне жазушы осы кезде ден қояды. Енді соған назар аударайық: «Осы сәт Рамазан мерген көлденеңдеп құнжыңдасқан қасқырларды қарауылға іліктіргісі келіп бір оқталады да, іле өзіне-өзі сабыр береді. «Неде болса ақырын күтейін, бұлар тегін тырбанып жатпаған болар», - деп ойлайды.

Жуан сіңір қос көкжал қойсын ба, айтқанша бұлақ табанының қара топырағын жер ошақтай етіп қазып тастайды.

- Әлден уақытта қос қасқыр қазуды тоқтатады да, бірі жаңағы қазылған шұңқырға түсіп, бауырлай жата кетеді. Екіншісі әлгінде ғана қазылған бос топырақты бұрқылдата есіп, шұңқырдағы қасқырды көме бастайды. Мұны көрген Рамазан мергеннің таңданысында шек болмайды. «Қасқырдың адамнан айла асырған талай қылығын көріп едім, мына әрекеттеріне қайран қалған күйде отырып қалдым», - дейді» [1, 29].

Рамазан мерген көмілген қасқырды атып алады. Бірақ орнынан қозғамайды. Сол көмілген күйі қалдырады. Киіктер суға келіп суаттанып болған соң, екінші қасқырдан үркіп бәрі қашып кетеді. Осының барлығын Рамазан мерген шыдаммен бақылап, байқайды. Әңгіменің шарықтау шегінде екінші қасқырмен ерекше оқиға болады. Енді соған назар аударайық: «Осы кезде шұбар ішінде тықыршып тұрған көкшулан созалаңдай басып бұлақ басына келді. Келген бетте өзгеше бір аш көз қомағайлықпен иісі бұрқыраған киіктің мың сан ізіне тұмсығын үйкеп, қорқырай дем тартады. Бір сәт басын көтеріп, киік кеткен жаққа меңірейе көз тігіп, жетім қалғандай құлазып, жүні жығылып, қырылдаған үн шығарады. Мұнысы орны толмас өкініштің өксігіндей әсер береді. Сонан соң өзінен-өзі шырығып, қанқұмар қызыл көзі шатынап, артқы аяғымен шымдауыт жерді осып-осып жібереді де, гүрілдеп келіп көмулі жатқан серігін бас салады. Арылдап ұмтылған бетінде қауып түскен өлі серігін өлгені үшін кінәлағандай бітіспес ашумен сілкілейді. Сол сәт-ақ шолақ мылтықтың үні тағы да шаңқ етіп, сай-саланы жаңғырықтырады. Шаң еткен мылтық даусымен қабат көкжалдың да тісі сақ ете түсіп, іле ашу-ызаға булыққан күйінде жан тапсырады. ...«Уәде-серт, мақтан-дерт» деген емес пе. Рамазан мерген айтқан сөзінде тұрып, есік пен төрдей қос сырттанның терісін Бәтеш жеңгесіне сыйлайды. Сыйлап тұрып:

Үйден шыққанда қабырғасы жабық бірер теке кезігер деп-ақ едім, ренжіме, Бәтеш, ыңғайының келгені осы болды! – дейді.

Сонда Бәтеш сылқ-сылқ күліп:

- Беу, мерген-ай, оғың жерге түспей, меселің қайтпай оралсаң болат-дағы! – депті дейді» [1, 31-32].

Жазушының «Рамазан мерген» әңгімесі әлемдік аңшылық туралы жазылған шығармалардың антологиясы жинақталса, соған бәйгесіз енетін, алтын қорға айналатын шығарма. Жазушы аңшылыққа байланысты, оның ішінде ұлттық нақышты оқиғаларға шығарма

жазудың шебері дей аламыз. Қайнысы киік атып алар деген жеңгесіне қасқыр байлауы да қазақ танымында жақсы ырым. Маңдайы торсықтай қос ұлды дүниеге әкелесің деген ырым да жатыр әңгіменің астарында.

Жалпы, Ақселеу Сейдімбектің шығармаларында сана еркіндігі ерекше көрініс тапқан. Ол сонау тоталитарлық заманның өзінде әрбір шығармасында, зерттеу еңбектерінде ой еркіндігімен ерекшеленді. Ол заман ойға тұсау салған заман еді. Қиын кезең болмысын ашып көрсеткен академик С. Қасқабасов болды: «Ресми идеологияның құралы болғандықтан әдебиет пен өнер, мемлекет пен партия тарапынан үлкен қамқорлыққа бөленді, соның арқасында профессионалды әдебиет пен өнер қалыптасты, көркем шығармашылықты күнкөрістің құралына, кәсіпке айналдырған жазушылар, композиторлар, суретшілер, режиссерлар пайда болды» [2, 65].

Қазақ халқының мінезіне дархандықтың, адамгершіліктің тән екенін бүгінде әлем халықтары айта бастады. Халықтың өзіне тән характерін ашуда Ақселеу Сейдімбек тоталитарлық заманда сол тақырыптарға еркін барды деп айта аламыз. Жазушының қайсыбір әңгімесін алмаңыз онда халықтың болмысы, бітімі, дүниетанымы кең көрініс тапқан. А. Сейдімбек шығармашылығы іргелі ғылыми ізденістерді қажет ететінін тілге тиек еткіміз келеді. Әдебиетшілер қауымынан, жас ізденушілер тарапынан әлі де болса зерделі зерттеулерді күтеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Рамазан мерген. 26-32 б. \ \ Кітапта: Сейдімбеков А. Тауға біткен жалбыз. – Алматы: «Жалын», 1979. - 208 б.
2. Қасқабасов С. Әдебиет пен өнердің нарық жағдайындағы түр-сипаты мен мақсат-міндеті туралы. - 63-77 б. // Кітапта: Әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Академик Серік Қирабаевтың 75 жылдығына арналған жинақ. Алматы: «Комплекс» баспасы, 2002. – 431 б.

10.16. А.СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СЮЖЕТ

М.Б.Шиндалиева

Евразииский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(г. Астана, Казахстан)

Әдебиет қашан да ұлттық-азаматтық сана-сезім мен ұлттық мораль қалыптастырушы гуманистік қасиеттің жаршысы міндеттерін атқарады. Шын мәніндегі әдеби шығарма игі ниетті халықтарды бір-бірімен таныстыратын дәнекер. Осы тұрғыдан келгенде нағыз көркем туынды эмоциялық әсерлі сезім сыйлаумен қатар, сол ұлттың ұлағатын, азаматтық-адамгершілік игі дәстүрлерін, тамаша қасиеттерін жеткізетін

қоғамдық-философиялық ойдың көркем формасы екені мәлім. Біз қаламгер шығармаларынан көкейіңе жылылық, жүрегіңе жақындық әкелетін өзгеше бір қасиетті сезінеміз. Бұл жазушы стиліне тән орнықтылық, даралық сипат болса керек.

А. Сейдімбектің «Күзеуде» повесіндегі негізгі кейіпкерлер - Ршыман, оның әйелі Уәкила, баласы Құдайменде, Торғын. Хикаят күздің көрінісін суреттеуден басталады: «Сарыарқаның саумал иісті, сары ала жапырақты күзі еді. Бұл кездің жер бауырлап жатып алатын қорғасын бұлты да, көк иық етіп ұзақ сілбілейтін жауыны да бой жаздырмас ызғарлы суығы да әзірше білінбей тұр. Оның орнына күзгі таңның хабаршысындай болып басталатын майда леп күн арқан бойы көтерілгенше толқи есіп, күй сазындай көңіл сергіте тербеумен болады. Осы сәтте әбден бояуы қанған табиғат қыс түспей соңғы рет дәурен күйін шертіп қалғысы келгендей малына құлпырады» [1, 3-б]. Әрине, күздің табиғаты былайша мамыражай болып тұра бермесі белгілі. Оның сүйектен өтер қара суығы, адамды мезі ететін сылбыр жаңбыры мен сұрқай күні алда. Осы мезетті автор жайдан жай алып отырған жоқ. Бұл уақытша, алдамшы сәт қарттық жеткенде ойы мен көңілі бұзылған Ршыманның жағдайына дөп келеді. Үй ішін жайлаған үнсіздік пен салқын қабақ алда болатын бір жағымсыз оқиғадан хабар береді. Сөйтсе де ұзақ отасып бір-біріне сыралғы жандар әліптің артын бағып, әлі бет жыртыса қойған жоқ.

Оқиғаның бәрі жылқысын іздеп жүріп, «Лесник» қыстауына келгенде, мінген аты қада ағашқа сүрініп, шынтағын жаралап алған сәттен басталады. Орманшы Әубәкірдің әйелі Торғын төрт жасар баласымен жалғыз отыр еді. Күйеуі осыдан бір жыл бұрын аз ауырып қайтыс болады. Торғынның ағасы Жақып көшіріп әкетейін дегенде «жылын өткізейін» деп қалып қойған еді. Жараланған шынтағын таңып, шай беріп аттандырған Торғынға Ршыман сол кеште қайта оралады. Осыдан бастап, олардың арасында қимас бір қарым-қатынас орнайды. Екеуінің арасындағы бұл байланыс соншалықты нәзік, ынтық сезімге айналған еді. Оны жазушы: «Сонда толған айдай жесір әйелге деген лып етпе құмарлық қызығуы емес, бір жұма көрмесе кәдуілгідей сағынып, құлазып, көзіне ештеңе ілікпей қоңылтақси берген соң келетін. Торғын да Ршыманға кәдуілгідей бауыр басып, еті үйреніп, оның шыншыл пейілінен қанағат тапқан соң келуін күтіп, елеңдеп жүретін болған» [1, 13-б], - деп суреттейді. Ршыман бұл тірлігінің осы жасында өрескел екендігін сезеді. Сөйте тұра, Торғын өзінің сәби күтетінін айтқанда, дегбірі кетіп, есеңгіреп қалады. Үш ұлын соғыс жалмады, екі қызы есейіп қалғанда қайтты. Қалғандары қиын-қыстау кезеңде туғаннан ба, жастай шетінеді. Құдайменде - ең кенжесі. Ол да тұрмай ма деп қорыққан Ршыман баласының кіндігін балтамен өзі кеседі. Сөйтіп, жалғызының тілеуін тілеп қалғанда, Торғынның жүкті болуы шынында да есеңгірететіндей қуаныш еді. Осыдан кейін «Лесник» қыстауына баруын да жиілетіп, баласы мен әйелін қыстауды ертерек

қамдай беруге жібергісі келеді. Ршыман оларға үйге жапсарлас салынған шошаланы жөндеп, ішіне үш құдық пеш алу керектігін де тапсырады. Ондағы ойы кейінірек көмекшінің жоғын сылтауратып, Торғынды көшіріп алу еді.

Шағын жанрда кейіпкердің сюжетке қатысуы негізінен бір желіде болады. Қаламгер шығарма құрылымындағы баяндау ситуациясын шектеулі уақытқа құрады. Сондықтан да кейіпкердің мінезіндегі өзгеру немесе қайшылықты көрініс оқиға өрімінде көзге бірден шалынып отырады. Қаламгер Ршыманның аз уақытта өзге күйге түсуін бірден байқатады. Ол сырт көзге томырық, салқын мінезі бар адам. Енді тіпті де ой иектегіш, тұйық болып алды. Кейде сабыры кетіп, ұрлық қылғандай қуыстанса, кейде қиянат, зорлығым болмаса, неден жасқанам деп өз-өзін қайрайды. «Ршыман қанша ой жады болғанымен осының бәрі де мезгілсіз келген махаббат шарпуы екенін сезбеді. Тіптен, осынау ұзақ өмірінде әйел затына бұлайша ынтық болып көрмегенін, жүрек шіркіннің ағыл-төгіл төгіле бір ақ рет балқитынын, сол балқудың сәті кештетіп келгенін ойлап та көрген жоқ. Мұнысын «махаббат, ғашықтық» деп бағалауға жүрегі дауаламайды. Тіптен күрсіне отырып өз ойынан қолайсызданғандай болады. Бірақ бұл тірлігінің оғаштығын бар болмысымен қанша сезінсе де күн өткен сайын Торғынға деген аяулы сезімнің құлына айналып бара жатты» [1,17-б]. Жалпы, мінезі сабырлы, кісілігі де жеткілікті Ршыман қаншама уақыт отасқан жұбайын мұндай көңіл алағызуына қимайды да. Сөйтсе де қанша қиналып, толқыса да Уәкиламен бет ашысуды жөн көреді. Уәкила: «Бұ тоқсан көремін деген жасым ба еді, быламық татамын деген асым ба еді», дегендей, мұндай масқараға кездесем деген ойымда бар ма... Бұған дейін көрдім деген қоқайым жырдың күйі екен ғой. Тарықсам да, жабықсам да сырдың суы тобығымнан келмей, өзіңді тірек етіп жүргенде, көрсеткенің осы болса, бұл тірліктің не бағасы қалды?» - деп, өкси шағымданады» [1, 18-б]. Бұл сөзге пейілі құлай құптаған Ршыман да: «... Саған тағар еш кінәм жоқ. Өзіңмен отасқан ұзақ өмірімде жанашыр жақындығыңнан басқа, жатсынар мінезіңді көрген емеспін. Шүкір, етегің құтсыз болған жоқ, туып сүйініп, өліп күйінбеген де бар. Өзіміз тудық сүйіндік, өлді күйіндік, енді қалғанына қанағат. Сөйтсе де жалғыздық құдайға ғана жарасқан. Балаңның өкшесін басып, соңыңнан апалап жүретін бір жас иіс болса оның несі айып! Құдайдан жасырмағанды адамнан жасырып болмайды екен, тәңірім талайыма не жазса да, бір іске бел буғаным рас. Ақталып отыр деп ойлама, алдыңнан өткені деп қабылда» [1, 19-б], - деп суырыла сөйлеп, ағынан жарылады. Ақыры Торғынды көшіріп ап, Ршыманның жаны жай табады.

Автор адамдар арасындағы кірбің, қақтығысты айту үстінде табиғатпен астастыруды да назарынан тыс қалдырмайды». ... Қоңыр күздің жанға рахат маужыр күндері зымырап өтіп жатты. Табиғат шіркіннің осынау бір ашық-жарқын саумал шағы малға да, адамға да

келер күннің қатал суығы барын ойлатпаған еді» [1, 22-б]. Әрине, бұл жандардың көңіл түкпірінде мазасыздық, алаңдау жоқ деуге болмайды. Ршыман түс секілді болған сезімнің өңінде болғанына қуанып, ұзағынан сүйіндіруін тілек етсе, Торғын бұл жайына разылық танытқанымен, келер күнін, күні ертең Уәкиламен қалай кездесетінін ойлап, мазасызданады. Шынында да Уәкиламен бетпе-бет келетін сәт жетеді. Ішкі мұң-шерін армансыз ақтарып, кінәласу сөзінен соң: «Мені қойшы: тулармын да бастығармын, жылармын да жұбанармын, әне бір жалғыз ұл болмаса...» [1, 26-б] көнген қалып танытып, аттанып кетеді.

Бұл дәуреннің ұзаққа созылмасын Ршыман да, Торғын да іштей сезетіндей. Сондықтан болар, олардың көңілдері алаңдаулы еді. Осы тұста табиғат та өзгеріп сала береді: «Жер бетін бозарта жапқан боқыраудың қырбығын күн нұры шалған соң, осынау қоңыр леп елеусіз ғана тынушы еді, бүгін өйткен жоқ. Керісінше, күн көтерілген сайын бірте-бірте екпін алып, ызыңдай соққан суық жел келіп қалған қыстың деміндей ызғарын үдете түсті» [1, 27-б]. Ақыры Торғынды ағасы көшіріп әкетеді де, Ршыман күңіреніп қала береді. Осы шағын шығармада қаламгер Ршыман ақсақалдың көңіліндегі оқыс туған сезім сәтін шыншылдықпен қызғылықты баяндайды. Торғынға ынта-ықыласы ауған Ршыманның жан күйзелісі күзгі табиғатпен астарлана суреттеледі де, қартайғанда «өзгерген», өмірінің көбі кетіп, азы қалған кейіпкердің әрекетіне кешіріммен қарайсыз.

Осы шығарма туралы ақын С. Ақсұңқарұлы: «Сейдімбеков суреткер. Хас суреткер қандай қоғамдық система, нендей жалмауыз цензор қасқая қарап тұрса да, өзегін өртеген шындықты көркем ойға бөлеп, көз алдыға тарта алады. Күшеншек «жалған» жазушы қолындағы қаламын қанша жерден сүйреңдеткенімен, Суреткер көтерілген биікке көтеріле алмай өмірден өтіп жатыр, өмірге келіп жатыр. «Күзеуде» - Ақселеудің перзенті. Мұнда исі қазаққа деген риясыз көңіл-күйі, алты Алаш атаулыға деген асқақ махаббаты көзге ұрып тұр»[2], - деп тебірене пікір білдіреді.

Көркем уақыт әдебиеттану ғылымында негізінен екі аспектіде қаралған. Эстетикалық сана үшін уақыт ұрпақ, дәуір мен адамдар арасындағы байланыстың және қозғалыс пен дамудың, өзгерістің көрінісі. Алайда кейінгі жылдары осы екі бағыттың үндесуі байқалды. Егер кең түрде алсақ, кеңістік дегеннің өзі шартты. Себебі, көркем шығармада бейнеленген кеңістік көп жағдайда шығармашылық ойлауға, қаламгердің фантазиясына, көзқарасы мен дүниетанымына байланысты. Сондықтан, автор өзіне жақын дүниені өзінің қабылдауында кең немесе тар шеңберде береді. Осыған байланысты автор бір оқиғаны жеңіл, үстіртін, шолу түрінде, кейбірін терең, толық суреттеп жатады. Осы ретте кеңістік шеңбері ұлғаяды немесе тарылады. Мәселен, халқымыздың тұрмыс-салтын бір ғұрыптың орындалуы арқылы да, бірнеше түрін кең суреттеу арқылы да жеткізуге болады. Соған сәйкес кеңістікті толтыратын оқиға мен адамдар әр қилы

болады. Көркем кеңістік шынайы дүние ретінде географиялық сипатты иеленеді. Қаламгер А.Сейдімбектің кейіпкерлері кей кезде уақыт ырқына бағынғысы келмейді. Өздерінің жүрек қалауындағы сезімге ерік беріп, бір сәт адамға тән бақыттың дәмін татуға бел буады. Осыған табан тіреген Ршыман: «Тәңірім қадамыңды қайырлы, құтты қылсын, Торғын. Өзіңе ғана айтқан имандай сырым ғой осы жасқа келгенше дәл қазіргідей пендеге лайық зор қуаныш кешкен емеспін»[1, 26-б], - деп ағынан жарылады. Өзінің шешіміне риза қалып танытады Бұл жас емес, жер ортасына келген адамның ағынан ақтарыла, қуана айтқан сыры. Адам ретіндегі өзіндік, ішкі сезім қабатындағы жеке сырын ашуы. Әрі болашақ ұрпағымның анасы, жарым деп айтқан сыры.

Жүсіпбек Аймауытовтың айтуынша, әрбір адамда үш «мен» болады [3, 259-б]. Мұның біріншісі – мендік «мен». Екіншісі – меншік «мен». Үшіншісі - әлеуметтік «мен». Жазушының дәлелдеуінше, адамды тұтас әрі толық тану үшін осы үш «менді» де тығыз бірлікте, тұтастықта қарастыру керек. Адамды, адамның жанын зерттеген кезде, әсіресе, мендік «менге» айрықша көңіл бөлген жөн. Өйткені, адамның «жан дүниесінің шын суреті», «әр қилы ықтиярсыздықтары», «жанның дәйімгі, орнықты халдеріне ұқсамайтын тосын күйлері, кейде кенеттен жолығатын соқпа халдері», «құлпырмалы күйлері», «жүректің асыруға да, жасыруға да болмайтын шын халдері», «жан құбылыстарының күйі мен реңі», «адамның өзін-өзі іздеген халі», «санамен білінетін заттардан басқа, бір көмескі, мәлімсіз қуат арқылы білінетін ойлары», «кейде не себепті, қайдан шыққаны мәлімсіз төтенше ойлары», «біздің санамызға ғана байланысты, санамыздың екінші бір дәрежесіне байлаулы жатқан, санамыздың ар жағындағы мұнартқан санасыздық дүниасымен байланысып жатқан сезімдеріміз», «жанның әрбір толқынды, жүректің терең сырлары», «жан дүниенің жалпы ағыны» осы мендік «менде» көбірек көрініс береді. Сондықтан да адамның жанын терең ашу үшін осы мендік «менге» ерекше мән беру керек.

Өмірді танып-білу, адамның табиғатына үңілу қоғамдық талаптың биігіне көтеріліп, өз айналасының ұлттық сипаттарын ашу, характерлердің жанды, нәзік сырларын тауып, қай тақырыпта жазса да, ол халқының бағалы мұрасына айналатындай болғаны жөн.

Сырт қарағанда өзімізге таныс, өмірде жиі кездесетін қарапайым ғана оқиғаны ала отырып, жазушы шеберлігі осы шағын оқиғаны үлкен философиялық мәні бар көркем туындының негізіне айналдыра алуынан көрінеді. Бұл жерде жазушының жүрек сыры, тебіренісі, айтылар ойдың мәнділігі, көздеген мақсатының айқындылығы өте маңызды. Автор ойы кейіпкер ойымен үндесе өріліп, оқиға өрісіне араласатын басқа да кейіпкерлердің сөзімен айқындала түсу керек. Көп жағдайда авторлық «мен» кейіпкердің «менімен» тұтасып, бірігіп кетеді.

Жазушы А. Сейдімбектің өмірдің әр тарапты құбылыстарын тоқайластырып, тұтас көркем дүние жасауға деген ұмтылысы

шығармаларынан айқын байқалады. Өмірдің диалектикалық байланысы мен адамның кәдімгі тірлігі көркем бейнеленген.

Жазушының кейіпкерлері даланың тыныс-тіршілігін бағып өскен жандар. Олар даланың әрбір құбылысын тап басып, оның әрбір маусымдағы тірлігін, өзгерісін жіті бақылайды, солардан өз байламдарын жасап отырады. Содан да қаламгер бейнелеген кейіпкерлер ойға, пайымға бай, дүниетанымдары терең, сөзге жүйрік, көшелі. А. Сейдімбектің әңгіме-повестері белгілі бір желіге, жүйелі тақырыпқа құрылады. Өйткені, жазушы ең алдымен өмір шындығын, көрген, сезген етене тақырыпты нысан етеді. Автор шығармаларының тақырыптық-идеялық, жанрлық, көркемдік қуаты бір-бірін толықтырып отырады. Суреткердің көркем бейнелері ұлттық, көркемдік-эстетикалық жағынан, ұлттық сана мен ойлау жүйесі тұрғысынан астасып, орайласып, оның қаламгерлік шеберлігін айғақтайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Аққыз. Повестер мен әңгімелер. - Алматы: Атамұра, 2002. - 288 б.
2. Ақсұңқарұлы С. Алаштың Ақселеуі. // Орталық Қазақстан. 2. 11. 1992.
3. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.

10.17. ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМГЕ АРНАЛҒАН САЛАЛЫҚ БАСЫЛЫМДАР («ЗЕРДЕ» ЖУРНАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

С.Ф. Әли

Евразииский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(г. Астана, Казахстан)

Ғылым мен білімді насихаттау барысындағы мемлекеттік саясатты жүргізуде БАҚ құралдары оның бөлінбес бір бөлшегі болып табылады. ХХ ғасырдың басында қазақ ұлтының рухани көсемдерінің бірі А. Байтұрсынов: «Газет – халықтың көзі, құлағы, һәм тілі»[1,25-б], – деп атап өткен болатын. Өйткені, қоғамдағы барлық ақпараттар мен хабар-ошарлар осы баспасөз құралдары арқылы таралып, талқылауға ұсынылып, пікір қорытылады. Сондықтан да ғылымды, білімді дамыту мәселесінде басылымдардың, радио мен теледидардың, интернет жүйесінің, кинохроникалардың басын құрайтын БАҚ қоғамдағы көзқарас қалыптастыратын ұлы күшке айналып отыр.

Қазақстанның қазіргі кездегі әлемдік бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру Стратегиясында бәсекеге қабілетті болу үшін елдің ғылымы мен білімі жоғары деңгейде болу қажеттігі көрсетілген. Ал ғылымды, білімді дамытуда баспасөздің атқаратын рөлі өте зор.

Сондықтан ғылым мен білімге арналған басылымдарды зерттеу арқылы біз еліміздегі ғылым мен білімге қалай көңіл бөлінетінін анықтаймыз.

Бүгінгі күнде адамдардың өмір сүруі мен қоғамның әртүрлі саласында ғылымның, білімнің атқаратын рөлі зор. Сөз жоқ, мемлекеттің қазіргі дамуы білімді, өркениетті, мәдени, экономикалық көрсеткіштермен өлшенеді. Сонымен бірге қазіргі заманның жаһандық мәселелерін шешудегі ғылым мен білімнің әлеуметтік күш ретінде қызметі өте маңызды.

БАҚ-тың көтеріп жүрген өзекті тақырыптарының бірі – еліміздегі білім мен ғылым саласына қатысты проблемалар. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, бұрын қағажу көрген ғылым мен білім саласының даму деңгейін көтеріп, қолдану аясын кеңейтуге мүмкіндік туды. Сөйтіп, ғылыми құндылықта-рымызды игеру, қалыптастыру ісінде ауқымды жұмыстар атқарылды. Бірақ мұның бәрі үлкен қиыншылықпен, ізденіспен келді. Өкініштісі, осы ауқымды жұмыстарды атқаратын рухани-мәдени дүниеміздің қайнар бұлақтары мен халықты сусындататын ана тіліміздегі газет-журналдар, телерадио бағдарламалары әлі де болса аз. Алайда, өміріміздің осындай аумалы-төкпелі кезеңінде де бұқаралық ақпарат құралдарының ішінен білім мен ғылым саласындағы проблемаларды көтеруде, қазақ баспасөзі ғана өзіндік үн естіртіп келеді. Олардың ішінде осы саладағы басылымдардың үлес салмағы басым деп айта аламыз.

«Жұрт оянып, көзін ашып, жұрттыққа бетін түзесе, күннен күнге мұқтажы табылып көбеймек. Осы күнге біздің көп мұқтажымыздың ішінде ең ірісі – ғылым» [2, 18-б]. Мұхтар Әуезовтің бұл сөзі кезеңіндегі өзекті мәселенің басын ашып берген еді. Мұны әр кез зиялылығымыз айтып, дәріптеп отырған. Жаңа туып, қалыптасып келе жатқан жас қазақ ғылымының сол кездегі жағдайы және оның болашағы жайлы мақалалар түрлі басылымдарға жазылып, жарияланып отырған. Ұлтымыздың ақыл-ойын жан-жақты байытуға күш салған, халқымыздың көкірек көзін ашудың ықтимал жолын, айқын бағытын іздеп өткен рухани қайраткерлер: А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Шоқай, М. Дулатов, Ш. Құдайбердіұлы, Ж. Аймауытов, М. Сералин, Х. Досмұхамбетов, С. Торайғыров, С. Дөнентаев, М. Әуезов, Қ. Кемеңгерұлы, т.б. кезінде «Дала уәләятының газеті», «Тұрмыс», «Серке», «Қазақ», «Яш Түркістан», «Айқап», «Садақ», «Абай», «Ақжол», «Сана», «Шолпан», «Таң», т.б. газет-журналдар шығарып, ұлтымызды басқалармен ой жарыстыруға, бой таластыруға тәрбиеледі. Сондай-ақ, сол кезеңдегі ғылым мен білім жаңалықтарының баспасөз бетінде тұрақты жарық көріп тұруы халқымыздың оқу-білімге бет бұруына бағыт-бағдар бола білді.

Қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдарының ғылым-білім саласын жазудағы негізгі өзегі – ол ғылым-білімді насихаттауда деп айтар едік. Өйткені, ғылымы мен білімі жоғалған ұлт жер бетінен ұлт ретінде жойылады. Қазіргі уақытта қазақ қоғамында бұл мәселелер өте

өзекті болып отыр. Қырық жылдан астам уақыт жастарға ғылым мен білімнің нәрін беріп, сусындатқан «Білім және еңбек» кейіннен «Зерде» журналында әрқайсысының өзіндік қолтаңбасы мен ерекшелігі бар бір топ жас журналистер Әлібек Асқаров, Қынабай Аралбаев, Алпысбай Шымырбаев, Әшірбек Амангелді, Танаш Дәуренбеков, танымал фотожурналист Жүнісбек Пайызов сияқты журналистер жұмыс істеген. Кеңес дәуірінде көп жұмыстар атқарылғанына журнал бетіне үңілген сайын көзіміз жетеді. Жоғары сынып оқушылары үшін «АТОМ» («Алғырлар, тапқырлар, ойшылдар мектебі») деген атпен журнал ішінде журнал шығарылып тұрды. Жасөспірімдерге арналған бұл минижурналдың мазмұнды болуына «Білім және еңбектің» комсомол тұрмысы бөлімінің меңгерушісі Алпысбай Шымырбаев, «АТОМ»-ның да, журналдың өзінің де FTP рухында әсем безендірілуіне талантты суретші Болат Мұхамедиев көп еңбек сіңіреді.

1983-1987 жылдары «Білім және еңбекті» Ақселеу Сейдімбек басқарды. Бұл жылдар еліміздің саяси-әлеуметтік өміріндегі ірі сілкіністердің басталған тұсы еді. Мұндай өліара кезеңде күні өтіп бара жатқан автократиялық дәстүр баспасөздің тізгінін қос қолдап ұстап, адымын аштырмайтын. Мәселен, республиканың маңдайына біткен жалғыз ғана ғылыми-көпшілік журналды атына затын сай етіп шығаруға деген игі талпыныстарға көп кедергілер болғаны белгілі. Төл тарихымыз бен мәдениетімізге қатысты ғылыми шындықты көрсетуге деген адал ниеттерге көп тосқауылдар қойылады.

1988-1995 жылдары журналды Есенғали Раушанов тізгіндейді. 1989 жылдан басылым «Зерде» деген атаумен шыға бастаған журнал өз оқырмандарын, оның ішінде жастар мен жасөспірімдерді отандық және әлемдік ғылым мен білім саласындағы жаңалықтармен таныстырып келді. Қарапайым ұғымда басылымда жарияланған нәрсенің бәрін «мақала» деп атау қалыптасқан. Мұның өзі мақаланың басқа жанрлардан гөрі жұртшылыққа кеңінен танымал екендігін байқатады. «Зерде» журналының 1992 жылғы №4 санында химия ғылымдарының кандидаты Абдулла Мырзабаевтың «Менделеев кестесі» айдарымен берілген «Алюминий ұша ма?» атты танымдық мақаласы басылған. Бұл сұраққа ғалым былай жауап береді.

«Иә, ұшады. Қалай дейсіз бе!

Бұл металлдың негізінен жеңіл құрамалар даярлау үшін, яғни авиациялық пен автомобиль жасауда кеме мен темір жол материалдарында химиялық аппараттар жасауда пайдаланады. Сондай-ақ электро, радио, космостық аппараттарда да алюминийді қолданады. Демек, ұшатны болғаны ғой. Бір сөзбен айтқанда, оны қабылдайтын халық шаруашылығының саласы кемде - кем. Н.Г. Чернышевский өзінің «Не істеу керек?» деген романында алюминийді болашақ социализмнің металы деп сипаттаған.

Бірақ ол қолдануы жөнінен «ерте туып, кеш қалған» элемент. Мұның бірден-бір себебі: біріншіден, алюминий бос күйінде кездеспейді, екіншіден, оны қосылыстарынан бөліп алу қиын»[3, 11-б], - дейді автор.

1854 жылы француз ғалымдары Роберт Бунзен мен Д. Сент-Клер Девиль алюминийді өндірістік жолмен (Na_3AlCl_5) натрий - алюминий хлоридін электролиздеу арқылы алу әдісін ашты. 1866 жылы бір-біріне қатыссыз америкаан ғалымы Ч.М. Холл мен француз ғалымы П. Эру алюминий алудың электрохимиялық әдісін тапты. Бұл қазіргі алюминий алудың электролитикалық әдісінің негізі болды. Осыдан бастап алюминий алудың технологиясы да жеңілдеді [15, 12-б]. Бұл танымдық мақаладан байқағанымыз автор өзі берген мәліметтердің растығына көз жеткізіп, салыстырулар жасау арқылы жазған. Танымдық мақала жазу – шығармашылықпен атқарылатын, әркімнің қабілет-қарымымен айқындалатын іс. Танымдық мақала басылымның кез келген авторға тапсырылмайды, оны алдына ала ойластырып, саланың маманына, туындаған сауалға нақты жауап бере алатын авторға жазғызады. Егер автор танымдық мақала жазудың соны нысанын тауып, оны оқырманға жеткізудің жаңа бір әдісін ұсынып жатса, әрине нұр үстіне нұр.

Журналдың 1993 жылғы № 8 санында Ақселеу Сейдімбектің «Адам мәңгі жасай ала ма?» деген проблемалық мақаласы жарияланған. Адамзаттың дүниеге келгеннен бергі ізгі арманы - ұзақ өмір сүру, тіпті мәңгі жасау. Бұл жөнінде әңгіме шертетін аңыз-жырлар, ертегілер әр халықта баршылық. Мәселен, өлімнен қашып, қарғаның ұясын паналаған, үш теңізден өтіп, әлсіз аралда күнелткен бейбақтар болыпты-мыс. Желмаяға мініп, жерұйықты іздеген өзіміздің Асанқайғының да түпкі мақсаты - қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған бақытты да баянды өмір.

Ал ертегіні былай қойып, кәдімгі өмірге келсек, онда адамның ұзақ ғұмыр жайындағы ой-арманының негізсіз де емес екені аңғарылады. «Бұл ретте көрнекті совет биологы Ф.В. Купревичтің және басқа да ғалымдардың зерттеулеріне бірсыдырғы ой жүгіртуге болар еді. Олардың пайымдауынша, өлім - адамның болмысына мүлде жат, жиіркенішті нәрсе. Адамның мәңгі жасау жөніндегі арманы құдайлардың өлмейтін, ажалсыз екені туралы діни аңыздарға негізделген. Егер соншама тырманып, қыруар еңбек етіп, адам бар болғаны 50-70 жыл ғана ғұмыр сүретін болса, онда биологиялық дамумен өткен талай ғасырлардың зая кеткені ғой. Мұны жұмыр басты пенде іштей сезіп, білетін де болар» [4, 5-б], - дейді. Бұдан қандай мақұлық болса да түбі өлмей қоймайды деген қорытынды шыға ма? Бұл сауалға жұрт әдетте: тәжірибеге, ғылыми байқауларға қарағанда, тәжірибе Күн Жерді айналады деп сендіріп келеді. Маркстің «бізге өнеге болса да күдіктену керек», - деген ұлы принципті өсиет етіп қалдыруы осыдан.

1990 жылдары «Зерде» журналы көпшілікке танымал, мазмұны мен пішіні жағынан бай, алдыңғы қатарлы басылымдардың біріне айналады. Осы тұстағы журнал редакторы Әшірбек Амангелді болды.

Таралымы – 3000 дана, айына бір рет жарық көріп, химия, астрология, тарих, техникалық ғылымдары бойынша әртүрлі ғылыми мәселелерді көтереді.

«Зерде» журналының 2006 жылғы №1 санында сол жаңа жылдың беташары болып отырған жаңа айдар «Жеті сауалға» академик-ғалым Шаһмардан Есеновтің «Зерделі жасқа жол ашық» [5] атты сұхбаты берілген. Сұхбат авторы белгілі журналист Бақытжан Тобаяқов. Автор сұхбаттың толық мәтінін бермес бұрын кейіркердің өмір жолына қысқаша тоқталып кетеді. Бұл кейіпкер 1967-1974 жылдар аралығында Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті, Лениндік сыйлықтың лауреаты болғаны туралы қысқаша шолу жасалады.

Бұл сұхбаттың ерекшелігі - журналистің нақты тақырып бойынша берген сұрағына кейіпкердің нақты жауап қайтаруы. Әңгіме жауап қайтарып отырған адамның ой-толғаныстарына, ұсыныс-пікірлеріне негізделген. Мұнда дәстүрлі сұхбаттағыдай сұрақ көп қойылмайды, сөз бір сауалдың төңірегінен өрбіп отырғанына көзіміз жетеді. Журнал тәжірибесінде мұндай сұхбаттың соңына «әңгімені жазып алған» деп журналистің қол қоюы жиі кездеседі. Композициясы, берілу нысаны және мазмұны жағынан сұхбаттың бұл түрі авторлық мақалаға, корреспонденцияға ұқсас келеді.

Қазақ публицистикасының ғарыш тақырыбын қамтитын күні де туды. Соның айғағы «Зердеде» «Туған тұғырдан ғарышқа» ұшар деп үміттенген қос қазақтың бірі - Совет Одағының Батыры Тоқтар Әубәкіров» [5, 5-б] (Зерде, 1991, № 5) - деген Жүсіпбек Қорғасбековтің суреттемесі шықты. Суреттемеде Тоқтар қазақ жұртына тұңғыш рет таныстырылды. Оның өмірбаяны, ұшқыштық жолы кең ашылады. Публицистің қалам сілтесінде қалың қазақ қауымының қуанышы да көрініс табады. «...Ол Тоқтар Әубәкіровтің туған жер төсінен, Байқоңырдан космосқа сапар шегуге мүмкіндік алуы болып отыр... Өйткені, біз үшін қазақ азаматының ғарышқа ұшуы - қазақ жерінің осыған дейін космосты игеруге қосқан орасан зор үлесінің символы іспетті көрінері хақ...» [5, 5-б] (Зерде. 1991, № 5), - деп тебіренеді. Сең бұзылды деген - осы. Қазақ азаматы да көк төсіне самғайтын болды. Бұл ел өміріндегі елеулі жаңалық екені анық. Араға бір апта салып, журналист Несіп Жүнісбаевтың «Туған тұғырдан ғарышқа» ұшар деп үміттенген қос қазақтың тағы бірі - Талғат Мұсабаев [6, 9-б] (Зерде. 1991, № 1),- деген суреттемесі және шықты. Бұл жоғарыдағы тақырыптың жалғасы. Екінші қазақ кім болды екен? - деп елең еткен ел көкейіндегі сауалға жауап іспеттес. Суреттемеде Талғаттың ғарышқа басар баспалдақтары өрнектеле келіп: «Талғат бір халықтың атын космос әлеміне жазуға даярланып жатқан жігіттің бірі» [6, 9-б],- деп таныстырады. Сол қос суреттеме қазақ қауымына алғашқы таныстырған қос қыран көк жүзіне туған дала төсінен самғағанына да куә болдық. Олардың ашық аспан, алыс ғарыш әлеміне Абай әнін, қазақ даусын, қазақ тілін, қазақ туын жеткізген күндерін де көрдік. Бірақ олар ұшпай тұрғанда, егемендіктің

алғашқы жылында жазылып жарияланған қос публицистикалық шығарманың тарихымыздағы алатын орны ерекше екендігін ұшқан күндер керуені көрсетіп отыр. Осыған қарап, қазақ публицистикасында өткенді, бүгінді ғана айшықтаумен бірге, болашақты да болжау, келешектің алдын алу тәсіл-тәжірибесі де қолданылғандығын аңғара аламыз.

Ақселеу Сейдімбектің «Зерде» журналында «Жарияланбайтын жазбалар» атты танымдық мақаласы 2004 жылдың № 5 санында жарық көрген. Бұл мақала – кеңестік империяның соңғы ширек ғасырына куә болған ұрпақтың күнделігі іспеттес. Күнделік дегеннен гөрі қазақ елінің азаттығын аңсаған қаламгердің жазба десе де болғандай. “Жарияланбайтын жазбалар” деген атауаты айтып тұрғандай қаламгер өмір сүрген жылдардағы саяси-элеуметтік, мәдени-рухани өмір туралы сөз болып, өзіндік ой-тұжырымдар жасалып отырады. Бұл мақалада публицист көтерген мәселелелері қомақты және ұлттың азаттығы, рухани кемелдік, мәдениетіміздің төлтумалығы сияқты салмақты мәселелер сөз болады. Материал күнделік түрінде жазылса да қаламгердің жеке басының мәселесі мүлде сөз болмайды, керісінше, ел өмірінде болып жатқан маңызды оқиғалар, өнердегі соны жаңалықтар, халықтың ахуалы қаламгерді бір сәт бейтарап қалдырмайды.

Автор көне түркі тарихының білгірлері Л.Н. Гумилев, Г.Е. Грум-Гржимайло, Г.Н. Потанин, Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан еңбектерінің негізіне сүйене отырып, ертедегі ғұн, скиф, түркі, қыпшақ тайпалары өмір сүрген дәуірлерді өзінше талдайды. Осы тайпалардың мәдениетіне терең бойлап, Қазақстанның оңтүстігіндегі Бесқала, Сауран, Сайрам, Тараз қалаларының тарихына, ертедегі Иран, Парсы, Грек, Рум елдерінің сауда-саттық жасауы мен мәдениеттердің алмасуына қатысты мол деректерді келтіреді. Кей тұстарда жазушы жер мен судың аттарының қойылуы тарихына үңіле отырып, сөз тіркестерінің мағынасын ашуға талпынған.

Автор Қазақстанда екі мәдениеттің қатар өмір сүріп отырғанын тілге тиек етеді. Біріншісін, YI-YII ғасырдағы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алатын дәстүрлі халықтың өнері десе, екіншісі кеңестік дәуірде пайда болған эклектикалық өнер деп бөледі. Біріншісінің тамыры тереңде дей келе, екіншісін нәрсіз, бірақ сүйеніші мықты жаны сірі деп түйіндейді. Сонымен қатар, автор А.И. Солженицынді, П.А. Столыпінді, Н.С. Хрущевті Одақ халықтарын бөлшектеуді көздеген шовинистік саясатты ұстанушы деп әшкерелейді. Сондай-ақ Исая Калашниковтың «Жестокий век» романын, тарихшы-этнограф Н.Э. Масановтың еңбектерінне байланысты орынды сын-пікірлер айтуы тарихшыларға еріксіз ой салады. Жазушы халықтың ой-санасына өзгеріс сонау 1987 жылдары кіре бастағанын айтады. «Көшпелілердің мыңғырған малының иесінің болуы мейлінше шартты ұғым. Өйткені көшпелілердің қоғамы рулық құрылымға негізделген. Ру

аясындағы кез-келген байдың ет жақыны, ағайыны, аталасы. Мал өнімі өзінен өзі тұтас рудың игілігі болып табылады» [7, 29-б], - дей келе, тарихшылардың жаңа зерттеулерге жетелейтін тың ойлар айтады.

«Зерде» басылымында арғы тарихымыздан Ағыбай батыр, Олжабай батыр, Абылай хан, Кенесары, Шыңғыс хан, Қазыбек бек Тауасарұлы, Бабыр, Көкжал Барақ, Досан батыр, Ықылас Дүкенұлы, Сырым Датұлы, Жанқожа батыр, Ескелді би, тағы басқа біртуар халық жадынан өшіп бара жатқан тұлғалар туралы ондаған тарихи-танымдық очерктер жарияланды. Бергі тарихымыздағы Алаш қозғалысы, ашаршылық нәубеті, репрессия зобалаңы, күштеп ұжымдастыру зардаптары, Голощекиннің «асыра сілтеу» саясаты, тың игеру хақында мақала, сұхбат жанрындағы жарияланымдар көптеп жарық көрді. Мұхтар Құл-Мұхамедтің «Жақып Ақбаев – Алаштың бас прокуроры», «Профессор Ермеков – Алашорданың вице-премьері», Мәмбет Қойгелдиевтің «Алаш Орда», тағы басқа көлемді тарихи-танымдық мақалалары соның дәлелі.

«Зерде» журналы өзі шыққан кезеңдерде сол заманның өзекті мәселелерін, әсіресе оқу, білім саласындағы проблемаларды көтерді.

Бұл мақаламызда ұлттық рухани болмысымыздың құрамдас бөліктерінің бірі - «Зерде» (бұрынғы «Білім және еңбек») журналындағы публицистика-сының қалыптасу, даму жолдарын қарастырдық. Ең алдымен журналдың мазмұны мен өзекті тақырыптары зерттеліп, өзіне тән ерекшеліктері айқындалды. Бұл журналдың журналистикадан алатын орны зерделенді. «Зердеде» шыққан белгілі журналистер Ш. Мұртаза, Ә. Кекілбай, Қ. Найманбаев, Т. Жанұзақов, О. Бөкеев, А. Сейдімбек, Ж. Елшібеков, М. Қабанбаев, Ж. Аупбаев, Қ. Салғараұлы, Қ. Олжай т.б. мақалалары талданып, журналдың қоғамдағы орны басқа да публицистердің жазған мақалалары арқылы ашылды. Жаңа мыңжылдықта нарықтық қатынастың зіл батпан ауыртпалығы мен қиындығы аяққа тұсау болып, басылымның тыныс-тіршілігін тарылтты. Журнал қаржы қаражаттың тапшылығына байланысты қиналып 2007 жылы өз жұмысын тоқтатты.

Қазақ руханиятының мәртебесі көтерілуі жолында «Зерде» журналының атқарған қызметі мен қоғамдық пікірді қалыптастырудағы рөлі зор, тәуелсіздік жылдары ғылым мен білім мәселелері төңірегінде келелі ой қозғаған бірден-бір басылым.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.
2. Әуезов М. Шығармаларының толық жинағы. 15 том. - Алматы: Жазушы, 1996.
3. Мырзабаев А. Алюминий ұша ма? // Зерде. - № 4. 1992.
4. Сейдімбеков А. Ойтолғақ . - Алматы: Жалын, 1997. – 240 б.
5. Тобаяқов Б. Зерделі жасқа жол ашық. // Зерде. - № 1. 2006.

6. Жүнісбаев Н. Байқоңырдан космосқа сапар шегу. Зерде. № 1. 1991.
7. Сейдімбек А. Жарияланбайтын жазбалар. // Зерде. № 5. 2004.

10.18. КӘСІБИ ЛЕКСИКА МЕН ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ ЖАЙЫНДА

А.Ж. Құрманбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы)

Кез келген ұлттық тілдің лексикасы әртүрлі лексикалық жүйелер (шағын тілдер) жиынтығынан тұратын күрделі жүйе болып табылады. Солардың бірі кәсіби немесе арнаулы лексика деп аталады. Кәсіби лексика өндірістік қызметтің арнаулы ұғымдар атауларын айқындап, ғылым немесе өндіріс өкілдерінің кәсіби тілдесімі саласына қызмет ететін ұлттық тілдің ең бір динамикалық бөлігін, кішігірім жүйесін сипаттайды. Өйткені ғылыми және техникалық атаулардың үнемі көбейіп отыратыны жайында анықтамалық сөздіктердің мазмұнынан аңғаруға болады.

Соңғы кездері ғылым және техниканың қарқынды дамуы, әлеуметтік өзгерістер ақпарат ағымы мен көлемінің ұлғаюына алып келді. Мұның бәрі жаңа ұғымдардың пайда болуына, сондай-ақ көптеген білім салалары ұғымдарының өзгеруіне, ал соның салдарынан аталым қажеттілігінің арттырылуына септігін тигізді. Қазіргі таңда жаңа терминологиялық атаулардың, терминологиялық өрістердің, тіпті тұтас терминологиялық жүйелердің пайда болуы осының бірден бір дәлелі болып саналады. Яғни, осы кезеңді терминологиялық «жарылыспен» салыстыруға болады, себебі жалпы әдеби тілге де кірігіп жатқан арнаулы атаулар сан жағынан едәуір көбейіп, кәсіби тілдесімде нақты орын алуда.

Кәсіби лексика өзінің атқаратын қызметтері, берілу тәсілдері тұрғысынан жалпы әдеби тілге қатысты автономды кішігірім жүйе болып табылады. Ал, ішкі маңызы бойынша жалпы әдеби лексикаға қарама-қарсы қойылады. Оның бірліктері қарапайым сөздерден өзгеше келеді, өйткені олар арнаулы ұғымдарды білдіреді. Мысалы, арнаулы лексикаға жалпы әдеби тілдің барлық қызметтері тән бола бермейді, атап айтатын болсақ, экспрессивтік қызметі, алайда ол үшін ақпараттық қызметтің маңызы зор, өйткені ол арнаулы ұғымдарды, өндіріс тәсілдері мен аспап-құралдарын, заттар, іс-әрекет және т.б. атауларын белгілеу барысында айырым жіктелім жүйесімен сипатталады.

Осыған орай арнаулы лексика мен әдеби тіл арасында үнемі алмасу үдерістері жүріп жататынын атап өткен жөн. Өйткені тар салалық сөздердің бір бөлігі әрдайым жалпықолданыстық сөздер

қатарына өтіп, олардың маман еместер тарапынан терминологиялық екені аңғарыла бермейді (алайда, олар белгілі бір арнаулы салаға қатысты, өзінің терминологиялық жүйесі шеңберінде термин болып қала береді). Мұндай алмасуларға бірнеше объективтік факторлар себепші болады. Осындай факторлардың бірі – жалпы білім, мәдени деңгейдің артуы, тіл иелерінің арнаулы дамуының дәрежесі және т.б. Сонымен қатар қоғам өмірінің белгілі бір кезеңіндегі ғылым, шаруашылық, мәдениет саласының рөлі де үлкен қызмет атқрады. Себебі, белгілі бір білім, ғылым жетістіктерінің рөлін сезіну дегеніміз – аталмыш ғылым, білім жетістіктерімен танысу мақсатында сол қоғамның құзырындағы амал-тәсілдер арқылы насихат жүргізіледі. Осындай құралдар қатарына көркем әдебиет, сын, ғылыми-көпшілік әдебиет, БАҚ (баспасөз, радио, телевизия) жатқызылады. Бұл ретте арнаулы лексика мен әдеби тілді ортақ генетикалық және сөзжасамдық базалар біріктіреді, өйткені қазіргі жағдайда әрбір ұлттық арнаулы лексика қалыптасуының негізгі дереккөзі – нақты әдеби тіл болып табылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, жалпықолданыстық сөздер бір бөлігі тар салалық мағынаға ие болу арқылы кәсіби атаулар қатарына өтеді.

Кәсіби салалық лексика, ең алдымен еңбек ұжымдарына қызмет көрсетеді, сол себепті де олардың ресми және ауызекі сөйлеу ерекшеліктерін бақылауға алу қажет деп санаймыз. Өз кезегінде, бұл қазіргі өндіріс қызметкерлерінің тілдесім мәдениетіне, тікелей тіл өміріне, оның нақты жұмсалым формаларына назар аударуға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Арнаулы атаулардың ғылыми оқыту әдебиеттерінде, мамандардың өндірістік тілдесімінде, баяндамалар мен есептерде және т.б. қолданылуы оның лексикалық тәсілдер жиынтығының сан алуан екенін көрсетеді. Ол стилистикалық тұрғыдан да түрлі болып келеді, себебі, жұмсалым салаларының барлығында көрініс табады. Ең алдымен, өндірістік кәсіби, техникалық немесе салалық терминдер мен номендер қолданылады, сондай-ақ бейресми саладағы тілдесімде кәсіби сөздер мен кәсіби жаргонизмдер орын алады. Аталған негізгі тілтанымдық ұғымдардың мән-мағынасын айқындау үшін олардың анықтамасы мен ажыратушы белгілеріне назар аудару қажет: *термин; терминологиялық жүйе; номен; кәсіби сөздер; кәсіби жаргонизмдер.*

Ғалымдардың пікірі бойынша, тілде пайда болатын жаңа сөздердің 90% астамын дәл осы терминдер құрайды екен (К. Сохор) [1, 544 б.]. Сонымен бірге ғалымдар арасында терминнің басты қасиеттері ретінде дефинитивтілік, уәжділік, құрылымдық, жүйелілік белгілерін ерекше атап көрсету көзқарасы қалыптасқан. Жалпы ғылыми әдебиеттерде терминдерді зерттеудің түрлі аспектілері көрсетіледі: философиялық, тарихи, тілтанымдық, ақпараттық, техникалық және т.б. Терминтанымның тілтанымдық бағыты ХХ ғасырдың 40–50-жж. қалыптаса бастады (А.М. Терпигорев, В.В. Виноградов, Я.А. Климовицкий, В.П. Петушков, Р.Г. Пиотровский және т.б.). Осы уақыт аралығындағы тілтанымның терминдерді зерттеудегі басты

міндеттері терминологияны реттеу мен стандарттауға байланысты болды. Аталған міндеттерден оның төмендегідей негізгі қасиеттерді айқындалып көрсетілді: бірмағыналылық, стилистикалық бейтараптық, мәнмәтінге тәуелсіздік, синонимдердің жоқтығы, дефинитивтілік, қысқалық.

Терминтаным саласы лингвистикалық бағытының әрі қарайғы жетістіктері (80–90-жж.) терминнің негізгі маңызымен, оның арнайы мәтіндердегі жұмсалымымен, арнаулы сөйлеу тілдесіміндегі қолданысымен айқындалды (В.А. Татаринов). Алайда, тілтанымдық бағытындағы терминологиялық зерттеулер терминге қойылатын талаптардың оның нақты табиғатына сәйкес келе бермейтінін, сонымен бірге термин-сөздер ғылыми шығармашылық үдерісінде ғана құрылымдалатын тілдің күрделі және қарама-қайшылықтарға толы бірлігі екенін дәлелдеді.

Ғылым мен техниканың дамуы, ғылымның жаңа салаларының пайда болуы әрқашанда жаңа терминдердің жасалуымен қатар жүреді. Сондықтан да терминология жалпыхалықтық лексиканың ең бір өзгермелі, жылдам ұлғаятын, аса жылжымалы қабатын құрайды. Осымен байланысты терминжасалым тәсілдері де түрлі болып келеді. Әрине, олардың ішінде терминдену тәсілінің орны ерекше. Сонымен қатар терминологиялық жүйелерде өзге тілді кірмелердің де атқаратын рөлі өте маңызды. Осы мәселе жөнінде А.А. Реформатский: «интернационалдық тілдік терминологиялық қорлардың қолданылғаны дұрыс»- деп санайды [2, 170 б.].

Ал, академик Ө. Айтбайұлының пікірінше: «Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында ең бір бай, әрі күрделі қабатты орыс тілінен енген кірме сөздер және сол арқылы келген халықаралық терминдер алып жатады. Бұлардың тілімізге ену, келу жолдары да басқаша. Бұл арада біз тіл дамуында бола беретін заңды құбылысты да, заңдылықтан тыс күштеу тәсілінің де орын алғанын байқаймыз. Ғасырлар бойы іргелес отырып, ауыс-түйіс жасап келген орыс халқы мен қазақ халқы мәдени қарым-қатынастың осы түрін, яғни тіларалық қатынасты тіпті ертеден-ақ бастаған тәрізді. С. Исаевтің дәлелденуінше, тіпті XV ғасыр ескерткіші болып саналатын «Кодекс куманикусте» де «изба», «печь» тәрізді орыс сөздері қолданылған екен. Осыған қарағанда, қазақтар орыс сөздерін ежелден-ақ пайдаланып, әжетіне жарата бастаған деп түйін жасауға әбден болатын тәрізді. Ал кейін, әсіресе, қазан төңкерісінен соң орыс және интертерминдер жоспарлы және жүйелі түрде ресми әрекеттер нәтижесінде енгізіліп, қатар түзейді. Тіпті бұларды тым еркінсіткеніміз соншама, ана тіліміздің ежелден қалыптасқан сөзжасам заңдылықтарын аяқ асты етіп, ол сөздер жат тілдік пішінін бұзбай қабылданатын болды. Емле ережеміз бен терминжасам принциптерінде мұны әбден заңдастырып алғаннан кейін бұлардың қатары мүлде көбейіп кетті. Сөйтіп, тіл гармониясы бұзылды» [3, б. 7–75].

Профессор Б. Қалиевтің пайымдауынша: «Егемен елдің өз мемлекеттік тілінің болуы заңды. Ол үшін мемлекеттік істердің бәрі мемлекеттік тілде жүргізілуі тиіс. Ғылымының да сол мемлекеттік тілде дамығандығы абзал. Олай болса, ғылыми терминдердің өзі де мемлекет тілдің негізінде жасалғандығы дұрыс болып табылады. Сонда ғана қоғамдық өмірдің сан алуан саласынан саналы түрде, еріксіз шеттетіліп, қолданылу аясы отбасы, ошақ қасынан аспай қалған ана тілімізді толыққанды мемлекеттік тіл ете аламыз. Сонда ғана оны (қазақ тілін) қоғамдық өмірдің күллі салаларында еркін пайдаланатын, кемелденген, сан салалы стильдік тармақтарда кеңінен қолданылатын шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналдыра аламыз» [4, 35 б.].

Ғалымдар тарапынан айтылған пікірлерді профессор Ш. Құрманбайұлы мынадай топтарға бөліп жіктейді: «Біріншісі, ана тілінің өз мүмкіндігін пайдаланып термин жасау, ондай мүмкіндік болмаған жағдайда шет тілдерінің терминдерінің қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау қажет. Екіншісі – термин шығармашылығында пуризм етек алып отыр, сондықтан оған жол бермей, осыған дейінгі қалыптасқан терминдерді бұрынғысынша қалдырып, шет тілдерінен термин қабылдауға шек қоймау керек» [5, 25 б.]. Дегенмен, терминдер қай тілде жасалмасын, нақты терминологиялардың барлығы белгілі бір қызмет саласындағы білімнің ұғынылуы мен жинақталуының тарихи нәтижесі ретіндегі арнаулы сөздердің стихиялық түрде қалыптасқан бірлестіктері болып саналады.

Осы ретте, кез келген терминология терминологиялық жүйе деңгейіне ғылыми теория қалыптасқан жағдайда және оның негізгі ұғымдары мен олардың арасындағы байланыстар айқын көрініс берген кезде ғана жетеді. Себебі, терминологияға терминологиялық жүйеге айналу үрдісі тән келеді. Терминологиялар мен терминологиялық жүйелердің негізгі базасы «табиғи» тіл болып табылады. Алайда, аталған екі жүйенің бірқатар ортақ қасиеттері бар: біріншіден, олар тұрақты, өйткені жиынтықтың өзек бөлегін ғылыми ұғымдар жүйесінің бүкіл жұмсалым кезеңі барысында сақтайды; екіншіден, тұтастық сипатына ие, себебі сан алуан түрлі терминология аралық байланыстарды айқындайды.

Ал, олардың арасындағы айырмашылықтар мәселесіне келер болсақ, ең алдымен өзгешелік құрылым тұрғысынан көрініс табады. Терминологиялар белгілі бір мөлшерде ретсіздікпен сипатталады, мәселен кәсіби тілде жартылай, толық емес терминологиялар орын алуы мүмкін. Екінші жағынан, олар термин синонимдерге, терминнің көпмағыналылығына, термин-неологизмдерге, термин-архаизмдерге, жеке авторлық терминдерге және т.б. жол береді. Терминологиялық жүйелерге терминологияларға қарағанда екі маңызды ерекшелік тән келеді, олар: құрылымдылық пен жүйелілік. Яғни, әрбір термин басқа

құрылымдық бірліктермен тығыз байланысты болып келеді. Оларды негізінен мынадай қатынастар байланыстырады:

- а) қисынды және ассоциативтік қарым-қатынастар;
- ә) толыққандылық, яғни ұғымдар жүйесінің толықтығы.

Формалды тұрғыдан терминологиялық жүйелер сөзжасамдық аффикстердің тұрақтылығымен сипатталады, яғни біртекті ұғым атаулары үшін бірдей терминэлементтер қолдану үрдісі тән келеді. Мысалы, осы мәселеге қатысты профессор Ш. Құрманбайұлы: «...кейбір арнаулы сала терминдерін жасауда соңғы жылдары біршама өнімді жұмсалып жүрген жұрнақтардың бар екенін аңғаруға болады. ...энергетика саласында кейінгі жылдары *-қыш/-кіш*, *-ғыш/-гіш* жұрнағы арқылы жасалған терминдердің молайғандығы байқалады. Мәселен, *ажыратқыш – выключатель*, *электроқозғалтқыш – электродвигатель*, *араластырғыш – смеситель*, *қыздырғыш – нагреватель*, *жайтартқыш – молниеотвод*, *ауа жинағыш – воздухоборник*, *ауабаптағыш – кондиционер*, *ауа үрлегіш – воздуходувка*, *бу таратқыш – парораспределитель*, *вагонаударғыш – вагонопрокидыватель*, *жерлендіргіш – заземлитель*, *көбейткіш – умножитель*, *күлтұтқыш – золоуловитель*, *ағытқыш – расцепитель*, *оқшаулатқыш – изолятор*, *сақтандырғыш – предохранитель* т.б. терминдер. ...информатика және есептеуіш техника терминдерінің *-уыш/-уіш* жұрнағы арқылы жасалуы: *талдауыш – анализатор*, *жабдықтауыш – поставщик*, *жүктеуіш – загрузчик*, *қосындылауыш – сумматор*, *құжаттауыш – документатор*, *жинақтауыш – накопитель*, *шоғырлауыш – концентратор*, *шектеуіш – ограничитель*, *өңдеуіш – обработчик*, *модульдеуіш – модулятор*, *маршруттауыш – маршрутизатор*, *құрылмалауыш – конструктор*, *жөндеуіш – отладчик*, *жоспарлауыш – планировщик*, *сипаттауыш – описатель*, *есептеуіш – вычислительная*, *вычислительный*, *кодтауыш – кодировщик* т.б.», - деген қорытынды жасайды [6, 127-129 бб.].

Жалпы, қазақ тілінде жалпықолданыстық лексикамен қатар белгілі бір кәсіппен, мамандықпен, қызметпен байланысты адам топтары қолданылатын сөздер мен айтылымдар да бар. Олар профессионализмдер деп аталып, бір мамандық иелерінің ауызекі сөйлеу тіліне тән келеді де, кей жағдайларда арнаулы атаулардың бейресми синонимдері болып табылады. Бұл сөздер сөздіктерден де орын алып, міндетті түрде «кәсіби» деген таңбамен беріліп отырады. Газет, журнал мәтіндерінде, көркем шығармаларда олар аталымдық қызметпен қатар бейнелі-көркемдік тәсіл ретінде де қолданылады. Әдетте, әдеби тілде профессионализмдер кең қолданысқа ие болмайды, басқаша айтқанда олардың қолданыс аясы шектеулі болып келеді.

Дегенмен, профессионализмдер әдеби тілдің барлық стильдерінде көрініс табады, бірақ олар түрлі стильдерде әртүрлі

сипатқа ие болатыны да белгілі. Мысалы, ресми-іскери стильде атқаратын негізгі қызметі – сөйлеудің мәнмәтіндік және жағдаяттық мәнін нақтырақ жеткізу болса, олардың ғылыми стильде қолданылуы бірнеше міндеттермен байланысты:

1) ресми термин-атауы жоқ өндірістік нысанға атау беру мақсатында;

2) кәсіби лексиканың эмоционалдылығы мен бейнелілігі арқылы ақпараттың жеңіл игерілуін қамтамасыз ету;

3) профессионализмдердің қысқалығы мәтінді жақсы есте сақтап қалуға мүмкіндік береді;

4) ғылыми мәтіндерде терминдердің орнына профессионализмдердің қолданылуы тавтологияға жол бермеу және мәтіннің қисынын сақтау үшін жасалады.

Ал, олардың публицистикалық және көркем стильдерде қолданылу мақсаттары бірдей түсіндіріледі:

1) хабарлау немесе ақпараттық қызметі;

2) коммуникативтік қызмет;

3) сөйлеу тәсілдері мен сөйлеу жігер-күштерін үнемдеу қызметі;

4) тілдің эмотивтік қызметі;

5) когнитивтік қызмет.

Кәсіби аталымдардың ресми терминдер мен номенклатуралардан лексика-тақырыптық топ тұрғысынан да айырмашылықтары бар. Өндірістік ақиқат болмысының нысандары мен үдерістерін атау барысында профессионализмдер салаға қатысты білімдерді тіркеп қана қоймай, сонымен бірге сол реалийлерге деген сөйлеушінің қарым-қатынасын да білдіреді. Сонымен, кәсіби лексиканың жұмсалым ерекшеліктері аталған сөздік қор қабатының белсенді өміршеңдігін дәлелдейді. Қазіргі тілдегі кәсіби сөздер ойлау қызметінің креативтілігін айқындайды, себебі олар елестету немесе қиял секілді психикалық үдеріспен тікелей байланысты болып келеді.

Шығармашылық ойлау үйлесімді, құбылмалы және бірегей болатыны сөзсіз. Аталған қасиеттердің барлығы кәсіби лексикаға тән, сол себепті де тіл мен ойлаудың креативтік қызметін ең бір толық айқындайтын құрал ол кәсіби сөздер деп қорытындылауға әбден болады. Кәсіби аталымдар түрлі өндірістік үдерістер, өндіріс құрал-саймандары, шикізат, жасалушы, шығарылушы өнім атауларын белгілеу үшін қызмет етеді. Сондықтан да арнаулы ұғымдардың ресми ғылыми атаулары-терминдерге қарағанда кәсіби атаулар негізінен ауызекі сөйлеуде қолданылып, нақты ғылыми сипаты жоқ «жартылай ресми» сөздер ретінде танылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под ред. Кожинной М.Н. – М. Флинта: Наука, 2006. – 696 с.

2. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163-198.

3. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.

4. Қалиев Б. Мемлекеттік тіл және оның терминологиясы // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2002. – Б. 28-35.

5. Күркебайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, 1998. – 205 б.

6. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

10.19. ТЕКСТ: РЕАЛИЯ ЯЗЫКА, РАЗНОАСПЕКТНОЕ ЯВЛЕНИЕ, ИСТОЧНИК НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ

А.Т. Акишева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(г. Астана, Казахстан)

Вопрос о тексте является одним из актуальных в области лингвистической науки и педагогики (практики преподавания языковых дисциплин). При его рассмотрении исследователей интересуют разные аспекты. Внимание ученого А.А. Леонтьева привлекает функциональная завершенность текста как речевого произведения. О.Л. Каменская считает, что текст является средством вербальной коммуникации, именно в этом заключается его основополагающая роль. Тем не менее, изучая текст в таких ракурсах, они склоняются к определению И.Р. Гальперина, что «...текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, ...состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), ...имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку» [1, с. 18]. В нем мы не совсем согласны с указанными двумя признаками текста: произведение, «состоящее из названия (заголовка)» и «сверхфразовых единств». Во-первых, в некоторых текстах, например, стихотворении, рекламе заголовки могут отсутствовать. Во-вторых, не все виды текстов существуют в виде «сверхфразовых единств». Следовательно, вопрос о точном определении текста остается открытым. Для его решения необходимы: поиски и всестороннее изучение многих других аспектов текста; устранение причин все еще сохраняющейся сложности в самом понятии текста; выбор новых подходов, направлений и методов исследования текстов всех функциональных стилей речи.

Любой текст сигнализирует о том, что в нем реально присутствует и что подлежит семантическому выводу по инферентному типу. Он существует как источник излучения и возбуждения в нашем сознании в виде многочисленных ассоциаций и когнитивных структур, значит, из него можно вывести какую-то проблему, извлечь ценную информацию, прийти к определенному умозаключению. Если это так, то текст можно:

- отнести в разряд образца сложной языковой формы и семиотического образования, побуждающего к восприятию, пониманию и интерпретации, тем самым в полной мере способствующего формированию мироощущения, мировосприятия, миропонимания, т.е. мировоззрения личности человека;

- считать конечным результатом индивидуального творческого процесса личности, который получается в ходе речевой коммуникации;

- отнести в разряд показателей когнитивной деятельности индивида, где ярко прослеживается связь глубокого осмысления человеческого опыта, фиксируемого в описаниях мира, и возникновения новых ступеней научного познания окружающей действительности, открытия духовного мира «Я».

Последнее обоснование понятия текста, как нам кажется, более емкое и полное, поскольку с точки зрения исследователей когнитивного подхода осуществляется интерпретационная деятельность, которую понимают как результат осмысления путем придания значений элементам, выступающим необходимым инструментом научного моделирования. В научных трудах она применяется как прием экспликации знания. Если описание, характеристика, сравнение и объяснение представляют собой способ экспликации (недостаточность изучения существенных признаков исследуемого предмета), то под интерпретацией следует понимать точку зрения, выведенную в результате анализа и размышлений [2, с. 204]. В сфере искусства интерпретация означает «творческое раскрытие какого-либо художественного произведения, определяющееся идейно-художественным замыслом и индивидуальными особенностями актера, режиссера, музыканта и т.п.» [3, с. 242]. При анализе коммуникативной сущности художественного текста, по мнению Н.С. Болотновой, данное понятие привлекается для исследования «организации познавательной деятельности читателя» [4, с. 89]. В контексте познавательной и оценочной деятельности интерпретация текста раскрывается с позиции лингвокультурологического подхода, который наряду с другими направлениями выделяет, так называемую, «презумпцию говорящего» – выражение через действия по обеспечению понятности собственной речи либо в правильном постижении замысла автора [5, с. 199]. Тогда возникает предположение: если объектом рассмотрения оказывается не интерпретация как специфическое речевое явление, то им становятся законные объекты соответствующих подходов к изучению языка –

проблемы восприятия, перевода, коммуникативных средств, репрезентации когнитивных структур, порождения текстовых высказываний.

Новым взглядом на природу языка и текста является когнитивный подход. Он детально освещен в трудах Ю.Н. Караулова, Т.М. Николаевой, Б.А. Серебрянникова и других ученых-лингвистов. Ряд исследователей в нем выделяют ключевое понятие «концепт». Так, Е.С. Кубрякова склонна считать, что «концепт – сущность ментальная прежде всего, изучается в связи с процессами говорения и понимания как процессами взаимодействия психических субъектов». А. Вежбицкая, польский и австралийский лингвист, ввела в обиход термины концепт-минимум и концепт-максимум. Концепт-минимум означает полное владение смыслом слова, присущее рядовому носителю языка (до чтения), а концепт-максимум – полное владение смыслом слова, свойственное рядовому носителю языка (после чтения). В создании концептов национального языка, обогащении его концептосферы, по мнению Д.С. Лихачева, большая роль принадлежит поэтам, которым свойственна особенная чуткость к русскому языку. С.Е. Никитина провела концептуальный анализ фольклорных текстов, выявила в них специфические концепты, разработала модель анализа слов-концептов в виде тезаурусной статьи-анкеты. Как видим, когнитивная точка зрения на текст «приносит плоды» новых научных открытий, и она будет всегда актуальной. Помимо такого подхода, существуют и другие, органично переплетающиеся и фокусирующиеся в понятии текста. Объектом лингвоцентрического подхода является функционирование языковых единиц и категорий в условиях художественного текста, текстоцентрического подхода – текст как речевое произведение, имеющее многоуровневую организацию. Особо интересен антропоцентрический подход, который определяет текст в качестве некоторого связующего звена в процессе коммуникации, или дискурса. В тоже время он включает в себя несколько направлений. Рассмотрим их. Психолингвистическое направление сосредоточено на процессах порождения и восприятия текста. При прагматическом подходе текст воспринимается как сложный речевой акт с определенными намерениями и целями, с комплексом языковых средств и приемов воздействия на адресата. Представители деривационного направления различают глубинный и поверхностный уровни текста. Коммуникативное направление во главу глав ставит необходимость коммуникативной ориентированности, единство формы, содержания и функционального назначения различных текстов в соответствии с потребностями и характером общения. Функциональные стили, жанры текста и речевые жанры являются областью исследования речеведческого (жанрово-стилевого) направления. Кратко представленный взгляд на состояние обсуждаемого вопроса свидетельствует о стремлении ученых познать

все стороны текста, выступающего реальностью языковых явлений, инструментом познания, много- и разноаспектным явлением. В связи с этим, однозначно, в исследовании лингвистики текста требуется комплексный подход, применение различных и активных методов и приемов.

В антропоцентрическом подходе выделено речеведческое направление, на что мы делаем акцент, потому что существенным параметром любого текста является принадлежность его к определенному стилю и жанровая оформленность. Жанр – это установка на определенный тип, способ изображения, характер и масштаб обобщений, вид подхода и отношения к реальной действительности. Для него существенным является собственно языковой состав речевых произведений, то есть лексико-синтаксическое наполнение. В лингвистике текста жанр признается инструментом описания текстов по определенным параметрам с целью получения всестороннего представления о формах, вариантах вхождения коммуникативной деятельности индивида в дискурс. Поэтому в работе с текстом важно определение его жанра. После чтения текста (вслух, про себя) на занятиях по русскому языку одним из заданий для студентов является определение жанра текста, приведение доводов, обоснования. Спектр послетекстовых заданий широк, например: определить стиль, подстиль текста; составить простой/сложный план текста; выявить коммуникативные задачи текста и др. Но в конечном итоге все они нацелены на выявление эстетической функции, так как она обеспечивает сосредоточение внимания на самом объекте. Другие существенные параметры выявляются и характеризуются при комплексном анализе текста. Созданию логически выстроенного текста, приобретению навыков работы с разными источниками способствует выступление с рефератом. Студентам предлагается представить его в одном виде (по выбору): монографический/обзорный реферат – учет количества источников; информативный/реферат-резюме – учет количества выделенной информации; объективный – отражение только подхода автора источника; оценочный – включение оценки содержания первоисточника автором реферата. Реферативное выступление по теме – это, прежде всего, речевой акт, речевая деятельность, обусловленная эстетико-познавательной и коммуникативной природой подготовленного текста. Мы считаем так, потому что студент создает полный текст сообщения, имеющий целостную смысловую и речевую структуру, стремится находить нужные языковые элементы, которые вливаются в текст и отбираются по потребности сообщения и общения со слушателями. Затем текст озвучивается, после выступающему задаются вопросы, ответы на которые могут быть короткими («да», «нет»), двумя-тремя предложениями либо целым текстовым высказыванием. Полный текстовый ответ будет доказательством того, как выступающий умело,

грамотно использует систему языковых средств, форм, структур (объединяющую их), демонстрирует собственные фоновые знания в конкретной коммуникативной стратегии. По нему можно увидеть не поверхностное понимание автором содержания своего реферата, проследить информационный диапазон по обсуждаемой теме, наблюдать реализацию умений и навыков публичного выступления (правила, этическая сторона).

Исследуя взаимосвязь текста и речи, исследователи пришли к выводу, что для научной речи более типична письменная форма, она же первична, а устный тип научной и технической литературы является производным от письменного типа, но не наоборот (В.Г. Костомаров, Я.И. Йонушене). Поэтому существенной проблемой для лингвистики и методики преподавания является правильное их соотношение. Письменная и устная форма работы способствуют развитию умений продуцировать текст (монолог) и участвовать в обсуждении, диспуте (диалог, полилог). Попытаемся кратко дать характеристику текста-диалога, который:

- не демонстрирует тесную связь мотива с проблемой общения, так как инициатором является преподаватель (только одна сторона);

- может быть равным, поскольку обе стороны (преподаватель – студент) заинтересованы в положительных результатах взаимодействия;

- является учебной целью, потому что преподаватель формулирует вопросы предварительно и в наиболее доступной для студента форме;

- предопределен, то есть, задавая вопрос, преподаватель уже заранее знает, каким должен быть ответ студента (однозначным либо полным);

- приносит удовлетворенность или неудовлетворенность результатом общения как студенту, так и преподавателю;

- выполняет функцию обучающую (развивающую, воспитывающую).

Такая классификация видов текста-диалога, предложенная рядом исследователей, на наш взгляд, правильная. Во-первых, привлекается обширный текстовый материал, на основе которого речевая деятельность может протекать не только преимущественно в форме монологических сообщений (только преподаватель, только студент), но и диалога (преподаватель – студент – группа), что не ограничивает собственно педагогический процесс. Во-вторых, ярко подтверждается, что высшей единицей обучения русскому языку является текст, поэтому преподавателю следует эффективно использовать все вышеописанные виды. В-третьих, речевые умения по ведению диалога являются важной составляющей в профессиональной деятельности. С учетом их преподавателю необходимо тщательно продумать задания, предлагаем следующие: 1. Составьте по тексту диалог. 2. Докажите, что

этот текст написан в ... (научном, официально-деловом, публицистическом) стиле речи. 3. Предложите варианты речевой ситуации к тексту. 4. Проиграйте ситуацию по тексту (деловая беседа по телефону, деловое совещание). 5. Представьте текст по выбору в другом функциональном стиле речи. 6. Выявите проблемы, поднятые в тексте, и предложите пути их решения. 7. Подготовьте монологическую речь по теме текста. 8. Дополните содержание прочитанного текста новой информацией. Для формирования навыков ориентировки в тексте рекомендуются учебно-тренировочные действия: сжатие информации отдельных текстовых элементов; выделение основных положений (тезиса); вычленение несущественной (фоновой) информации; изложение содержания текста в собственной интерпретации.

Говоря о тексте, нельзя обойти вопрос о контексте и подтексте. Контекст означает текстовое окружение. В качестве примера студентам можно сказать, что раздел осмысливается в контексте лекции, лекция – в контексте модуля либо части курса, а модуль – в контексте курса. Под подтекстом подразумевается скрытый вторичный смысл текста. Он присущ литературному тексту как притча, басня (они написаны эзоповым языком). Подтекст восходит к античности, он дает информацию к размышлению, является средством, которое заставляет глубже осмыслить прочитанный текст. В тексте могут существовать два подтекста: хроника и борьба противоположностей. Научный текст (научно-учебного подстиля) исключает разночтения, подтекст отсутствует. Следует обратить внимание студентов на то, что в структуре текста выделяемые четыре уровня осмысления (основная мысль, тема, факты и детали/подробности) отражают иерархию логико-рефлексивных уровней восприятия текстовой информации. Вначале идет постижение общего смысла, затем – деталей и частных, глубину понимания этих элементов (четвертый уровень) можно ограничить. При работе с текстом необходимо делать упор на то, что каждому студенту и всем, кто занимается умственным трудом, следует соблюдать культуру речи и культуру поведения, являющиеся важным инструментарием ученого.

Таким образом, текст можно назвать «высшим пилотажем языка». Он – притягательный объект для исследователей. Наличие множественности подходов и направлений отражает общую ситуацию в области лингвистики и способствует поиску природы самого текстового высказывания как реалии, или действительности языка. Наименее изученным, но перспективным мы находим когнитивный подход, который необходим при соотнесении языковых форм с их когнитивными аналогами для выявления главных закономерностей в использовании языка в определенных условиях и для достижения конкретных результатов. Дальнейшая разработка его необходима в целях всестороннего, детального описания концептуально-

терминологического аппарата специальности. Такое видение соответствует приоритетам современной отечественной науки.

Рассмотрение обсуждаемой нами проблемы в разных парадигмах знания исходит из специфических свойств текста: коммуникативности, диалогизма, адресованности. Текст выступает постоянным источником новой и интересной информации, научного познания. Он расширяет словарный запас студентов и воспитывает интерес к чтению, которое подкрепляет структурную автоматизацию языка, способствует формированию картины мира как органичного сочетания национального и индивидуального, в целом, универсального.

Список литературы:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 4-е, стереотипное. – М., 2006. – 144 с.
2. Салимовский В.А. Функциональная стилистика как речеведение. – Журнал «Вестник Пермского университета. – Пермь, 2010. – 5 (11) вып. – С. 202-207.
3. Современный словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1993. – 740 с.
4. Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня: монография / под ред. С.В. Сыпченко. – Томск, 1992. – 312 с.
5. Васильева В. В. Интерпретация как взаимодействие человека и текста // Текст: стереотип и творчество: межвуз. сб. научн. тр. / Перм. ун-т. – Пермь, 1998. С. 196-214.

10.20. ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР БЕРУДІҢ АСТАНАЛЫҚ ҮЛГІЛЕРІ

Б. Әбдуали, М.Ж. Тусупбекова, Ж.А. Қоңыратбаева

Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)

Ономастика ел мен жердің тарихы, қоғамдық сананың дамуы секілді мәселелермен тікелей байланысты өмір сүреді дейтін пікір қазіргі ғылымда мойындалған шындық. Осыған байланысты «Ономастикондарды зерттеуші ғалымдар, оларда қоғам әсерінің басымдығын, тілдегі лексиканың әлеуметтік күйін білдіретін қабаттар екеніне бас назар аударады» [1, 58 б.]. Соңғы ширек ғасырдағы Астана ономастикасының даму тарихына көз жібергенде негізінен осы ұстанымның басшылыққа алынғаны байқалады. Тілімізде қалыптасқан дәстүрлі атаулар қазіргі заманға сай жүйеленіп, қала нысандарына берілген...

Қазақстан Республикасында нысанға атау беру принциптері «Тіл туралы» Заңында қарастырылған [2]. Мұндағы шарттар мен ережелерді басшылыққа ала отырып, бүгінде көптеген елдімекен және нысан атаулары қалыптасты. Соның ішінде Астана қаласының ономастикалық келбеті өзгелерден ерекшеленіп тұрған секілді көрінеді. Өйткені барша қазақ зиялы қауым өкілдері мен мемлекеттік қатысты құрылымдарының атсалысуымен атқарылған жұмыстардың нәтижесінде тек атаулар ғана өзгеріп қоймай, атау берудің тамаша үлгісі қалыптасқаны белгілі. Әуелі Тәуелсіздік жылдарындағы ономастика тарихына бір көз жүгертіп көрелік. 1997 жылы қалың көпшіліктің санасында жылжымастай орын алған, солай болуы тиіс болып көрінетін Ел астанасы Алматыдағы жылы орнын суытып, Ақмолаға қоныс аударғанда «тоңы жібімеген» салқын аймақтың жағдайына үйлесіп кету турал ойлаудың өзі ауырлау еді. Алайда алысты көздейтін көреген стратегия өзінің ақиқаттығын дәлелдеді – қауырт жұмыс басталып кетті. Соның ішінде руханияттың бір тарауы ономастика өзекті мәселелердің қатарында тұрды. Олай болатыны – атау біріншіден қала халқы мен қонақтарының көз алдында тұратын ұлттық болмыстың айнасы, екіншіден – ұзақ уақыттар бойы көз көріп, көңіл қабылдап алған бұрынғы атауларға деген кей топтардың қимастығы көп жағдайда кедергі болатыны анық. Айта кетерлігі, Есілдің сол жағалауындағы жаңа қала салынғанша негізінен ономастикалық жұмыстар оң жағалаудағы көшелерді қайта атау немесе кеңестік идеологиялық аттауларды өзгерту бағытында жүрген еді. Жаңа астананы дамыту – жаңа мекенді игеру жұмыстарының ішінде ономастиканың бағы жанды деп айтуға болады. Әуелде ірікпенмен, кейіннен легімен ағылған ұлт зиялыларының әлеуетін жұмылдыра отырып, қаланың, соның ішінде мемлекеттік мекемелердің атаулары таза қазақшалып шыға келді. Бұл жөнінде белгілі ғалым Х. Әбжан «Астана зиялылары мен басшылығы қарқынды үдете түсті. Толғағы жеткен қажеттілікті «ұзын арқан, кең тұсауға» салмай, түбегейлі шешудің тамаша үлгісін көрсетті. Астана қаласы әкімдігі мен мәслихаты 2007 жылдың желтоқсан айында Елорданың даңғылдары, көшелері мен басқа да құрамдас бөліктеріне атау беру, қайта атау және біріктіріп атау туралы қаулы-шешім қабылданған еді. 2008 жыл басында құжат заңды күшіне енді» [3, 11 б.].

Осы жылдар ішінде ұлт зиялылары атқарған жұмыстар құқықтық-нормативтік құжаттар аясында жүзеге асқан болатын. Соның негізгісі ҚР «Тіл туралы» Заңы. Осы Заңның негізінде қаулылар, бұйрықтар, жарғылар, бағдарламалар, тұжырымдамалар т.б. секілді көптеген құжаттар дайындалып бектіліді. Соның негізінде атаулар жүйесі өзінің ұтымды шешімдерін тауып отырды. Астана еліміздің бас қаласы ретінде атаулар беру принциптерінің алғышарттарын жасаумен қатар, оны жүзеге асырушы орталыққа да айнала алды. Осы Заңның «Ономастика комиссияларының құзиреті» деп аталатын 25-1-бабы бойынша «... мемлекет меншігіндегі басқа да объектілерге атау беру, оларды қайта

атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту және мемлекеттік заңда тұлғаларға, мемлекет қатысатын заңды тұлғаларға жеке адамдардың есімдерін беру бойынша қорытындылар берді» [4, 66 б.].

Астана қаласында қабылданған шешімдер осы құқықтық-нормативтік құжаттардың негізінде жүзеге асты. Атаулардың қойылу уәждерін мынандай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: тұлғалар есімін беру, дәстүрлі ономастикалық атауларды қала ономастикасына бейімдеу, дәстүрлі ұғым-түсінік атауларын беру. Құқықтық-нормативтік құжаттар мемлекеттік ұйымдар мен олардың бөлімшелерінің атауларының тиісті талаптарға лайықты болуын қадағалайды. Ал жекеменшік нысандардың атаулары жазылуы мен рәсімделуіне қатысты нормаларға сәйкес жекеменшік иелерінің еркіне берілген. Қаладағы негізінен баса назар аударылғаны көше атаулары болатын, өйткені олардың саны көп еді. Көше атауларынан қазақ халқының басынан кешірген тарихы, мәдениеті, тарихи қалалары, тарихи орындары, тарихи оқиғалардың атаулары т.б. көрініс береді. Жалпы көшелерді түрлеріне қарай тас жолдар, даңғылдар, көшелер, желек жолдар, орамдар т.б. болып бөлінеді.

Осы атаулардың барлығы өзіндік жүйемен қойылған. Оларды өз ішінде мынандай топтарға бөлуге болады:

1) *Қазақтың үш атасының атынан қойылған көше атаулары: Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс.*

2) *Ежелгі қалаларға байланысты қойылған көше атаулары: Алмалық, Отырар, Сайрам, Сығанақ, Тараз, Ташкент, Түркістан т.б.*

3) *Әулиелер есімдерінен қойылған көше атаулары: Жұбан ана, Домалақ ана, Ұмай ана, Бектау, Қарашаш ана т.б.*

4) *Тарихи оқиғалардың болған орындарына байланысты қойылған көше атаулары: Аңырақай, Орбұлақ, Бұланты, Ордабасы т.б.*

Қазақтың хандарының, билерінің, жырауларының есімдерінен қойылған көше атаулары: Керей, Жәнібек хандар көшесі, Асан қайғы, Қадырғали Жалайыри, Сыпыра жырау, Шалкиіз жырау, Қазтуған жырау, Ақтамберді жырау т.б.

1) Абылай хан, Кенесары, т.б.

2) *Қазақ даласын сыртқы жаулардан қорғаған батырларының есімдерінен қойылған көше атаулары: Қабанбай, Бөгенбай, Баян, Сырым, Наурызбай т.б.*

3) *Алаш зиялыларының есімдерінен қойылған көше атаулары: Әлихан Бөкейхан, Халел Ғаббасов, Ахмет Байтұрсынұлы, Жақып Ақбаев, Қошке Кемеңгерұлы т.б.*

4) *Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан батырлардың есімдерінен қойылған көше атаулары: Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Бауыржан Момышұлы, Қасым Қайсенов т.б.*

5) *Ақын-жазушыларға байланысты қойылған көше атаулары:* Абай, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Ғабиден Мұстафин т.б.

6) *Өнер қайраткерлеріне* (композитор, әнші, биші, режиссер, спортшылар т.б.) байланысты қойылған көше атаулары: күйші Дина, Күләш Байсейітова, Бекзат Саттарханов, Шәмші Қалдаяқов, Жұмат Шанин т.б.

7) *Ғалымдарға байланысты қойылған көше атаулары:* Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан, Академик Рамазан Сүлейменов көшесі, т.б.

8) *Тарихи ескерткіштер мен ежелгі мәдениет атауларына байланысты қойылған көшелер:* Күлтегін, Беғазы-Дәндібай, Саққорған т.б. – деп әр алуан тақырыптарға көше атауларын топтастыра аламыз.

9) *Байырғы топонимдерден жасалған көше атаулары:* Күреңбел, Мәртөбе, Таңбалытас, Бозарал, Оқжетпес, Қоскөл, Ақсүмбе, Майлықент, Жылыбұлақ, Ашутас т.б.

Тақырыптық топтарды бұдан әрі де жалғастыруға болады. Туған тарихымыздың ең көне беттерінен бүгінге дейінгі аралықта белгілі болған руханият пен тұрмыс-тіршілік, уақыт пен кеңістік аралығындағы барша құндылықтардың негізгі элементтері көше атауларының мазмұнынан орын алып, қазір қала тұрғындары мен қонақтарына түрлі ақпараттар беріп отыр. Сонымен қатар, көше атауларының құрамынан қазақ даласының барлық аймағында қолданылған байырғы топонимдер орын алған. Ақпараттық қызметінен бөлек, олардың ұлтты ұйыстырушы фактор ретіндегі орны да маңызды.

Қаладағы түрлі нысан атаулары да өзіндік көркемдік өрнегімен ерекшеленеді. Олардың қатарына мынандай мемлекеттік және жекеменшік нысандар кіреді: *мектепке дейінгі мекемелер, мектептер, орта арнаулы оқу орындары, жоғары оқу орындары, автомектептер, денсаулық мекемелері, спорт кешендері, мәдениет орталықтары, ойын-сауық орталықтары, саябақтар, қоғамдық ұйымдар, ұлттық-мәдени бірлестіктер, сауда орталықтары, дәмханалар мен мейрамханалар, қонақ үйлер, туристік агенттіктер т.б.* Астана – еліміздің бас қаласы әрі саяси, мәдени, басты әкімшілік орталығы болғандықтан, мұндағы түрлі мекемелердің түрлері жоғарыда аталғандардан көп екені рас. Біз соның кейбір түрлеріне тоқталып отырмыз.

Мектепке дейінгі мекемелердің атаулары сәбидің жасы мен оған қатысты түрлі ұғым-түсінік атаулары мен еркелету мәнді сөздерден жасалған. Мысалы, Айналайын, Ақбота, Ақбөпе, Арайлым, Аружан, Аяжан т.б. секілді атауларда сәбидің жасына байланысты еркелету мәні байқалса, Алтын бесік, Алтын дән, Балауса, Балбөбек, Балдаурен, Бөбек, Балапан, Гүлдер, Думан, Көктем, Күншуақ, Қайнар, Үміт, Арман, Шаттық т.б. секілді атауларда сәбидің тазалығы, қуанышы, күлкісі, алаңсыз шағы, үмітке толы болашағы т.б. секілді ақпараттар беріледі. Ал Айгөлек, Бәйтерек, Ер Төстік, Ертегі, Жұлдыз, Таңшолпан т.б. секілді

атауларда сәби қиялын алыс армандарға жетелейтін ертегілер оқиғалары мен көркем бейнелі кейіпкерлер қамтылған. Ақ бидай, Ақ қайың, Аққу, Әлем, Гауһар, Қарлығаш, Меруерт, Нұршашу, Тұлпар, Шағала т.б. секілді атаулар халқымыздың рухани әлемінде жағымды сипатымен ерекшеленеді. Нысан мазмұны мен атау мағынасының өзара сабақтастығы ономастика саласындағы айтылып жүрген мәселелердің бірі, бұл тұрғыдан алғанда балабақша атауларының бала түсінігі мен көркемдік ұғымдарға сай қойылғаны байқалады және әр атаудың ішкі идеясынан жасампаздық ізденістердің айқын белгілері көрінеді.

Астанадағы мектеп атаулары берілетін білім дәрежесіне қарай бөлінеді. Мұнда да білім мазмұны мен баланың жасына қатысты ақпараттар қамтылған және ел тарихында өзіндік орны бар тұлғалардың есімі берілген. Мысалы, «Ақбұлақ» бастауыш мектебі», «Аққайнар» бастауыш мектебі», «Көк желкен» балабақша-гимназия комплексі» т.б. мектептердің атауларынан ішкі мазмұны белгілі болып тұр. Мағынасында да бастауыш сыныпта оқитын балалардың жасымен сәйкестік бар. Ал «Мирас» мектебі, «Астаналық» мектебі, «Зерде» дарынды балаларға арналған мектеп, «Нұр орда» қазақ-түрік лицейлерінің атауларында баланың жасымен, берілетін білім мазмұнымен сәйкес және жасөспірімнің рухани әлеміне әсер ететін «бабадан қалған мирас», «Астаналық», «зерделі бала» т.б. секілді ақпараттар бар. Мектептердің енді біразы Райымбек батыр, Жамбыл Жабаев, Ғали Орманов, Әлкей Марғұлан, Ғафу Қайырбеков т.б. секілді тұлғалар есімдерімен аталады.

Орта арнаулы оқу орындарының атаулары негізінен берілетін білім туралы ақпараттарды қамтиды: «Астана Политехникалық колледжі», «Көлік және коммуникация колледжі», «Экономика, технология және тағам өндірісін стандарттау колледжі», «Гуманитарлық колледж», «Медицина колледжі», «Қаржы академиясының колледжі», «Экономика-заң колледжі» т.б. секілденіп келеді. Атаулардың осылай берілуі білім ордасының ішкі мазмұнын ашып тұр. Осы секілді *жоғары оқу орындарының* атаулары да берілетін білім мазмұнымен байланысты: «Қазақ гуманитарлық заң университеті», «Қазақ ұлттық өнер академиясы», «Астана медицина университеті», «Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті» т.б. Оқу орындарының біразы кісі есімдерімен аталады.

Астанадағы білім беру мекемелерінің бірі автомектептер. Олар негізінен жекеменшік, сондықтан атауларында да коммерциялық сипат байқалады. Мысалы, «Сұңқар», «Арғымақ», «Дара», «Дара LTD», «Құлагер» секілді атауларда жүйріктік, жылдамдық туралы ақпараттар болса, «Бақыт-Авто», «Бектұр КЗ» атаулары кәсіпкердің немесе оған қатысты адамдардың есімдері болуы мүмкін, осы секілді «Қызыл-Жар», «Аймер 777», «Астана-Трансавто» т.б. секілді атаулардың қолданысы мен рәсімделуінде жарнамалық сипат байқалады.

Астана қаласының ономастикалық келбеті тілдік құрамы жағынан алуан түрлі. Түрлі тілдердегі атаулар кездеседі. Соның ішінде ілгеріде атап өткеніміздей ҚР «Тіл туралы» Заңына сәйкес мемлекеттік мекемелер тиісті талаптарға сай қазақша-орысша болып келсе, шетелдік атаулар жекеменшік мекемелерге тән болып келеді. Ілгеріде аталған автомектептердің ішінде «Сейф драйв», «Форсаж» секілді атаулар иеленгендері бар.

Мекемелер атауларын өз ішінен саралағанда, мемлекеттік мекемелердің ішінде мектепке дейінгі немесе бастауыш мектептерге негізінен көркем атаулар берілсе, оқу орындарынікі (орта мектеп, колледж, ЖОО) оқытылатын білім мазмұнымен байланысты болып келеді. Осы тұрғыдан алғанда Астана қаласының ономастикалық келбетін тілдік сипаты жағынан, мемлекеттік және мемлекеттік емес түрлеріне қарай және ішкі мазмұны бойынша тура атау мен шығармашылық ізденістен туған атаулар және кісі есімдерінен жасалған атау деп жүйелеуге болады. Бұл аталғандардың барлығы қазақ ономастикасының шығу, қалыптасу, даму тарихында бірге жасасып келе жатқан дәстүрлі ерекшеліктер. Соның ішінде қазіргі кезге сай жасампаздық ізденістердің нәтижесінде туған атауларға тоқтала кетуге болады. Мысалы, «Әуен», «Наз» мемлекеттік би театры» секілді мәдениет орталықтарының, «Думан», «Керуен» секілді ойын-сауық орталықтарының, «Арай», «Ғашықтар», «Жерұйық» саябақтарының, «Алаш аманаты», «Ата-Шаңырақ», «Әділет», «Ілтипат» т.б. қоғамдық ұйым атауларының көркем ойдан туғаны көрініп тұр. Осындай ізденістер *сауда орталықтары, дәмханалар мен мейрамханалар, қонақ үйлер, туристік агенттіктер т.б.* атауларынан жиі көрінеді. Шығармашылық ізденістермен қатар, кісі есімдерін беру де кеңінен орын алған. Бұлардың көпшілігі жекеменшік мекемелер болғандықтан, есімі берілетін адамның көпке танымал болу шарты қойылмайды. Бұл топтағылар мекеме иесінің немесе оған жақын адамдардың есімі.

Астана қаласының ширек ғасырдағы ономастикалық атаулар беру тәжірибесі мен жүйесі міне осындай. Ілгеріде атап өткеніміздей, қазақ халқының атау беру принциптеріне сәйкес келеді. Осы тұрғыдан алғанда бұл тәжірибе еліміздің басқа өңірлеріне үлгі болғандай.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. I том. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – 400 б.
2. Қазақстан Республикасындағы тіл туралы // Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заңы [электронды ресурс] <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151>
3. Әбжанов Х. Өзгерген атаулар, жаңарған атаулар. // Ономастикалық хабаршы журналы. - 2009. - № 1 (15). – 120 б.

4. Мемлекеттік тіл саясаты (нормативтік-құқықтық актілер жинағы)
// Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық
үйлестіру-әдістемелік орталығы. - Астана, 2014. - 912 бет.

10.21. СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРОИЗВОДНЫХ С ФОРМАНТАМИ –ОК И –ЕЦ

А.А. Баяхметова

Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова
(г. Костанай, Казахстан)

О.В. Коваль

Костанайский государственный педагогический институт
(г. Костанай, Казахстан)

Язык по своей цели - это прежде всего знаковая система. Язык всегда должен быть готов к образованию новых производных, новых знаков. В образовании новых слов особую роль выполняют словообразовательные аффиксы, которые обладают различной активностью. На наш взгляд, различные словообразовательные элементы, присоединяющиеся к основе слова и принимающие участие в создании новых слов, могут проявлять различную активность и нести при этом различную смысловую нагрузку.

Основной функцией языка является коммуникативная функция или функция общения. Известно, что суффиксальный способ является одним из продуктивных способов образования слов в русском языке, проявляет высокую степень продуктивности в создании слов разной стилистической принадлежности. В данной статье есть попытка рассмотреть стилистические возможности производных с формантами –ок и –ец на примере текстов художественной литературы.

В речи мы пользуемся языковыми средствами с учётом их функциональных особенностей и стилистической принадлежности. Каждый функциональный стиль обладает своими особенностями использования общелитературной нормы, он может существовать как в письменной, так и в устной форме. Функции речи конкретизируются в том или ином контексте, при этом особое место отводится какой-либо информации. Известно, что в научном тексте может преобладать информационная функция, в поэтическом - эмотивная, в публицистическом - агитационная. Каждый функциональный стиль отличается своими, присущими только ему, специфическими чертами. Языковые элементы могут совпадать в разных стилях, но данная структура, данный строй речи присущи лишь какому-то одному стилю. Вопрос о стилистической дифференциации современного русского языка сложен. Существование функциональных стилей обусловлено тем, что

одну и ту же мысль можно передать словами и написать, используя различные языковые средства, в том числе и аффиксальные морфемы.

Для современного русского литературного языка существенно прежде всего распределение языковых средств по трём основным сферам его применения. Это разговорная речь, художественная речь и речь, включающая такие функционально-речевые стили, как официально-деловой, научный, публицистический во всём разнообразии проявляющихся в них жанров. "Выделяются следующие функциональные стили: разговорный, научный, официально-деловой, публицистический, каждый из них характеризуется ведущими стилевыми чертами, которые проявляются как в содержании, так и в отборе языковых средств. Выделяют также и стиль художественной литературы (художественный)", – отмечает Н.А. Ипполитова [1, с. 80].

Для производных с суффиксами *-ок* и *-ец* употребление в научном, официально-деловом, публицистическом стилях – непродуктивное явление. Наиболее широкое употребление анализируемых производных на *-ок* и *-ец* наблюдается в художественной и разговорной речи, чаще в речи эмоционально окрашенной. "Несомненно, вопрос о стилистических характеристиках слова не мог остаться без внимания лингвистов, описывающих эмоциональную лексику, поскольку совершенно очевидно, что слова, обладающие ярко выраженными эмоциональными характеристиками, чаще всего оказываются принадлежащими к вполне определённым функциональным стилям языка – обычно это слова разговорные, поэтические, бранные и т.п.", – пишет Е.Ю. Мягкова [2, с. 19]. В художественной речи производные с суффиксом *-ок* и *-ец* выполняют информативную и эстетическую функцию. "Художественный текст, как и любое другое произведение искусства, имеет абсолютный антропоцентрический характер, так как именно человек с его богатым внутренним миром представляет центр литературного произведения, в связи с чем основной признак художественных текстов в семиологическом освещении состоит в том, что они содержат в себе сложный мир чувств, захватывают читателя ощущением прекрасного и возвышенного", – отмечает Л.Г. Бабенко [3, с. 102].

Художественное произведение – это эмоциональное постижение окружающего мира и образное представление с целью воздействия на наши чувства. Широкая валентность суффиксов *-ок*, *-ец* позволяет образовывать словообразовательные варианты, которые получают определённую функционально-стилевую закреплённость. Русское словообразование отличается гибкостью, богатством словообразовательных ресурсов, обладающих яркой стилистической окраской. Одни производные с формантами *-ок*, *-ец* воспринимаются как книжные (*холодок*, *затылок*, *окурок*, *хлебец*, *заводец*, *продавец* и т. д.), другие – как разговорные (*дурачок*, *выродок*, *чудок*, *тупоумец*, *мерзавец* и т. д.). "Всё многообразие значений, функций и смысловых

нюансов слова сосредотачивается и объединяется в его стилистической характеристике", – пишет В.В. Виноградов [4, с. 26]. Анализ сочетаемостных возможностей производных с суффиксом -ок и -ец выявляет стилистическую возможность производных или отсутствие функционально-стилевой закреплённости. Д.Н. Шмелёв считает, и мы разделяем эту точку зрения, что: "...существует целый ряд слов стилистически окрашенных, обладающих определённой стилистической значимостью" [5, с. 151]. Так, производные *мерзавец*, *подлец* не только выражают отрицательное отношение к называемому лицу, но и сигнализируют о сниженном стиле речи, свидетельство тому – их употребление в речи персонажей. Например:

- Я к вам лез? Ах, **мерзавец!** А вы небось не скажете! Я бы его...
(И. Гончаров. Обыкновенная история).

- На свои кровные выучил, воспитал!... **Подлец** ты, сучий сын!...
(М. Шолохов. Донские рассказы).

Производные лексико-семантической группы "**конкретный предмет**", "**живое существо**", "**лицо**", "**место**", "**количество**", "**абстрактное понятие**" широко используются в художественной речи. Контекст помогает определить, что производные с формантом -ок и -ец употребляются для обозначения психологического состояния; помогают определить и назвать состояние героев, окружающей их действительности, например:

- Разберемся, **милок**, - бросил Федор и, покачивая широкой спиной, ушел. (А. Иванов. Вечный зов).

- Милый ты мой! Да какой же ты молодец стал! Какой **красавец!**
(В. Каверин. Два капитана).

В художественных произведениях очень широк круг речевых средств, воссоздающих разные проявления чувственного восприятия (звуковые, световые):

В это время, как она выходила из гостиной, в передней послышался **звонок**. (Л. Толстой. Анна Каренина).

Чтобы не мерзли колени, подложил Петька под ноги полу зипуна, прилёг поудобнее, а из-за плетня простуженный **голосок**:

- Музыку слушаешь, паренёк? Музыка занятная... (М. Шолохов. Донские рассказы).

Наконец и это сияние померкло и только невысоко над землёй, в том месте, где закатилось солнце, осталась неясная длинная розовая полоска, незаметно переходившая наверху в нежный голубоватый **оттенок** вечернего неба, а внизу в тяжелую сизоватую мглу, подымавшуюся от земли. (А. Куприн. Одиночество).

Григорий раскрытым ртом жадно хлебал воздух, от смуглых щёк его отходил чёрный **румянец**, и потускневшие глаза обретали слабый блеск. (М. Шолохов. Тихий Дон).

Художественный стиль речи предполагает поиск разнообразных средств выразительности и изобразительности. Это ведёт, на наш

взгляд, к созданию разных стилистических контекстов, необходимых для передачи той или иной мысли автора.

Таким образом, словообразовательный тип имён лиц с суффиксами *-ок* и *-ец* разнообразен, ярок, богат и широко представлен в художественной речи. Разговорная лексика в стилистическом словообразовании выступает как функциональная категория, представляя ядро разговорного стиля языка. Разговорная лексика, как правило, обслуживает непринуждённое общение, характеризуется своей активностью и противопоставленностью книжному стилю, например: *дедок, милок, мерзавец, поганец*.

- *Мы – красные, **дедок**... Ты нас не бойся, - миролюбиво просипел атаман. (М. Шолохов. Донские рассказы).*

- *Иди! За автолавку. Нашёл я её, **милок**, в Громотушкиных кустах... Жаль, что обчистить успели. (А. Иванов. Вечный зов).*

- *Экой **мерзавец!** Неблагодарный! .. Принимай их после этого в порядочный дом! (М. Лермонтов. Герой нашего времени).*

- *Ты что ж это, **поганец**, деду грозишь? (М. Шолохов. Донские рассказы).*

Разговорный стиль используется в акте непосредственного общения и в большей степени поддерживается адресатом. Этот стиль находит сферу применения преимущественно в художественной литературе.

- *Мне бы, дяденька, только **разок** стрельнуть, - сказал Ваня, жадно поглядев на автоматы, покачивающиеся на своих ремнях от беспрестанной пушечной пальбы. (В. Катаев. Сын полка).*

- *Эх, **братец**, как покутили! Теперь даже, как вспомнишь... Чёрт возьми! То есть как жаль, что ты не был. (Н. Гоголь. Мёртвые души).*

Элементы разговорного стиля в художественных текстах являются ярким средством экспрессии, например:

- *Как же об ней не думать? А они и проведывать не приходят? Хучь на **чудок**. Нет. (М. Шолохов. Тихий Дон).*

- *Полежи ишо **чудок**... Полежи... (М. Шолохов. Тихий Дон).*

Подмена литературной формы *чуток* создаёт необходимый автору художественный эффект, форма слова *чуток* подчёркивает простоту речи героя.

- *Вот **квасок**, попыривает в **носок!** Вот кипит, да некому пить! (И. Бунин. Капитал).* Автор попытался передать настроение героев. В ярмарочной сценке идёт живой разговор – торг двух мужиков, которые весело, с прибаутками предлагают свой товар, и приценивают к этому товару покупателя. Автор использует слова *квасок, носок*, которые в какой-то степени помогают раскрыть народные характеры – весёлую бесшабашность одного и деловитость, обстоятельность другого.

Таким образом, анализ текстов художественных текстов позволяет делать вывод, что стилистические возможности производных с суффиксами *-ок* и *-ец* в результате валентности может

быть представлена в большей степени в художественном и разговорном стиле.

Список литературы:

1. Ипполитова Н.А. Русский язык и культура речи в вопросах и ответах. Учебник для вузов. - М.: Проспект, 2006. – 344 с.
2. Мягкова Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. - Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1990.-106 с.
3. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. - Свердловск: Изд-во Уральского ГУ, 1989. – 182 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык. - М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.
5. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. - М.: Просвещение, 1977. - 334 с.

10.22. ФРОНТОВЫЕ ПИСЬМА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

М.Б. Токтагазин

Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(г. Астана, Казахстан)

В современной действительности историческое восприятие реальности изменилось – и история воспринимается не только и не сколько как процесс смены социально-исторических формаций в ходе исторического развития человечества, а как совокупность культурных феноменов, которые можно полноценно оценить только через соответствующие культурные артефакты, которые могут дать полноценное представление о том, какие ценности и нравы царили в его эпоху, каким было мировоззрение людей того времени, как человек воспринимал окружающую, в том числе политическую, экономическую, культурную реальность. Таким культурным артефактом может выступать эпистолярное наследие как отражение не только внутреннего мира автора и нюансов его взаимоотношений с другим коммуникантом, но и как отражение социальной действительности и собственно роли субъекта в историческом процессе [4].

Понимание исторического прошлого базируется на комплексном восприятии артефактов материальной культуры определенной эпохи, на кропотливом воссоздании картины исторического прошлого на основании информации, полученной из различных источников, одними из которых являются письменные источники.

Различные исторические периоды характеризуются не только различными формами материального производства, но и

характерными для данной стадии развития человеческой культуры направлениями искусства, а также определенной психологией взаимоотношений. Однако следует сказать о том, что общение между индивидуумами как историческая категория практически не подвергается рассмотрению – причиной этому, возможно, служит довольно распространенная концепция невлияния роли личности на общий ход исторического процесса.

Однако если разобраться, то стоит сказать о том, что каждый человек так или иначе вносит вклад в историю. История – это своего рода коллективное творчество человечества – если бы не было одних людей – не было бы и других, если не было бы одних поступков – не было бы других. Если бы Брут не убил Цезаря среди прочих – он вошел бы в историю только как один из его сподвижников, а может, его имя было бы забыто. Таким образом, каждый человек для истории важен, следовательно, исследование межличностного общения людей в различные исторические эпохи – не менее важный аспект изучения истории, чем многие другие.

Соответственно, сейчас нет технологий, позволяющих полностью реконструировать историческое прошлое, но остались письма – выражение межличностного индивидуализированного диалога между людьми, которые могут восприниматься не только как биографическая ценность, но и как историко-культурный артефакт.

Собрав многочисленные свидетельства о схожем восприятии того или иного исторического события, явлений или факта, через письма можно воссоздать историческую действительность – только со свойственным человечеству фактором субъективизма.

В контексте изучения психолого-исторической реальности, отраженной в переписках, крайне интересно коснуться такого феномена, как переписка в военное время. Если провести анализ и интерпретацию фронтовых писем, которые были написаны рядовыми и руководящим составом в период тех или иных войн, можно реконструировать те чувства, те мысли и ценности, которые были характерны для воюющих.

Одним из наиболее доступных и обширных эпистолярных архивов является архив писем участников Великой Отечественной войны. Изучение эпистолярного комплекса этого времени является составной частью проблемы изучения в принципе эволюции эпистолярной культуры и исторического явления, а также исторической социокультурной и психолого-исторической реальности, отражавшей положение дел на фронте и в тылу [1].

Письмо как идеальный инструмент для исполнения культурно-коммуникативной функции, призвано раскрыть перед исследователями фактические нюансы происшествий на фронте и в тылу, верифицировать психологические особенности военного в период

активных боевых действий, проявить основные моральные, нравственные и культурные ценности военного времени.

Весь обширный материал эпистолярии времен ВОВ представляет собой объект особого интереса, но особенно интересно было бы классифицировать письма по социальным ролям – письма простых фронтовиков, письма руководства, письма идеологов и т.д.

С точки зрения концептуальности содержания письма, его суть можно представить в двух аспектах – концепция цели и концепция коммуникации. Концепция цели подразумевает нацеленности военных на ряд высших для них ценностей в момент военных действий – это цель достижения победы, цель завершения военных действий, цель возвращения домой, цель встречи с друзьями и родными, цель мести, цель желаяния повышения качества жизни и т.п. С точки зрения коммуникации во фронтовых письмах эта концепция проявляется в виде непосредственно стилистики и лексики писем.

Исследование фронтовых писем показывает, что при формировании тем писем довольно ярко выделяются несколько основных тем и сюжетов писем: любви и семьи, патриотизма, жизни и смерти, надежды – надежды на жизнь, надежды на победу, надежды на возвращение домой – это одна из наиболее ярких тем фронтовых писем.

Во всем комплексе эпистолярного наследия ВОВ можно выделить следующие структурные элементы [2]:

- Письма в органы государственной власти
- Письма в СМИ
- Письма семьям и любимым

Следует отметить, что фронтовое письмо имеет свой формуляр – особенности построения и соотношения его основных частей. Классическое фронтовое письмо состоит из трех базовых элементов [2]:

1. Начальное вступление
2. Основная часть
3. Заключительная часть.

1. Если отмечать особенности начальной части писем, то здесь можно выявить 4 основных части начала писем [3]:

- Инвокация – посвящение письма лидерам СССР
- Интитуляция – обозначение автора письма
- Инскрипция – обращение к адресату письма
- Салютация – приветствие

2. В основной части письма военный вначале формулирует тематику своего послания, а следом идет нарративная часть письма – то есть детализация заявленной темы. В нарративе могут присутствовать как детализированное и информативное изложение событий, так и мысли, и эмоциональные реакции фронтовика, чаще всего нарратив сочетает и то, и другое – описывается событие, и

ощущение военного, писавшего письмо. В конце основной части чаще всего фронтовик выражал пожелание или формулировал определенную просьбу.

3. В заключительной части письма чаще всего фронтовик использовал двухблочную систему:

- Датум – проставка даты, времени и места написания послания
- Аппрекация – часть передачи пожеланий и приветов родным и близким.

Заключительная часть письма также содержит подпись автора, заверяющую его авторство.

Интересно то, что практически во всем пространстве вокруг себя фронтовики воспринимают сквозь мировосприятие, измененное пониманием войны. Поэтому следует отметить заданность мировосприятия рамками войны, сакрализация фронтовых предметов и знакового окружения, военизированное восприятие природы и социума.

С точки зрения логичности и содержательного разнообразия фронтовое письмо представляет собой довольно широкое по тематике произведение, которое в первую очередь ценно тем, что сознание фиксировало эмоции и мировосприятие человека на войне и ее обстановке, поэтому во многом содержание писем продиктовано как личностными, так и внешними аспектами ситуации написания письма.

Фронтовое письмо представляет собой довольно специфическое явление советской культуры и социальной реальности. Фронтовые письма являются носителями особой информации, значимой для анализа психологии военного времени, необходимой для понимания эволюции личности в условиях экстремальных ситуаций.

Эпистолярный текст в принципе следует воспринимать как совершенно особенное представление акта коммуникации, выраженное в письменном виде.

Список литературы:

1. Альтман И.А. О методике выявления и учета документов личного происхождения периода Великой Отечественной войны: (Из опыта работы во Владимирской области) / И.А. Альтман // Археографический ежегодник. - М.: Наука, 1985. С. 143 - 147.

2. Баландин А.И. Сбор документальных памятников Великой Отечественной войны // Вопросы собирания, учета, хранения и использования документальных памятников истории и культуры. 4.1. М.: Наука, 1982. — С. 126 - 157.

3. Иванов А.Ю. Фронтовые письма участников Великой Отечественной войны как исторический источник. / Дисс. канд. ист. наук. - Казань, 2009. – 240 с.

4. Медушевская О. М. Источниковедение: Теория, история и метод. — М., Изд-во РГГУ, 1996. – С. 28.

INFORMATION ABOUT AUTHORS / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

SECTION 07.00.00 / СЕКЦИЯ 07.00.00

HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

7.1. Уктамбек Абдулганиевич Султонов - доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Центра восточных рукописей им. Аль-Бируни в Ташкентском государственном институте востоковедения (г. Ташкент, Узбекистан).

Айна Сагатбековна Кабылова - доктор философских наук, профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

7.2. Жанар Болатовна Абдикадырова – докторант. Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии (г. Алматы, Казахстан).

7.3. Сагындык Убаевич Жауымбаев - кандидат исторических наук, профессор. Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

Валерий Валентинович Евдокимов - доктор исторических наук, профессор. Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

Алексей Игоревич Кукушкин – старший преподаватель. Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

Олжас Саятович Шохатаев – старший преподаватель. Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

7.4. Нурсахан Ахметовна Бейсенбекова - кандидат исторических наук, доцент, директор НИЦ «Тұлғатану», доцент кафедры археологии, этнологии и отечественной истории. Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

Ляззат Касымовна Шотбакова - кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник НИЦ «Тұлғатану», доцент кафедры археологии, этнологии и отечественной истории. Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

7.5. Болат Құдайбергенұлы - кандидат исторических наук, академик Академии истории и общественных наук Республики

Казахстан. Филиал АО «НЦПК «Өрлеу» - Институт повышения квалификации педагогических работников» по Павлодарской области (г. Павлодар, Казахстан).

SECTION 08.00.00 / СЕКЦИЯ 08.00.00

ECONOMICS AND MANAGEMENT / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ И МЕНЕДЖМЕНТ

8.1. Асланбек Нурбекович Мурзахметов – Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан).

8.2. Досым Ерназарович Оспанов - старший преподаватель. Актюбинский университет имени С. Баишева (г. Актобе, Казахстан).

Дана Байтоковна Кубанова - старший преподаватель. Актюбинский университет имени С. Баишева (г. Актобе, Казахстан).

Гульден Жансугиркызы Мырзагул - студентка. Актюбинский университет имени С. Баишева (г. Актобе, Казахстан).

8.3. Сауле Мадиярбековна Момынкулова - старший преподаватель. Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан).

Сауле Букинбаевна Кусаинова - старший преподаватель. Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан).

Алтинай Уринбаевна Найманова - старший преподаватель. Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан).

Жандос Калдыбайулы Акпанов - старший преподаватель. Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан).

8.4. Айгуль Нурпеисовна Токсанова - доктор экономических наук, профессор. Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

Алма Галиева - доктор экономических наук, доцент, профессор кафедры «Экономика». Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

Айнур Шахизадина Абильдина - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика». Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

Замира Абуталип – магистрант. Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

8.5. Айгуль Нурпеисовна Токсанова - доктор экономических наук, профессор. Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

Айнур Шахизадина Абильдина - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика». Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

Айкоркем Талаповна Талапова – магистрант. Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

8.6. Владислав Юрьевич Злыгостев - член-корреспондент Международной Академии Образования, советник Академии образования и воспитания, советник Российской Академии Естествознания. Московский технологический институт «ВТУ» (г. Москва, Россия).

8.7. Гульшат Исаевна Мусаева – аспирант. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Казанский государственный аграрный университет» (г. Казань, Татарстан, Россия).

8.8. Уулгелди Токтогуловна Тууганбаева - старший преподаватель. Университет экономики и предпринимательства (г. Жалал-Абад, Кыргызстан).

8.9. Ерке-Булан Мажекенович Бутин - кандидат экономических наук, профессор. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

Вероника Евгеньевна Цыганова – студентка. Факультет «Школа финансов», специальность «Учет и аудит», АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.10. Ерке-Булан Мажекенович Бутин - кандидат экономических наук, профессор. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

Гаухар Мухамиркызы Нуржаубекова – магистрант. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.11. Амина Аубакировна Аубакирова - доктор географических наук, профессор ВАК по экономике. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.12. Нурахмет Жомартович Айтенов - ведущий специалист. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.13. Ирина Наумовна Кренгауз - кандидат экономических наук, доцент. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.14. Салтанат Сейлхановна Масакова - кандидат экономических наук, доцент. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.15. Ляззат Сейдахметовна Султангалиева - кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Бухгалтерский учет и

финансы», заведующая кафедрой. Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан).

8.16. Айгуль Малибековна Атчабарова - кандидат экономических наук, доцент. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.17. Шолпан Карлқызы Өтелбай - старший преподаватель кафедры «Бухгалтерский учет, аудит и оценка». АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.18. Акмарал Едилбаевна Сарсенова - кандидат экономических наук, доцент. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Гульвира Ермекбаевна Жоланова - Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Нурсултан Акжолов - Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

8.19. Акмарал Едилбаевна Сарсенова - кандидат экономических наук, доцент. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Гульвира Ермекбаевна Жоланова - Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Даурен Абдикерим - Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

8.20. Жания Бакитовна Джумадилдаева - старший преподаватель. Университет «Туран» (г. Алматы, Казахстан).

8.21. Алида Канабековна Канабекова - старший преподаватель. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

Кулзира Китапова - старший преподаватель. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.22. Гульсум Жолдасбековна Сыздыкбекова – старший преподаватель. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

Нуржанар Машай – старший преподаватель. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.23. Людмила Ивановна Кашук - кандидат экономических наук, доцент, и.о. профессора. Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар, Казахстан)

8.24. Лейла Сатыбалдиевна Нурпеисова - кандидат экономических наук, доцент. Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана (г. Алматы, Казахстан).

Алтыншаш Булатовна Заманбекова - кандидат экономических наук, доцент. Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана (г. Алматы, Казахстан).

Назым Сатыбалдиевна Нурпеисова - кандидат экономических наук, доцент. Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана (г. Алматы, Казахстан).

Мира Ахметовна Иманбекова - кандидат экономических наук, доцент. Университет «Туран» (г. Алматы, Казахстан).

Кульбайран Кульпаевна Джампеисова - кандидат экономических наук, доцент. Университет «Туран» (г. Алматы, Казахстан).

8.25. Сагира Райхановна Калмагамбетова – старший преподаватель. Актюбинский университет им. С. Баишева (г. Актюбе, Казахстан).

Нургуль Турегалиевна Сейткалиева – старший преподаватель. Актюбинский университет им. С. Баишева (г. Актюбе, Казахстан).

Ханша Толегенкызы Иса – студентка. Актюбинский университет им. С. Баишева (г. Актюбе, Казахстан).

8.26. Жарас Алпысбаевич Куатбеков - PhD, доцент. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Жанар Нурахановна Ибраимова – доцент. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Жанар Жаксыбайкызы Саркулова – доцент. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан).

Райгуль Бакитжановна Капарова (г. Тараз, Казахстан).

8.27. Айгуль Абитжановна Жантаева – PhD, доцент. АО «Университет Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.28. Джамиля Алибековна Сейтхожина - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономическая теория и антимонопольное регулирование». Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

8.29. Ауесхан Алтаевич Оспанов - Комитет автомобильных дорог при Министерстве по инвестициям и развитию (г. Астана, Казахстан).

Айгуль Нурпеисовна Токсанова - доктор экономических наук, профессор. Казахский университет экономики, финансов и международной торговли (г. Астана, Казахстан).

8.30. Мадина Конратбаевна Тузубекова - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы». Кокшетауский

университет им. А. Мырзахметова (г. Кокшетау, Казахстан). Доцент кафедры «Экономика, учет и аудит». Казахский университет технологии и бизнеса (г. Астана, Казахстан).

Айжан Маратова – магистрант. Казахский университет технологии и бизнеса (г. Астана, Казахстан).

8.31. Мадина Конратбаевна Тузубекова - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы». Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова (г. Кокшетау, Казахстан). Доцент кафедры «Экономика, учет и аудит». Казахский университет технологии и бизнеса (г. Астана, Казахстан).

Динара Масугутовна Гельманова – магистрант. Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова (г. Кокшетау, Казахстан).

8.32. Вилена Нургалиевна Сеитова – докторант. Университет «Туран» (г. Алматы, Казахстан).

Калиаш Утенбековна Стамкулова - доктор экономических наук, доцент, и.о. профессора. АО Университет «Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

Гулбаршин Сатеновна Сатбаева - кандидат экономических наук, и.о. доцента. АО Университет «Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.33. Гаухар Ерлановна Кадырова – студентка. Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина (г. Астана, Казахстан).

Ару Сейтжан - студентка. Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина (г. Астана, Казахстан).

8.34. Эльмира Мизамгалиевна Адиева - кандидат экономических наук, заведующая кафедрой экономики. Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан).

Райхан Сагитжановна Уталиева - кандидат педагогических наук, заведующая кафедрой «Менеджмента». Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан).

Кансулу Мусаевна Утепкалиева - кандидат экономических наук, декан факультета Экономики и права. Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан).

8.35. Акмарал Жансериковна Олжабаева – магистрант. Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан).

8.36. Бижамал Аманкелдиевна Абдуллаева - кандидат экономических наук, доцент. АО Университет «Нархоз» (г. Алматы, Казахстан).

8.37. Нурсулу Кыдыровна Калаганова - кандидат экономических наук, директор департамента послевузовского образования и карьеры. Казахско-Русский Международный университет (г. Актобе, Казахстан).

Амина Муратовна Кушанбаева – студентка. Казахско-Русский Международный университет (г. Актобе, Казахстан).

8.38. Акмарал Оспановна Демеубаева - кандидат экономических наук. ЮКГИ им. М. Сапарбаева (г. Шымкент, Казахстан).

Н.Г. Жанасбаева (Шымкент қ., Қазақстан).

Б.Ж. Көрпалиева (Шымкент қ., Қазақстан).

М.Б. Тойынбетова (Шымкент қ., Қазақстан).

SECTION 09.00.00 / СЕКЦИЯ 09.00.00

PHILOSOPHICAL SCIENCES / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

9.1. Дауренбек Азенулы Аубакир - доктор философских наук, кандидат физико-математических наук, доцент, академик МАИ, академик МОАЭБП, профессор кафедры Радиотехники, электроники и телекоммуникаций. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва (г. Астана, Казахстан).

Кенжебек Азенович Аубакиров - ЭкО-центр «Ноосфера и Устойчивое развитие» при Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилёва (г. Астана, Казахстан).

9.2. Гульнар Аманбековна Адаева - кандидат философских наук, доцент. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

SECTION 10.00.00 / СЕКЦИЯ 10.00.00

PHILOLOGY / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

10.1. Жанна Ташевна Кулахметова - старший преподаватель. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Айгуль Кадыскызы - старший преподаватель. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Роза Туkenовна Хасенова - старший преподаватель. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

10.2. Абай Каиржанович Каиржанов - доктор филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Нурила Габбасовна Шаймердинова - доктор филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Урзада Абилкасимовна Мусабекова - кандидат филологических наук, доцент. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Айнур Рысбековна Маемерова - доктор PhD, доцент. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Ажар Беккеновна Шалдарбекова - доктор PhD, доцент. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

10.3. Гульсим Рахметбековна Нурекешова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор. Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан).

Раушан Бауыржановна Абенова – магистрант. Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан).

10.4. Ирина Георгиевна Лошкова - старший преподаватель кафедры «Иностранные языки». Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан).

Марина Варфоломеевна Новожилова - кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой «Иностранные языки». Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан).

Раушана Наурызбаевна Балгабекова - старший преподаватель кафедры «Иностранные языки». Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан).

10.5. Димитрия Желязкова - преподаватель болгарского языка для иностранцев. Медицинский университет г. Пловдив (г. Пловдив, ДЕСО, Болгария).

10.6. Карлыгаш Жамалбеккызы Айдарбек - доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник отдела терминологии. Институт языкознания имени А. Байтурсынова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан).

10.7. Айнур Абдыжалиловна Аккузова - Казахский национальный университет имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан).

10.8. Руслан Рашидович Ганеев – преподаватель. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

Нургуль Сагынтаевна Исабаева - кандидат филологических наук, зав. кафедрой теории и практики английского языка, факультет языка и перевода. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

Сайран Хаджимуратовна Жакупова - кандидат филологических наук, старший преподаватель. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

10.9. Шапагат Шарапатович Жалмаханов - доктор филологических наук, профессор. Карагандинская академия им. Б. Бейсенова МВД РК (г. Караганда, Казахстан).

Сагила Абдигалиевна Рахымберлина - кандидат филологических наук, доцент. Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

Адемау Турдыбаевна Толысбаева - кандидат филологических наук, доцент. Международный Казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави (г. Туркестан, Казахстан).

Загира Зекеновна Ордабаева – преподаватель. Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова (г. Караганда, Казахстан).

10.10. Толкын Шакеновна Омирбаева - кандидат филологических наук, доцент. Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан).

10.11. Ольга Александровна Анищенко - доктор филологических наук, доцент, профессор кафедры русской филологии. Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан).

Галина Валентиновна Забинякова - старший преподаватель. Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан).

Наталья Петровна Локтионова - кандидат педагогических наук, доцент. Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан).

10.12. Салтанат Калиаскаровна Шабжанова - старший преподаватель. Филиал акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» - Институт повышения квалификации педагогических работников» по Павлодарской области (г. Павлодар, Казахстан).

Жанар Акановна Шитенова – учитель. Средняя общеобразовательная школа № 16 г. Экибастуза (г. Экибастуз, Павлодарская обл., Казахстан).

Берик Шоханович Атабаев – учитель. Средняя общеобразовательная школа № 13 г. Экибастуза (г. Экибастуз, Павлодарская обл., Казахстан).

10.13. Светлана Нурадиловна Сисеналиева - Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан).

10.14. Лаззат Усмановна Алипбекова - старший преподаватель. Евразийский гуманитарный институт (г. Астана, Казахстан).

10.15. Ботагоз Турганбаевна Тлеубекова - кандидат филологических наук, доцент, декан. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

Саян Акылжанович Кенжегалиев - кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

Даурен Бейсен – преподаватель. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

Адил Муратович Жакулаев - зам. декана. Центрально-Казахстанская академия (г. Караганда, Казахстан).

10.16. Менликул Бурхановна Шиндалиева - доктор филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

10.17. Салтанат Файзуллакызы Али - начальник отдела по организации военно-патриотической работы. Национальный военно-патриотический центр Вооруженных Сил Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан).

10.18. Акмарал Жумадиллаевна Курманаева – преподаватель. РГКП «Республиканский колледж спорта» (г. Алматы, Казахстан).

10.19. Алка Темирхановна Акишева - кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

10.20. Бекжан Абдуали - доктор филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Мадина Жанбырбаевна Тусупбекова - кандидат филологических наук, доцент. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

Жанар Молдалиевна Коныратбаева - кандидат филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

10.21. Айсулу Ахметбековна Баяхметова - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры практической лингвистики, доцент Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова (г. Костанай, Казахстан).

Олеся Владимировна Коваль - преподаватель кафедры русского языка и литературы. Костанайский государственный педагогический институт (г. Костанай, Казахстан).

10.22. Муратбек Балкыбекович Токтагазин - кандидат филологических наук, профессор Региональной Академии Менеджмента (РАМ), доцент Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан).

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности;
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА
объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно- управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

**Для участия в конкурсе представляются следующие документы
в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно- управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности;
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
University of Economics and Entrepreneurship
Taraz Innovation and Humanities University

MATERIALS
of the II International scientific-practical conference
"INTEGRATION OF THE SCIENTIFIC COMMUNITY
TO THE GLOBAL CHALLENGES OF OUR TIME"

March 7-9, 2017,
Osaka, Japan

Volume II

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2017